

GORDOGAN#33-34

BROJ 33-34 (77-78) • zima-jesen 2016. • godište XIV (XXXIII)

SPECTATOR

20 **Ladislav Tadić:** *Jednodušnost* (Alojzije Stepinac)

POEZIJA

Michel Deguy (str. 41, 53, 67, 124 i 230)
(prir. i prev. Nenad Ivić)

22 **Nenad Ivić:** *Gabriel Fauré*

24 **Snješka Knežević:** *Sasha Stone vidi više*
Prilozi:

32 **Alfred Döblin:** *Berlin Alexanderplatz*, fragmenti

35 **Walter Benjamin:** *Jednosmjerna ulica*, fragmenti

39 **Walter Benjamin:** *Mala povijest fotografije*, fragment

42 **Darko Suvin:** *Moj Brecht – pogled iz 2016.*

54 **Jacques Derrida:** *Samo bez novinara!*
(predavanje i diskusija o odnosu religije i medija, posebno televizije)

BRANKO VUČIČEVIĆ, 1934 – 2016

70 **Nenad Polimac:** *Samozatajni provokator*

76 **Zlatko Burić Kičo:** *Branko Vučićević, prvi pokušaj & Branko Vučićević, drugi pokušaj*

84 **Bora Ćosić:** *Roman o Vučićeviću*

98 **Dejan Kršić:** *Sve je to samo film ...*

104 **Branko Matan:** *Branko Vučićević i časopis Gordogan*

FAŠIZAM – KLEROFAŠIZAM

125 **Darko Suvin:** *Objašnjenje fašizma za današnje vrijeme*

154 **Božo Kovačević:** *Hrvatska crkvena laž*
Prilog:

159 *Antimodernistička prisega*

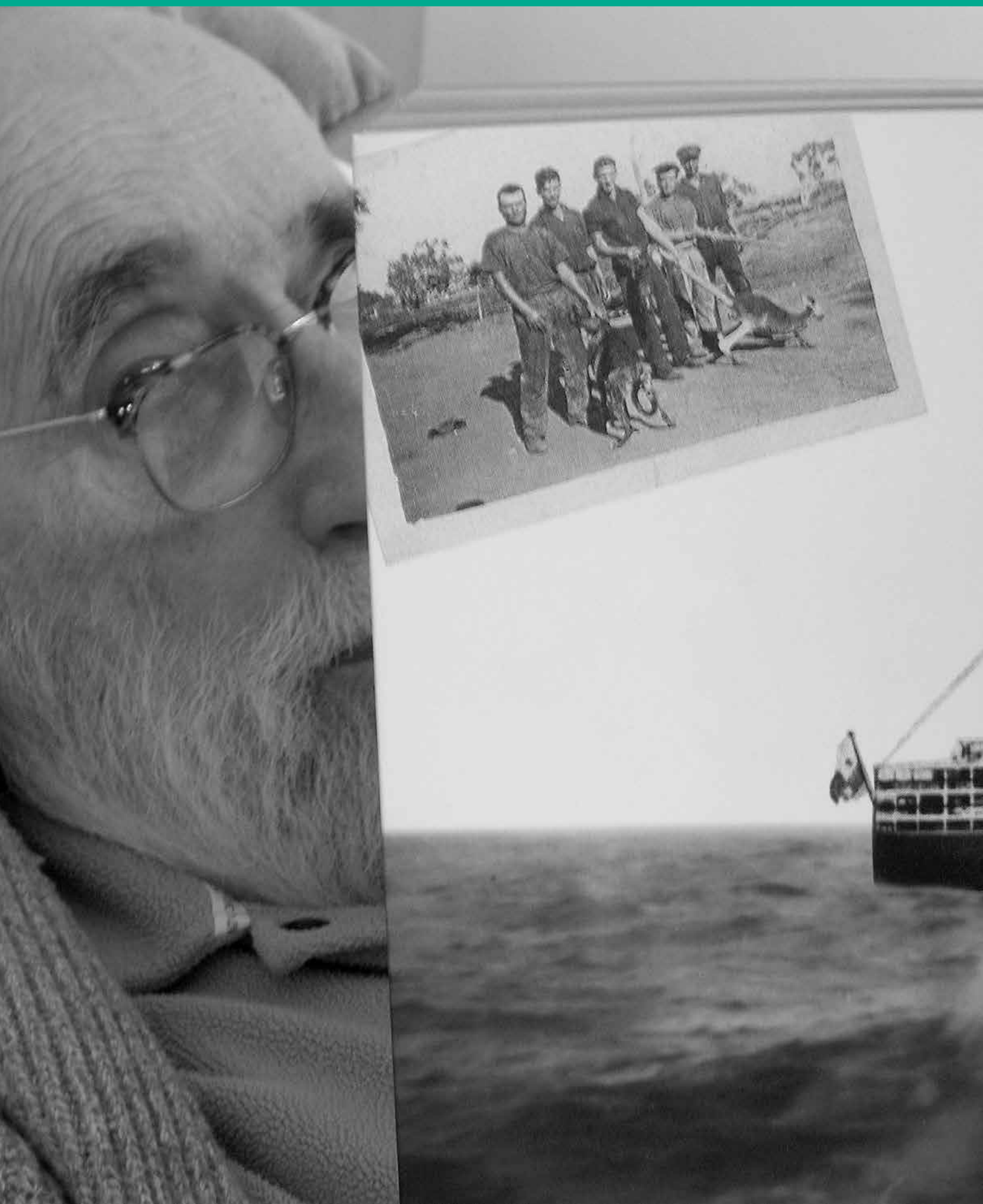
HISTORIOGRAFIJA – ISTRAŽIVANJA (2)

177 **Mario Stipančević:** *Podzemna Hrvatska Ive Franića Požežanina*

KRONIKA

194 **Nenad Ivić:** *Cezarov brat ili treba li još čitati antičke pisce?*

198 **Una Bauer** o predstavi *Bife Titanik*, režija Branko Brezovec

RECENZIJE

- 203 **Nenad Ivić** o Claudiju Magrisu (*Al' povijesti nije kraj*, Zagreb, 2016, i izvorno izdanje *La storia non è finita*, Milano, 2006)
- 207 **Ladislav Tadić** o Latinki Perović (*Dominantna i neželjena elita; Beleške o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji, XX-XXI vek*)
- 212 **Andelko Vlašić** o Viktoru Horváthu (*Tursko zrcalo*)
- 214 **Maja Zorica** o zborniku *Pierre Bourdieu* (Pariz, 2016)
- 218 **Stefan Treskanica** o Sheili Fitzpatrick (*On Stalin's Team; The Years of Living Dangerously in Soviet Politics*)
- 223 **Vesna Cvitaš** o prvoj biografiji Josephine Tey (Jennifer Morag Henderson: *Josephine Tey; A Life*)
- PRENESENA RECENZIJA:
- 227 **Martyn Rady** o engleskome prijevodu mađarske *Opsade Sigeta* Nikole Zrinskoga (popratna bilješka Stanko Andrić)
-

IZ UREDNIŠTVA

231

Errata corrige!

U prošlom broju časopisa uočili smo nekoliko manjih pogrešaka.

Na stranici 21, uz tekst Bore Ćosića *Iza jedne slike*, u podnaslovu pogrešno stoji *De Schilderkunst*, trebalo je stajati *De schilder Kunst*.

Na str. 59, uz prilog Marija Stipančevića, uredničkom greškom su na kraju *Bilješke o autoru* ispušteni inicijali *ms* kao naznaka da je autor članka ujedno autor te bilješke.

U članku Vinka Brešića o Milanu Nikoliću na stranici 100, u prvoj rečenici teksta, došlo je do očite pogreške u računu. Na kraju rečenice bi, umjesto "upola manje", trebalo stajati "dvostruko više".

U memoarima Darka Suvina pogrešno su izračunate godine, stoji da ih je bilo 64, umjesto 54. Pogreška se nalazi na str. 149, desni stupac, četvrti redak odozgo.

U naslovu članka o Ursuli K. le Guin, str. 175, trebalo je u njezinu prezimenu stajati veliko početno slovo (Le).

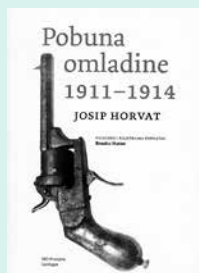
Ispričavamo se čitateljima.

Odgoda

Drugi dio teksta Stanka Andrića *Genij srednjega vijeka*, napisanog u povodu smrti Jacquesa le Goffa, izaći će u slijedećem broju. Autor i uredništvo ispričavaju se čitateljima.

Biblioteka Gordogan

Mala edicija

Josip Horvat:
Pobuna omladine 1911-1914

Cijena 100 kn
(rasprodano)
Objavljeno sredinom listopada 2006.
U suizdavaštvu sa Srpskim kulturnim društvom Prosvjeta.

Nenad Ivić: *Napulj i druga imaginarna mjesta*

Cijena 120 kn
Objavljeno sredinom srpnja 2009.

Nenad Ivić:
Augurium. Gustav Mahler: pustolovina neodgovornog nosača

Cijena 80 kn / 20 KM
Objavljeno početkom listopada 2012.

U suizdavaštvu sa Zborom franjevačkih bogoslova *Jukić*, Biblioteka *Jukić*, Sarajevo

Nenad Ivić: *Grč Sirene; Stihovi u Gordoganu 2003-2013*

Cijena 80 kn
Objavljeno potkraj srpnja 2014.

Ladislav Tadić:
Časopis Gordogan; Bibliografija 1979-2013

Cijena 120 kn
U pdf-obliku besplatno dostupno (kod izdavača, na molbu upućenu e-poštom).
Objavljeno potkraj svibnja 2015.

Knjiga je u pdf-obliku dostupna i na portalu www.historiografija.hr, linkovi:
URL: <http://www.historiografija.hr/index.php>
URL: http://historiografija.hr/dokumenti/Bibliografija_Gordogana.pdf

Una Bauer: *Pridite bliže; O kazalištu i drugim radostima*

Cijena 100 kn
Objavljeno početkom siječnja 2016.

Velika edicija

Stanko Lasić:
Pogledi i istraživanja, sv 1-2

Svezak 1: *Članci, razgovori, pisma*
Svezak 2: Branko Matan-Stanko Lasić: *Bibliografija Stanka Lasića*

Cijena 130 kn po svesku
Objavljeno sredinom rujna 2004.

Odjeci na časopis i knjige

Igor Šimulija: *Tajni agent KOS-a koji je postao literarni hit Jugoslavije; U novom broju vrlo utjecajnog časopisa Gordogan izašao je važan temat koji je u intelektualnim krugovima pokrenuo rasprave o značaju i ostavštini Milana Nikolića, pisca prvih krimi romana, Telegram, 1/2015, br. 29, 31. 12. 2015, str. 24-27. (opsežan članak o tematu Milan Nikolić u broju 31-32)*

(an): *U časopisu Gordogan veliki temat o Virovitičaninu Milanu Nikoliću, prvom piscu kriminalističkih romana, Virovitica.net, 2. 1. 2016. (uz članak faksimilno je objavljeno i tridesetak stranica iz temata)*
URL: <http://www.virovitica.net/u-casopisu-gordogan-veliki-temat-o-viroviticancinu-milanu-nikolicu-prvom-piscu-kriminalistickih-romana/26289/>

U broju 31-32 cijenjenog kulturnog magazina *Gordogan* (zima-jesen 2015) objavljen je tematski prilog o Virovitičaninu Milanu Nikoliću (Osijek, 1924 - Virovitica, 1970), prvom profesionalnom hrvatskom piscu kriminalističkih romana. Posvećeno mu je 48 stranica, a na naslovnici časopisa koji izlazi jedanput godišnje je fragment crteža Mirka Stojnića za naslovnu stranicu kriminalističkog romana *Četiri pokojna šerifa*. Motivom s vizit-karte detektivske agencije Milana Nikolića *Miki - agencija za umorstvo* preko cijele stranice ilustrirano je kazalo.

O životu i djelu Milana Nikolića u članku pod naslovom *Virovitički Simonon* piše najveći poznavatelj piščeve ostavštine prof.dr Vinko Brešić koji se njime bavi više od tri desetljeća. Temat donosi i cjelokupnu poznatu Nikolićevu bibliografiju (priredio Vinko Brešić), razgovor s umirovljenim virovitičkim novinarom Ervinom Mačkovićem *Sjećanja na Milana Nikolića* (razgovarala Mirjana Vodopić), tematski članak o kriminalističkom žanru u hrvatskoj književnosti *Od Knežinje do Balkan-noira* (autor Antonio Toni Juričić) i *Šalji-vu autobiografiju* Milana Nikolića s podnaslovom: *Moje rođenje registrirano je u matičnoj knjizi umrlih*.

Prilog u *Gordoganu* bio je povod i za veliki članak objavljen u najnovijem, novogodišnjem broju *Telegrama*.

Korana Sutlić: *“Stajao je prevaljen i slomljen poput kakvog razderanog čeličnog cepelina, svemirskog broda poslije apokalipse” – tim riječima opisuje Zlatko Uzelac svoj susret sa srušenim Bakićevim spomenikom u Kamenskoj početkom ožujka 1992. Što se tada događalo s jednom od najvažnijih hrvatskih skulptura 20. stoljeća, detaljno opisuje u upravo objavljenom tekstu u časopisu Gordogan, Globus, 27/2016, br. 1311, 22. 1. 2016, str. 77-80.*
URL: <http://www.jutarnji.hr/globus/kako-je-1992-unisten-bakicev-spomenik-bio-je-prevaljen-i-slomljen-poput-kakvog-razderanog-celicnog-cepelina-svemirskog-broda-poslije-apokalipse/93463/>

Uz ostalo:

Bila je to najveća apstraktna skulptura na svijetu. Tridesetmetarska konstrukcija na brdu Blažuj, naziva *Spomenik pobjedi revolucije naroda Slavonije*, djelo kipara Vojina Bakića.

Podignuta je 1968. godine, a razvaljena do temelja 1992. godine. Taj Bakićev spomenik bio je jedno od najvažnijih djela hrvatske umjetnosti dvadesetog stoljeća. No, srušeni spomenici kao da svako malo žive. Nekad kroz retrospektivne izložbe njihovih autora. Ponekad kroz inicijative za njihovu obnovu. Ili kroz svjedočanstva o tome kako su nestali.

Naslovna stranica tjednika *Telegram* s najavom članka o *Gordoganu* tematu o Milanu Nikoliću, najava je desno dolje, broj je od 31. prosinca 2015.

Početna stranica članka u *Globusu*, 22. siječnja 2016 – u prvom planu Zlatko Uzelac

Vojin Bakić je nedvojbeno bio jedan od najvećih hrvatskih kipara 20. stoljeća. U najnovijem izdanju časopisa za kulturu *Gordogan* upravo je objavljen članak *Kamenska vječni šum vjetrova* u kojem povjesničar umjetnosti Zlatko Uzelac iznosi svoje svjedočanstvo o nestanku možda najboljeg spomenika u Hrvatskoj. Dobar povod da o tom zaboravljenom djelu porazgovaramo s našim uvažanim povjesničarima umjetnosti. I vidimo da li zapravo iz današnje perspektive postoje ikakve šanse da se jedan stradalni spomenik obnovi. Prvenstveno jer je, kako ocjenjuje povjesničar umjetnosti Tonko Maroević, "svojom apstraktnošću nadmašio narudžbu i ideologiju".

"To je bio spomenik ljepoti", kaže nam Tonko Maroević.

Zna dobro, objašnjava Zlatko Uzelac, da je trebao već ranije zapisati što je doživio 1992. godine, no nekako je vrijeme prolazilo. Sada su ga dva događaja potaknula da iznese svoje svjedočanstvo.

"Prvi je razlog retrospektiva Vojina Bakića koja je održana u Muzeju za suvremenu umjetnost, na kojoj je, prema mojem mišljenju, premalo bilo zastupljeno njegovo glavno djelo skulptura za Kamensku", kaže Uzelac.

Drugi je razlog što mu je tak nedavno u ruke došlo djelo *Vojin Bakić, biografija ili kratka povijest kiposlavlja* autora Darka Bekića.

Predstavljanje knjige Une Bauer u *Booksi*, s lijeva: Mima Simić, Ksenija Stevanović, Antonija Letinić, Una Bauer i Marcell Mars

“U tom djelu stoji grozomorna laž da se u Požegi to rušenje – tobože ‘do kasno u noć slavilo’. Tko je to slavio? I gdje?” zgrožen je Zlatko Uzelac tim objavljenim podatkom.

Da je u Kamenskoj srušen Spomenik, saznao je potkraj veljače 1992. godine od novinara Požeškog lista. Vijest je prvi put službeno objavljena na Županijskom radiju Požega, a o načinu rušenja izviješteno je neistinito.

“No šapat da je miniran kružio je gradom već koji dan prije. Novinarka Županijskog radija uz zgražanje ostalih kolega, proslavila se načinom na koji je tu vijest sročila, tvrdnjom da je spomenik srušio – vjetar”, sjeća se on. [...]

“Svijest o vrijednosti Bakićeva spomenika ponovno raste. On je sada, nakon što je iznova izgrađena crkva u Voćinu, a obnovljen je i Vukovar, njegova povijesna baština, ostao najveći pojedinačni gubitak u

Plijesak za autoricu – završetak predstavljanja u *Booksi*

ratnim razaranjima", kaže Uzelac. Njegovo ponovno podizanje bilo bi smisleno kao dio obnove cijelog kraja.

"Čitav je taj kraj u depresiji. Međutim, ako se ikad u Hrvatskoj netko jednom zaželi baviti regionalnim razvojem, i spomenik bi trebao biti dio čitave priče", zaključuje Zlatko Uzelac.

Povjesničar umjetnosti i likovni kritičar Igor Zidić kaže kako veliki spomenici, koji su gotovo objekti, općenito bolje funkcioniraju u bogatijim krajevima jer ih se primjereno održava. Zato i on smatra da bi prvenstveno trebalo podignuti taj kraj Hrvatske, a potom razmatrati i obnovu spomenika.

"Nije način da se tako razrješava sudbina spomenika, u divljačkom ispadu. Nismo bili zreli kao društvo da razumijemo i kažemo jedno je spomenik, a drugo njegov investitor", kaže Igor Zidić.

Djelo za Kamensku nastalo je u razdoblju kad se tadašnja vlast već bila zasitila spomenika koji prikazuju partizane i bombaše.

"Bakić je bio renomirani kipar i sigurno nije ništa radio da bi se nekome dodvorio", komentira Zidić.

Igor Zidić je kao i povjesničar umjetnosti Tonko Maroević bio u komisiji za povratak Bakićeva spomenika *Bjelovarac* u Bjelovaru. No taj je pothvat ipak bio lakši, bilo ga je lakše realizirati jer je riječ o znatno manjem spomeniku.

Skulptura za Kamensku pripada drugoj fazi Bakićeva rada. Tonko Maroević kaže da je ona bila najznačajniji spomenik revoluciji.

Za njegovu je gradnju tada trebala i velika tehnološka domišljatost, u čemu je Vojinu Bakiću oko oplate pomogao njegov suradnik kipar Ante Jakić, kao i drugi suradnici na konstrukciji. Obložen je nehrđajućim limom. Sastavljalo ga je 150 ljudi u dvije smjene pola godine. Bilo je to originalno rješenje.

"Dao je znak u prostoru i vremenu. Meni je uspješnije djelo od svih, mnogih drugih, spomenika iz tog razdoblja, pa i od njegova drugog spomenika u Petrovoj gori", smatra Maroević.

Tehnološki ga danas možda i ne bi bilo teško obnoviti, zaključuje Maroević, no radi se o velikoj investiciji.

Dejan Dragosavac Ruta: Čitaj dizajn! Magazini i časopisi 90-ih i 2000-ih – izloženi primjerci Gordogana, Hrvatsko društvo dizajnera, Zagreb, Boškovićeve 18, veljača-ožujak 2016.

U zagrebačkom Književnom klubu Booksa, Martićeva 14 d, održano je 12. veljače 2016. predstavljanje knjige Une Bauer *Pridite bliže*. Na predstavljanju su govorili Marcell Mars, Ksenija Stevanović, Antonija Letinić i Una Bauer, moderirala je Mima Simić. Niz portala objavio je najave događaja, eg:

URL: <http://www.books.hr/program/predstavljanje-pridite-blize-o-kazalistu-i-drugim-radostima-une-bauer>

URL: <http://www.kulturpunkt.hr/content/predstavljanja-zivota>

URL: <http://www.h-alter.org/vijesti/pridite-blize-o-kazalistu-i-drugim-radostima-u-booksu>

URL: <http://www.urbancult.hr/27997.aspx>

URL: <http://www.culturenet.hr/default.aspx?id=68655>

URL: <http://voxfeminae.net/vijestice-list/najave/item/9411-predstavljanje-knjige-une-bauer-pridite-blize-o-kazalistu-i-drugim-radostima>

URL: <http://www.mvinfo.hr/clanak/predstavljanje-knjige-une-bauer-pridite-blize>

URL: <http://www.mvinfo.hr/clanak/predstavljanje-knjige-une-bauer-pridite-blize>

Grafički dizajner Gordogana Dejan Dragosavac Ruta održao je u ovoj godini četiri izložbe posvećene časopisima koje je opremao. Izložbe su svojevrsni nastavak prošlogodišnjeg nastupa u Splitu.

Počelo je u Zagrebu u Hrvatskom društvu dizajnera, izložba je pod imenom *Dejan Dragosavac Ruta: Čitaj dizajn! Magazini i časopisi 90-ih i 2000-ih* održana u galeriji društva, bila je otvorena od 25. veljače do 11. ožujka 2016.

Nastavilo se na Danima komunikacija, 14-17. travnja u Hotelu Lone u Rovinju, zatim prešlo u Pulu u kojoj je izložba održana u prostorijama Hrvatskog udruženja interdisciplinarnih umjetnika, Zagrebačka ulica 27. Izložba je bila otvorena od 25. svibnja do 13. lipnja.

Poslije ljetne pauze gostovalo se na Riječi, u Galeriji Filodrammatica, 6-27. listopada 2016.

Antonela Marušić: *Una Bauer: Teatologija je idealna grana za pohlepnu svejednicu poput mene* (razgovor s Unom Bauer), portal *voxfeminae.net*, sekcija *cunterview*, 14. 3. 2016.

URL: <http://www.voxfeminae.net/cunterview/kultura/item/9623-una-bauer-teatologija-je-idealna-grana-za-pohlepnu-svejednicu-poput-mene>

Gordogan u Filodrammatici, Rijeka, listopad 2016.

Branka Čubrilo: *Intervju s Dr. Walterom Vorijem Lalichem; Dr Walter Vori Lalich, samostalni istraživač, pisac i pridruženi član na Sveučilištu Mcquarie zadnjih se desetak godina intenzivno bavi iseljničkim iskustvima Hrvata doseljenih prije Drugog svjetskog rata u Australiju. Njegovo istraživanje slučaja povratka Hrvata iz Australije u rodni kraj 1948. godine, bilo je povod ekipi HTV-a za snimanje dokumentarnog filma koji je u pripremi, SBS (Special Broadcasting Service Corporation), portal, Sydney-Melbourne, 2. svibnja 2016, 15,24 h (audio-file, trajanje 10,5 minuta)*
 URL: <http://www.sbs.com.au/yourlanguage/croatian/hr/content/intervju-s-dr-walterom-vorijem-lalichem?language=hr>

SBS je australaska javna radio- i televizijska stanica, također mrežni portal, koji se obraća onim Australcima koji "kod kuće govore jezikom koji nije engleski", a kojih – prema službenim procjenama – ima oko tri milijuna.

Razgovor s Vorijem Lalićem održan je u povodu pripremanja dokumentarnog filma u produkciji Hrvatske televizije. Poti-

Ruta u Puli, fotografiran ispod plakata za izložbu, svibanj 2016.

caj za snimanje dokumentarnog filma bio je Lalićev članak *Egzodus iz Australije u doba Hladnoga rata* objavljen u *Gordoganu*, br. 19-22.

(an): *Možemo li na putovanja gledati kao na svojevrsnu kazališnu predstavu? Autorice izložbe Skriveno i/ili razotkriveno; Otvorenjem izložbe Skriveno i/ili razotkriveno (Hide and Reveal) umjetnica Une Bauer i Helene Wikström u utorak 24. svibnja u 19 sati u Galeriji Nova započinje zagrebački dio kulturne manifestacije CORNERS Triangle koja se istovremeno odvija na riječkom Zametu i u ljubljanskim Fužinama, Tportal, 24. 5. 2016. (razgovor s Unom Bauer i Helene Wikström, kratki spomen knjige *Pridite bliže*)*
URL: <http://www.tportal.hr/kultura/kulturmiks/429817/Mozemo-li-na-putovanja-gledati-kao-na-svojevrsnu-kazalisnu-predstavu.html>

Željko Ivanjek: *Intelektualno zrcalo tranzicije, bivše vlasti i aktualnih vladavina; Publicistika, Jutarnji list, 27. 7. 2016, str. 31. (o Bibliografiji Ladislava Tadića)*

Branimira Lazarin: *Kazalište je specifičan medij – najprljaviji; Jedno od najvažnijih imena plesnog teatra u Europi, teoretičarka Una Bauer u knjizi Pridite bliže: o kazalištu i drugim radostima otkriva tajne scenske umjetnosti, ali i objašnjava fenomen vrtnih patuljaka te analizira detektivku Sarah Lund iz danske TV serije Ubojstvo (razgovor s Unom Bauer), Express, tjednik, Zagreb, 7/2016, br. 317, 29. 7. 2016, str. 50-51.*

Zdenko Barbarić: *Poslije sto godina Luka Jukić opet u Svilaju, Garevački portal, 12. 8. 2016. (predstavljajući knjige u kojoj je objavljen rukopis Luke Jukića Fata preuzet s Gordoganova portala gordogan.com.hr)*
URL: <http://www.garevac.info/vijesti/najnovije-vijesti/posavina/6973-poslije-sto-godina-luka-juki%C4%87-opet-u-svilaju.html>

U Svilaju je u okviru ovogodišnjeg Posavskog kola promovirana knjiga Luke Jukića *Fata*.

Govoreći o književnom tekstu koji čini osnovu ove knjige Darija Mataić Agićić, autorica predgovora, kazala je kako je Jukić te 1912 godine, u zatvoru vjerojatno dovršio ranije započetu dramu u tri čina.

Ovo književno djelo teško se može smjestiti u kontekst tada važeće Hrvatske moderne.

Ono je drugačije i po stilu i po jeziku i po formi od književnosti toga doba. Međutim, opet je vidljiva spona i utjecaj onodobnih veličina koje su tada pisale hrvatskim jezikom. Drama Luke Jukića koju smo sinoć prvi put u povijesti [...], a više od sto godina nakon što je napisana, govori zapravo o ljubavi dvoje mladih koji spremno prihvaćaju svaku žrtvu kako bi ostvarili svoje ideale, suprotstavljajući se kao pojedinci kolektivitetima kojima pripadaju, obiteljima, nacijama, kulturnim krugovima, običajima itd.

Urednik Borislav Stipić je u svom izlaganju kazao kako ova knjiga, uz osnovni tekst, sadrži i cijeli niz dokumenata koji djelo i život Luke Jukića osvjetljavaju u puno širem kontekstu nego što se to do sada činilo. Poznati hrvatski slikar Jozo Kljaković je još 1952. godine opisao jedan svoj susret s Jukićem, njih dvojica su bili prijatelji, gdje nam je predstavio Jukića, kakvog ga ne pozna svekolika javnost. Drugi važan prilog objavljen u ovoj knjizi je osvrt Antuna Gustava Matoša na Jukića i njegovo djelo. Za Matoša je Jukić neprijeporna hrvatska moralna vertikala i uzor novim naraštajima.

Pred punom učionicom u osnovnoj školi u Svilaju za glazbeni dio večeri bili su zaduženi Ana Matanović Baraukčić, Drago Lušo i Juro Andelić. Zanimljivost ove knjige leži i u činjenici kako je ona izašla u vlastitoj nakladi upravo Jure Andelića, rođenog Svilajca. Dočekali smo eto vrijeme da pojedinci svojim sredstvima tiskaju knjige potpuno svjesni kako im one ne mogu donijeti materijalnu dobit, ali ih mogu učiniti sretnima i zadovoljnima što se na Jurinom licu sinoć tako jasno vidjelo. (integralno)

Nataša Govedić: *Pletnja čipki i drugih revolucionarnih tkanica; U knjizi Pridite bliže Une Bauer, čak i samo vezenje prolazi transformaciju od opresivnog zanata mahljeh domaćica ("picajzliranja") do igle kao oružja nove kontemplativnosti, Zarez, portal, 27. 10. 2016.*
URL: <http://www.zarez.hr/clanci/pletnja-cipki-i-drugih-revolucionarnih-tkanica>

Uz ostalo:

Dodatno je izazovno knjigu čitati kao katalog ilustracija Đorđa Balzamovića (u

kontekstu umjetnosti najpoznatijeg kao pripadnika beogradske eksperimentalne skupine ŠKART), a i kao niz zafrkancija na temu stvarnih i izmišljenih osoba, napisanih stilom gogoljevskog ili harmsovskog satire. No nije u pitanju toksična ironija (nema tu brutalnog obračunavanja i matoševskih fontana pljuvački), već ona vrsta duhovitog sokratovskog podbada koja jednostavno ne vjeruje u poziciju bilo kakvog interpretacijskog Kralja ili Kraljice. Za marksiste i svekolike kulturne materijaliste ima puno pronicavih uvida o konsumerizmu kao globalnom dizajn-logoru i kontroli nad profinjnom konzumacijom koja je zamijenila društvenu moć. Nema sumnje, autorica je voljeno dijete kulturnih studija, marksizma, feminizma, postkolonijalne teorije, izvedbenih studija i teatrologije.

Hoću reći da knjiga ima mnogo istovremenih dramaturgija čitanja, od kojih možete izabrati svoju crvenu ili indigo ili tirkiznu nit, posve nevezano za deklarativne namjere njezina urednika (Branko Matan) ili spisateljice. Možete je čitati kao prozu. Ili kao studije. Moj je izbor da uživam u tome da je Una Bauer duhovito, ambivalentno i androgino tekstualno biće, sklono autoironičnim fotografijama i fusnotama koje nose razne performativne maske, katkad služeći pojašnjenju, katkad osporavanju, a katkad i diskretnoj polemici. Recimo, sve do knjige *Pridite bliže* nisam znala da si prevoditelj Andy Jelčić uzima za pravo lijepo zamoliti kolegicu poput Une Bauer da više ne prevodi poeziju. Možda je tako i bolje – sada Una Bauer može mirno prevoditi samo ono što američka pjesnikinja Mary Oliver namjerno odbija nazvati stihovima, koristeći radije termine: "vatre za smrznute, užadi za odronjene i mrvica za gladne."

Ivan Šunjić: *O kazalištu i drugim radostima Une Bauer, Strane.ba, portal za književnost i kulturu, Mostar, 31. 10. 2016.*
URL: <http://strane.ba/ivan-sunjic-o-kazalistu-i-drugim-radostima-une-bauer/>

Kako su nas odbile tri administracije Ministarstva kulture

Bibliografiju našeg časopisa odbile su otkupiti za narodne knjižnice administracije Andreje Zlatar, Berislava Šipuš i Zlatka Hasanbegovića (poznatoga i kao Haso Ustaša) – dopis ministru Šipušu kojim se uredništvo žali na odluku donesenu u mandatu ministrice Zlatar

Novi Gordogan, udruga za kulturu
Časopis *Gordogan*
Pantovčak 23, 10 000 Zagreb
e-mail adresa: casopis.gordogan@gmail.com

U Zgbu, 20. 12. 2015.

Ministar kulture
prof. Berislav Šipuš

Ministarstvo kulture Republike Hrvatske
Runjaninova 2
10 000 Zagreb

Poštovani gospodine ministre,

prije nekoliko dana primili smo obavijest Ministarstva o tome da knjiga Ladislava Tadića, koju smo ove godine prijavili na Javni poziv Ministarstva, neće biti otkupljena za knjižnice u RH. Riječ je o knjizi koja se zove *Časopis "Gordogan"; Bibliografija (1979-2013)*.

Zamolio bih Vas da, ako je ikako moguće, još jednom razmotrite našu prijavu i ipak odobrite otkup stanovitog broja primjeraka. U obrazloženju te molbe pozvao bih se na četiri stvari (ili aspekte):

1) Knjiga donosi bibliografiju časopisa *Gordogan* koji uživa potporu Vašeg Ministarstva. Osim toga sama knjiga je također svodobno dobila potporu Ministarstva (ugovor KLASA: 612-10/14-06/0509, UR. BROJ: 532-05-02-01/6-14-02, izvješće o realizaciji programa podneseno je 15. 12. 2015).

Čini se da bi jedino moguće tumačenje odbijanja otkupa moglo ležati u autorovoj nekvalitetnoj obradi građe i koncipiranju knjige. S obzirom da su komentari koji do nas dopiru u pravilu veoma pohvalni, odbijanje nam je teško shvatljivo.

2) Drugi aspekt je narav izdanja, činjenica da je knjiga *bibliografija*. Za razliku od svih drugih vrsta knjiga, bibliografija je izdanje koje gotovo isključivo računa na prisutnost u javnim i stručnim knjižnicama. Bibliografije se ne prodaju po knjižarama i ne čitaju u klubovima ljubitelja dobrog štiva. One su stručna djela koja postoje na policama knjižnica. Ili uopće ne postoje.

Prema tome, odluka da se bibliografija *Gordogana* ne otkupi za tu knjigu je nešto poput smrtnog presude.

3) Odbijanje otkupa posebno smo bolno doživjeli zbog toga što je knjiga objavljena uz golem i za naše prilike sasvim neuobičajen trud i odricanje. Ladislav Tadić radio je na tekstu više od dvije godine, praktički besplatno. Od dobivene potpore njegov udio je iznosio netto 1 666 kn. Iz priloženog troškovnika možete vidjeti da je izdavač u knjigu uložio gotovo 15 000 kn vlastitih sredstava (uglavnom "proizvedenih" odricanjem od honorara većine suradnika časopisa).

To će reći da su autori i suradnici *Gordogana* zapravo hrvatskoj kulturnoj i znanstvenoj javnosti poklonili ovaj rad.

4) Napokon tu je Ladislav Tadić, čovjek koji živi u Sarajevu i koji je u hrvatskoj kulturnoj javnosti stekao priličan renome (kao suradnik izdanja Leksikografskog zavoda, časopisa *Književna republika*, raznih teoloških edicija i sl.). Posrijedi je njegova prva knjiga te je utoliko ovo odbijanje dodatno neugodno.

Oprostite, gospodine ministre, što Vas opterećujem ovakvom jadikovkom. U svoju obranu mogu jedino navesti da – ako ne griješim – tako nešto činim prvi put.

Uz ovo pismo dostavljam Vam primjerak knjige i financijski dio izvješća koje smo podnijeli.

Uz srdačan pozdrav,

Za Novi Gordogan

Branko Matan
Predsjednik

Na ovo pismo do trenutka tiskanja broja, što će reći do početka prosinca 2016, uredništvo nije primilo nikakav odgovor.

Pod ustaškom čizmom

Kako smo prošli u mandatu ministra Hase

U posljednjih pet-šest godina *Gordogan* se – ili preciznije njegov izdavač, udruga Novi Gordogan – javljao na više natječaja koje je Ministarstvo kulture RH raspisivalo za dodjeljivanje potpora časopisima i knjigama, tj. onome što objavljujemo. S rezultatima nerijetko nismo bili posebno zadovoljni, propadali smo ili slabo prolazili i tada kada nam se činilo da nismo trebali propasti. Naša glavna djelatnost, časopis, financiran je tako mizerano da se najvećim dijelom proizvodi na volonterskoj osnovi, bez honorara.

Ponekad smo se iza kulisa raspitivali što je posrijedi, zbog čega nešto nije prošlo. Odgovori su znali biti i prilično neobični. Jednom smo, tako, pitali zbog čega knjiga Nenada Ivića nije otkupljena za javne biblioteke. Rečeno nam je da nadležno povjerenstvo knjigu ocjenjuje kao vrhunsko djelo hrvatske kulture, ali da se na natječaju radi o bibliotekama i da je knjiga odbijena jer je, citiram, “predobra za naše knjižnice”.

No nekako se guralo. Prijavili bismo se na više natječaja, recimo šest, prošli bismo na četiri, ili eventualno tri.

A onda je, početkom godine, ministar kulture postao čovjek ustaške orijentacije (ili neoustaške, filoustaške, ustašoidne, revizionističke, ustaške 2.0, kakve god hoćete, u svakom slučaju nešto u tom smislu). Nije ovdje mjesto da se razmatra bizarnost činjenice da u zemlji u kojoj se veoma mnogo govori o patriotizmu (ili domoljublju) na vlast dolazi zagovornik političke garniture koja je bitno obilježena time što ju je postavio okupator, što ju je postavio kao kvislinšku garnituru, i koja je kao takva, kvislinška, zlorabila hrvatsko ime okaljavši ga u trostrukom genocidu: Roma, Židova i Srba.

U ovoj bilješci želimo obavijestiti naše čitatelje i suradnike o tome kako se u protekloj godini Ministarstvo odnosilo prema našoj djelatnosti. Želimo da znaju ono što je bilo dosta teško razabrati u spektaklu jednorečeničnih formulacija kakve su se uglavnom vrstile po medijima.

Kada je stigla odluka da časopis dobiva potporu, dakle da je “prošao”, ali da mu je potpora umanjena za četvrtinu (s 40 000 kn pali smo na 30 000 kn), pretpostavili smo da je to signal kako su nam pod u-2.0-ministrom

dani odbrojeni. Potporu nije posve ukinuo jer mu nismo prioritet, povrh toga se ne želi izlagati prevelikom pritisku pomalo usplahirene javnosti, pa dio posla ostavlja za slijedeću godinu svojega mandata. Poruka je glasila: crkavajte još malo, onda je fajerunt, za vas u ustaškoj 2.0 Hrvatskoj nema i neće biti života.

Potaknut takvim razmišljanjima uzeo sam tada popise prihvaćenih i odbijenih časopisa za 2015. i 2016. i krenuo raditi ono što nikada dotad nisam radio, uspoređivati koliko je tko dobio ili nije dobio, koliko jedne godine, koliko druge.

Ono što sam vidio doista me iznenadilo i nakon desetak minuta ostao sam – kako se to kaže – bez daha. Očekivao sam niz sitnih opačina jednog hrvatskog fanatika nedoraslog položaju na koji je stavljen (a stavio ga je, treba i ovdje reći, da se zna, da se to ni ovdje ne zaboravi, čovjek koji se zove Tomislav Karamarko). No umjesto miješane salate, čekalo me nešto što je bilo metodski bitno drukčije – i od mojih očekivanja, i od praksi kakve desetljećima primjenjuju ovakve i onakve naše administracije. Što će reći, umjesto raspodjele po više različitih kriterija (malo klikaških, malo idejnih, malo tobože idejnih, malo po crti osobnih poznanstava i preferencija, onda dosta po reputacijama, pa po konformizmu, najviše po temeljnoj nekompetenciji ...), ruka koja je godine 2016. dijelila javni novac bila je ruka koja se vodila čeličnom logikom jednog jedinog kriterija. Brutalnom i hladnom logikom koja ne zna za milost. Taj kriterij može se opisati na više načina. Kaznit ćemo one koji nisu nacionalisti, ili su čak samo na glasu da nisu. Ili: kaznit ćemo sve za koje se čini da imaju nešto soli u glavi i da su skloni takvim istim autorima. Ili one koji su izvan dohvata nacionalnih i lokalnih kulturnih institucija, od Matice, HAZU, raznih sveučilišta nadalje, što znači donekle izvan kontrole nacionalističke dokse.

S druge strane, povećat ćemo sredstava ostalima, zapravo većini: nacionalistima, osobito ekstremnima, časopisima koji ne moraju nužno biti takvi, ali ih izdaju “naše institucije”, te “regionalcima”, lokalpatriotskim glasilima svih vrsta.

Ugrubo rečeno, ruka Hasinoga ministarstva podijelila je kulturna glasila u četiri skupine:

a) one koji će biti likvidirani: na čelu te kolone je dvotjednik *Zarez*. Način na koji se s njim postupilo – ne računajući oduzimanje potpore – već je sam po sebi nedostojan položaja hrvatskoga ministra za

kulturu i zahtijevao bi ostavku. *Zarez* je, bez obzira na sve svoje goleme mane u zadnjih desetak godina, ipak dosta važan dio naše novije kulturne povijesti i svaki ministar koji ga obustavlja mora, htio to ili ne, barem iskazati interes za to da prestankom izlaženja lista ne propadne i njegova redakcijska arhiva, i papirnata i kompjuterska, a osobito digitalna arhiva svih objavljenih brojeva. Ništa od toga se nije dogodilo (provjerio sam kod *zarezo-vaca*), ministar koji je sebe reklamirao kao povjesničara, i to takvoga koji je veoma zainteresiran za pitanja arhiva, nikakav interes nije očitovao za čuvanje kulturnih dokumenata. Upravo suprotno, likovao je – koliko se iz medija moglo razabrati – na način nespojiv s uobičajenim shvaćanjem civiliziranosti.

- b) one kojima će odzvoniti sutra, ili će im naprosto potpore biti drastično smanjene (od *Europskog glasnika* ili *Fantoma slabode* do *Gordogana*).
- c) glasila nacionalističke dokse, ili ona koja njeguju niže razine pismenosti: potpore svima povećane, nekima drastično (*Hrvatsko slovo* s 250 000 kn na 400 000 kn), nekima manje.
- d) četvrta skupina sastoji se iz samo jednoga glasila, mjesečnika *Le Monde diplomatique*. Njemu je potpora povećana (2015. iznosila je 280 000 kn, 2016. zaokružena je na 300 000 kn). Tu je komesarska ruka pokazala specifičnu prijetvornost: nagradila je suprotnu stranu i podržala nešto što joj nije milo. Zašto je to učinila? Teško je na pitanje sa sigurnošću odgovoriti, možda je netko s više razine vlasti to tražio, možda u ime “viših interesa”, “inozemstva”. Moja pretpostavka je da su stvari najvjerojatnije sasvim jednostavne: to je gesta vašarskoga prevaranta, sljeparija za pripitu balkansku krčmu. Dat ću ustupak na zvučnom imenu, šteta će biti minimalna (jer je glasilo slabo čitano i dosta sterilno), a korist opipljiva: uvijek se mogu pozvati na tu činjenicu kao argument da ne provodim zulum, nego se držim svojih “kulturnih kriterija”.

Na tom mjestu, nakon desetak minuta, prekinuo sam uspoređivanje i izašao iz tih popisa. Bacio sve k vragu. Bio sam zgađen zlom koje sam prepoznavao, tom tupošću, tom bijedom nedostojnom svijeta pismenosti. Bilo kakve, pa čak i naše jadne, hrvatske. Nisam više mogao i, dopuštam, možda su neki od mojih zaključaka prebrzo doneseni. Volio bih čuti da je tako. Ne vjerujem da će do toga doći.

U mjesecima koji su slijedili saznavali smo kako su prošli ostali naši zahtjevi. Evo ih redom:

1. knjiga Ladislava Tadića, bibliografija časopisa, na kraju nije otkupljena za javne biblioteke. Čak ni u onoj najmanjoj varijanti od 20 primjeraka. (O tome vidi moje pismo ministru Šipušu. Na usmena raspirivanja o sudbini podnesene molbe rečeno nam je da se u odnosu na žalbe i prigovore primjenjuje procedura koja obično traje nekoliko mjeseci te da će odluka biti donijeta u mandatu u-2.0-ministra.)
2. knjiga Une Bauer *Pridite bliže* odbijena je na natječaju za otkup.
3. kao autor javio sam se na natječaj za potpore književnicima. Prijava formalno nema veze s časopisom, navodim je ovdje zbog toga što je tema, *Prvi svjetski rat u stihovima*, derivirana iz golemog časopisnog temata *Povijest u stihovima* (koji je pak dio našeg programa prema kojem pokušavamo čitateljima predložiti i ponuditi poželjan model tzv. *suočavanja s prošlošću*). Prijava je odbijena. Nije pomoglo ni to što se radilo o temi, Prvome svjetskom ratu, za koju je RH navodno veoma zainteresirana i za koju je preuzela međunarodnu obvezu da će dodatno stimulirati radove o njoj. (S tom temom, usput govoreći, zemlja se neugodno bruka, godine prolaze i rezultati su prilično skromni, još nije čak ni preštampana najbolja hrvatska monografska knjiga koju imamo, *Prvi svjetski rat* Josipa Horvata.)
4. na natječaj za potpore izdavačima javili smo se mojom knjigom *Proza*, prijava je odbijena.
5. knjiga Une Bauer kandidirana je na natječaju za dodjelu "stimulacija autorima za najbolja ostvarenja na području književnoga stvaralaštva u 2015". I to je odbijeno.

Od tih pet odbijenih stvari dvije su moje. Ovdje su navedene isključivo radi cjelovitosti statističke slike. Nije mi ni na kraj pameti da se žalim na tretman prema samome sebi. Moji prijedlozi, barem za mene, zavređuju odbijanje. Međutim, odbijanje Ladislava Tadića i Une Bauer nešto je posve drugo.

Neke od argumenata u prilog Tadićevoj knjizi naveo sam u pismu ministru Šipušu. Što se tiče Une Bauer, ne znam ni gdje bih počeo. Možda je dovoljno da kažem ovo: pozivam svakoga tko misli da pretjerujem kada se zgražam nad tretmanom te knjige da je uzme u ruke i nasumce pročita nekoliko odlomaka teksta, na primjer od prve stranice dalje. I zatim neka to usporedi s odgovarajućim mjestima u knjigama koje je ministarstvo poduprlo. A mogu, kada su već pri tom poslu, konzultirati i knjige članova povjerenstava koje je u-ministar instalirao. U slučaju bilo kakvih nedoumica, izabrani odlomci mo-

gu se prevesti i predložiti inozemnom čitateljskom gremiju na super-vještačenje.

Na kraju, evo sažetka. Godinama smo prolazili na natječajima Ministarstva kulture. Uz časopis prošla bi barem polovica zahtjeva, često i više od toga. Pod koalicionom vladom HDZ-a i Mosta godine 2016, pod ustaškim (ili ustaškim 2.0, neoustaškim, i tako redom ...) ministrom kulture te vlade, nije nam prošao nijedan zahtjev. Iz vizure našega časopisa taj ministar i ta vlada nisu bili "ekstremno desni" (kako im tepa većina naših nacionalističkih medija i naših političkih predstavnika), nego su bili jasno protukulturno orijentirani. Bili su orijentirani rušilački, protiv pismenosti, protiv razmišljanja svojom glavom, protiv kriterija, protiv onoga što smo kao vrijednost naslijedili. Bili su ministar i vlada koji su se ponašali kao da im je zadaća da zatuku ono zadnje što još koliko-toliko pokušava održavati dah i duh kulture u ovom našem zakutku.

Protukulturni ministar. Utoliko protuhrvatski. I, dakako, ne samo utoliko.

Branko Matan

Teatrologija je idealna grana za pohlepnu svejednicu poput mene

Razgovor s Unom Bauer u povodu objavljivanja knjige Pridite bliže

Antonela Marušić

Mogućnost flerta s meni relativno nepoznatim disciplinama ili praksama posebno je veselje što mi ga omogućuje bavljenje novinarstvom. Bilo bi prilično smiješno da se pretvaram kako mnogo ili dovoljno znam o izvedbenim umjetnostima, suvremenom plesu, filozofiji, bicikliranju, putovanjima; svemu onome o čemu teatrologinja *Una Bauer* s rijetko viđenom lakoćom piše u svojoj nedavno objavljenoj prvoj knjizi *Pridite bliže: o kazalištu i drugim radostima*.

Moje čitanje ove knjige slično je onome što ga je, u humorno-autoreferencijalnom ključu na nedavno održanoj promociji ove knjige u klubu Booksa, ispričao njezin prijatelj *Marcell Mars*. Najveći broj umjetnika i djela o kojima autorica piše u svojoj knjizi nikad nisam vidjela i pročitala, no način na koji ona pronalazi točke gledišta na subjekte i teme o kojima piše i analizira ih, nekonvencionalne optike koju koristi i rječotvorna magija koju pritom uspostavlja – sve to učinilo me sretnom čitateljicom Uninih tekstova i kolumni što ih je objedinila u knjizi koja je povod ovog teksta.

Moja profesorica svjetske književnosti na zadarskom FF-u *Nevenka Košutić Brozović* nije voljela dvadeseto stoljeće, ne samo u književnosti, nego i u ostalim umjetničkim praksama. Kao danas se sjećam jednog *open air* predavanja na koje nas je izvela na livadu pred crkvom Sv. Stošije. Zgađeno je govorila o dvadesetom stoljeću u književnosti, različitim školama i pravcima. Misli i pogled su mi negdje otplutali prema vedrom nebu i anđelu na vrhu tornja, sve dok me nije prenuo njen glas kad je u jednom trenutku je viknula: "20 stoljeće – *patchwork*, to je *patchwork*!".

Ove zgode sjetila sam se i dok sam čitala knjigu *Pridite bliže*, jedan od rijetkih uspješnih križanaca različitih esejističko-tekstualnih formi. Vrag zna kako je među korice iste knjige Bauer uspjela ugurati osvrt na kazališnu predstavu *Badco.*, film *Melankolija* Larsa von Triera, putopis po Turskoj, Gruziji i Azerbajdžanu, esej o džemperićima za čajnike, esej o vožnji motociklom, vrtnim patuljcima,

na kraju poglavlje iz doktorske disertacije o *Raimundu Hogheu* i još dobar broj naizgled nespojivih tema, ali uspjela je – o tome nema spora.

Za početak sam je pitala što to govori o njoj kao autorici. Pristala je zaigrati malo pseudožurnalističku bocu istine i evo što im je odgovorila:

“Oduvijek su me fascinirali klasifikacijski sustavi, pitanje kako smo organizirali svijet i po kojim kriterijima smo ga poslagali u ladice. Kada pogledaš recimo *Klasifikaciju znanstvenih i umjetničkih područja i polja* Državnog zavoda za statistiku RH naći ćeš recimo da u polju 7.06 plesna umjetnost i umjetnost pokreta imamo grane: 7.06.01 klasični balet, 7.06.02. suvremeni balet (? op U. B.), 7.06.03. koreografija, 7.06.04 pantomima i 7.06.05 scensko kretanje. Ako s druge strane pogledaš britanski *Joint Academic Coding System (JACS)* v. 1.7 Agencije za statistiku u visokom obrazovanju, tamo će stajati pod W500 ples, a pod W510 koreografija, pod W520 tjelesna svjesnost, W530 povijest plesa, W540 tipovi plesa i W590 ples koji nije nigdje drugdje klasificiran. Ako pak konzultiraš *Australsku i novozelandsku standardnu klasifikaciju istraživanja* Australskog ureda za statistiku i Novozelandskog ureda za statistiku, izvedbene umjetnosti i kreativno pisanje, primjerice, bit će u istoj grupi, pod brojem 1904 (ples pod 190403, a kreativno pisanje (koje uključuje dramsko pismo) pod 190402).

Jasno je da klasifikaciju znanja i područja prati velika doza arbitrarnosti i kontingentnosti umjesto logičke dosljednosti, a kriteriji po kojima su se grupirala područja kombinacija tradicije i specifičnosti lokalne povijesti razvoja znanja s jedne strane te, s druge strane, pritiska svakodnevice i suvremenog razvoja polja, koja se otima povijesno utemeljenim načinima organizacije materijala. Neke od bizarnosti, kao, primjerice, upotrebu sintagme “suvremeni balet” u klasifikaciji Državnog zavoda za statistiku pod kojom bi se, pretpostavljam, trebao kriti suvremeni ples lako je ispraviti, ali stvar je u tome da je *bilo kakva* klasifikacija odraz lokalnih tradicija mišljenja o nekom predmetu, u nekom zadanom trenutku. A one su, naravno, podložne promjeni.

E sad, krenimo s druge strane - kada pišem o predstavi, a ta se predstava bavi fizičkim karakteristikama nafte, moram sjesti i proučiti o čemu se tu radi. Ali moram i odabrati što mi je od te ogromne hrpe informacija relevantno, a što nije - naravno da neću postati inženjerka naftnog rudarstva da bih

napisala tekst o predstavi. Dakle, ono što ću pokušati shvatiti nije samo pitanje nafte, nego i pitanje toga što je oko te nafte relevantno za problem kojim se predstava bavi, a što je naprosto nebitno u kontekstu predstave. Koja je, npr., logika distribucije nafte, i, primjerice, kako se to odražava na tipove društvenog uređenja – naravno, stvar može biti i u nečemu posve drugom. Međutim, bitno je napomenuti i da se ne bave sve predstave, samo zato što su predstave, stvarima na način koji bi mi omogućio da kroz njih mislim i o svijetu i o njima.

Nagurati sve te raznorodne tekstove u jednu knjigu trebalo bi učiniti jasnim taj tip pristupa materijalu, koji ide za pronalaženjem problema ili pronalaženjem nekog *zareza*, ili točke ili upitnika, nečega zbog čega ćemo se na nekim stvarima zaustaviti, a na nekima nećemo, bez obzira je li riječ o predstavi, važi za cvijeće ili društvenoj igri. I naravno da se nećemo svi zaustavljati po istoj logici, ali to je upravo ono što mene zanima, možda čak i više od konkretne predstave, vaze za cvijeće ili društvene igre. Što je to, u svemu tome, što neke stvari čini vrednijima od nekih drugih, po kojoj smo se logici odlučili za nešto, a ne za nešto drugo, i kako to opravdavamo? I kako to artikulirati a da se ne limitiramo na odgovore u obliku psiholoških motiva, uvjetovanja iz djetinjstva i naučenih obrazaca ponašanja,” pokušava Una objasniti vječnu dvojbu onih koji umjetnost gledaju i o njoj kritički pišu i/ili govore.

“Citirala bih Donellu H. Meadows iz knjige *Thinking in systems* ‘Možeš vidjeti neke stvari kroz leću ljudskog oka, neke stvari kroz leću mikroskopa, neke kroz leću teleskopa, a neke druge kroz leću teorije sistema. Sve što se vidi kroz različite vrste leća stvarno jest tamo. Svaki način gledanja omogućava da naše znanje o čudesnom svijetu u kojem živimo postaje još malo potpunije.’

U ovom kontekstu, to bi značilo da promatram život kroz leće nekoga koga prvenstveno zanima kazalište i ples, ali ako kažem da sam teatrolog, time prvenstveno govorim o lećama koje koristim, a tek onda o žanru, grani, odnosno polju kojim se bavim. Tretiram svijet kao kazalište i obrnuto.”

Na laiku vrlo prijemčiv način Una u svom prvijencu uspijeva povezati na prvi pogled nepovezive tekstove.

“Nekima od tih tekstova u knjizi zajedničko je *bivanje u iskustvu*, ako hoćeš, prvo suočavanje s nekim iskustvom, prije ili umjesto profesionalizacije, specijalizacije ili bilo kakve želje da postaneš jako dobar u nečemu. Postoji nešto u prvim iskustvima, u tome da

smo *naivni* za neke stvari, da ih ne razumijemo i da u njima nismo dobri, ali da ih ipak radimo... i da onda mislimo o tome što se događa dok ih radimo... što me neizmjereno privlači. Kako je tebi bilo kada si prvi puta nešto radio? Što si primijetio, do čega ti je bilo stalo? Kod profesionalizacije stvari se ukružuju, i onda razgovor postane razgovor o kugličnim ležajevima i o tome kako nešto raditi bolje, biti brži, efikasniji... i razgovor više nije o tome kako biti na biciklu, što znači voziti bicikl i kako se osjećaš dok ga voziš, i kako uopće biti živ. E pa to, kako biti živ i kako se to bivanje živim predstavlja, to je ono što mene zanima. Možda bi se i to moglo ubaciti u interdisciplinarna područja znanosti, polje 8.09 Životologija”, predlaže Una.

“Svijet u kojem živimo, odnosno svijet koji uopće možemo percipirati”, tvrdi, “uvijek je svijet predodžbi i pregovora. Svijet pojavnosti i međusobnih uvjeravanja u to što je istinito a što nije, i što je vrijedno a što nije. Ova se knjiga upravo bavi tim predodžbama, tim pojavnostima i tim životnim izvedbama. I zato su joj neke stvari bliže – poput putovanja ili grupnih dinamika. Hoću reći, nije da bi *bilo* što moglo stati u ovu knjigu, ono što je u nju ušlo vrlo je specifično, iako ne iscrpljuje logiku organizacije nikakvog područja – kao što to ne čine zajedno rodni studiji, biotehnologija u medicini i projektni menadžment niti ukupnost drugih polja u području interdisciplinarnih studija.”

“Ja se otvaram po automatizmu, manje-više svima koji nisu sociopati”, kaže Una u putopisnom tekstu *Užareno sunce*. Sociopate je vrlo teško brzo prozreti, tko zna kolikim se sociopatima širom otvorila, a da ni ne zna.

“Taj se tekst bavi specifičnom situacijom intenzivnog dijeljenja svakodnevice s ljudima koje ste netom upoznali, a to je zapravo situacija koja mi je, neću reći ugodna, jer često može biti jezivo neugodna, ali koja mi je vrlo zanimljiva. Način na koji se ljudi predstavljaju, dojam koji pokušavaju ostaviti, način na koji pokušavaju kontrolirati tvoju percepciju njih samih, način na koji ti pokušavaju sugerirati vlastite kriterije relevantnosti, kako skrivaju nelagodu, kako fizički osvajaju prostor ili ga negiraju, kako im vlastite uloge bježe... to je fascinantno. I da, naravno, zato što si u isto vrijeme i promatrač i uključen u interakciju sa svojim vlastitim *performansom* odnosno pokušajem da budeš autentičan (jer te stvari nisu suprotnosti), svašta se može dogoditi, i svašta nam može *pobjeći*.”

Iz lonca kulturne ponude nije lako odabrati čemu posvetiti vrijeme za analizu. suočio se s tim problemom svatko tko se pisanju

recenzija ili oglada o filmu, glazbi, izvedbenim umjetnostima i ostalome posvetio vlastitim izborom. Kako je tekst pronalazi, na koji način bira o kojoj predstavi će pisati, filmu, putovanju?

“Ta se odluka uvijek događa nakon odgledane predstave ili filma ili proživljenog putovanja (iako, moglo bi se reći i nakon proživljene predstave ili filma i odgledanog putovanja). Naravno da se neki odabir događa inicijalno, pri samom odlučivanju hoću li nečemu prisustvovati. Ali ne mogu znati unaprijed hoće li biti materijala za tekst. Mislim da je legitimno pronaći neke druge kriterije za pisanje, koji nisu prvenstveno žanrovski ili strukovno određeni. Ne radi se, naravno, ni o tome da pišete samo o stvarima koje su vam se svidjele, već o tome da pišete o stvarima koje su vam dale misliti, koje vas svrbe i ne puštaju, koje vas tjeraju da formulirate neku naraciju o njima. Nekad se ne osjećate dovoljno zreloom za neke stvari, ili dovoljno dobrohotnom i otvorenom.

Nekad shvatite da ne podnosite osobu koja stoji pred vama i nešto izvodi, iako vam apsolutno ništa nije skrivila, ali imate fizičku reakciju gađenja na nečiji način postojanja u svijetu. Jedino pošteno što možete učiniti je da uopće ne pišete o tome. Nekad osjećate da snažne emocije koje je proizveo neki rad imaju vrlo malo veze s radom, a puno s trenutnim bitkama koje vodite neovisno o radu. Ali nekad baš te snažne emocije mogu biti poticaj za tekst, upravo zato jer želite verbalizirati tu željeznu kuglu apsolutne usmjerenosti. Nekad krenete pisati o nečemu, da biste usred pisanja (jer je pisanje naravno otkrivanje nečega što niste znali, nije samo zapisivanje gotovih misli), shvatili da vas zapravo ne zanima, ili da nije ono što ste mislili da jest na prvi pogled, ali to vam se razotkrilo tek u procesu kompozicije teksta. A nekad ne želite pisati odmah o nečemu, nakon premijere, jer želite da vam se iskustvo nataloži, sedimentira, i da barem još koji puta pogledate rad.”

Na stražnjim koricama knjige između ostalog piše: “... Tekst manje govori o *životu*, više o načinima *predstavljanja* života”. Svidjela mi se ta rečenica, lijepo i istinito predstavlja knjigu.

“To je sastavio moj urednik *Branko Matan*, i da, slažem se s tobom, i meni se svidjela. O tome sam već govorila, i u tome leži odgovor i na prva, disciplinarna pitanja – život vam se nekako prikazuje, on vam se nekako predstavlja i manifestira. Umjetnički radovi su s te strane često zanimljiviji za analizu, zato jer uključuju i tu komponentnu svijesti o

tome koje kriterije želite uspostaviti, zato jer su artificijelni, i namjerno konstruirani na točno određeni način, ali to ne znači da manje kontrolirano, ili na drugačiji način kontrolirano predstavljanje u svakodnevicu nema puno toga beskraino intrigantnog.”

U tekstu o plesnoj predstavi Marjane Kraljač *Rad koji ću izvesti krajem prosinca* Una govori o ekološkom mišljenju društva i politike. Daje zanimljiv naputak i predlaže sljedeće: *Dopusti si da gledaš izvedbeni rad onako kako će ti taj pogled najviše dati, od onoga što bi sve taj rad mogao biti.*

Pitam je što dobivamo zauzvrat ako na ovakav način sudjelujemo na polju suvremenog plesa i izvedbenih umjetnosti uopće?

“Možemo dobiti više, manje ili ništa, naravno, kao i kod drugih pristupa. Pitanje je okvira percepcije koji možemo *odabrati* primijeniti u svakoj pojedinoj instanci umjetničkog djelovanja. Ali razmišljati o tome kako ovo djelo *želi biti gledano* da bi dalo najbolje od sebe, ponekad pomaže u tome da vidite stvari koje inače ne biste. Ali ponekad se desi da mislite da znate kako djelo *želi biti gledano*, ali vi naprosto niste u stanju tako ga gledati. Ponekad se naprosto ne možete domisliti točki gledanja, niti uroniti u afektivni modus iz kojeg biste uspostavili komunikaciju s radom. Mislim da je to isto bitno priznati – da neki radovi ne komuniciraju s načinima percepcije koje netko u danom trenutku može mobilizirati. I ponekad nikakvo obrazovanje, nikakvo iskustvo, pa ni deseci tisuća odgledanih predstava, ne mogu tu ništa učiniti. Bitno je stalno biti svjestan toga koliko smo jadni kao ljudi, i koliko smo pristrani, osobito onda kada mislimo da nismo.”

Bauer ima prilično vrcavu biografiju. završila je studij komparativne i filozofije na FF-u, radila kao asistentica za kazališni program u Centru za dramsku umjetnost, dobila stipendiju na Queen Mary University u Londonu i tamo doktorirala na tezi o neutralnosti u suvremenom plesnom kazalištu, a u svojoj četiri londonske godine uspjela je godinu dana provesti konobareći u gastro pubu Morgan Arms na Mile Endu. Čitam to na klapnama knjige i smijuljim se. Zamišljam je kako vozi slalom među stolovima u ovom lokalu koji se na internetu predstavlja kao “classy pub”. Ne mogu ne pitati je kakvo je to iskustvo bilo i čemu ju je naučilo.

“Čupavo. Otvorile su mi se nove dubine i slojevi vlastite nesposobnosti. Naime, većini ljudi, od trenutka kada prvi put počnu konobariti, treba jedva nekoliko dana, možda par tjedana da internaliziraju mehaniku posluži-

vanja – dakle ovdje je gin, tamo je tonik, led je desno dolje, limun je lijevo – i da im se tijelo automatski reorganizira u skladu s tim. Međutim, meni ni nakon godinu dana rada u pubu i restoranu tijelo nije automatski radilo ništa – svaki put bih morala razmisliti gdje je gin i gdje je tonik i gdje je led i gdje je, zaboga, nestao limun. To je naravno trajalo čitavu vječnost, i ako bi pub ili restoran bili puni, što vrlo često jest bio slučaj, stvar se spektakularno raspadala. Moji kolege i kolegice konobari i konobarice gledali su me sa kombinacijom čuđenja i sažaljenja – kako netko ovako glup može uopće živjeti. Par mjeseci nakon što sam počela raditi u Morgan Armsu saznali su da sam na doktoratu iz kazališta i drame za koji imam punu stipendiju i to je tek izazvalo apsolutnu konsternaciju. Međutim rad u Morgan Armsu mi je omogućavao da se barem na kratko maknem iz akademskog okruženja koje je prijetilo da će me potopiti u svom elitizmu i svojoj *istosti*.

Rad tamo me je naučio da postoji cijeli niz kompetencija, koje nisu pravocrtne i hijerarhijski organizirane, jer su ljudi istinski neobična pojava. Primjerice, nečiji dobar izgovor nekog jezika nije podudaran sa sposobnošću brzog usvajanja gramatike ili vokabulara, ili sposobnošću brzog mišljenja u jeziku odnosno simultano prevodenja. To se sve naravno vježba, razvijaju se tehnike kojima se stvari usvajaju brže i lakše, ali poanta je da način na koji su stvari organizirane tako da su nam neke prirodne a neke neprirodne, nije baš *logičan*. A na toj arbitrarnosti ljudi su povijesno gradili cijele sustave vrednovanja – tko je bolji i vredniji i zašto je nešto bitnije od nečega drugog – pokušavajući pritom kao bitnije predstaviti ono što, igrom slučaja, baš njima lako ide. Moja sposobnost da skinem BBC naglasak u kombinaciji sa beskonačnom neefikasnošću i nespretnošću zbunjivala je ekipu iz Morgan Armsa. Također, proizvodila je razne nesporazume – iako dolazi iz Hrvatske zvuči gotovo kao *native speaker*, ali istovremeno nemaš pojma šta znače neki kolokvijalizmi, iako si na doktoratu, misliš sporije od većine ljudi koji su na prvoj godini fakulteta i ne možeš pogoditi gdje je limun nakon godinu dana rada u pubu, nego se vrtiš oko svoje osi kao pomahnitala vjeverica.

Naravno da smo više harmonizirani s vlastitom neobičnošću, a da smo skloni druge ljude promatrati kao tipičnije, ali zapravo, ne postoji tipično živo biće na svijetu. Svi smo mi proklete snježne pahuljice. Samo je trik upravo u tome da se ne ponašamo tako, kao da zaslужujemo poseban tretman zato jer smo posebno pametni ili posebno bogati ili posebno sposobni ili posebno zli ili posebno posebni, već da smo usmjereni na dobrobit

svih, odnosno prema ideji univerzalne posebnosti. Svi zaslužuju 'poseban' tretman! Šampanjca i sushija za sve! I besplatnih burgera u Burgeraju! Ali to se neće dogoditi tako da 'budemo promjena koju želimo vidjeti u svijetu' jer zbroj tih individualiziranih promjena, u pravilu, neće donijeti sistemske promjene. Što pak ne znači da nikako ne bismo smjeli biti 'promjena koju želimo vidjeti u svijetu', jer to bogami neće ni štetiti."

!!! O, rijetkog li novinarskog zadovoljstva! Jer ako niste znali rijetki/e su sugovornici/e koji/e mi daju ovako iscrpan i ludistički odgovor na pitanje, nakon kojega stvarno nemam potpitanja (ja koja ih uvijek imam i koja sam život provela postavljajući ih). Stvarno, ta Una nije džaba žuljala stolice po teatrima i fakultetima. Zato pitam dalje što je ovoj teatrologinji teatrologija omogućava u svakodnevnom životu. Da nije doktorirala na Queen Mary sveučilištu u Londonu, što bi sve za nju danas bilo nemoguće?

"Ovakvo bih ja to formulirala: teatrologija, ako se ne shvaća pozitivistički, dakle ako se ne svodi prvenstveno na to što je u kojoj programskoj knjižici pisalo te i te godine i je li Ljerka rođena tamo ili je rođena vamo, nego ako se te informacije koriste kao početna točka za mišljenje, idealna je grana za jednog pohlepnog svedjeda odnosno svedjedicu kakva sam ja. Kazalište je, kako god okrenemo (dobro, i neki vidovi suvremenih vizualnih umjetnosti povezanih s tijelom, kolektivom i performansom) jedino koje trpi i analizu riječi, i slike, i zvuka, i svjetla i te mitske scenske prisutnosti, o kojoj je teško reći išta suvislo, ali opet je svi osjećamo (doduše nikad se ne možemo složiti oko osoba koje je imaju odnosno nemaju, niti o trenucima u kojima je imaju odnosno nemaju).

To je jedino područje gdje mogu mirne duše pisati o svemu, dakle o totalitetu iskustva, koje je opet, da se razumijemo, *nekako* složeno i koncipirano, s *nekom* namjerom organizirano. Jer se sve računa u tom prostoru, u nekim predstavama čak i njuh i dodir postaju prostori umjetničke aktivacije. Takvu raznovrsnost niti jedna druga umjetnička disciplina ne trpi u toj mjeri. Kazalište se stalno iznova događa, i usprkos svim kritikama upepenima protiv fetišizacije prolaznosti izvedbenih modusa (Peggy Phelan & co.), s kojima se slažem, ostaje ipak ta naglašena kontingentnost kazališta i plesa, ta životnost slučajnosti i napetost koncentracije baš u tom trenutku. Gledati nekog kako (nespretno ili spretno) biva na sceni, sa drugim ljudima u situaciji prezentacije i izlaganja, u tom datom trenutku, od toga, za mene, i dalje nema ništa bolje na svijetu. Čak i kad se ne radi o

čovjeku, nego, kao u *Stifters Dinge* Heinerja Goebbelsa, o izvedbenom stroju u doslovnom smislu."

Iz knjige zaključujem i da Una voli odlaziti na grupne umjetničke ekspedicije. Njen putopis *Užareno sunce* podsjetio me na prvo moje veliko putovanje u životu, osnovnoškolsko putovanje *Putevima revolucije*, negdje u prvoj polovini 80-ih. Putopis *Žablja koža* osvojio me već prvim rečenicama:

"Vlastiti će ti tekst dosaditi prije nego što ga napišeš. Potrošit ćeš ga na svim onim pivima i usputnim susretima gdje ćeš ga lajati i nekontrolirano špricati. Grlo će te boljeti od ključnih mjesta putovanja, 'simpatičnih' duhovitosti, lokalnih bizarnosti i 'vrckavih' pošalica. Svaki put kad nešto izgovoriš, tvoje će ga vlastite riječi pojesti, da se više ne pojavi, osim kao ljuska ili kora. Ili kao bijele nakupine gnoj, onog od angine."

Nikada nisam pročitala ovako drsko istinit prvi paragraf putopisa. Dapače, do sada sam uglavnom prezirala tu formu ili u najmanju ruku prema njoj bila indiferentna. Ako mislite da pretjerujem u hvaljenju Unine knjige, pročitajte je i sami provjerite.

"Često se, u raznim eksperimentalnim praksama, spominje ideja o brisanju granice života i umjetnosti. Ali meni se čini da je ta granica prvenstveno granica koja proizvodi, i koja štiti, a ne granica koja limitira. Razlikovanje života i umjetnosti omogućava nam da nekad život promatramo *kao umjetnost*, a da umjetnost nekad promatramo *kao život*, ali da oni ipak zadržavaju svoju nužnu autonomiju. Na putovanjima, odnosno barem na određenim tipovima putovanja kao što je ovaj model grupnih umjetničkih ekspedicija naprosto se radi o tome da se ti okviri češće međusobno izmjenjuju. Ako život nazovemo *promatranjem kao da se radi o životu* a umjetnost *promatranjem kao da se radi o umjetnosti*, i dodijelimo im pripadajuće naočale odnosno odgovarajuća stakla – životu plava a umjetnosti žuta, na umjetničkim ekspedicijama naprosto češće mijenjaš naočale odnosno stakla. I češće si svjestan da ih uopće nosisi. Ali i jedne i druge naočale podrazumijevaju momente potpune prisutnosti i momente kontemplativne distance. Život nije ništa autentičniji od umjetnosti, ni obrnuto", opet će lucidno Una o životu i umjetnosti.

Nije ni čudo da je na promociji knjige *Pridite bliže: o kazalištu i drugim radostima* klub Booksa pucao po šavovima. Lako za fine jestvine i kolače što ih je tamo naredala na malenom švedskom stolu, ova žena stvarno ima hordu prijatelja koji je podržavaju.

Utoliko je jasnije zašto sam potrošila najmanje 300 cal boldajući imena u odgovoru na pitanje o tome tko su bili najvažniji zagovarači ove knjige i oni koji su Uni pružali potporu u pisanju tekstova.

"**Branko Matan**, urednik *Gordogana* i Biblioteke Gordogan, koji je uopće i predložio da objavim knjigu i dao mi punu slobodu oko njene koncepcije. **Đorđe Balmazović**, iz čijeg sam dnevnika crteža odabrala ilustracije. **Dean Dragosavac Ruta**, izvrstan grafički dizajner. **Antonija Letinić**, glavna urednica *Kulturpunkta* i moj veliki životni i profesionalni oslonac. **Sabina Sabolović**, koja mi je pomogla da odaberem Balmazovićeve ilustracije, i koja inače kontinuirano pruža bezrezervnu podršku kao pravi *groupie* te me stalno boka da pišem blog koji sam zapostavila. **Ksenija Stevanović**, jer se napričismo do sita i nikad nije dosta. **Danijela Stepić**, jer joj šaljem apsolutno sve što napišem u posljednje tri godine i jer beskraino cijenim njen sud. **Nevena Crljenko**, andeo čuvar. **Jelena Topčić**, autorica fotografije na zadnjoj strani i moja jezična savjetnica. **Tomislav Medak** i **Ivana Ivković**, jer su obitelj odnosno *family of choice*, kako bi rekla **Bobby Baker**. **Dean Bratušek**, jer ga je teško staviti u ladicu ali lako voljeti, i zato što upravo sad virka u to što pišem i prigovara da bi intervju trebao biti spontan i sastojati se od odgovora koji ti prvo padnu na pamet, a da ja tu sad glancam neku sliku sebe. Naša nekadašnja lokalna friendfeed zajednica. **Marcell Mars**. **Agata Juniku**. **Dužanka Profeta**. **Ivan Mandić**. **Kate Brown**. Moji planinari iz PDS Velebit, koji me uglavnom podjebavaju, ali s nježnošću i uvažavanjem. Mama, tata, Višnja, bake, tetke, tetci, bratići, živi i neživi, slučajni prolaznici, slanutak i tikvice, senf i gibanica, **Vanda Lloranda**. Neki drugi ljudi, koji su pomogli zato jer su odmorili, kako to već bude", završava Bauer svoju malte ne oscarovsku listu zahvala.

*Što reći na kraju, teško da je ostalo prostora da dodam nešto više od puke informacije gdje možete nabaviti ovu sjajnu i neobičnu knjigu: Knjižara Vuković & Runjić, *Teslina 16*, Antikvarijat Jesenski & Turk, *Preradovićeva 5*, Superknjižara, *Rooseveltova trg 4*, Antikvarijat & knjižara, *Antuna Bauera 9*.*

Antonela Marušić: *Una Bauer: Teatrologija je idealna grana za pohlepnu svedjedicu poput mene* (razgovor s Unom Bauer), portal *vox-feminae.net*, sekcija *cuninterview*, 14. 3. 2016. (integralno)
URL: <http://www.voxfeminae.net/cuninterview/kultura/item/9623-una-bauer-teatrologija-je-idealna-grana-za-pohlepnu-svedjedicu-poput-mene>

Kapitalno djelo hrvatske kulture

O bibliografiji Ladislava Tadića u Jutarnjem listu

Željko Ivanjek

Ladislav Tadić: *Časopis Gordogan; Bibliografija 1979-2013*, Gordogan, Zagreb, 2015.

Sasvim tiho prošlo je jedno kapitalno djelo hrvatske kulture, bibliografija svih radova objavljenih protekle 34 godine u časopisu *Gordogan*, koji je promijenio dva politička sustava, različite izdavače i nekoliko glavnih urednika, ali mogao bi se i mora identificirati s Brankom Matanov, koji ga je vodio najduže, i još uvijek kormilari neizvjesnim morem financiranja.

Pitanje je postoji li išta drugo na čemu bi se politička tranzicija demokratskog prevrata u nas mogla slijediti na kakvoj-takvoj intelektualnoj razini. Prema tome, ovo je nužni hvalospjev Matanu, koji je mimo nalaženja sredstava i suradnika, uspio napisati jedan časopisni opus kakvome nema para, ma što o njemu mislili. Njegovo snalaženje i razilaženje s Bancem, Feldman, Kuljišem, Novakom, Zlatar itd. više nije njegova osobna prćija, već bijeg vremena. Nekad je *Gordogan* tražio u Ivšiću, Richtmannu i Podhorskom moguću otklon od krutosti socijalizma. Zadržao je socijalne i društveno-političke ideale. Otvarao je "zabranjena mjesta" hrvatske književnosti u metaforičkom i doslovnom smislu. Ovaj časopis, Matanov, nije se zanosio u ime bilo čega – ideologije, države, nacije itd. – čemu bi žrtvovao zdrav razum i težnju za boljim mišljenjem.

Željko Ivanjek: *Intelektualno zrcalo tranzicije, bivše vlasti i aktualnih vladavina; Publicistika, Jutarnji list*, 27. 7. 2016, str. 31. (integralno)

Kazalište je specifičan medij – najpriljaviji

Razgovor s Unom Bauer u tjedniku Express

Branimira Lazarin

U na Bauer predaje na Odsjeku dramaturgije na zagrebačkoj Akademiji dramskih umjetnosti i neumorno pohađa, često i organizira, svjetske konferencije, predavanja, festivale o plesnom kazalištu i srodnim disciplinama. Njezina prva knjiga, koja je nastala na nagovor kako kazališnih profesionalaca, tako i čitatelja njezinih osebujnih blogova - bavi se svakim zamislivim oblikom teatralnosti. Knjiga *Pridite bliže: o kazalištu i drugim radostima* objavljena je u izdanju *Gordogana* i posve iskače iz ukupne domaće produkcije. Bauer otvara velike teme čudnovatim, ali jednostavnim pitanjima, a to znači da će svaki čitatelj/ca ovdje pronaći neku svoju perspektivu. Autorica piše o plesu, kazalištu, filmu ili danskoj televizijskoj seriji s inspektoricom Sarom Lund u zimskom džemperu, jednako motivirano kao i u refleksijama o biciklizmu, planinarstvu, fenomenu vrtnih patuljaka, engleskom običaju "oblačenja" čajnika u vune ne opravice i putopisu u Gruziji. Razgovarali smo u povodu njezine knjige, ako već moramo istaknuti neki povod, jer se s Unom Bauer najbolje razgovara "bez povoda", o bilo čemu.

● **BRANIMIRA LAZARIN: Osvježava naslov *Pridite bliže: o kazalištu i drugim radostima*. O kazalištu nam se konačno obraća s veseljem. Kako vam je uspjelo da kazalište ostane u statusu vedrine?**

UNA BAUER: Radost koju spominje naslov knjige radost je skidanja tijesnih cipela, dolaska na Zavižan nakon deset sati hoda, predstave koju pamтите nakon onih koje je lako zaboraviti. Ali tijesne cipele dio su te radosti, njezin nužan preduvjet, kao i sve te predstave koje su vam se učinile kao gubitak vremena. Duboka radost je punina životnog i umjetničkog iskustva, ona se ne postiže isključivanjem "loših" osjećaja. Naša su emocionalna i mentalna stanja, od radosti, preko dosade, pa do želje da nas više nema dio istog kontinuuma.

● **Nudite, ukoliko, otvoren prostor teatralnosti i/ili tekstualnosti u plesu, kazalištu, filmu, televizijskim serijama, putopisu, vožnji biciklom, motociklom... Nasumične teme kojima se bavite spoj su intimnog i**

javno dostupnog. Uvijek "tu ima nekog teatra". S kojom idejom nam se obraćate?

Organizacija života na Zemlji izrazito je složena. Podjela po djelatnostima i medijima nametnula se kao logičan način snalaženja u toj složenosti. Ali kompleksnost zbog koje stvari moramo razdvojiti ista je ona kompleksnost koja ih u konačnici želi ponovo spojiti. Kazalište je specifičan medij, najpriljaviji od ljudskosti, kod kojeg to razdvajanje, pa ni spajanje, nikad sasvim ne funkcionira.

● **Kako biste uvjerali nekoga da posjeti kazališnu ili plesnu predstavu?**

U kazalište idete da biste vidjeli kako stvari idu upravo onako kako je zamišljeno da idu. Međutim, uvjet za to živo je biće upravo sad i ovdje pred vama, nemjerljivo krhko i snažno, sa svojim autonomnim živčanim sustavom, izloženo zajedničkom bivanju s onim tko ga gleda. Svaka je nova izvedba pobjeda nad slučajnošću organskih procesa. U kazalištu se uvijek može desiti nešto neočekivano. Bez te mogućnosti pogreške, pomaka, povrede u dijeljenom prostoru, kazalište ne bi bilo kazalište. Ta je napetost ono što ga čini vrijednim pažnje.

● **Na Queen Mary University of London doktorirali ste s tezom o ideji neutralnosti u suvremenom plesnom kazalištu, a to je tek informacija kojom potkrepljujemo činjenicu da ste, unatoč londonskoj stipendiji, godinu dana konobarili u jednom gastro-pubu i savršeno svladali lokalizme. Čemu vas je poučilo to iskustvo?**

Ponajviše tome da je naša nesposobnost beskonačna.

● **A čemu vas je naučilo iskustvo putovanja s grupom ljudi, od koje neke prethodno nikad niste sreli, o čemu govore putopisi iz knjige? Grupna dinamika vas zanima, i tu ima teatra...**

U tako intenzivnom periodu zajedničkog života na putovanjima izloženi ste iritacijama i problemima bivanja s drugom osobom. Od njih se ne možete sakriti u drugu sobu jer i u toj sobi netko plače ili hrče. U takvom prostoru zgusnutosti doživljaja i ekstremnih stanja teško je ostati dosljedan nekoj slici sebe. A to je ono što mene zanima – lomovi u izvedbi onoga što jesmo. Ne zato što mislim da se iza izvedbe nas samih krije neko apsolutno autentično "ja", odnosno "ona" – za mene izvedba neke osobnosti nije lažna, ona je način pregovaranja sa svijetom. Međutim, zanimljivo mi je promatrati trenutke u kojima

jedan tip uobičajenog pregovora sa svijetom više ne funkcionira te se pokušava uspostaviti novi. Recimo, ako o sebi mislite kao o pristojnoj, dobro odgojenoj osobi, ali se vaše ponašanje u drugom kulturnom kontekstu doživljava kao upravo suprotno, kao neodgojenost, kako ćete se nositi s tim? Koju sliku sebe ćete prije napustiti? Kakvo ponašanje ćete odabrati?

- **U knjizi nudite zanimljivu analizu lika detektivke Sarah Lund iz danske TV serije *Ubojstvo* kao fokusirane profesionalke i socijalno duboko distancirane žene, gdje se tolerancija socijalno kulturnog miljea "dokazuje" kroz njezin komplicirani karakter?**

Postoje dva odgovora na ovo pitanje: jedan je da uvijek netko pere suđe za nekim koga za suđe nije briga jer i taj mora iz nečega jesti. I u pozadini prvog odgovora, naravno, talog je cijele povijesti ženskog služenja koje se prenosi s koljena na koljeno, a kojih je proketo suđe samo vrlo benigna metafora. Lund je kao žena fascinirana, jer ju je upravo kao ženu briga isključivo za ono za čim izgara, a to nije posao u smislu napredovanja u karijeri, nego posao u smislu rješenja određenog specifičnog problema. Takav se luksuz posvećenosti problemu ženama rijetko tolerira u njihovim različitim reprezentacijama u medijima. Međutim, drugi je odgovor da bismo trebali raditi na nekim drugačijim vidovima organizacije života u kojima nečije oslobođenje ne mora nužno ići na štetu nekog drugog. To se, pak, sigurno neće desiti unutar okvira nuklearne obitelji i usko shvaćenog razumijevanja toga što čini obitelj. Moji prijatelji i ja već sad ozbiljno razmišljamo o nekom tipu zajednice u kojoj bismo mogli živjeti u starosti i ravnomjernije raspodijeliti brigu jednih za druge nego što je to moguće u paru ili u obiteljskim uvjetovanjima koja uključuju djecu, a koja možda, s punim pravom, ne žele provoditi vrijeme s vama. Primjerice, u tom drugačijem tipu svjesno izabrane zajednice, ako kuhate ručak za desetero ljudi, onda na vas dolazi red za kuhanje ručka samo jednom u deset dana. Nemajte me krivo shvatiti, obožavam kuhanje.

- **Konačno, planinarenje. Tko vas imalo zna ne pita "kad ćete na godišnji", jer nema u vas vikenda bez ruksaka. Planine i teatralno? Gdje smo tu mi, čitatelji?**

Tu ste gdje je i vaša potreba za doživljajima. Međutim, oko doživljaja treba biti oprezan. Sve se više danas može čuti da bi trebalo manje kupovati, a više uživati u doživljajima. Opasnost leži u tome da i te doživljaje pretvaramo u stvari, pa ih sakupljamo

na polici. Taj tip pristupa životu itekako može "trošiti" život umjesto da ga obogaćuje, ako postanemo fascinirani samima sobom i svojim iskustvima. Velika je utjeha u činjenici da brda nije briga ni za Karamarku ni za Milanovića. To što brda jednako tako nije briga ni za izrabljivane i potplaćene, za nepravdu uopće, doduše, manje je utješno. U svakom slučaju, planine su onaj tip graničnih iskustava gdje zapravo, kao ni u kazalištu, ni uz sav oprez, ne možete kontrolirati jeste li sigurni. Nalazim to, na neobičan način, umirujućim.

Branimira Lazarin: *Kazalište je specifičan medij – najprljaviji; Jedno od najvažnijih imena plesnog teatra u Europi, teoretičarka Una Bauer u knjizi Pridite bliže: o kazalištu i drugim radostima otkriva tajne scenske umjetnosti, ali i objašnjava fenomen vrtnih patuljaka te analizira detektivku Sarah Lund iz danske TV serije Ubojstvo (razgovor s Unom Bauer), Express, tjednik, Zagreb, 7/2016, br. 317, 29. 7. 2016, str. 50-51. (integralno)*

Posavljaci tiskom objavili *Fatu* Luke Jukića

U Trnjanima kraj Slavonskoga Broda priređena je, na temelju rukopisa preuzetog s Gordoganova portala, knjiga koja je predstavljena 12. kolovoza 2016. u Donjem Svilaju, Jukićevu rodnom mjestu

Naslovna stranica knjige Luke Jukića *Fata* – ilustracija i dizajn Borislav Stipić

Časopis *Gordogan* u posljednjem je desetljeću posvetio dosta prostora Josipu Horvatu i njegovu životu i radu. Pronašli smo, uz ostalo, rukopis njegove knjige *Pobuna omladine 1911-1914* i objavili ga u nastavcima u časopisu, a zatim i kao samostalno izdanje.

U svescima 6 i 7-9 iz 2005. te 10 iz 2006. priredili smo opsežan temat u tri dijela pod naslovom *Josip Horvat & nacionalistička omladina* u kojem je iznesen priličan broj slabo poznatih podataka o glavnom junaku Horvatove knjige Luki Jukiću, pripadniku nacionalističke omladine, koji je 8. lipnja 1912. u zagrebačkoj Mesničkoj ulici izveo atentat na tadašnjeg hrvatskog vlastodržca Slavka Cuvaja.

U nastavku tog istraživanja otkriven je rukopis drame koju je Luka Jukić u listopadu 1912. napisao u zatvoru. Rukopis se nalazio u kućnom arhivu poznatoga publicista Nenada Golla. On je prihvatio ideju da se tekst skenira i posudio ga uredništvu *Gordogana* na nekoliko dana. Uredništvo je upravo u to vrijeme nabavilo uređaj za skeniranje te je posao brzo i uspješno obavljen.

Nakon više od godinu dana, 25. listopada 2011, časopis je uspostavio svoj portal (<http://www.gordogan.com.hr/gordogan/>) i tada je skenirani tekst *Fate* u integralnom obliku objavljen na portalu (u sekciji *Grada*).

Interes nije bio osobit – premda smo povremeno na činjenicu objavljivanja upozora-

vali pojedine novinare i potencijalno zainteresirane kulturnjake i povjesničare. Onoliko koliko je uredništvu poznato, o *Fati* u ovih pet godina nitko nije rekao ni riječ.

Sve do ljeta 2016. kada nam se e-pismom obratio gosp. Borislav Stipičić i obavijestio nas o tome da grupa ljudi – podrijetlom pretežno iz svilaškoga i odžačkoga kraja – namjera izdati tekst u obliku knjige. Zamoljeni smo za pomoć u njihovu nastojanju da knjigu što bolje pripreme.

U grupi su očito dvije osobe bile ključne. Uz Borislava Stipičića to je Jure Andelić, financijer pothvata i izdavač knjige. Andelić je – kako nas je Stipičić izvjestio – “rođeni Svilajac” koji je “godine 1992, zbog privremene okupacije tog dijela Bosanske posavine, kao i svi ostali Svilajci, izbjegao u Slavoniju (Slavonski Brod, Požegu i okolicu ova dva grada).” Poslije Daytonu “neki su se vratili nazad, no Juro Andelić i njegova šira obitelj trajno su se naselili u Trnjanima (kod Slavonskog Broda) i u samom Slavonskom Brodu”. S time da “Andelić, s užom obitelji, živi i radi u Švicarskoj”.

Za cijelu grupu Stipičić kaže: “Ne bi bilo točno reći kako se radi o Hrvatima Posavljacima (tako ih mi ‘starosjedioci’ u Slavonskoj posavini nazivamo, a i sami se tako identificiraju) raseljenim po Hrvatskoj i zapadnoj Europi.”

Knjiga je tiskana potkraj srpnja 2016, a njezino predstavljanje održano je u 12. kolovoza 2016. u osnovnoj školi u Donjem Svilaju, Jukićevu rodnom mjestu. U publici je bilo “i nekoliko Jukićevih potomaka i rodbine”.

Bibliografski podaci o knjizi glase – Luka Jukić: *Fata; Drama u tri čina*, knjigu priredio i likovno opremio Borislav Stipičić, izdavač Jure Andelić, Trnjan, srpanj 2016, 120 str. Narudžbe: Jure Andelić, 35 211 Trnjan, cijena 75 kn.

Pregled sadržaja knjige:

Darija Mataić Agićić: *Drama o tragičnosti ljubavi na križistu naroda; Predgovor*

Luka Jukić: *Fata*

O Luki Jukiću iz onodobnog tiska i memoarske građe

Luka Jukić *narodni heroj* (Brodsko novo doba, 1/1931, br. 1, 2, 4 i 5)

Luka Jukić, *In memoriam* (Novo vrijeme, Zagreb, 1/1929, br. 15)

Luka Jukić: *Kažnjenik* (Gordogan, 3/2005, br. 7-9, str. 107-108, iz teksta knjige Josipa Horvata *Pobuna omladine 1911-1914*)

Jozo Kljaković: *Ciganovići su preplavili cijelu našu zemlju* (Gordogan, 3/2005, br. 7-9, str. 109, izvorno iz Kljakovićeve knjige *U suvremenom kaosu*, 1952, izdanje iz 1992)

Književni odrazi Jukićeva atentata

A. G. Matoš: *Sakrament krvavog krsta* (prema prvotisku u članku Stanka Dvoržaka *Književni odrazi Jukićeva atentata*, Rad JAZU, br. 313)

Mario Tomas: *Luka Jukić, idealist i revolucionar na procjepu vremena*

Dino Mujadžević i Marica Karakaš Obradov: *Biografija* (HBL, 2005)

Borislav Stipičić: *Pogovor*

Rječnik tuđica, arhaizama i regionalizama

Bibliografija

Za čitatelje *Gordogana* vrijedi spomenuti da smo priređivačima sastavili *malu kronologiju rukopisa* (koju su oni i prenijeli, vidi str. 109 knjige).

Jukić ga piše 1912. u zatvoru.

Rukopis se pojavljuje 2010. u arhivi Nenađa Golla

Branko Matan ga tada, 2010, odlučuje skenirati i na taj način pokušati osigurati da ga se sačuva.

Matan ga 2011. objavljuje putem interneta. Borislav Stipičić 2016. s *Gordoganova* portala skida tekst i priređuje ga za tisak.

Iza prvotiska staje Juro Andelić, privatna naklada.

Što se zbivalo između 1912. i 2010. na žalost nije poznato.

(Branko Matan)

O kazalištu i drugim radostima Une Bauer

Rijetko što me ovako inspiriralo – prikaz knjige na portalu Strane.ba

Ivan Šunjić

Pridite bliže: O kazalištu i drugim radostima prva je knjiga teatrologinje, kazališne kritičarke, blogerice i predavačice na Odsjeku dramaturgije zagrebačke Akademije dramskih umjetnosti Une Bauer. Kada govorimo o priređivanju prvijenaca teorijsko-kritičko-esejističkog prosedeja, posebice u domaćim izdavačkim prilikama, najčešće su u pitanju dvije prakse. U prvom slučaju riječ je o ukoričenim i za potrebe knjige ponešto dotjeranim doktorskim disertacijama mladih akademskih radnika/ica, dok se u drugom radi o kompilaciji već prethodno objavljenih tekstova, objedinjenih u manje ili više koherentniju tematsko-idejnu cjelinu. U tom pogledu, sve one koji su u kontinuitetu pratili ono što je Una Bauer dosad objavljivala, zavidno širok spektar afiniteta i interesa koje autorica u svom prvijencu iskazuje neće posebno iznenaditi. Ali ono što će zasigurno biti iznenađujuće kako za one koji se čitajući ovu knjigu po prvi put susreću s pojedinim tekstovima – u koje i sam spadam – tako i za one koji su ih prije čitali u časopisu *Gordogan*, na portalu *Kulturpunkt*, autoričinom blogu *Whiteflesh* i dr., izvedbena je spretnost njihova koncipiranja u specifičnu i vrlo lucidnu – ukoliko joj već moram prišiti precizniju žanrovsku etiketu, da se poslužim bibliotečkom kategorijom pod kojom se vodi – esejističku zbirku. Ova knjiga, koju urednički potpisuje Branko Matan, svojom podnaslovnom uputom sugerira da je većim dijelom riječ o ogleđima teatrološke provenijencije, a budući da u njoj kvantitativno prednjače teme iz područja izvedbenih umjetnosti te eksperimentalnog plesa i kazališta, predstavlja presjek autoričinih kritičarskih i znanstvenih preokupacija, zaključno s doktorskom tezom o ideji neutralnosti u suvremenom plesnom kazalištu koju je 2011. obranila na londonskom sveučilištu Queen Mary. Potonjem je, osim što zauzima istaknute zadnje stranice knjige, posvećeno samo jedno poglavlje u kojem se autorica predstavlja kao teoretičarka u metodološki sušem akademskom smislu. Otvoriši knjigu prvi put, proizvoljno sam krenuo čitati upravo od navedenog posljednjeg poglavlja, što navodim kako bih preporučio nelinearno druženje s ovom knjigom, iako raspored tekstova i nazivi poglavlja sugeriraju promišljenu dramaturgiju. I unatoč heteroge-

nosti tematskih segmenata i velikoj količini informacija koje donose, čitanje ovog materijala od korica do korica ne bi trebalo biti zamorno, ponajviše zahvaljujući stilu koji se odlikuje tek prividnom poletnošću i lakoćom svedenog uobličavanja – što zasigurno duuguje i autoričnoj praksi pisanja bloga na kojem je veliki broj ovdje uvrštenih, a zbog prenošenja iz virtualnog prostora u knjigu vidno revidiranih tekstova i nastao.

Knjiga je strukturirana u pet cjelina (*Nepravda početka, Društvena zasićenost, Nema pogleda niotkuda, Čvrčkice, Više od istoga*) sastavljenih od žanrovski raznorodnih tekstova u kojima su predmet njezinih analitičkih opservacija i esejsističkih kontemplacija filmovi (Lars von Trier, David Fincher, Michael Haneke), suvremeno kazalište i ples (Societas Raffaello Sanzio), BADco., Goat Island, Marjana Krajač, Oleg Soulimenko, Raimund Hoghe), danska kriminalistička TV serija *Forbrydelsen*, rad *Embroidered Wonder Bread* umjetnice Catherine McEver, feministički potencijal i kratki pregled povijesti ženskog bicikliranja, zaključno sa spomenutim poglavljem iz doktorske disertacije u kojem se bavi poetikom njemačkog koreografa Raimunda Hoghea, točnije proizvođenju afekta kao sentimenta u njegovim predstavama otvarajući složenu problematiku paradoksa Drugosti – etičkog odnosa i emocionalne identifikacije s Drugim – čime se markiraju određene autoričine etičke i estetičke preokupacije. Šaroliki su diskurzivni obrasci koje možemo detektirati: esej, kritika, akademska studija, recenzija, tekst koji se dijelio uz izvedbu umjesto programske knjižice predstave, putopis te kraći, gotovo dnevnički zapisi koji bi se mogli svrstati u mikroeseje. U potonjima će se govoriti o, gledajući iz šireg kulturološkog aspekta, ništa manje interpretativno potentnim artefaktima svakodnevlja poput džemperića za čajnik ili vrtnih patuljaka. Čitav bi se ovaj sukus interesovanja mogao okarakterizirati *opsjednutošću značenja* budući da su, kako i piše u uredničkom blurbu na poledini knjige, u „prvom planu autoričina interesa [...] različite strategije proizvodnje značenja“, odnosno načini „predstavljanja života“.

Kako moje uže stručno područje interesa nisu izvedbene umjetnosti te su mi brojne stvari kojima se autorica u svojim radovima bavi još uvijek u većoj mjeri nepoznanica, nemam namjeru (pr)ocjenjivati njezine metode iščitavanja/sagledavanja suvremenog kazališta, čime će se pozabaviti oni koji će knjigu

recenzirati s teatrološkog aspekta i koji će, vjerujem, istaknuti njezin značaj unutar recentnih strujanja u hrvatskoj, ali i regionalnoj teatrologiji. Kao netko komu je blizak i naročito mio stilistički pristup tekstu, knjizi Une Bauer pristupio bih s druge strane i naznačio nekoliko stilskih značajki njezina autorskog rukopisa, skrećući pozornost na njezin literarni potencijal.

Kritičarka Nataša Govedić ističe da se knjiga Une Bauer može čitati dvojako – i kao proza i kao studije.⁰¹ Posve mi se složiti s ovom tezom te ću je u ovom trenutku – riskirajući da moja odrednica zazvuči pretjerano i nategnuto – iščitavati kao jedan vid teorijske autofikcije koja podrazumijeva (samo)spoznajni moment proizašao iz, kako je autorica naziva u eseju o von Trierovom *Antikristu*, „naknadne osobne metafikcije“. U tom će smislu teoretičarkinu *protagonisticu* u avanturama demon(s)t(r)iranja mehanizama značenjske fabrikacije voditi svojevrсни, nazovimo ga, *semiotički eros* koji podrazumijeva i u naslovu impliciranu interpretativnu znatiželju. Pritom će na autoričinu *narativnu perspektivu* uvijek utjecati permanentno (samo) osvještavanje i isticanje *kuta čitanja* (istaknuo bih predivan zapis o osobnim biciklističkim počecima ili onaj o doživljaju osjećaja slobode u vožnji motorom, ali ovaj put iz pozicije suvozačice).

Na prethodno spomenutom poledinskom zapisu o knjizi sitnim je slovima i tonom opomene, kakvim se na pakiranjima lijekova ili cigareta upozorava na moguće nuspojave ili štetnost pušenja, ispisana napomena: „Autoričine analize često su obilježene diskretnom ironijom, nerijetko i na vlastiti račun“. Ako se ne previđi klasna i rodna dimenzija koju autorica uključuje u gotovo svim analitičkim momentima, (auto)ironija će se ovdje percipirati kao nešto više od tek zavodljive retoričke strategije, a kako se na našoj još uvijek uvelike mačističkoj intelektualnoj sceni zazire od raskrinkavanja vlastite poz(ici)je, autorica će je shvatiti kao nužni lijek, ali i (samo) obrambeni mehanizam. Potenciranje humora i smijeha na strateškim mjestima nadaje se u bahtinovskom kodu shvatiti kao vid otpora. Prisjećam se govora *Balkan u očima književne teoretičarke* Andree Lešić koja bijesu, još uvijek nužnom i ekscenarnom ženskom vidu pobune, suprotstavlja upravo smijeh kao drugi način feminističke reakcije, koji je „u velikoj mjeri transformirana energija bijesa, preinačena i preusmjerena na interpretaciju koja nepravdu doživljava ne kao postojeću i

nepromjenjivu, već kao besmisleni i, zbog toga, uklonjivi.“⁰² Nekoliko je dijelova u kojima se majstorski posegnulo za humorom postupcima, a izdvojio bih na presmiješan parodijski obrat u odgovoru na navod iz knjige Latice Ivanišević koja se „osjeća dužnom“ ispričati svoju obiteljsku prošlost i iznijeti sjećanja na svoje značajne pretke što je navelo i našu, kmetskim podrijetlom zaklinutu autoricu da se izjasni o svojem društvu dobrog pedigrea: „Doduše, moj pothvat kvari činjenica da Sabina i njene ko-kustosice nisu članice nikakve masonske lože, a i njihova je institucionalna prihvaćenost u Hrvatskoj krajnje upitna, ali, kako da kažem, s čim imam, s tim pišem tekst.“

Kao integralni dijelovi knjige, a ne samo kao slikovni dodaci, izrazito su zanimljive ilustracije Đorđa Balmazovića, nerijetko popraćene i kratkim zapisima, koje su u stalnom dijaloškom odnosu s tekstovima. Ovi dojmljivi i brzi kroki crteži ukazuju se na mjestima prekida te svojom nedovršenosti ukazuju na tekstualnu nedovršivost. (Čak sam pokušao zamisliti koji bi efekt stvorile prazne stranice da su ostale bez intervencije ilustratora. U tom bi slučaju bjeline – onako kako ih je otprilike objasnila teoretičarka upečatljive stilografije Hélène Cixous koja bi, kako u jednom eseju piše, svoje tekstove ostavila s mnogo bijelih stranica, što izdavač zasigurno ne bi prihvatio uz zamjerku da je to čisto bacanje novaca na tiskanje praznine – ukazale kao prostor generiranja smisla.)

Fluidnost tekstualnog materijala i otvorenost djela Une Bauer objašnjiva je i autoričnom sklonošću ka propitivanju i podrievanju svih klasifikacijskih sustava.⁰³ Njezin će prvenac stoga biti lišen bilo kakve usko akademske, tržišne ili neke druge uporabne svrhe. Na koncu bih se poslužio sirovijom impresijom, koju sam sročio u onom naivnijem momentu čitateljske radosti koju osjetimo netom nakon prvog čitanja, upućenoj autorici u privatnoj *inbox* korespondenciji: rijetko što me ovako *inspiriralo* (moram se ovako izlizano izraziti) u domaćoj esejistici i poosobljenom teorijskom diskursu u zadnje vrijeme.

Ivan Šunjčić: *O kazalištu i drugim radostima Une Bauer, Strane.ba*, portal za književnost i kulturu, Mostar, 31. 10. 2016. (integralno) URL: <http://strane.ba/ivan-sunjic-o-kazalistu-i-drugim-radostima-une-bauer/>

01 Nataša Govedić: *Pletnja cipki i drugih revolucionarnih tkanina*, <http://zareze.hr/clanci/pletnja-cipki-i-drugih-revolucionarnih-tkanina> (27.10.2016.) 02 Andrea Lešić: *Balkan u očima književne teoretičarke*, http://www.academia.edu/12588783/Balkan_u_o%C4%8Dima_knj%C5%BEevne_teoret%C4%8Ddarke 03 Vidi i intervju koji je s autoricom vodila Antonela Marušić: <http://www.voxfeminae.net/cunterview/kultura/item/9623-una-bauer-teatrolgija-je-idealna-grana-za-pohlepnu-svejednicu-poput-mene> (14. 3.2016)

Ladislav Tadić

Jednodušnost

*Diktaturi relativizma Crkva suprotstavlja diktaturu apsolutizma
– spoznaje o Alojziju Stepincu nastale u krugu crkvenih proučavatelja njegove biografije
i zagovornika njegova kulta obilježene su perspektivom užom od vidokruga
što ga omogućuje pogled s portala zagrebačke katedrale*

Potkraj prošle godine u Zagrebu je održan znanstveni skup *Nadbiskup Stepinac i Srbi u Hrvatskoj u kontekstu Drugoga svjetskog rata i poraća*, koji je, poput svakoga slična skupa, najavljivao zanimljive referate i podrazumijevao nove spoznaje. Kardinal Josip Bozanić, domaćin skupa, uzimlje riječ i pozdravlja sudionike i goste. Tada, uz ostale rečenice, izgovara i ovu: “Za hrvatskoga katoličkog vjernika Stepinac je polazište od kojega se uvijek iznova započinje, na njemu se nadahnjuje, učvršćuje i orijentira da bi nam se otvorili obzori budućnosti.” Sudionikâ skupa bilo je i iz Srbije, a među publikom se vjerojatno našlo i ljudi pristiglih iz zapadnoga i istočnoga inozemstva. Domaćin je, kako vidimo, u startu formulirao istinu koju drži definiranom i definitivnom, pri čemu njegova svojevrsna promulgacija obuhvaća sve katoličke vjernike i istodobno povlači oštru granicu (mi, “da bi nam se otvorili ...”) između njih i nekatoličkih svjetova.

Nedugo poslije zagrebačkoga skupa u javnim su se medijima stale nizati vijesti o katoličko-pravoslavnoj komisiji formiranoj u Vatikanu, gdje je odavno pokrenut postupak kanonizacije Alojzija Stepinca pred mjerodavnim dikasterijem. Komisija bi se, kako smo postupno doznawali, u završnoj fazi postupka trebala pozabaviti hrvatskim kandidatom za svetačku čast, ali obavijesti o njezinu smislu, sastavu, ulozi i zadaći zbunjivale su mnoge, ponajviše dodatnim objašnjenjem da prisutnost pravoslavnih članova nije znatnija od informativne ili promatračke te da komisija nema odlučujuću ulogu. Konzument ili trpilac na-

dolazećih vijesti pitao se o svrsi mješovite komisije znajući da su komisije *per definitionem* tijela sastavljena upravo radi donošenja kakve odluke ili zaključka.

Do kraja pak ove godine javni su forumi u Hrvatskoj i u Srbiji bili zaposjednuti temom “Stepinac”, a neke od reakcija na nju postajale su žučljive toliko da su u raspravu uvukle i predsjednike dviju država. Mučnu dojamu što su ga polemike stvarale u onih koji o temi nešto znaju pridonosilo je i ponovno osvjedočenje da novih spoznaja o predmetu spora nema i da su stavovi dviju strana, hrvatske i srpske, ostale na crti nepromjenljivosti na kojoj su se našle još 1946. Vidljivih oblika nepromjenljivosti ima mnogo. Najzamjetljiviji među njima nalazim u pojavi kakva bi se mogla odrediti grčkom riječju *doksa* (*doxa*), koja, uz ostalo, znači ‘mnijenje’, ‘očekivanje’, ‘predodžba’, ‘priviđanje’, pri čemu bih četiri navedena značenja okupio u jedno “semantičko polje”, pa bih općenite pouke što ih formuliraju, čuvaju i odašilju obje strane nazvao nepouzdanim znanjem.

Pod pojam “doksa” podveo bih i stavove o Stepincu formirane u krugu crkvenih proučavatelja njegove biografije i zagovornika njegova kulta, pogotovo onih za koje “NDH nije bila samo [...], nego i [...]”. Primjenjivost dokse na njihov posao vidim najprije u njihovu suženu horizontu, koji nam nije nepoznat: oni nas, naime, od ranih devedesetih do danas rado poučavaju o svesmu i još o koječemu (ponajviše o razlikovanju sadašnjega dobra i nekadašnjega zla te o zdravu ili bolesnu stanju društva), a nji-

Alojzije Stepinac, 1946 – snimio Ante Fuis (izrez, fotografija iz fundusa Hrvatskoga državnog arhiva)

hove bi se pouke dale svesti na imperativ katoličkoga morala, koji je, međutim, trajno podređen domoljubnim mitovima, pa iz toga miksa proizlaze općenite pouke primjenjive na pojedinačne slučajeve. U perspektivi užoj od vidokruga što ga omogućuje pogled s portala zagrebačke katedrale nastajale su i spoznaje o Alojziju Stepincu. To, naravno, nije čudno, pogotovo s obzirom na činjenicu da je Stepinčev unutarcrkveni status uistinu crkvena stvar, ali problemi iskrsavaju kad se god crkvena perspektiva stane prometati u povijesno, društveno i akademski jedinu mjerodavnu, nadređenu ostalima. Nevolje koje iz toga proizlaze najprije su unutarcrkvene, ali su i dalekosežnije: Crkva djeluje u raznim društvenim zonama, i središnjima i perifernima, a njezina diktatura apsolutizma koju suprotstavlja diktaturi relativizma trajno seromeće u model svjetonazorske polarizacije unutar društvenih odnosa.

Imajući na umu sve što je o Stepinčevu životu i o njegovu djelu dosad utvrđeno s relativno visokim stupnjem pouzdanosti, imajući također na umu doksu i njezine posljedice, ali ne povodeći se za njima i za njihovom implicitnom polemičnošću, rekao bih tri stvari, a prije toga bih dodao kratko podsjećanje. Držanje zagrebačkoga nadbiskupa za endehaškoga režima, kako je poznato, zapamćeno je po intervencijama kojima je nastojao spasiti pojedinačne živote (ponajviše, čini se, židovske). U tom je razdoblju zapamćen i po problematičnim izjavama koje su kolidirale s načelima kakva je javno zagovarao, ali i po činjenici da ustašku vlast nikada nije doveo u pitanje. Razdoblje pak Stepin-

čeva djelovanja poslije svibnja 1945. ostaje zapamćeno po izravnoj, nedvosmislenoj, odlučnoj i neopozivoj negaciji pobjedničke (partizanske) vlasti i njezine (lijeve) ideologije.

Dok bi se loši ili dvojbeni potezi i problematične izjave u prvim mjesecima rata mogli otpisati na početnu uzdržanost ili nesnalaženje u novonastalim okolnostima, za potonje propuste ne može biti popusta. Trpljenjem ratne vlasti i negacijom poratne Stepinac je praktički pokazao da je fašizam doživljavao kao zlo manje opasno od komunizma: prvi je očito smatrao popravljivim, a drugi (dakako, zbog njegove bezbožnosti) nepopravljivim. Drugi Stepinčev povijesni minus vidim u činjenici da se za definitivnu negaciju nove vlasti odlučio istom kad je uočio da je Crkva, sa svojim svećenstvom i sa svojom imovinom, izravno ugrožena, pa je iz utilitarističkih razloga izišao iz okvira diplomatske uzdržanosti, u kojima se kretao za prethodne vlasti, u doba kad je Crkva uživala povlašten status koji je uključivao sigurnost klera i crkvene imovine (u NDH jednako kao i u ostalim fašističkim državama). U treći i ujedno najveći minus upisao bih žrtvovanje kao paradigmu: glasovitim *Pastirskim pismom* pozvao je relevantnu većinu Hrvata na bojkot jugoslavenske vlasti, što je značilo poziv na bojkot sama života, žrtvovanje vlastite pastve. Kršćanstvo, međutim, odbacuje prisilu na žrtvovanje i pretpostavlja mu punu slobodu. Baš onu slobodu koju je Stepinac 20. rujna 1945. zanemario. (Ruku na srce, nije bio jedini, jer je *Pastirsko pismo katoličkih biskupa Jugoslavije* potvrdio cijeli episkopat, ali uz prvi supotpis zagrebačkoga nadbiskupa kao predsjednika biskupskih konferencija.)

Zbog spomenutih minusa, kojima bih dodao još i ne uvijek odlučne, a gotovo uvijek zakašnjele reakcije na zločine ustaške vlasti, proglašenja novoga hrvatskog sveca – pogotovo ne prije nego što postanu dostupni svi dokumenti pohranjeni u vatikanskom arhivu i ne prije nego što bude cjelovito objašnjena uloga zagrebačkoga nadbiskupa u drugoj polovici tridesetih godina 20. stoljeća u ključnim promjenama unutar Hrvatskoga katoličkog pokreta i njegovih eventualnih linkova s ustaškim snagama u talijanskom egzilu – ne bi smjelo biti. S druge strane, mislim da bi Jad Vašem dobro postupio ako bi Stepinca proglasio *pravednikom među narodima*, usprkos Stepinčevim dvojbenim izjavama kakve su, na primjer, one o arijevske zakonima, usprkos čak i zapanjujućim intervencijama u vezi s nehumanim deportacijama. Vrijednost riječi, naime, ne umanjuje vrijednost učinjenih djela.

Kako je u nas trajno zavladała populistička doksa koja i krovne nacionalne institucije drži u stanju podređenosti, nema bojazni od velikih promjena kakve se kadšto nagovješćuju, ali nikada, čak i kad se ostvare, ne unose većih poremećaja u našu svakidašnjicu, pa će poželjnu progresu i nadalje odolijevati nova jednodušnost. Njome ćemo zacijelo ispunjavati vrijeme dok čekamo važne vijesti iz Vatikana.

Nenad Ivić

Gabriel Fauré

Anti Knešaureku

Je li to smisao "zbližavanja", taj rad poezije? Izmisliti, iznaći zbližavatelje (polazišta i dolazišta...) to mjere odnos prema udaljenom, uklonjenom, jako dalekom, što zbližavaju...

Michel Deguy

Odlučio sam, večer prije, posjetiti Balzacovu kuću. Krenuo sam izjutra, drhtav - ovo je ljeto u Parizu započelo svježinom - pod nebom koje je, plavobijelo i prozirnohladno, djelovalo kao da ne pripada redovima kuća od *pierre de taille*. Iz metroa sam izašao na uglu ulice Raynouard. Na golemim su se kamenim površinama otvarali prozori i balkonska vrata, djeca su, poput troglodita, izlazila iz obično zatvorenih rupa. Zlatasti je kamen izlagao tminu svojeg nastanka. Među dvjema visokim zgradama okomita, oštra ruba, ograda, drveće, vrt koji se spušta prema Seini i svijetla katnica, *Maison de Balzac*, jedna od Balzacovih kuća. Otvorio sam vrtna vrata, sišao do ulaza neravnom stazom. Desno, na tratini, na rubu zida, prepuna pepeljara, u sredini stol, klupa, nekoliko stolica i jedan bijeli klavir. U vrtu nije bilo nikoga.

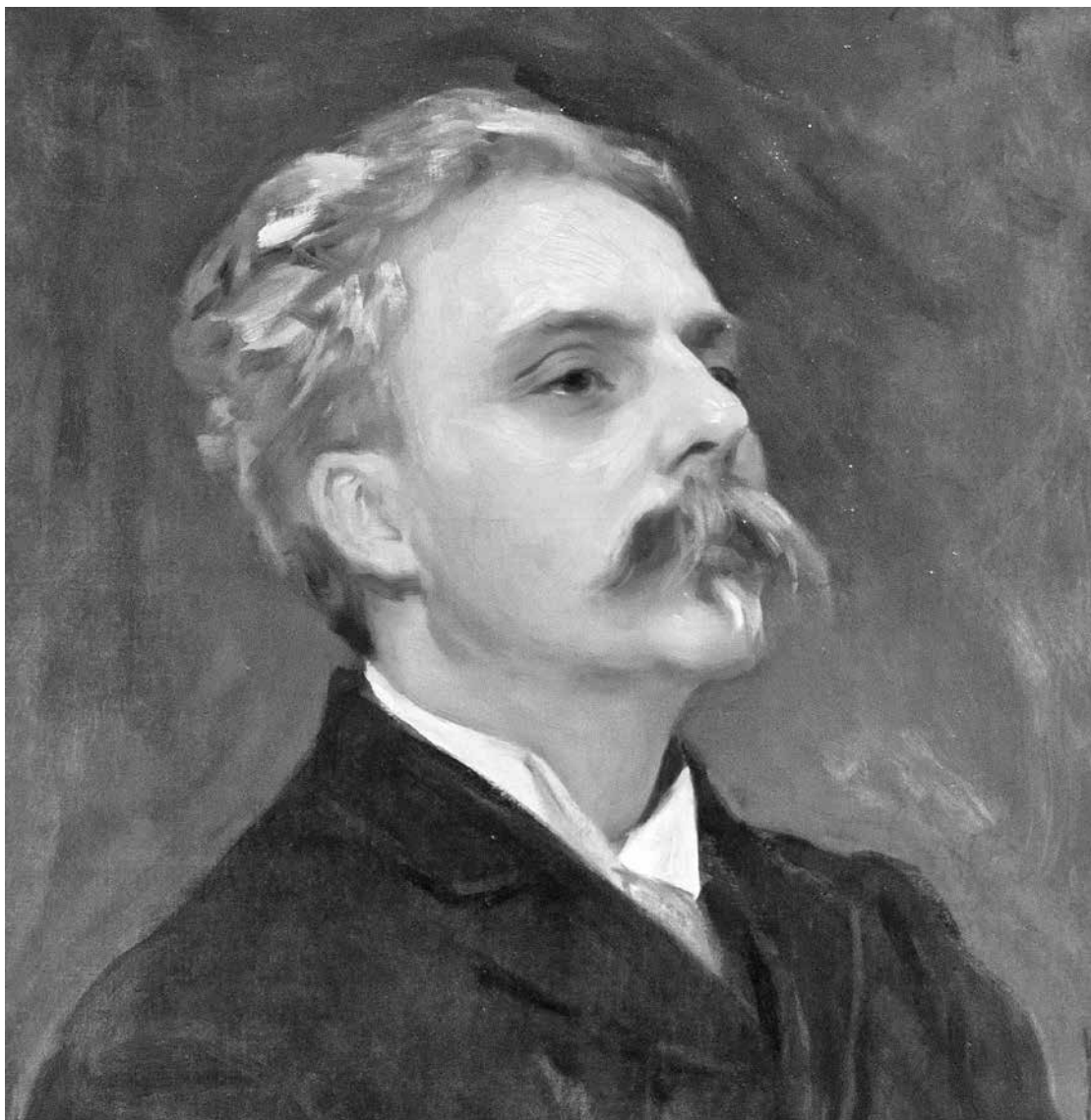
U nekoliko prostorija povezanih strmim stepeništem, na zidovima, platna i litografije prikazuju Balzaca onakvog kakvog su ga suvremenici viđali i shvaćali: debeljuškasta spodoba okruglih rumenih obraza, u dugačkom kaputu, uspravna na mnoštvu knjiga, pažljivo promatra svijet oko sebe. Pratio sam imaginarnu djecu koja su se s balkona svjetlucala u tami kamenih površina, Blondeta, Diane de Mofrigneuse, Vandenessea, Rastignaca, Bianchona. Ponad Balzaca, Alfred de Vigny, mršav, pognut, s jednom tankom knjižicom u rukama, očiju uprtih u visinu. Balzaca su držali prizemnim, nedovoljno produhovljenim promatračem suvremenosti. Radna soba: omanji stol od orahovine sa stranicom Balzacova rukopisa. Djeca su se načas smirila na stranici. Nisam dugo ostao.

Izašao sam na tratinu. Nebo je još uvijek bilo prozirnohladno. Jedna je žena sjedila na zidiću i pušila kraj prepune pepeljare. Krenuo sam prema stolicama, da i ja popušim. Na klupi su sjedili stariji čovjek i mlada djevojka. Zamolili su me da ih slikam, s kućom u pozadini. Čovjek je bio uska lica, djevojka plava i dugokosa. Nježno su skupili glave nad fotografijom.

Okrenuo sam se. Hodajući prema najudaljenijoj stolici čuo sam poznate zvukove. Zastao sam, okrenuo se, pogledao djevojku i rekao: "Fauré". Kimnula je glavom, kratko, kao da ne želi prekidati. Čovjek je svirao lijepo, znalački. Čvrsto je gospodario neprijateljskim instrumentom. Kao kad u prozi naiđemo na nenanadanu i neočekivanu riječ, zvuk je bio nenadan i neočekivan. *Inesperatum autem atque inopinatum verbum*, kaže Fronton: zvuk onkraj nade i onkraj mišljenja, nepodatan svakodnevicu i mišljenju, a upravo najtočniji mogući u prozi svijeta. Kao zvuk, kao riječ, kao *verbum*, uvijek novo stvaranje i nastanak, mogućnost nemogućeg.

Dijete se uspravilo: Rastignac je "prekrižio ruke i promatrao oblake ... ostavši sam, uspeo se u nekoliko koraka na vrh groblja i ugledao Pariz kako zavija, ispružen duž dviju obala Seine ... Baci na tu zujeću košnicu pogled što kao da je unaprijed usisao njezin med, te reče ove veličajne riječi: 'A sad je na nama red!'." *A nous deux, maintenant*, na nama, na nama dvojici, između nas dvojice, mene i zvuka, između Rastignaca i Pariza, Fauréa i života, Balzaca i Fauréa, mene i Fauréa, poziv i izazov, sada, ovdje, na tratini negdašnje Balzacove kuće.

U jednom pismu, započinje Jankélévitch svoju knjigu o Fauréu, Fauré traži u glazbi "neprevodivu točku vrlo nestvarne tlapnje što nas uzdiže iznad onog što jest". U Balzacovu vrtu, u jednom od Balzacovih vrtova, Rastignacov *A nous deux maintenant!* ugošćuje Fauréovu vrlo nestvarnu tlapnju. Ali iako je točno prevodi, to *A nous deux, maintenant!* ostaje, kao i tlapnja, neprevodi-

"Najvažnija osobina umjetnosti što se zove glazba: ona je univerzalni jezik ili, prije, jezik domovine koja je toliko iznad svih drugih domovina da se ponižava kad prevodi osjećaje ili obilježja svojstvena ovoj ili onoj naciji" – Gabriel Fauré, francuski kompozitor, 1845-1924, portrait Johna Singera Sargenta

vo. Ni moj prijedlog, ni *A sada smo ti i ja na redu!*, ni *Henceforth there is war between us!*, ni *Jetzt haben wir zwei es miteinander zu tun!*, čak ni *Ahora nos toca a nosotros dos!*, osim možda *E ora, a noi due!*, ne prevode nenadanost i neočekivanost zapovjedne, bespogovorne trenutačnosti poziva, ne mogu prevesti izazov nestvarne tlapnje zbližene riječi i zvuka.

Sjedio sam i pušeći slušao. Završivši, čovjek se osmjehnu djevojci, kao da joj nešto poklanja. Pogledao me. I ja rekoh: "Hvala". "Drugi Fauréov nokturno" reče on. "Znam". Ponovo su nagнули glave jedan prema drugom. Otišao sam.

Prozori u ulici Raynouard bili su zatvoreni, podne je zagrijalo nebo.

Izazov smisla će se s vremenom neumitno rastvoriti u porazu, a odustajanje pohabati njegov poziv. Zasad, privremeno - privremenost je dar stalnosti - riječi ugošćuju zvukove i glazba knjižge. "Žudnja za nepostojećim stvarima", kaže Fauré, "možda je upravo to područje glazbe", ta vrlo nestvarna i ogromna udaljenost što pripravnim drži želju, poziv i izazov zbližavanja, neočekivanu bliskost.

Neočekivana bliskost je neprevodiva: upravlja nas, kao Charlesa Swanna Vinteuilova mala fraza, prema "nekoj plemenitosti, neshvatljivoj i određenoj sreći" i "za sobom povlači prema neznanim perspektivama". A jedino ono što je neshvatljivo i neznanost, što je neprevodivo, što je nestvarno, vrijedi uvijek iznova pokušati prevesti u stvarnost.

Snješka Knežević

Sasha Stone vidi više

O nedavno revaloriziranom fotografu, suradniku Waltera Benjamina i Erwina Piscatora, vrhunskom pripadniku avangardne umjetnosti weimarske Njemačke

Sasha Stone za mene je svojevrsna dodana vrijednost stečena bavljenjem Walterom Benjaminom gotovo od studentskih dana u vestfalskom Münsteru. S četvoricom nadobudnih kolega otišla sam 1960. u kratak posjet Frankfurtu da vidimo Institut für Sozialforschung i čujemo Adorna. Nepune dvije godine prije (1958) Adorno je Institut preuzeo od Horkheimera koji je otišao u Švicarsku, a već je cijelom kućom zavladao duh koji su unijeli on i Gretel, boraveći ondje gotovo danonoćno, radeći i u komunikaciji sa studentima i suradnicima. Primili su nas srdačno kao znanke. Među njihovim knjigama uočili smo *Berlinsko djetinjstvo devetstotih* (*Berliner Kindheit um Neuzehnhundert*) Waltera Benjamina i dva sveska s izborom Benjaminovih tekstova (oba u izdanju Suhrkamp, 1950. i 1955). Te su knjige predstavljale početak rada na predstavljanju Benjamina, koji je prvi vrhunac dosegao 1972. kritičkim izdanjem *Sabranih tekstova* (*Gesammelte Schriften*, Suhrkamp) u šest svezaka u izboru Theodora Adorna i Gerschoma Scholema. Posjet Adornu bio je za nas petoro prvi susret s Walterom Benjaminom, za mene početak trajne fascinacije svijetom kojim se nisam kretala baš sigurno, ali ustrajno i tvrdoglavo. Ipak, i prije tog šestodjelnog izdanja, napose sveska *O aktualnosti Waltera Benjamina* uspjelo mi je 1971. nagovoriti urednike Biblioteke Razlog (Milana Mirića, Ante Stamaća) da objave izbor Benjaminovih tekstova – uz održašit zgovor Borisa Hudoletnjaka, jedne od najobrazovanijih i najnačitanijih osoba tog doba u Zagrebu koji je o Benjaminu već znao sve što se tada moglo saznati i znati. Hudoletnjak se suglasio s izborom kojim sam u nevelikim dimenzijama biblioteke nastojala pokriti raznolikost tada poznatog Benjaminovog djela, a napisao je i pogovor, prvi interpretativni tekst na hrvatskom o Walteru Benjaminu uopće. Usljedio 1974. nešto drukčiji izbor pod naslovom *Eseji* (Nolit, Biblioteka Sazvežđa, ur. M. Stambolić) uz opsežni uvod Zorana Konstantinovića koji se već mogao pozvati na Suhrkampovo kritičko izdanje, a i na druge autore (Györ-

gya Lukácsa, Ernsta Blocha), no za razliku od Hudoletnjaka koji je nastojao raširiti horizont, on je u prednji plan postavio Benjaminov marksizam, čime se razvedeno, kvalificirano (i skeptično) u navedenom svesku (*O aktualnosti...*, 1972) pozabavio Gershom Scholem u čuvenom eseju *Walter Benjamin und sein Engel* (*Walter Benjamin i njegov anđeo*). Za recepciju Benjamina pobrinuo se sedamdesetih-osamdesetih Viktor Žmegač prateći pomno opću recepciju, koju je i dalje poglavito razvijao Suhrkamp, a novi benjaminolozi javili su se ne samo u Njemačkoj, nego i drugdje, zapravo posvuda. Do danas je literatura o Benjaminu (istraživanja, interpretacije) narasla do nesagledivih razmjera – a i benjaminofilija, kao popratni fenomen. Globalna popularnost Benjamina može se usporediti s Kafkinom – uz nužni oprez, dakako.

Walter Benjamin i Sasha Stone

Ne sjećam se kada sam se susrela sa Sashom Stoneom, pa ni kad sam prvi put vidjela korice prvog izdanja *Jednosmjernе ulice* (1928): gusto-agresivni slijed putokaza s nazivom *Einbahnstraße*, crveno obrubljenih, na pozadini crno-sive zbijene ulične fronte. Organski srasla s tekстом, ta je slika postala predmetom svakovrsnog gonetanja. Među ostalim, tumači se kao aluzija na idejni smjer – marksizam, u koji je Benjamina uputila Asja Lacis kojoj je knjiga posvećena: *Ova ulica zove se ULICA ASJE LACIS otkako ju je kao inženjer probila u autoru*. No dok se simbolika umnoženih putokaza isključivo povezivala s Benjaminom, odnosno pitanjem je li i koliko je uopće slijedio njihov jednoznačno postulirani smjer, gotovo su po strani ostali umjetnik i djelo, kontekst i prigoda. Sasha Stone decenijima se spominjao jedino kao Benjaminov suputnik i prijatelj, suradnik i istomišljenik, a modernistička fotomontaža čuvala je u vremenima muka i zaborava memoriju na njega. Revalorizacija Stonea zbila se mnogo kasnije, već

kad je Benjamin trijumfalno ustoličen kao ikona modernističke intelektualne kulture: “veliki kritičar svog doba, ličnost *sui generis*” (Siegfried Unseld, Suhrkampov glavni urednik, u uvodu sveska *O aktualnosti Waltera Benjamina*, 1972). Istini za volju, i *Jednosmjerna ulica*, dočeka je 1928. s ogradama – “dućan s najnovijim proljetnim modelima metafizike u izlogu” (Bloch), dok je Siegfried Kracauer posumnjao u političku djelotvornost fragmentacije – a tek je nakon poslijeratnih izdanja (od 1955. nadalje) dobila punu potvrdu kao avangardno djelo radikalnog i kritičkog duha, ponajviše zaslugom Adorna, ali i Blocha. Dok je prvi objasnio formu i bit pojma *Denkbild* kao metafizičke slike, spoja zora i misli koju Benjamin jednosmjerno uvodi u filozofski diskurs, Bloch je za njega iznašao pojam *pasaznog mišljenja*, onoga koje fenomen opkoljava i rastvara, bez tradicionalističkih pretenzija da ga definira i uspostavi statično. Za razliku od internacionalne vojske koja je stajala (i stoji) iza dugotrajne promo-

Portret Sashe Stonea, nepoznati autor, uz članak *Eine neue Künstler-Gilde: Fotograf* erobert Neuland, UHU, 6, br. 1, 1929.

Walter Benjamin, 1927.

cije Benjamina, Sasha Stone ostao je predmetom interesa njemačkih teoretičara, uz nešto iznimaka iz angloameričke kulture, koji su nastojali afirmirati avangardnu epizodu razvoja fotografije u doba Weimarske republike. Napokon, Sasha Stone nije imao jednog Scholema, Adorna, Habermasa ili jednu Hannah Arendt, nego nekoliko kritičara, no dovoljno akribičnih da se upuste u avanturu istraživanja i dovoljno entuzijastičnih da izvu-ku nekoliko izložbi, publikacija i tekstova, koji su označili revalorizaciju tek od 1990-ih. U njoj se Stone postupno odvaja od Waltera Benjamina i nezaobilazne *Jednosmjerne*, a njegovo djelo, ličnost i život oblaže fasetama koje uspostavljaju njegovu singularnost među weimarskom avangardom.

Benjamina i Stonea povezuju neke biografske podudarnosti: obojica su Židovi, obojica vršnjaci, obojica apatridi – Stone svojevremeno izborom još u mladosti, Benjamin prisiljen prije-

Sasha Stone, korice prvog izdanja knjige *Einbahnstrasse* Waltera Benjamina, 1928.

tnjom nacizma; obojica su skončali slično: na bijegu od nadolazećeg Holokausta – Benjamin iz Francuske, Stone iz Belgije – Pirinejima u Španjolsku i Portugal, ne bi li se odanle brodom dokopali Sjedinjenih američkih država. Izmučen teškom bolešću (tuberkulozom ili čak rakom pluća), Stone je u 45-oj godini preminuo 8. kolovoza 1940. u Perpignanu, Benjamin je 26. rujna te godine, u 48-oj godini počinio samoubojstvo u katalonskom gradiću Port Bou na Costa Bravi, iscrpljen probijanjem planinskim stazama i pesimizmom. Iako se zna gdje su pokopani, njihovi grobovi i posmrtni ostaci nisu očuvani. Dok je u Port Bou 1994. otvoren memorijal *Pasaži*, djelo glasovitog izraelskog umjetnika Danija Karavana, a od rive ljetovališta Banyuls-sur-Mer, gdje počinje Benjaminova golgota, do groblja u Portbouu uređena 2001. memorijalna staza *Chemin F^{oi}*, od 2007. *Chemin Walter Benjamin*, u Perpignanu, a ni drugdje nema spomena o Sashi Stoneu – manje tragičnom, manje karizmatičnom, manje univerzalnom. “Teže je štovati sjećanje na bezimnoga nego na slavnoga”, glasi Benjaminova izreka na memorijalu *Pasaži*.

Izložba *Film und Foto* godine 1929.

Sasha Stone stekao je ime do 1930. pripadajući najpoznatijim njemačkim fotografima. Tako je na izložbi *Deutscher Werkbunda Film und Foto* (FiFo), upriličenoj 1929. u Stuttgartu, koja slovi kao manifest fotografske avangarde i vrhunac njezine afirmacije s 991 djelom 180 fotografa iz Europe i SAD, izložio 67 fotografija, dok je njezin duhovni mentor Moholy-Nagy izložio 97 fotografija. FiFo je obišla najvažnije kulturne i umjetničke centre: Berlin, München, Zürich, Berlin, Beč i Zagreb (!), dospjela u Tokio i Osaku, inspirirala tek osnovani Museum of Modern Art, MoMa (1929) u New Yorku na intenzivno sabiranje, otkup i prezentaciju fotografije, a širenju njezine ideje potpomogle su dvije knjige izravno potaknute njome: Wernera Krafta, *Es kommt der neue Fotograf* (*Stiže novi fotograf*) te Franza Roha i Jana Tschicholda *Foto Auge* (*Oko fotografije*). U Zagreb je FiFo dospjela zaslugom dr. Ive Sterna, odvjetnika i novinara, promotora filma i fotografije, suosnivača Radio Zagreba (1926), koji je u Zagreb doveo i arhitekta Petera Behrensa. I nehotice se nameće pitanje je li i kakav

Berlin in Bildern, naslovna stranica foto-knjige Sashe Stonea, 1929.

je trag ostavio Sasha Stone – osim u povijesnim evokacijama. Kad je 1932. napustio Berlin, skrasio se u Bruxellesu i ondje osnovao novi studio, Sasha Stone bio je zvijezda berlinske kulturne scene – ne samo fotografije, nego filma i teatra, podsjeca Jonathan Scheiner uoči prve velike poslijeratne Stoneove izložbe *Fotografie und Architektur* u Berlinu, upriličene tek 2006.⁰² U prikazu studije Birgit Hammers koja napokon, ali tek 2014, Sashu Stonea dovodi na scenu, povjesničar fotografije, kustos i nadasve aktivni publicist Anton Holzer postavlja pitanje – ne prvi i ne prvi put: kako je tako brzo isparilo sjećanje na intenzivnu prisutnost Sashe Stonea u Berlinu⁰³? I pretpostavlja: zbog nepotpune biografije, gubitka dokumentacije i atelijera u Berlinu, napuštanja drugoga u Bruxellesu, zbog smrti, pa polaganog obnavljanja kontinuiteta i teškoća istraživanja – što nije

pogodilo samo Sashu Stonea, nego i još neke iz tabora *izopačene umjetnosti* (Entartete Kunst). No istina je da je njegovo djelo bilo rasuto Europom kao malo koje, da su se dijelovi slagalice otkrivali slučajno i malo po malo, dok nije došlo vrijeme da se sastavi i vidi slika. U tome su sudjelovali mnogi i na različitim mjestima. Prvu, dosad najobuhvatniju izložbu, popraćenu publikacijom, postavio je Eckhart Köhn u muzeju Folkwang u Essenu 1990, pošto je u Amsterdamu pronašao Stoneova sina Sergeja i sabrao nepoznate biografske detalje, dok su u Beču pronađene fotografije Berlina, koje je Sasha Stone 1929. poslao židovskoj izdavačkoj kući Dr. Hans Epstein Verlag Wien-Leipzig za pripremu tiskanja glasovitog vodiča *Berlin in Bildern* (*Berlin u slikama*), a dotad se smatralo da su izgubljene⁰⁴. Velika Köhnova izložba, kojom je obnovljeno sjećanje na Stonea, mogla se vidjeti u Hamburgu, Antwerpenu i Bremenu. U godini njezinog otvaranja još dvojica istraživača, Dieter Kerbs i Peter Maaswinkel, objavila su nove detalje o Stoneovu životu, napose o njegovu kraju, i dopunila Köhna⁰⁵. Stone se od 2004. i sljedećih godina javlja u nekoliko vrijednih studija (knjiga) o povijesti fotografije u 20. stoljeću, a 2007. Birgit Hammers najavljuje svoju disertaciju i objavljuje cilj: situiranje među avangardu Weimarske republike, posebno istraživanja na polju arhitekture i urbanog krajolika, fotomontaže, a u vezi s time filma i veze s Piscatorom za kojeg je fotografirao i oblikovao scenu⁰⁶. Godinu prije, 2006, održana je u Berlinu i spomenuta izložba, prva nakon Stoneovog odlaska 1932. Još jedan korak do cjeline učinio je Paul Schamelhout, nećak

⁰¹ Prema Lisi i Hansu Fittko koji su njome proveli stotine bjegunaca, a pripada mreži *Putova slobode*. ⁰² *Das neue Sehen, Jüdische Allgemeine*, 26. 10. 2006

⁰³ *Der "Universalfotograf"*. *Neue Forschungsergebnisse zu Sasha Stone*, u: *Fotogeschichte*, 136, 2015 – Birgit Hammers, 'Sasha Stone sieht noch mehr'. *Ein Fotograf zwischen Kunst und Kommerz*, Imhof, Peterberg, 2014. ⁰⁴ Dr. Hans Epstein (1897-1932) osnovao je uz financijsku pomoć svojega oca Bertholda Epsteina izdavačku kuću u kojoj je uspješno objavljivao publikacije s područja kulture i umjetnosti, biografije, vodiče gradova i krajeva. Nakon njegove nagle smrti kuća je prešla u ruke dr. Rolfa Passera, koji je nastavio Epsteinovu misiju do arizacije 1933, nakon čega se rasula dokumentacija, među kojom bilo 90 Stoneovih originala.

⁰⁵ Sasha Stone. *Randbemerkungen zum Lebensweg und zum Lebesende eines staatenlosen Fotografen*, u: *Fotogeschichte*, 10, 1990. ⁰⁶ Birgit Hammers, 'Sasha Stone sieht noch mehr' – ein Fotograf zwischen Kunst und Kommerz, u: *Fotogeschichte*, 106, 2007.

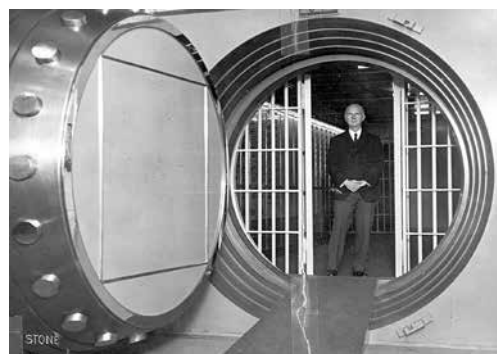
Djevojka, iz knjige Wernera Graffa, *Es kommt der neue Fotograf*, 1929.

Djevojka, 1928.

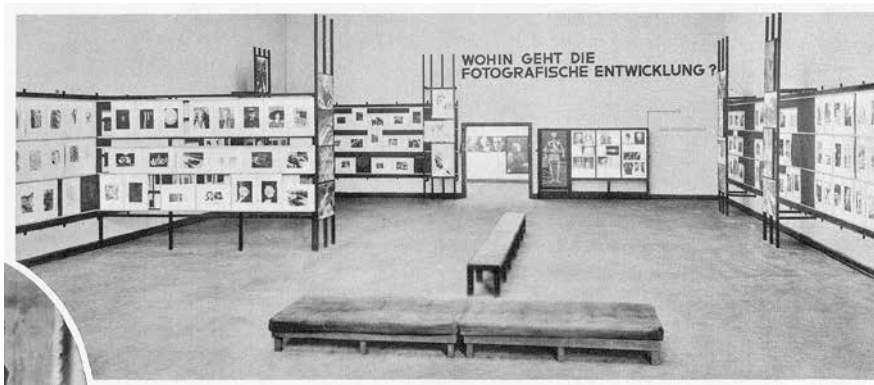

Dvostruki portret, oko 1930.

Bankar Eduard von der Heydt u trezoru svoje banke, 1928.

Erwin Piscator ispred Theater am Nollendorfplatz 1929 – od 1927.do 1928. u kazalištu je djelovala tzv. Piscator-Bühne.

Cami Stone, Sashine suputnice, supruge i suradnice, koji je javnosti predstavio 800 dotad nepoznatih fotografija i veliku tekstualnu dokumentaciju iz atelijera u Bruxellesu koji su Cami i Sasha imali do razvoda 1939. Ta ostavština potom je dospjela u privatne ruke na aukcijama na kojima su cijene fotografija dosezale vrtoglave svote. Dijelom nažalost nedostupna dokumentacija iz briselskog atelijera, a i s drugih mjesta, ipak je omogućila točnije atribucije, objašnjenje umjetničke suradnje Sashe i Cami Stone, o čemu se dotad malo znalo i napokon, podjednako važno, afirmaciju Cami Stone koja je tek u Bruxellesu stekla ugled kao umjetnica. Monografijom Birgit Hammers, misli Anton Holzer, postavljeni su svi stupovi za ustoličenje Sashe Stonea, a i za Cami Stone.

Životopis

Tko je bio Sasha Stone? Tko Cami Stone? U biografskom dijelu Hammers sabire sve što se o njima znalo i pridodaje vlastite uvide stečene istraživanjem, koje unatoč svemu ne smatra dovršenim.

Sasha Stone rođen je 16. prosinca 1895. u Sankt Peterburgu kao Aleksandr Sergejevič Steinsapir, sin židovskih roditelja, oca Natana Steinsapira i majke Belle Meerson. Emigrirao je zarana u

Film und Foto, interijer i postava László Moholy-Nagy – izloženo je bilo 1200 fotografija (1919 autora)

Izložba *Film und Foto*, Stuttgart, 1929.

Poljsku, studirao elektrotehniku na Politehnici u Varšavi od 1911. do 1913. i postao inženjer. Zatim je otišao u New York, uzeo ime Aleksandr Stone, dobio državljanstvo, kratko radio u Edison Company, ušao 1917. u armiju, sudjelovao u Prvom svjetskom ratu u sastavu U.S. Air Force kao pilot, a kao pripadnik oružanih snaga kratko nakon rata boravio je Parizu, u Art Training Center. Časno je otpušten 1919. U New Yorku je upoznao Cami – Camille Schammelhout, koja je za njim došla u Pariz. Na Académie des Beaux-Arts Sasha je počeo studirati kiparstvo i slikarstvo. No vjerojatno već 1921. par je otišao u Berlin, gdje se brzo i lako uključio u umjetničke krugove. Sasha i Cami vjenčali su se 1922, već 1924. otvorili u Kurfürstenstrasse 13 fotografski studio. Od 1928. Aleksandr oficijelno nosi ime Sasha Stone, a od 1930. reklamira zajednički studio parolom "Sasha Stone vidi više".

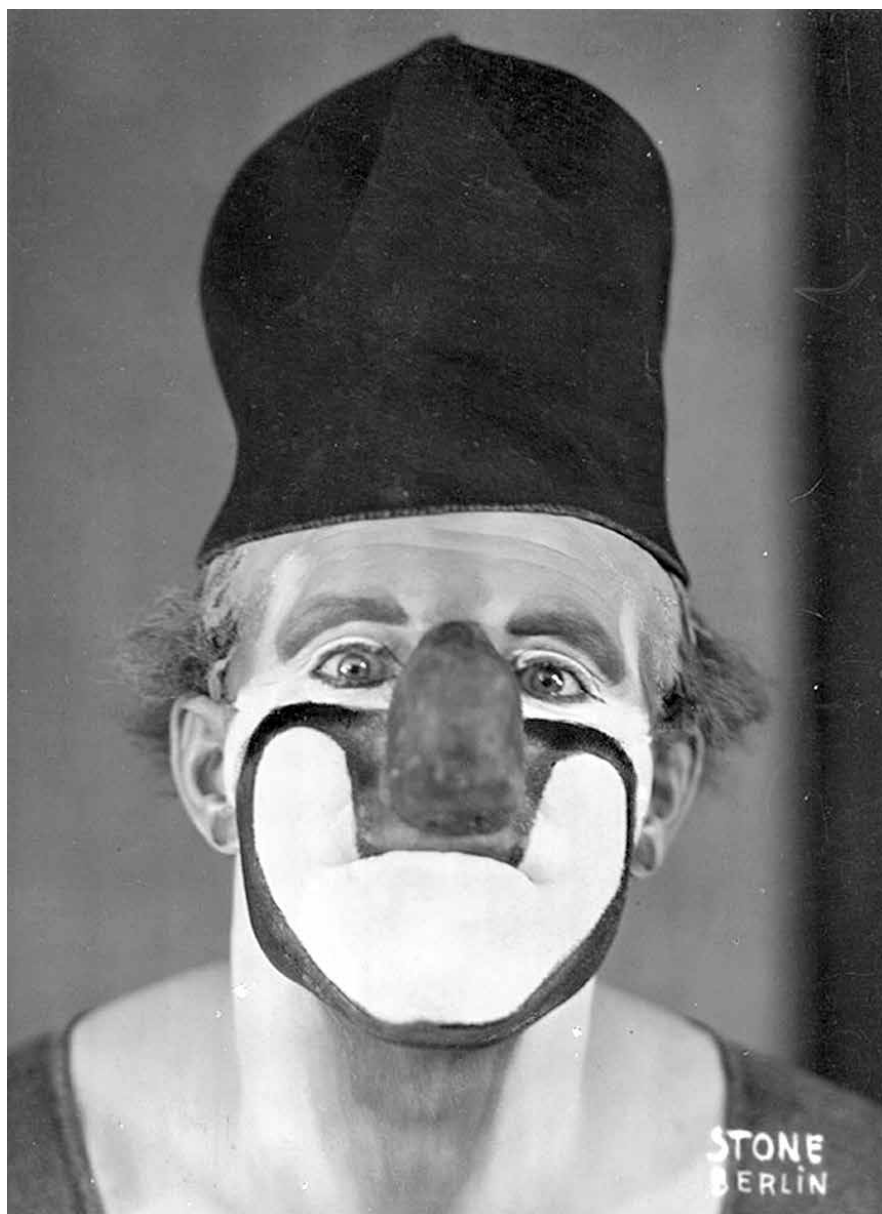
Vjerojatno još u New Yorku, izvjesno u Parizu, potom u Berlinu Sasha Stone oduševljavao se avangardnom umjetnošću, naj-

Stan Erwin Piscator, 1928.

Njemački paviljon Miesa van der Rohea u Barceloni.

Iz serije *Klaunovi*, *Dva klauna*, 1931.

Iz serije *Klaunovi* –
slavni klaun Charlie
Rivel, 1931.

prije konstruktivizmom, pa kubizmom i dadaizmom. Tako se u Berlinu smjesta zbližio s Aleksandrom Arhipenkom, koji je ondje od 1920. do 1923. držao umjetničku školu, a Sasha ju je neko vrijeme polazio, ne bi li se usavršio u kiparstvu. Blizak je bio i s Moholy-Nagyjem, El Lissitzkim, Miesom van der Roehom, protagonistima likovnog avangardizma, Adolfom Behneom, promicateljem arhitektonskog ekspresionizma i *novog građenja*, teatarskim inovatorom Erwinom Piscatorom, koji je pozornicu htio dinamizirati sredstvima fotografije i filma, idejama konstruktivizma i najnovije tehnike, ne bi li je transformirao u politički tribunal i epsku panoramu, a Stonea angažirao kao fotografa i scenografa. "Moj fotograf" – nazvao ga je u knjizi *Das politische Theater* (1929). Surađivao je s Walterom Ruttmanom istaknutim protagonistom apstraktnog eksperimentalnog filma u njegovom najvažnijem djelu *Berlin; Sinfonie der Großstadt*, posvećenom dinamici života metropole u kojem montaža ima bitnu ulogu. Na-

pokon, družio se s Walterom Benjaminom koji je živio i mislio izvan i mimo svih uokvirenja, upijao sve što je titralo, uočavao sve što je lebdjelo, a Sashu Stonea izabrao da vizualno predoči to što je ispleo i prepleo u metafizičkim slikama svoje *Jednosmjerne ulice*. Sasha Stone je poznavao dirigenta Brunu Waltera, glumicu Tillu Durieux, najvećeg klauna tog doba Charlieja Rivela, popularnošću tik do Chaplina i bezbroj drugih koje je portretirao: kretao se u Berlinu kao u teatru, cirkusu, varijeteu, robnoj kući, na sportskom terenu – ukratko: na podiju javnosti i uoči svega što ona znači.

Weimarski Berlin: metropolis, tehnopolis, elektropolis

Berlin je u doba kada je Stone ondje djelovao, od 1921. do 1932, doživio golemu urbanističku, tehničku i kulturnu transforma-

ciju te eksplozivni rast, bio stjecište rada, kapitala i znanja i inovacije – metropolis, tehnopolis, elektropolis. A privlačnom snagom svega toga postao je poprište kreacije, eksperimenta i inovacije na svim poljima, poglavito kulture: književnosti i izdavaštva, teatra i muzike, radiofonije i filma, arhitekture i vizualnih umjetnosti; mjesto vreve, vrenja i budnosti. Sasha Stone nije pripadao ni jednom smjeru ili grupaciji, ali je od svega uzео nešto: bio je blizak *novom gledanju* (Neues Sehen) i *novoj objektivnosti* (Neue Sachlichkeit), ispitivao principe kolaža i montaže koji su se prakticirali u raznim žanrovima i medijima, od književnosti (Alfred Döblin) do filma (Hans Richter) i fotografije, gdje su oko iznalaska fotomontaže koplja ukrštali Raoul Hausmann, Helmut Herzfeld/John Heartfield i Georg Grosz. I tematski opseg Sashe Stonea bio je najširi: portret i akt, vizualne umjetnosti i dizajn, teatar i cirkus, grad i arhitektura, industrija i tehnika, a okušao se u dokumentarnoj i socijalnoj fotografiji. Birgit Hammers definira ga kao “univerzalnog fotografa”, što nimalo ne čudi zbog opredjeljenja za profesionalnu fotografsku karijeru. Ponuda studija Sashe i Cami Stone obuhvaćala je sve što se nudilo objektivu: reklama i moda, ilustracija i plakat, portreti, prizori i ambijenti. Sasha Stone fotografirao je glasoviti paviljon Miesa van der Rohea na Svjetskoj izložbi u Barceloni 1929 – simbol Weimarske republike i arhitektonsku ikonu 20. stoljeća, a time što je paviljon srušen nakon izložbe i rekonstruiran mnogo kasnije (1983-86), njegova fotografija stekla je osobitu važnost ne samo evokacije originala, nego dokumenta stila vremena. Najslavnije i najpoznatije Stoneovo djelo, foto-knjiga ili vodič *Berlin in Bildern* (1929), proizašla je iz suradnje s arhitektom i kritičarom Adolfom Behneom. Temama i motivima, vizurama i perspektivama Stone se potvrdio podjednako kao pristaša *novog gledanja* i kao poznavatelj najbolje tradicije žanra. Fotomontaže, koje su mu kao iz-

raz i mogućnost prirasle srcu, radio je za Piscatora prigodom otvaranje njegove eksperimentalne pozornice na Nollendorplatzu 1928. za pozivnicu, a 1929. za provokativno pamfletsku knjigu *Deutschland, Deutschland über alles* Kurta Tucholskog i Johna Heartfielda, koja je stekla značaj političkog bedekera ili slikov-

Izbor iz literature

Marshall BERMAN, *All That Is Solid Melts into Air: The Experience of Modernity*, 6. izd., Verso, London 1991.

Jan BRÜNING, *Kurzer Überblick zur Technik der Pressefotografie in Deutschland von 1910 bis 1940*, u: *Fotographie und Bildpublizistik in der Weimarer Republik*, Kettler, Bönen 2004.

David C. DURST, *Weimar Modernism: Philosophie, Politics and Culture in Germany, 1918-1933.*, Lanham, MD, Lexington 2004.

Alexa GEISTHÖVEL i Hobbo KNOCH (ur.) *Orte der Moderne: Erfahrungswelten des 19. und 20. Jahrhunderts*, Campus, Frankfurt a/M. 2005.

Birgit HAMMERS, *Der vergessene Fotograf. Sasha Stone und Borinage*, u: *Fotogeschichte*, 123, 2012.

Birgit HAMMERS, ‘Sasha Stone sieht noch mehr.’ *Ein Fotograf zwischen Kunst und Kommerz*, Imhof Verlag, Petersberg 2014.

Anton HOLZER, *Photo Story. Contributions to the History and Aesthetics of Photography*, u: *Photo Story*, 37, 1990.

Steven JACOBS, *Amor Vacui: Photography and the Image of the Empty City*, u: *History of Photography*, 2, 2006.

Dieter KERBS, Peter MAASWINKEL, *Sasha Stone. Randbemerkungen zum Lebensweg und zum Lebensende eines staatenlosen Fotografen*, u: *Fotogeschichte*, 10, 1990.

Eckehardt KÖHN, *Sasha Stone. Fotografien 1925-1939. Katalog izložbe*, Folkwang Museum Essen, 1990.

Eckehardt KÖHN (ur.), *Sasha Stone. Fotografien 1925-1939*. Berlin, Nishen, 1990.

Christine KÜHN (ur.), *Neues Sehen in Berlin: Fotografie der Zwanziger Jahre*, katalog izložbe, Staatliche Museen zu Berlin, 2005.

An PAENHUYSEN, *Berlin in Pictures: Weimar City and the Loss of Landscape*, u: *New German Critique*, 109, 1, 2010.

Lynne WARREN, *Sasha Stone*, u: *Encyclopedia of Twentieth-Century Photography*, sv. 3, Routledge, London 2005.

nice stanja države i nacije – tri godine prije Hitlerova nastupa. Izlagao na svim važnim izložbama doba, objavljivao u svim važnim časopisima, kao što su bili *G – Zeitschrift für elementare Gestaltung* (*G – Časopis za elementarno oblikovanje*) koji su osnovali Werner Graff, Mies van der Rohe i Hans Richter, arhitektonski *Das neue Berlin* i *Baugilde*, belgijski nadrealistički mjesecnik *Variétés* i pariški *Bifur*, njemački *Die Form*, *UHU*, *Das Kunstblatt*, *Querschnitt*, *Berliner Illustrierte Zeitung*, godišnjak *Das Deutsche Bild*. Formuli Hammersove: između umjetnosti i komercijalnosti, mogle bi se pridodati barem još dvije natuknice: između avangarde i tradicije, između eksperimenta i konvencije. Upravo ta moć upijanja i prerade, stapanja i preklapanja čini jedinstvenost Sashe Stonea i legitimira ga kao velikog fotografa, lišenog idejnih okova, otvorenih očiju i srca: Sasha Stone vidi više.

U Bruxellesu Sasha i Cami Stone reklamiraju svoj studio u Rue de Naples 18 za industriju i reklame, ali kolekcijom fascinantnih ženskih aktova sudjeluju u ediciji *Les Femmes* francuskog magazina *Arts et Métiers Graphique* 1933, a iste godine izlažu na Exposition Internationale de la Photographie u Bruxelessu – kao i prije, na klackalici komercijalno-umjetničko, kao i prije u komunikaciji s umjetničkom i intelektualnom avangardom. U veljači 1939. rastaju se Cami i Sasha, a u travnju Sasha se oženio Lydiom Edens. Cami ostaje u rodnom gradu kao samostalna umjetnica. Sasha s Lydiom i porodicom bježi 14. svibnja 1940, tri dana prije ulaska vojske Trećega Rajha u Bruxelles, u Španjolsku. Sasha umire 6. kolovoza u Perpignan. Cami ga je nadživjela 35 godine i umrla 1975. u 77-oj godini. Njezina afirmacija kao umjetnice zbila se tek 2014. zaslugom Birgit Hammers – dvadesetak godina poslije ponovnog otkrića Sashe Stonea.

Berlin in Bildern:
Westhafen

Berlin in Bildern:
Podzemna željeznica,
Inselbrücke

Alfred Döblin

Berlin Alexanderplatz

Fragmenti

Šaka ljudi oko Alexa

Na Alexanderplatzu trgau pločnik za podzemnu željeznicu. Ide se po daskama. Tramvaji voze preko trga uz Alexanderstrasse kroz Münzstrasse do Rosenthaler Tor. Desno i lijevo su ulice. U ulicama kuća do kuće. Pune su od podruma do tavana ljudima. Dolje su dućani.

Točionice, restauracije, trgovine s voćem i povrćem, kolonijalna roba i delikatese, brašno i tjestenina, autogaraža, vatrogasno društvo: prednost je štrcaljka s malim motorom, jednostavna konstrukcija, lako opsluživanje, neznatna težina, neznatan opseg. – Nijemci, sunarodnjaci, nikad nije neki narod sramotnije i nepravednije prevaren od njemačkog naroda. Zna li još kako nam je Scheidemann 9. studenog 1918. s balkona Reichstaga obećavao mir, slobodu, kruh? I kako su održali obećanje? – Materijal za kanalizaciju, poduzeće za čišćenje prozora, san je medicina, Steinerov rajski krevet. – Knjižara, biblioteka modernog čovjeka, naša sabrana izdanja vodećih pisaca i mislilaca tvore biblioteku modernog čovjeka. Tu su veliki predstavnici duhovnog života. – Zakon o zaštiti stanara goli je papir. Stanarine neprestano rastu. Obrtnički srednji stalež izbačen je na ulicu i tako ugušen, ovrhovoditelj bere bogatu žetvu. Zahtijevamo javne zajmove do 15 000 maraka za mali obrt, trenutačnu zabranu svih pljenidbi kod malih zanatlija.

Želja je i dužnost svake žene da se ususret teškom času uputi dobro pripremljena. Sve misli i osjeća buduću majku kreću se oko nerođenoga. Tu je izbor ispravnih napitaka na buduću majku od osobite važnosti. Pravo Engelhardtovo tamno sladno pivo posjeduje kao nijedan drugi napitak svojstva dobrog ukusa, hranjivost, probavljivost, osvježavajuće djelovanje. – Zbrini svoje dijete i svoju obitelj zaključenjem životnog osiguranja, švicarskog životnog osiguranja. Osiguravajući zavod Zürich. – Vaše se srce smije! Vaše se srce smije od radosti ako posjedujete dom opremljen poznatim Höffnerovim pokućstvom. Sve vaše snove o udobnosti doma nadmašit će neslućena stvarnost. I kako godine odmiču, on ostaje dopadljiv, a njegova trajnost i praktična upotrebljivost neprestano nas raduju.

Poduzeća za nadzor i zaštitu štite sve, obilaze, prolaze, zavičaju, postavljaju satove, uzbune, nadglednička i čuvarska služba za grad Berlin i okolicu. Pripravnost Njemačka, Pripravnost grad Berlin i nekadašnji Nadzorni odio Privrednog udruženja berlinskih posjednika, Udruženi pogon, Nadzorna centrala Zapad, Poduzeće za zaštitu, Poduzeće Sherlock, Sherlock Holmes, sabrana djela Conana Doylea, Poduzeće za nadzor za Berlin i susjedna mjesta, Praonica, Posudba Appol, Perionica Adler preuzima sve sitno i osobno rublje, specijalitet rublje za gospodu i dame...

Ponovno na Alexu, ciča zima. Iduće 1929. godine bit će još hladnije

Drum drum trešti pred Aschingeron na Alexu parni malj. Visok je kao kuća, a tračnice zabija kao od šale u tlo.

Ledeni zrak. Veljača. Ljudi idu u kaputima. Tko ima krzno nosi ga, tko nema ne nosi ga. Žene imaju tanke čarape i moraju se smrzavati, ali izgledaju zgodno. Bitange su se sakrile pred zimom. Kad zatopli, pomolit će nosove. U međuvremenu pijuckaju dvostruku porciju rakije, ali kakvu samo, ne bi čovjek ni kao leš zapliva u njoj.

Drum, drum tutnji parni malj na Alexanderplatzu. Mnogi ljudi imaju vremena i gledaju kako to malj udara. Neki čovjek gore povuče lanac, onda se gore pojavi para, pa tres gurne motku po glavi. Stoji tu muškarci i žene, a osobito mladež i vesele se kako to ide kao podmazano: tres dobije motka po glavi. Nakon toga malena je kao vršak prsta, onda dobije još jednom, pa neka uradi što hoće. Napokon nestane, do vraga, kako su je samo fino sredili, ljudi odlaze zadovoljeni dalje.

Sve je obloženo daskama. Berolina je stajala pred Tietzom, ispružene ruke, kolosalna ženska, i nju su odvukli. Možda je istope i naprave od nje medalje.

Ima ih na tlu kao pčela. Petljaju i dangube stotine čitav dan i noć.

Rula rula prolaze tramvaji, žuti s prikolicama, preko drvom obloženog Alexanderplatza, iskakanje je opasno. Oko kolodvora je potpuno raskopano, jednosmjerna ulica iza Königsstrasse uz Wertheim. Tko želi na istok, mora straga, oko Prezidija kroz Klosterstrasse. Vlakovi tutnje s kolodvora prema Jannowitzbrücke, lokomotiva ispušta paru, nadvija se upravo iznad kipa prelata, dvorska pivara, ulaz iza ugla.

Preko ceste, tamo odlažu sve, odlažu čitave kuće duž gradske željeznice, odakle im novac, grad Berlin je bogat, a mi plaćamo porez...

Ja tučem sve, ti tučeš sve, on tuče sve kutijama od 50 komada i kartonskim pakovanjem od 10 komada, otprema u sve zemlje svijeta, Boyero 25 pfeniga, ta nam je novost donijela mnogo radosti, ja tučem sve, ti si potukao sve...

Vjetra ima Alexu koliko hoćeš, na uglu kod Tietza gadno puše. Ima vjetra, puše između kuća i na gradilištima. Čovjek bi se sakrio u krčme, ali tko to može, to stvara propuh u džepovima, pa vidiš po tome da se nešto događa, nema zavlacenja, treba biti veseo unatoč vremenu...

O, draga braćo i sestre, vi koji vrvite Alexom, zaustavite se na tren, pogledajte kroz rupu pokraj liječničke vage to gradilište gdje je nekada cvao Jürgens, a tu je još i robna kuća Hahn, ispražnjena, iseljena i očišćena, samo se još crvene krpe lijepe po prozorima. Pred nama je hrpa smeća. Iz zemlje si došao, u zemlju ćeš se pretvoriti, sagradili smo krasan dom, sada u njemu nema ni žive duše. Tako je propao Rim, Babilon, Niniva, Hanil, Cezar, sve propalo, oh, mislite na to...

Policajci suvereno vladaju trgom. Stoje u više primjeraka na trgu. Svaki primjerak baca znalačke poglede na dvije strane i zna napamet prometna pravila. Imaju uvijače na nogama, gumene im palice vise s desne strane, rukama mašu horizontalno sa zapada prema istoku, pa sjever, jug, ne mogu više, a istok se slijeva na zapad, zapad na istok. Onda se primjerak sam okrene: sjever se slijeva na jug, jug na sjever. Policajac je sav užniran u struku. Na njegov poziv ide preko trga u pravcu Königsstrasse otprilike 30 privatnih lica, dijelom zastaju na otočiću, dio doseže glatko suprotnu stranu i ide po daskama dalje. I što se ih se toliko

Smetlari na Wittelbergplatzu, 1929.

uputilo na istok, plivaju u susret drugima, i njima je bilo isto, ali nikome se nije dogodilo ništa...

Ima ih isto toliko kao i onih koji sjede u autobusu, u tramvaju. Sjede svi u različitim stavovima i povećavaju izvana naznačenu težinu kola. Što se događa u njima, tko bi to mogao opisati, bilo bi golemo poglavlje. I kad bi se to učinilo, kome bi služilo? Nove knjige? Ne idu već ni stare, a u godini 27. pala je prodaja knjiga za toliko i toliko posto u omjeru prema 26. Treba ljude shvatiti naprosto kao privatna lica koja plaćaju 26 pfeniga, osim posjednika mjesečnih karata i đaka koji plaćaju samo 20 pfeniga, pa se onda voze sa svojom težinom od cente do dvije, u svojoj odjeći, s torbama, paketima, zdjelama, šesirima, umjetnim zubalima, potpasačima preko Alexanderplatza...

Drum drum sručava se malj, tučem sve, još jedna tračnica. Zuji preko trga od Prezidija, ondje zakivaju, ondje stroj za cement okreće svoj teret. Gospodin Adolf Kraun, kućni sluga, gleda, preokretanje kolica enormno ga zanima, ti tučeš sve, on tuče sve. On napeto vreba kako vagonet s pijeskom s jedne strane ide u zrak pa dođe u visinu, hopa, i onda se okrene. Ne bi bilo dobro da te tako izbace iz kreveta, noge gore, dolje glava, pa ležiš, može se čovjeku svašta dogoditi, ali baš je njima do toga.

1929.

Preneseno iz: Alfred Döblin, *Berlin Alexanderplatz*, Liber, 1979. Prijevod S. K.

Walter Benjamin

Jednosmjerna ulica

Fragmenti

Poliklinika

Autor stavlja misli na mramorni stol kavane. Dugo promatra: koristi vrijeme dok pred njim još nije staklo – leća, pod kojom pregledava pacijenta. Potom postepeno vadi pribor: naliveo, olovku i lulu. Mnoštvo amfiteatralno poredanih gostiju njegova je klinička publika. Pažljivo ulije kavu i pijucka, misli stavlja pod kloroform. Kamo smjera, to više nema veze ni sa čime, kao san narkotiziranog s kirurškim zahvatom. Reže u tanašnim spletozima rukopisa, u nutrinu kirurg premješta akcente, pali izrasline riječi i ubacuje kao srebrno rebro stranu riječ. Napokon ušije interpunkciju finim bodovima u cjelinu i plaća konobaru, svom asistentu, u gotovini.

Ove se površine iznajmljuju

Luđaci koji se tuže zbog propasti kritike. Jer, njihov je sat odavno otkucao. Kritika je pitanje ispravnog razmaka. Ona je kod kuće u svijetu gdje su važne perspektive i prospekti i gdje se još moglo zauzeti stav. No, ljudsko je društvo suočeno s gorućim problemima. “Prostodušnost”, “slobodni pogled” su laži, ako ne i posve naivni izraz obične nemjerodavnosti. Najbitniji, merkantilni pogled u srce problema danas se zove reklama. Ona razara slobodno polje promatranja i sve opasno primiče, slično kao kad auto izbije iz okvira ekrana, silno naraste i pojuri prema nama. A kako kino ne predstavlja namještaj i pročelje u zaokruženim oblicima kritičkog promatranja, nego samo njihovu ukrućenu, nametljivu blizinu kao senzaciju, tako svaka prava reklama sve uvećava i ima tempo kao dobar film. Time je konačno otpuštena “trezvenost”, a pred golemim slikama na zidovima kuća, gdje se gigantima nudi “Klorodont” i “Sleipnir”, američki se oslobađa zdrava sentimentalnost, kao kad u kinu počnu plakati ljudi ko-

je više ništa dira ni ne pogađa. Običnom čovjeku tako novac približava stvari i uspostavlja kontakt s njima. A plaćeni recenzent, koji manipulira slikama u umjetničkom salonu trgovca, zna o njima, ako ništa drugo, barem toliko kao ljubitelj umjetnosti koji ih gleda u izlogu. Toplina subjekta mu se raskriva i zahvaća osjećaje. – Čime je naposljetku reklama tako nadmoćna naspram kritike? Ne onim što kaže crveno električno svjetlo pokretnog pisma, nego plamena lokva u kojoj se odražava na asfaltu.

Uredske potreštine

Šefova soba pretrpana je oružjem. Ono što kao komfor osvoji došljaka, to je zapravo prikriveni arsenal. Telefon na pisaćem stolu oglašava se svaki čas. Upada čovjeku u riječ na najvažnijem mjestu i daje sugovorniku vremena da promisli o odgovoru. A ulomci razgovora pokazuju o koliko se tu stvari pregovara, a važnije su od onih na dnevnom redu. Čovjek to uvidi i polako počinje odustajati od svog stava. Počinje se pitati o čemu je tu riječ, užasnut uočava da njegov sugovornik sutra odlazi u Brazil i uskoro se s tvrtkom tako zbliži da migrenu, na koju se telefonom tužio, proglašava žalosnom smetnjom u radu (umjesto šansom). Pozvana ili nepozvana ulazi tajnica. Vrlo je zgodna. I kao što je njezin poslodavac odavno načisto s njezinim dražima, bilo da je prema njima ravnodušan, bilo opčaran, tako će se pridošlica osvrutati za njom, a ona će svom šefu biti od koristi. Njegovo osoblje počinje iznositi kartoteke u kojima će se gost umjeti upisati u najrazličitije rubrike. Hvata ga umor. Ali drugi, kojem je svjetlo iza leđa, razabire iz jarko osvijetljena lica zadovoljstvo. I naslonjač čini svoje; sjediš duboko zavaljen kao kod zubara i prihvaćaš mučni postupak napokon kao nužnost. Prije ili kasnije, nakon tog postupka slijedi likvidacija.

Zatvoreno zbog preuređenja!

U snu sam puškom oduzeo sebi život. Kad se začuo pucanj, nisam se probudio, nego sam neko vrijeme gledao sebe kao truplo. Tek tada sam se probudio.

Automatski restoran Augije

Najjači prigovor neženji: jede sam. Tko jede sam, lako postaje tvrd i sirov. Tko je navikao na to, mora živjeti spartanski da ne bi propao. Pustinjaci su se, valjda stoga, hranili oskudno. Jer jelo samo u zajedništvu daje sve od sebe; želi biti razdijeljeno i podijeljeno, kad je ponuđeno. Bilo kome: prije je prosjak za stolom obogaćivao svaki obrok. Sve je u dijeljenju i davanju, ne u druželjubivosti. Ali ipak čudi kako društvenost doživljava krizu bez hrane. Gošćenje izjednačuje i spaja. Grof od Saint-Germaina ostao je trijezan pred punom trpezom i već je stoga vladao razgovorom. Ali kad svaki pojedinac ostaje kratkih rukava, onda izbija sukob između suparnika.

Rezana roba

Citati su u mom radu kao drumski razbojnici, koji nahrupе oboružani i besposličaru oduzmu uvjerenje.

Ubijanje zločinca može biti moralno – ali opravdano nikada.

Bog sve ljude prehranjuje, a država pothranjuje.

Izražaj lica ljudi koji se kreću galerijama pokazuje loše prikriveno razočaranje što tu više samo slike.

Porezno savjetovanje

Nema sumnje: postoji tajna veza između mjere dobara i mjere života, što će reći, između novca i vremena. Što je ništavnije ispunjeno vrijeme nekog života, to su krhkiji, raznorodniji, oprečniji trenuci, a egzistenciju nadmoćnog čovjeka obilježava veliki luk. Vrlo dobro predlaže Lichtenberg⁰¹ da se govori o usitnjavanju vremena, a ne skraćivanju i kaže: "Nekoliko tuceta milijuna minuta čini život od četrdeset pet godina i nešto više." Kad je u uporabi novac čiji milijuni jedinica ne znače ništa, tada život treba mjeriti sekundama, a ne godinama, da bi nešto značilo kao zbroj. I zato se raspne kao svežanj novčanica: Austrija se ne može odviknuti računanja u krunama.

Novac ima neke veze s kišom. A samo vrijeme indeks je stanja ovoga svijeta. Blaženstvo nema oblaka, ne zna za vrijeme. Dolazi i carstvo savršenih dobara, bez oblaka, na koje ne pada novac.

Trebalo bi izraditi opisnu analizu novčanica. Knjigu, čija bi se satira mogla usporediti samo sa snagom njezine objektivnosti. Jer nigdje kao u tim dokumentima kapitalizam se ne ponaša naivnije u svojoj svetoj ozbiljnosti. Ono što tu nevino poigrava oko brojaka, drži poput božica Ploče zakona i pred sazrelim junakom novčanih jedinica stavlja mač u korice, to je svijet za sebe: fasadna arhitektura pakla. Da je Lichtenberg poznavao primjenu papirnatog novca, ne bi mu promaknuo plan tog djela.

Pravna zaštita za siromašne

IZDAVAČ: Moja očekivanja doživjela su najteži poraz. Vaše stvari uopće nemaju odaziva kod publike; uopće ne pale. A ja nisam štedio na opremi. Istrošio sam se za reklamu. – Vi znate, koliko vas cijenim, sada kao i prije. Ali ne možete mi zamjeriti, kad se pobuni moja trgovačka savjest. Kao malo tko, činim za autora koliko mogu. Na kraju, ja se moram brinuti i za ženu i djecu. Naravno, neću reći da vas krivim za gubitke posljednjih godina. Ali ostaje gorčina. Za sada vas nažalost nikako više ne mogu podupirati.

AUTOR: Moj gospodine! Zašto ste postali izdavač? To ćemo začas razmotriti. No prije toga dopustite mi primjedbu: ja u vašem arhivu slovim kao br. 27. Izdali ste pet mojih knjiga; to jest, vi ste pet puta igrali na 27. Žao mi je što nije izašlo 27. Uostalom vi ste me stavili samo na *cheval*⁰². Samo zato što ležim kraj vašeg sretnog broja 28. Evo zašto ste postali izdavač. Mogli ste se isto tako uhvatiti časnog poziva kao vaš gospodin otac. Ali udri brigu na veselje – takva je mladost. Robujte dalje svojim navikama. Prestanite se prikazivati časnim trgovcem. Ne stavljajte masku nevinosti kad ste sve proigrali; ne pričajte o svom osmosatnom radnom danu i o noćima kad gotovo ne možete spavati. "A najprije, dijete moje: budi vjeran i iskren!" I ne gnjavite svoje brojeve! Inače će vas izbaciti!

Garderoba za maske

Onaj tko donosi glas o smrti, čini se sebi vrlo važnim. Njegov ga osjećaj – suprotno svakom razumu – čini glasnikom iz carstva mrtvih. Jer zajednica svih mrtvih tako je golema da to čak osjeća onaj tko o smrti samo izvještava. "*Ad plures ire*", u Latinā znači *umrijeti*.

⁰¹ Georg Christoph Lichtenberg (1742-1799), znanstvenik i književnik, profesor fizike u Göttingenu, eksperimentirao na području elektriciteta (*Lichtenbergove figure*). U publicistiku uveo aforizam. Citat potječe iz djela *Einfälle und Bemerkungen*, sv. 4. br. 558 (1773-75) (op. prev.) ⁰² Cheval, konj, u šahu skakač. (op. prev.)

Iz mape *Femmes*,
Éditions Arts et Métiers
graphiques, Pariz, 1933.

U Bellinzoni zapazio sam trojicu svećenika u kolodvorskoj čekaonici. Sjedila su na klupi koso nasuprot meni. Promatrao sam predano geste onoga koji je sjedio u sredini i izdvajao se od svoje braće crvenom kapicom. Kad im se obraća, prekriži ruke u krilu i samo tu i tamo malo podigne jednu ili drugu ruku i izveđe pokret. Pomislih: desnica mora uvijek znati što radi lijeva.

Tko nije, kad je izašao iz metroa na otvoreno, gore bio pogođen punim sunčevim svjetlom. A ipak je sunce prije nekoliko minuta, kad se spuštao, sjalo isto tako jarko. Kako je brzo zaboravio kakvo je vrijeme u gornjem svijetu. A jednako će tako on zaboraviti njega. I tko može o svojoj egzistenciji reći više nego da su dvije, tri druge egzistencije protekle njegovim životom, nježno i nadohvat, kao što se mijenja vrijeme.

U Shakespearea, Calderóna, bitke uvijek ispunjavaju posljednji čin, a kraljevi, prinčevi, paževi i svita "nastupaju u bijegu". Zaustavlja ih trenutak kad ih gledatelji ugledaju. Bijeg dramskih likova nalaže prizoru zastoje. Njihova pojava u vidnom polju neuključenih i uistinu nadmoćnih, dopušta pogođenima da odahnu i obuhvaća ih svježim zrakom. Zato pojava "bijega" u kazalištu ima skriveno značenje. U čitanju te formule raspoznaje se očekivanje od mjesta, svjetla ili svjetla pozornice, u kojem je i naš bijeg kroz život sakriven od tuđinaca koji ga promatraju.

Oklada

Građanska egzistencija je režim privatnosti. Što je ponašanje važnije i sudbonosnije, to više izmiče kontroli. Političko opredjeljenje, financijsko stanje, religija – sve se to želi sakriti, a obitelj je trula, mračna građevina, u čijim su se šupama i zakucima nastanili najbjeđniji instinkti. Filistri proklamiraju potpunu privatizaciju ljubavnog života. Tako je za njih snubljenje postalo nijemim, podmuklim događajem među četiri oka, a to skroz naskroz privatno snubljenje, lišeno svake odgovornosti, zapravo je novost u "flirtu". No proleterski i feudalni tip slažu se da snubljenje mnogo manje pogađa ženu nego njezine takmace. A to znači da se ženu poštuje mnogo dublje nego njezinu "slobodu", što znači, da joj se bez pitanja udovoljava. Feudalno je i proletersko premještati erotske naglaske u javnost. Pokazati se s nekom ženom u ovoj ili onoj prilici, može značiti više nego spavati s njom. Tako i kod braka vrijednost nije u nevažnom "skladu" među supružnicima: kao ekscentrični izraz njihovih borbi i suparništava stupa na vidjelo i dijete i duhovno nasilje braka.

Pivnica

Mornari rijetko dolaze na kopno; služba na pučini nedjeljni je odmor u usporedbi s radom u luci gdje često danju i noću treba ukrcavati i iskrcavati. A kad se posada dokopa nekoliko sati odmora, na kopnu već je mrak. U najboljem slučaju na putu do

gostionice stoji katedrala kao mračni masiv. Pivnica je ključ svakoga grada; znati gdje ima njemačkog piva dovoljno je za zemljopis i folklor. Njemačka mornarska krčma odmotava noćni plan grada: odatle do bordela, do drugih krčmi, nije se teško snaći. Njezino ime danima kruži u razgovorima za stolom. Jer kad odu iz neke luke, jedan za drugim mornari mašu, kao zastavicama, nadimcima lokala i plesnih dvorana, lijepih žena i nacionalnih jela drugih luka. I tko zna hoće li taj put dospjeti na kopno. I zato, čim se lađa najavi i pristane, već su na palubi trgovci sa suvenirima: ogrlicama i razglednicama, uljenim slikama, noževima i mramornim figuricama. Grad se ne razgledava nego kupuje. U kovčegu mornara leži kožnati pojas iz Hong Konga uz panoramu Palerma i fotografiju djevojke iz Stettina. Upravo je takav njihov dom. Ništa oni ne znaju o maglenoj daljini u kojoj su strani svjetovi. Ono što se u svakom gradu najprije zbiva, to je služba na palubi, a onda njemačko pivo, engleski sapun za brijanje i holandski duhan. Do srži im je prodrila međunarodna norma industrije, neće njih nasamariti palme i ledenjaci. Pomorac je "pojeo" blizinu, njemu zbore samo egzaktnije nijanse. Zemlje on bolje pozna po tome kako se priprema riba nego po arhitekturi i ljepoti krajolika. Toliko je prisan s detaljem da su u oceanu rute gdje su sreće druge brodove (i zavijanjem sirena odgovaraju na sirene njegove tvrtke) za njega bučne prometnice na kojima se uzmiče. Na otvorenom moru on živi kao u gradu, gdje se na marsejskom Cannebièreu preko puta krčme iz Port Saïda nalazi hamburška javna kuća, a napuljski Castel dell'Ovo na Plaza Cataluña u Barceloni. Oficiri još daju prednost rodnom gradu. Ali običnom mornaru ili ložaču, transportnim radnicima koji u trupu broda dolaze u dodir s robom, preslojeni gradovi nisu čak ni domovina, nego kolijevka. A tko pripada takvima, učit će kakvu laž kriju putovanja.

Zabranjeno prosjačenje i torbarenje!

Prosjaka su poštovale sve religije. Jer on svjedoči da duh i stav, konzekvencija i princip sramotno zakazuju u tako trijeznoj i banalnoj, koliko svetoj i životvornoj stvari, kao što je milostinja.

Tuže se na prosjake s juga i zaboravljaju da je njihovo postojanje pred našim nosom tako opravdano kao i opstinacija znanstvenika pred teškim tekstovima. Nema te sjene oklijevanja, ni najtiše namjere ili odmjeravanja, koje oni ne naslućuju na našim licima. Telepatija kočijaša koji nam uzvikom daje do znanja da nije nesklon voziti, staretinara koji iz svoje starudije vadi jedinu ogrlicu ili kameju koja bi nas mogla namamiti, istog su soja.

Walter Benjamin

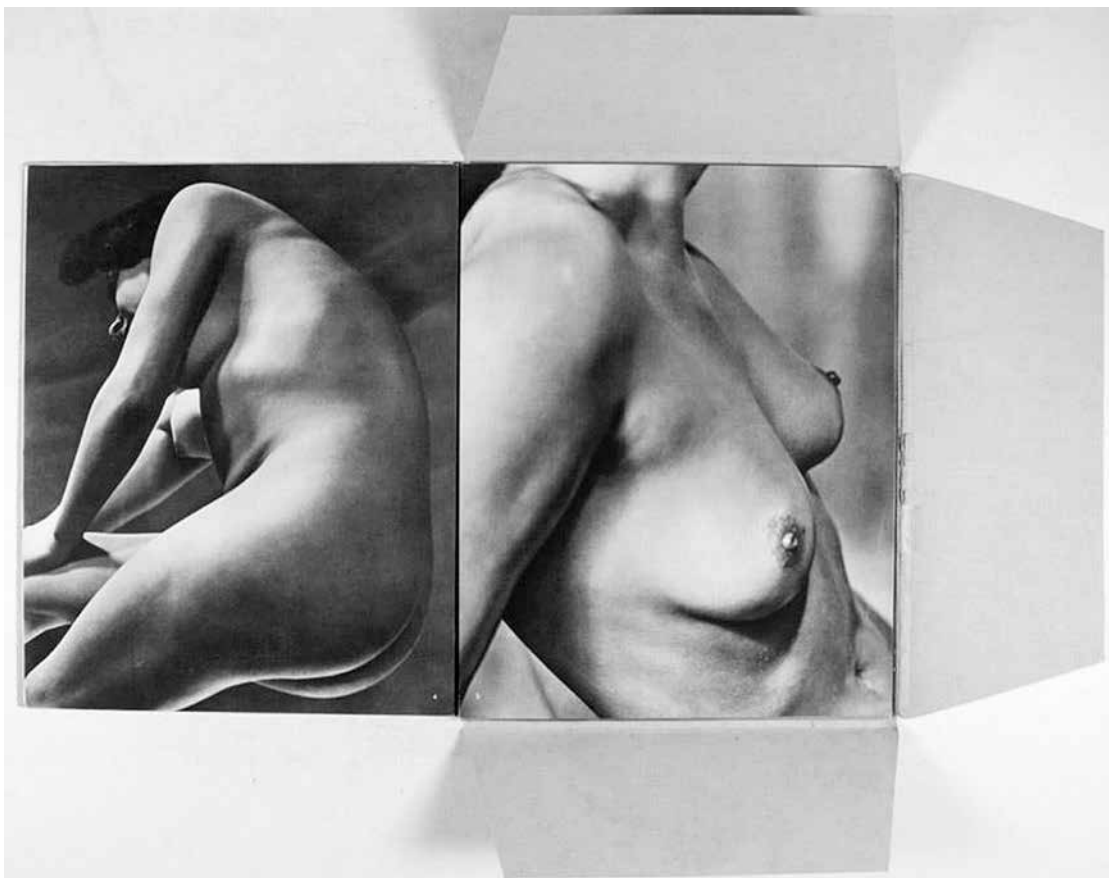
Mala povijest fotografije

Fragment

Ako nešto obilježava današnje odnose između umjetnosti i fotografije, to je postojana napetost koja se javlja između njih na fotografijama umjetničkih djela. Mnogi koji danas kao fotografi određuju današnje lice te tehnike poniču iz slikarstva. Okrenuli su mu leđa nakon što su nastojali stvoriti živu, jednoznačnu vezu između njegovih izražajnih sredstava i današnjeg života. Što se više budio njihov smisao za obilježje vremena, to im se vlastito polazište činilo problematičnije. Jer kao i prije osamdeset godina fotografija je primila štafetu od slikarstva. "Stvaralačke mogućnosti novoga", govori Moholy-Nagy, "otkrivaju se uglavnom polagano u starim oblicima, starim instrumentima i oblikovnim područjima koji su zapravo zanijekani već pojavom novoga, ali se pod pritiskom priprema novoga euforički rasplamsavaju. Tako je na primje futurističko (statično) slikarstvo donijelo čvršće obrise problematike simultanosti pokreta, oblikovanja trenutka vremena, koji su ga kasnije uništili; i to u doba kada je film već bio poznat, ali još dugo nije bio prihvaćen... Isto tako možemo – s oprezom neke slikare (neoklasiciste i veriste) koji danas rade sa sredstvima predmetnog prikaza smatrati pretečama novog predmetno optičkog oblikovanja, koje će se uskoro služiti samo mehaničko-tehničkim sredstvima." A Tristan Tzara, 1922.; "Kada je sve što se nazivalo umjetnošću postalo krhko, fotografija je upalila svjetiljku s tisuću voštanica i postepeno je papir osjetljiv na svjetlo upijao crnoću nekih upotrebnih predmeta. On je otkrio domašaj nježnog, netaknutog bljeska, koji bijaše važniji od svih konstelacija na kojima se se napajale oči." Fotografi koji nisu iz likovne umjetnosti u fotografiju prešli slučajno niti iz udobnosti, tvore danas avantgardu među svojim drugovima po struci, jer su svojim razvojem donekle osigurani od najveće opasnosti današnje fotografije, od okreta prema umjetničkom obrtu. "Fotografija kao umjetnost", govori Sasha Stone, "vrlo je opasno područje".

Kad se fotografija izvukla iz veza koje iskazuju Sander, Germaine Krull, Blossfeldt, kad se oslobodila od fizionomskih, političkih, znanstvenih interesa, tada postaje stvaralačka. Predmet objektiv postaje *obuhvatno gledanje*; javlja se fotografski šund. "Prevladavši mehaniku duh svoja egzaktne dostignuća preobraća u parabole života." Što se više širi kriza današnjeg društva, što se ukočenije njegovi pojedini momenti suočavaju kao mrtve prepreke, to više stvaralačko – prema najdubljem biću varijanta onoga: suprotnost mu je otac, oponašenje mati – postaje fetiš čija obilježja crpu život samo iz mijene modnih osvjetljenja. Stvaralačko u fotograflanju njegovo je izručavanje modi. *Svijet je lijep* – upravo to je njegova deviza. U njoj se razotkriva stav fotografije koja svaku konzervu može umontirati u svemir, ali nije kadra pojmiti ljudske veze u kojima se javlja i stoga je u svojem najzatravljenijem sadržaju više preteča svoje podmitljivosti nego svoje spoznajnosti. No budući da je pravo lice tog fotografskog stvaralaštva reklama ili asocijacija, stoga je njihova legitimna prepreka raskrinkavanje ili konstrukcija. Jer položaj, kaže Brecht, "postaje složen budući da jednostavan prikaz zbilje manje nego ikada iskazuje nešto o zbilji. Fotografija Kruppovih ili A.E.G.-ovih tvornica ne odaje gotovo ništa o tim institucijama. Prava je ozbiljnost skliznula u funkcionalno. Opredmećenje ljudskih odnosa, tako na primjer, tvornica, više ne odaje ništa o njim. Valja stoga uistinu nešto sagraditi, nešto umjetno, nešto izmišljeno." Zasluga je nadrealista što su stvorili preteče takve fotografske konstrukcije. Daljnji korak u sukobu stvaralačke i konstruktivne fotografije obilježava ruski film. To nije pretjerano: velika dostignuća njegovih režisera bila su moguća samo u zemlji, gdje fotografija ne poniče iz draži i sugestije, nego iz eksperimenta i pouke. U tom smislu, i samo u njemu, može se još danas doživjeti smisao zanesenog pozdrava, kojim je godine 1855. slikar Anoine Wiertz nezgrapno pozdravio fotografiju. "Prije nekoliko godina

Iz mape *Femmes*,
Éditions Arts et Métiers
graphiques, Pariz, 1933.

doživjesmo slavu i diku našeg vremena koje nam rodi stroj što svuda izazivaše čuđenje naših misli i zapanjenost našega oka. Prije nego što prođe stoljeće taj će stroj biti kist, paleta, boje, umijeće, iskustvo, strpljenje, okretnost, sigurnost, kolorit, glazura, uzor, savršenost, ekstrakt slikarstva... Ne vjerujemo da će dagerotipija ubiti umjetnosti... Kada dagerotipija, to golemo dijete, odraste, kad se razviju sve njezine vještine i snaga, genij će je odjednom uhvatiti rukom za šiju i uzviknuti: Ovamo! Sada pripadaš meni! Radit ćemo zajedno.” Kako su nasuprot tome trezvene, čak pesimističke riječi kojima je dvije godine kasnije u *Salonu* 1857 Baudelaire najavio svojim čitaocima novu tehniku. Ni one se, kao ni upravo navedene, danas ne mogu čitati, ne pomaknemo li se lagano naglasak. Ali budući da su opreka prvima, zadržale su svoj dobar smisao, kao najoštriju obranu protiv svake uzurpacije umjetničke fotografije. “U tim otužnim danima javlja se nova industrija koja znatno doprinosi učvršćivanju politike gluposti u njezinoj vjeri..., da umjetnosti nije nije ništa i da ne može biti drugo osim točnog prikaza prirode... Osvetnički bog uslišao je glas tog mnoštva. Daguerre posta njegov Mesija.” I: “Dopusti li se fotografiji da upotpuni umjetnosti u nekim njezinim funkcijama, tada će je uskoro potpuno potisnuti i pokvariti, zahvaljujući prirodnom savezništvu koje će se stvoriti između nje i mnoštva. Stoga neka se vrti svojoj pravoj dužnosti da bude sluškinja znanosti i umjetnosti.”

No tada obojica, ni Wiertz ni Baudelaire, nisu shvatili poruke koje se kriju u autentičnosti fotografije. Neće je uvijek moći zaobići reportaža, čiji su klišeji kadri samo probuditi u promatraču govorno. Kamera postaje sve manja, sve više spremna da zadrži prolazne i tajne slike, čiji šok zaustavlja asocijativne mehanizme u promatraču. Tada valja uvesti slova, što podrazumijeva fotografija literarizacije svih životnih prilika, a bez kojih sva fotografska konstrukcije ostaje nejasna. Nisu uzalud uspoređivali Adgetove fotografije s poprištima zločina. No nije li svako mjesto naših gradova poprište zločina? Nije li svaki prolaznik počinitelj? Nije li na fotografu – potomku augura i haruspika – da na svojim slikama otkriva krivnju i obilježi krivca? Analfabet budućnosti neće biti”, kako se govori, “onaj tko ne pozna pismo, nego onaj tko se ne razumije u fotografiju.” No nije li još više od analfabeta fotograf koji ne zna čitati vlastite slike? Neće li pismena postati najbitniji sastojak fotografije? To su pitanja u kojima se razmak od devedesetih godina koji nas dijeli do dagerotipije otvara svoje historijske napetosti. U sjaju tih iskara javljaju se iz tmine dana naših djedova tako lijepe i daleke prve fotografije.

1931.

Preneseno iz – Walter Benjamin: *Uz kritiku sile*, Razlog, 1971. Prijevod S. K.

Michel Deguy

Prag

ODABRAO I S FRANCUSKOGA PREVEO: Nenad Ivić

Uvečer, kad uđem u šumu svojega sna, naočala sjene na oči
nataknutih, razmičući gustiš svjetlucanja, dok zamršenim stazama
hodim prema vrelu suza, svežnjevi noći mi prethode. Ono što od dana
ostaje, napreduje prema nepomičnim očima.

Zna li noć bogata divljači sapeti pjesmi ruke? A htjedoh te voljeti,
da postane volim te...

Radije bdij! Jer zemlja je velika ruševina.

Otkopaj iskon što ga čuva, veliki trag u kojem se odsutnost kruti.
Nada povjerava da te očekuje zemlja čiji je rodni list ljubav ova za
pisanjem.

Darko Suvin

Moj Brecht: pogled iz 2016.

*Sva Brechtova djela obilježava nepopustljiva utopijska žudnja
– predgovor za knjigu tekstova Darka Suvina objavljenu jesenas u Ljubljani*

Ovaj Uvod ne mogu napisati nikako drukčije nego u prvom licu jednine.⁰¹ On također pretendira na stanovitost opću valjanost.

1. Uvodna riječ

Moj prvi esej o Bertoltu Brechtu, objavljen 1961. u jednom zagrebačkom časopisu povodom pete obljetnice njegove smrti, bio je naslovljen *Bert Brecht, prvi dramatičar 21. stoljeća* (vidjeti priloženu Bibliografiju mojih radova o Brechtu, br. 27). Ta smjela tvrdnja nije samo moja – mislim da potječe od Liona Feuchtwangera – već je to bilo rašireno uvjerenje među njegovim ljubiteljima brehtijancima, ma koliko kritični bili, kojima sam i sam pripadao. Međutim, ovdje ne namjeravam braniti svoj naslov, nego ga želim objasniti danas, a da mu pritom ne umanjim značaj.

Kao prvo, i od temeljne važnosti za moj horizont, taj manifestu sličan sažetak bio je odraz vjere moje generacije u konačan međunarodni trijumf socijalizma i komunizma. Naravno, znali smo da je to samo jedna od tri postojeće mogućnosti (kapitalizam, staljinizam i slobodarski komunizam koji će se, vjerovali smo, ostvariti u SFR Jugoslaviji), ali smo tek maglovito, ako uopće, shvaćali da je naš odabir bio neka vrsta paskalovske optimistične oklade. Moj je naslov bio historiozofski stav.

Drugo, taj naslov ne pripisuje Brechtu nikakvu jedinstvenost, nego pionirski, formalno i orijentacijski *bahnbrechend und wegweisend* (prethodnički i predvodnički) položaj, poput admiralskog broda na čelu flote ledolomaca. Danas bih rekao kako, u samom modernizmu, postoji još jedan mogući pionir koji je za sobom ostavio potomstvo, a to je Anton Čehov – shvatimo li ga kao dijalektičkog dramatičara duboke nelagode i suosjećanja, a

⁰¹ Original je napisan kao Uvod u knjigu *Brechtovo stvaralaštvo i horizont komunizma* koja je izašla u slovenskom prevodu u jesen 2016. kao *Brechtovo ustvarjanje in horizont komunizma*. Veći dio drugog poglavlja i dio trećeg poglavlja prilagođeni su iz *Communicating Vessels: Forms, Politics, History – Interview with Darko Suvin* Sezgina Boynika, *Rab-Rab* [Helsinki], br. 2, sv. B (2015): 5-37. Mnogo više o kulturnoj klimi u SFRJ u *Poslijeratni Zagreb: Cuvier i suhe kosti*, *Gordogan* br. 19-22 (2010): 127-94, i 3, *Poslijeratni Zagreb, književnost, Savez studenata: plodne doline*, *Gordogan* br. 27-28 (2012/13): 111-57.

Želim naglasiti da su ta poglavlja, posvećena uspomena, neizbježno obojena osobnim i političkim stavovima kako iz vremena o kojem se govori tako i iz vremena retrospektive. O tome sam pisao u *Uokolo Memoara*, *Gordogan* br. 31-32 [2015]: 202-19, i pretpostavljam da su sva takva prisjećanja napisana pod znakom hipotetskog imperativa, valjana – u najboljem slučaju – onoliko koliko i njihove premise. Postoji opširna literatura o tome, a vrhunci su možda Maurice Halbwachs, *Les Cadres sociaux de la mémoire* i E. J. Hobsbawm i Terence, ur., *The Invention of Tradition*; za novija djela, vidjeti izvrnog Todora Kuljića, *Kultura sećanja*, Beograd: Čigoj, 2006. (kojem se zahvaljujem), i Frida Bertolini, *Gli inganni della memoria*, Milano: Mimesis, 2016.

Također zahvaljujem na kritici Nenadu Jovanoviću, koji me naveo da promijenim kraj iz retrospektive u (vrlo početnu) perspektivu, a za dodatne informacije o Brechtu u Hrvatskoj Branku Matanu, koji je o tome pisao u tematskom broju *Prologa*, br. 35 (1978): 91-130, posvećenom Brechtu, pod naslovom *Brecht u Hrvatskoj: Pregled izvedaba*. Pronašao je da je Dramski studio pri Narodnom kazalištu (čiji članovi su, uz ostale, bili Branko Tepavac, Vjeko Afrić, Dubravko Dujšin, Ervina Dragman, August Cilić, Božena Kraljeva, Bela Krleža, Đurđica Dević, Josip Derda, Mladen Iveković) godine 1935. planirao izvesti Brechtovu dramu *U džungli gradova*, ali mu je monarhistička policija zabranila rad i zatvorila neke njegove članove.

ne kao pseudorealista na tragu Stanislavskog. A na horizontu, meni doduše nevidljivom sve do nekoliko godina kasnije, nazirao se još jedan patrijarh: Beckett, vjerojatno grobar samouvjerenog modernizma. (Brechtu je *Godot* bio poznat i privlačan, no namjeravao ga je postaviti u Berliner Ensembleu domišljato pre-rađenog u duhu društvene kritike: siguran sam da ni sâm, u tim posljednjim godinama svog života, nije shvaćao koliko je radikalno bio raskid što ga je ta dramaturgija donijela.)

Objema gornjim tezama može se suprotstaviti slom modernizma i socijalizma – po meni, sijamskih blizanaca – kao kritičke i ideološke dominante početkom 1970-ih i uspon takozvanog postmodernizma; ovaj potonji pak smatram globalnom povijesnom aberacijom i ovdje ga ne namjeravam raspravljati. To je u kazalištu bilo moguće samo pod cijenu uništenja spoznajnog kanala živog dramskog kazališta: po meni, cijena je bila previsoka.

Treće, Brecht, naravno, nije bio samo dramatičar. Bio je prije svega pjesnik i, kao što sam napisao u svom eseju o sjajnoj knjizi Fredrica Jamesona o Brechtu, da nije bio veliki pjesnik, jedan od možda desetka najvećih iz njegovog vremena velikih pjesnika (recimo 1918–56), ne bi bio ništa. Sve što je napisao obilježeno je jasnim pjesničkim horizontom neočekivanog kreativnog sagledavanja bogate ali neobično zamršene i, konačno, krvave stvarnosti ljudskih odnosa u njegovoj – i mojoj – epohi; to je sagledavanje teorijski sažeo kao “efekt ili tehniku otuđenja”. Na svom suhoparnom tehnožargonu karakterističnom za lenjinističke 1920-e zvao ga je *Verfremdungs-Effekt* ili *V-Effekt*, a za mene je to način na koji vas forma umjetničkog djela tjera da pogledate svoj svijet iznova, pomno i trijezno. Sudjeluje u nepokolebljivoj utopijskoj nadi, gledajući unazad na naša mračna vremena sa zamišljenih motrišta besklasnoga društva.

Nikako nije nevažno ni to što je Brecht bio i istaknut prozni pisac. Bio je neobično važan esejist, toliko da bih uvrstio, na primjer, *Pet teškoća u pisanju istine* u svaku antologiju velikih eseja 20. stoljeća – recimo uz *Tri gvineje* Virginije Woolf. Cijeloga je života pisao iznimno zanimljivu prozu, kratke i duge forme. Što se kratkih formi tiče, istaknut ću one najkraće, *Priče g. Keunera* i *Me-Ti*, neiscrpno bogate rudnike za razumijevanje ljudi u okviru egzistencijalne politike njegova vremena. I opet, nekoliko takvih tekstova, primjerice *Kad bi morski psi bili ljudi*, uvrstio bih u svaku antologiju vrlo kratke proze za moderna vremena. Duga forma uključuje veliki *Roman za tri groša*, koji je ostao neprepoznat unatoč svojoj satiričkoj profinjenosti, vrijednoj ne samo jednoga Swifta nego i ponovne ekshumacije u današnje vrijeme, kad nas je kapitalizam još jednom strmoglavio nazad u jad i bijedu 18. stoljeća (u koji je smještena radnja romana), s njegovim podmuclim superbogatašima i osiromašenim masama. Od toga stoljeća nedostaje nam, međutim, obećanje prosvjetiteljstva, rođenog u našem povijesnom 18. stoljeću i poraženog dvjesto godina kasnije, koje nam još pokazuje put, pa i kod Brechta, kao jedini svjetionik nad olupinom broda.

Naslovna stranica knjige Darka Suvina *Brechtovo stvaranje in horizont komunizma* (Brechtovo stvaralaštvo i horizont komunizma) objavljene u Ljubljani u listopadu 2016. Izdavač je Mestno gledališče ljubljansko (MGL), knjiga ima 400 stranica. Urednik i autor kompetentnog, zanimljivo napisanog pogovora je Aldo Milohnić. Ostali podaci: ISBN: 978-961-6369-40-4, cijena: 25 EUR, kontakt za narudžbe: petra.pogorevc@mgl.si.

9 Dodatek: O Brechtu in njegovi sodelavki Elisabeth Hauptmann (1998)

Literatura
Imensko kazalo

Aldo Milohnić: O prometejski brechtologiji Darka Suvina

Naslovi poglavlja na hrvatskome nalaze se u šestoj fusnoti Suvinova eseja koji donosimo.

Pregled sadržaja:

Moj Brecht: pogled iz leta 2016

Bibliografija avtorjevih del o Bertoltu Brechtu

- 1 Zrcalo in dinamo: o Brechtovem estetskem stališču (1967)
- 2 *Kavkaški krog s kredo* in marksistični figurizem: odprta dramaturgija kot odprta zgodba (1970)
- 3 Odešitev zdaj, za vse meso!: Strukture sveta klavnic v *Sveti Ivani Klavniški* (1974)
- 4 Parabola o zanikanju nebeške hrane: *Galileo Galilei* (1986–1990)
- 5 O drži, delovanju in čustvih pri Brechtu (1989–1998)
- 6 Čustvo, Brecht, življenje vs. sočustvovanje (1995–2008)
- 7 Političnost ob stoletnici: Jamesonov pogled na Brechtovo pojmovanje metode (1999)
- 8 O Brechtovem *Manifestu* in o poeziji vs. doktrini (2001–2003)
O Brechtovem *Manifestu*: opombe za bralce
Bertolt Brecht: *Manifest*

Darko Suvin je, kao što vjerojatno mnogi čitatelji *Gordogana* znaju, posve izniman u našoj humanistici po tome što je stekao status međunarodno priznatoga autoriteta u tematskim područjima koja nisu lokalno obilježena (hrvatski ili južnoslavenski) nego su svjetska. Ta područja su *Bertolt Brecht* i *znanstvena fantastika*.

Da je u Hrvatskoj situacija bolja nego što jest, da je poslije 1990. sačuvano barem nekoliko većih i ozbiljnih izdavačkih kuća, knjige poput ove ljubljanske bile bi odavno priredene i objavljene, a njihovo bi se postojanje držalo nečim samorazumljivim.

Ovako nam ne preostaje drugo nego da činjenicu registriramo – i to kao jednu od bezbrojnih hrvatskih kulturnih sramota – a slovenskom izdavaču iskazemo priznanje i zahvalnost. (bm)

Bertolt Brecht, 1898 – 1956.

Pomalo huliganska snimka, Brecht kao *Bürgerschreck*, strašilo za građane i njihove konvencije – snimljeno dvadesetih godina

2. O ambijentu za predstavljanje Brechta u SFRJ

U SFRJ, što sada gledajući iz retrospektive vidim, postojao je jaz između nas, mladih komunista, i tvoraca mišljenja iz Komunističke partije. S jedne strane, od 1950-ih pa sve do kasnih 1960-ih, u SFR Jugoslaviji je vladala klima otvorenosti prema svim vrstama neomarksizama. Mi mladi tada smo to zvali “otvoreni marksizam”. Teoretizirao sam o otvorenosti u teatru uz pomoć Brechtovih “otvorenih formi” (što je i sinonim naslova Ecove prve teorijske knjige *Opera aperta*, kojom sam se služio u svojoj disertaciji – kasnije je prevedena kao *Otvoreno djelo*). Jugoslavenski socijalizam u to se vrijeme činio kao krepko stablo na koje se može ucijepiti mnogo toga novoga – sovjetski selekcionistički genetičar Mičurin bio je jako popularan, a i Amerikanac Burbank.

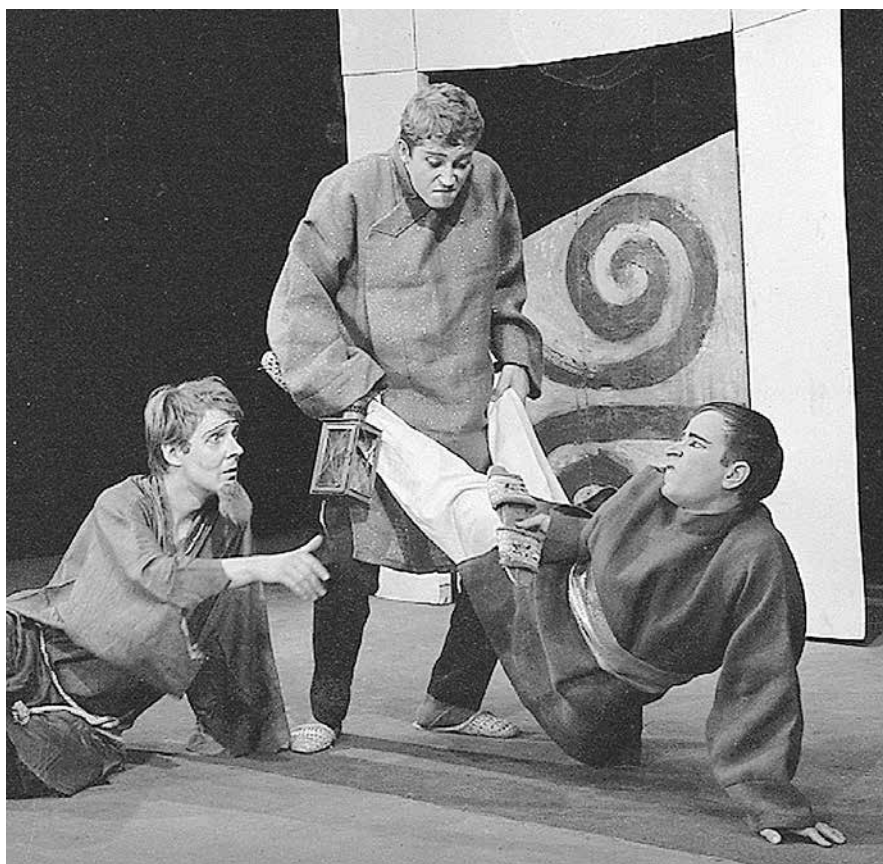
S druge strane, problemi s kojima se suočavao vrh Komunističke partije bili su drukčiji; oni su imali pune ruke posla s privredom i vanjskom politikom. Također, s gledišta kulture, jugoslavenska Partija bila je izrazito provincijalna: jednostavno nisu imali blage veze što se događa u svijetu; staljinizam je izbrisao i tabuizirao velike sovjetske i vajmarske 1920-e. Na primjer, ja sam bio svojevrsni štićenik Marijana Matkovića, istaknutog dramskog pisca srednje generacije koji je radio kao urednik uglednog časopisa Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti *Forum* u Zagrebu, “krležijanca” poput svih nas s lijevice, inače formalno predmodernističkog realista i izuzetno odanog suputnika socijalizma. Predložio sam mu neke tekstove o Brechtu, a on je na to napravio grimasu i uzviknuo: “Darko, Brecht u Jugoslaviji!?!?” To je bilo nejasno; možda još nismo bili spremni za Brechta, možda je preoštar za nas, ali u svakom je slučaju bio asinkron u odnosu na nas (po njegovom mišljenju; nisam se slagao s tim).

Matković, bivši intendant Narodnog kazališta, bio je, naravno, na neki način u pravu: dobro je znao da postoji velik otpor prema Brechtu, pa i nagonska mržnja, među buržoaskim kazalištarcima (a na kraju je ipak objavio jedan moj dugačak esej o Brechtu g. 1965). Bili članovi Partije ili ne, kazalištarci su osjetili da Brecht ugrožava cijeli njihov način izgradnje odnosa s publikom, cijelu konstrukciju onoga čemu kazalište zapravo služi. Mnogi su od njih bili rutineri ili, u najboljem slučaju, više ili manje uvjereni pobornici Sta-

nislavskog – to jest, zainteresirani za psihologiju likova s pozornice, pa čak i oni među njima koji su se bavili politikom (na primjer Matković, koji je njegovao divljenja vrijedan antifašistički pristup politici). Nakon što se Brecht proslavio u Parizu 1954, nekoliko njegovih drama, i često – uz par iznimaka – u ravnomjernom prevodu i lošoj režiji (naravno, bez ikakvog znanja o njegovoj režiserskoj praksi i stavovima), slijedilo je ranije izvedene *Puške senjore Carrar* od 1955. nadalje, bez većeg odjeka. Neki su se mlađi redatelji, pod okriljem staroga lava Gavelle, uhvatili Ionesco ili Becketta i jednostavno izjednačili razradu supraindividualnih odrednica ljudskog ponašanja sa staljinističkim ispiranjem mozga, što ne vrijedi čak ni za najbolja djela “socijalističkog realizma”. Sad, supraindividualistički pa čak i neindividualistički pristupi nisu nikakva novost u kazalištu: rekao bih da

je kazalište uglavnom, sve do epohalnog raskida usred Shakespearea, bilo upravo takvo, alegorijsko na neki neobičan i plodonosan način. Međutim, jugoslavensko kazalište nastalo je i dubinski je oblikovano u njemačkom i francuskom izrazito buržoaskom – individualističkom i iluzionističkom – 19. stoljeću. A istini za volju, ekonomija je zloglasno teška tema za teatar, pa se čak i Brecht njome uspijevao baviti samo na nekim svojim vrhuncima, kao što je *Sveta Ivana klaonička* – koju stoga opširno analiziram u ovoj knjizi – i “poučnim komadima”: kao što je napisao dok je još bio mlad, nafta i burza (njihova politička uloga kao i gospodarski usponi i padovi) ne stanu u okvire pseudoaristotelovske sheme petočinke bazirane na individualističkoj psihologiji. Drugim riječima, izvođači će se morati nositi s epizodnim situacijama koje se publici nude na razumijevanje i kritiku, a ne ideološki unaprijed zadanim lukom napetosti koji se proteže kroz tri ili pet činova, s razrješenjem u sretnoj ili nesretnoj katarzi.

Ukratko, s obzirom na to da u SFRJ nitko više nije zarezivao ždanovljevske optužbe za formalizam karakteristične za vrijeme prije 1950-ih, naša ibsenovska “solidna većina” sad je počela optuživati Brechta za nedovoljni formalizam ili za “sociologiziranje” – najčešće u ubojitoj smjesi loše vjere (Sartreove *mauvaise foi*) s neznanjem. A vrh Partije i dalje je bio nesposoban da se dogovori s plebejskom autonomijom odozdo. Prvi nezavisni časopisi koji su počeli izlaziti početkom i sredinom 1950-ih, sjećam se jednog što ga je izdavao zagrebački Filozofski fakultet i jednog iz Slovenije, zabranjivani su. Iako prvi pokušaji da se uvede samoupravljanje u tvornicama pripadaju upravo tom vremenu, oni su bili vođeni čvrstom rukom i ograničavani odozgo, dok su pokušaji na području kulture smatrani, pogrešno, prilično opasnim. Kada nešto ne razumijete to vam se čini kao prijetnja, pa se zato čvrsto hvatate za nasilnu vlast, i okoštavate. U najboljem slučaju, časne starine držale su da najprije moramo odraditi prosvjetiteljski posao, što je za njih značilo upoznati mase s “progresivnom” – uglavnom buržoaskom – kulturom, a zatim ćemo, možda nakon jedne generacije, moći doći do brehtovskog, to jest istinski komunističkog, programa. Nisam se slagao s tim, mislio sam da se ta dva programa preklapaju: kao spojene posude ili, možda, dvostruka zavojnica DNK.

Snimio: Mario Colić

Prizor iz predstave *Dan velikog mudraca Wua* u režiji Clausa Peymanna i izvođenju studentskog kazališta Sveučilišta u Hamburgu. Predstava je prikazana kao dio programa Internacionalnog festivala studentskih kazališta (IFSK-a) u Zagrebu 1962.

Podaci o predstavi (prema festivalskom programu):

Studiobühne an der Universität Hamburg, Hamburg (SR Njemačka)
Dan velikog mudraca Wua (Der Tag des grossen Gelehrten Wu)
 Tekst: narodni komad iz stare Kine
Preradba Berliner Ensemble (Bertolt Brecht, Peter Palitzsch, Carl Maria Weber), prema prijevodu Juana Miao-Cea
 Režija: Claus Peymann
 Glazba: Paul Dessau

Dan velikog mudraca Wua prikazan je – poput svih drugih predstava iz glavnog programa – na pozornici Zagrebačkog dramskog kazališta u Frankopanskoj ulici (koje će godine 1970. promijeniti ime u Dramska kazalište Gavella).

Predstava je premijerno prikazana 27. 2. 1962. u Hamburgu.

U anketi provedenoj među zagrebačkim kazališnim kritičarima na kraju festivala Claus Peymann ocijenjen je kao jedan od najboljih režisera, no prava zvijezda festivala bio je Hans-Peter Korff, glumac koji je

igrao naslovnu ulogu mudraca Wua (na fotografiji lijevo).

Hamburška grupa nastupila je na festivalu i s veoma hvaljenim “koncertno-komorno-filmskim izvođenjem” *Posljednjih dana čovječanstva* Karla Krausa u režiji Freddyja Stroheckera.

IFSK su pokrenule tadašnje kulturno-političke strukture zagrebačkih studenata. Temelj inicijative bili su veliki međunarodni uspjesi Studentskog kazališta pod vodstvom Bogdana Jerkovića negdje od 1954. nadalje (od 1956. u sklopu novoosnovanoga Studentskoga eksperimentalnog kazališta, SEK-a). Širi kontekst osnivanja festivala bio je Hladni rat i specifični položaj Jugoslavije kao zemlje koja je nastojala biti otvorena za obje strane i u koju su mogli putovati – ili uglavnom mogli – studenti i istočnoga i zapadnoga bloka.

Prvi IFSK održan je u Zadru od 16. do 24. rujna 1961, od 1962. redovito se održava u Zagrebu. IFSK je prvi međunarodni kazališni festival u nas. Posljednji put održan je godine 1975. pod imenom Dani mladog teatra – IFSK 14. Svojevrsni nastanci su Dani mladog teatra (1976-1977), Dubrovački Dani mladog teatra (1980-1982, dio Dubrovačkih ljetnih igara) te Eurokaz (od 1987).

IFSK 2 održan je od 16. do 23. rujna 1962. (bm)

3. Do Brechta preko evropskog studentskog teatra

Kako sam u toj situaciji uspio doći do Brechta, koji je pedesetih godina još uvijek bio praktički nepoznat u Jugoslaviji, osim nekolicini germanista – što nisam bio, ali su mi roditelji završili austrijsku cesarsko-kraljevsku školu – i još živih starijih ljevičara koji su se sjećali kako su u prijeratnim radničkim zborovima pjevali njegove pjesme koje je uglazbio Eisler? Zapravo, nakon moje knjige o njemu iz 1970, dobio sam pismo od neke radnice koja se toga sjećala; kad sam nakratko svratio u Zagreb idućeg ljeta, pokušao sam stupiti s njom u kontakt, ali nisam uspio, nije imala telefon (cijena svake ekspatrijacije, koliko god pozlaćena bila).

Kako je onda bilo moguće da upravo Brecht postane moj intelektualni i umjetnički horizont u jugoslavenskim 1950-ima? Jednostavno: preko evropskog studentskog kazališnog pokreta.

Bio sam jako angažiran u studentskom teatru, jednom od demokratskih oblika samoizražavanja u socijalističkoj Jugoslaviji. Najprije sam od 1951. bio član zagrebačkog kulturno-umjetničkog omladinskog društva *Ivan Goran Kovačić*, koje je imalo i kazališnu sekciju. Ona je kasnije postala slavni SEK (Studentsko eksperimentalno kazalište), u kojem je moj prijatelj Bogdan Jerković⁰² neko vrijeme radio kao glavni redatelj. Ja sam bio neka vrsta dramaturga (umjetničkog ravnatelja) SEK-a, ni imenovan odozgo ni izabran odozdo, nego jednostavno nije bilo nikoga drugoga tko bi se time bavio. Bili smo dio međunarodnog udruženja zapadnih i srednjoevropskih studentskih kazališta, u potpunosti samoupravnih, koja su djelovala kao inkubatori studentskih i omladinskih pokreta iz 1968: oni nisu došli niotkuda, razvijali su se u inkubaciji počevši od 1950-ih. Pa smo tako svake godine imali četiri festivala: u vrijeme Uskrsa u Parmi, Italija, sredinom svibnja u Zagrebu,⁰³ u lipnju u Erlangenu, Zapadna Njemačka, i u listopadu najprije u Istanbulu, ali se to turskoj policiji nije dopalo, pa smo ga premjestili u Nancy u Francuskoj (voditelj studentskog teatra i festivala u Nancyju, Jack Lang, kasnije je postao poznati ministar kulture iz Socijalističke stranke). Udruženje se zvalo UITU (Union Internationale des Théâtres Universitaires) i okupljalo je mnoge istaknute ličnosti koje su oblikovale kazalište, kinematografiju i televiziju moje generacije u Evropi. U *Predgovoru* mojoj knjizi *To Brecht and Beyond*, ova-ko sam opisao glavne stavove ili stajališta koja su proizašla iz tih formativnih iskustava:

... osjećaj da je svijet radikalno pogrešan i da se mora promijeniti [to su, naravno, Brecht i Marx, napomena 2016], a sto-

ga i snažan osjećaj za interakciju između dramaturgije i egzistencijalne politike ili politike spasenja, osjećaj povijesnog i međuevropskog nasljeđa, odbijanje razdvajanja teksta i pozornice, spremnost *de prendre son bien où on le trouve*, bilo to kod Eshila, Lenjina, Brechta, Marivauxa, Kropotkina, Sturta Milla, Meyerholda ili u misterijima, radostan međunarodni intelektualni eros, dubok osjećaj analogije razmjera između svijeta i pozornice (tj. pozornica kao model svijeta)...

A o esejima u toj knjizi (iz koje su preuzeta poglavlja 1-3 u ovoj knjizi) zaključio sam kako se svaka konkretna dramaturgija, pod čime mislim na oblikotvorna načela kako dramskog teksta tako i izvedbe,

može objasniti povijesnom konstelacijom koja je prožima. Nije riječ o tome da sam ideološki predan Povijesti. Često poželim sa Joyceom uzviknuti da je povijest noćna mora iz koje bih se itekako rado probudio. Jednostavno, ... naraštaj intelektualaca [između 1945. i 1968], koji se s mukom i naporom probijao kroz džungle gradova, u borbama protiv kapitalizma kao i protiv staljinizma, u najdubljijoj je strukturi svojih osjećanja shvatio da su ga oblikovale povijesne sile što se sudaraju u njegovom mesu. Hladno strastveni, shvatili smo nešto što su naraštaji iz sporijih vremena i mjesta mogli zanemariti: povijest je, sviđalo se to nama ili ne, naša sudbina.

Počevši od 1950-ih, ponovno se budi snažan interes za Brechta u dva studentska teatra u Zapadnoj Njemačkoj, u Frankfurtu i Hamburgu, a bilo je to vrijeme otpadničkog SDS-a (Sozialistischer Deutscher Studentenbund, Njemački socijalistički studentski savez, koji je kasnije organizirao demonstracije). Oni su također potaknuli neke vrlo zanimljive rasprave, u Njemačkoj s ljudima poput Karlheinz Brauna ili Clausa Peymanna (koji je mnogo kasnije postao ravnatelj slavni kazališta, a na kraju i Brechtovog Berliner Ensemblea), a u Francuskoj s ljudima iz časopisa *Théâtre populaire* i s Patriceom Chéreauom, koji je zatim postao poznati redatelj, pa i filmova i opera. Uglavnom su se bavili navodno perifernim Brechtom: ne *Galilejem*, ne *Majkom Hrabrošču*, nego njegovim "poučnim komadima" (*Lehrstücke*) iz 1929-1934, ili djelcem *Dan velikog učenjaka Wu* (*Der Tag des großen Gelehrten Wu*, preradom s kineskog koja je nastala ranih 1950-ih u njegovoj radionici) i mnogim radovima ranog anarhističkoga Brechta. Bio je to staklenik u kojem je bujao kreativni anarhokomunizam: dobro se sjećam šokirane nelagode kojom je trezvena zagrebačka sitna buržoazija reagirala na čovjeka koji piša na uglu

⁰² O studentskom teatru i općem horizontu u kojem su se razvijali moji radovi u to vrijeme, ali i retrospektivno, vidjeti: Suvin, *Einige Überlegungen samt zwei Arbeitshypothesen über den Horizont des europäischen Studententheaters*, 1956-67, u: *Liber Amicorum de Dragan Nedeljković*, ur. M. Joković, Beograd-Nancy: n.p., 1993, 6-13, a o horizontu teatra u SFRJ: Suvin, *O Bogdanu, o sjećanju, o teatru kao utopijskoj radosti*, *Gordogan* br. 15-18 (2008-09): 197-203; www.gordogan.com.hr/gordogan/wp-content/uploads/2011/10/2009-Gordogan-15-18-197-203-Suvin-ad-Jerkovic.pdf. ⁰³ Ovdje D. Suvin vjerojatno pogrešno pamti: u tom poznatom festivalskom kvartetu Zagreb dolazi na red u rujnu, a ne u svibnju. U svibnju se od 1947. do 1970. održavao Majski festival na kojem su nastupale domaće grupe (uz po-vremeno pojedinačno gostovanje iz inozemstva). Inozemni teatri dolaze u sklopu Internacionalnog festivala studentskih kazališta, IFSK-a, koji je pokrenut 1961, kada se održao u Zadru, i koji je od 1962. preseljen u Zagreb. IFSK se redovito održavao u rujnu. (op. B. Matan)

u vrijeme propale revolucije što ga je režiser Fritz Schuster (kod kojeg sam obično boravio kad sam bio u Münchenu) ume-tnuo u rane *Bubnjeve u noći*. Mnogo je veći skandal izbio u Erlangu kad je Brechtov zet, veliki glumac Ekkehard Schall, došao recitirati stihove nekih Brechtovih najkomunističkijih pjesama g. 1961, nedugo nakon izgradnje Berlinskog zida; desničarski dio studentske publike izviždao ga je zapjenjen od mržnje – bio je to pravi pravcati kazališni skandal u jednom lijepom kazalištu iz 19. stoljeća. Nakon što sam vidio te predstave, počeo sam čitati Brechta.

Bio sam potpredsjednik i svojevrсна siva eminencija u UITU, organizaciji u kojoj su sudjelovale uglavnom zemlje zapadne Evrope i Jugoslavija. Rusi su ostali izvan nje; tek su poljska studentska kazališta, veoma rijetko, dolazila na UITU-ova događanja. I zato mi je Savez studenata Jugoslavije, čiji sam predstavnik bio, zabranio da postanem predsjednik, plašeći se ruskog neodobravanja; bio je to dio Titove politike balansiranja. Stoga sam se s Brechtom susretao u Njemačkoj, Italiji ili Francuskoj – najveći uspjeh što ga je Brecht polučio u svijetu bila je izvedba *Majke Hrabrosti* u Parizu 1954, kada su Roland Barthes i cijela jedna grupa intelektualaca postali brehtijanci. Nakon toga počeo sam skupljati knjige i publikacije posvećene Brechtu. Kad sam odlazio u inozemstvo na sastanke UITU-a, svojih sam 25 DM dnevnicе trošio na knjige. Važan dio četririju festivala UITU-a bile su debate. Organizirao sam program debata kako u svibnju tako i za kasnije sastanke IFSK-a (Internationalni festival studentskog kazališta) u Zagrebu, uz izdanje koje je dizajnirao Mihajlo Arsovski, danas poznati grafički dizajner, i uređivao sam *Bulletin* IFSK-a u kojem su izlazile te rasprave, pod snažnim utjecajem Brechta. Brecht je za nas bio antistalinist i antikapitalist, to jest, u potpunosti analogan socijalističkoj Jugoslaviji. Tada sam vrlo naивно mislio (sasvim pogrešno) da se revolucija dogodila, da smo riješili sve antagonističke probleme, i da nam preostaju tek materijalne poteškoće, kulturna zaostalost i ostaci prošlosti koji će se riješiti zahvaljujući znanosti, našim mudrim vođama i tako dalje. Dobro, svi smo morali sazreti – postati, kako je to Coleridge rekao, tužniji i mudriji. Ali stvarno mislim da je Brecht bio istovjetan najdaljim plebejskim horizontima jugoslavenske revolucije, odnosno radikalnom odbacivanju otuđenosti (o čemu opširnije govorim u *Samo jednom*

Drago Bahun, Darko Suvin i Dušan Makavejev – fotografija s festivalske diskusije na IFSK-u, snimljeno u Studentskom centru u Zagrebu

Premda na sačuvanoj fotografiji nema zabilježenih podataka o vremenu kada je snimljena, datum se lako može rekonstruirati iz sastava ljudi vidljivih na fotografiji. Posrijedi je treći IFSK, održan od 8. do 15. rujna 1963. Drago Bahun ovdje je očito kao režiser *Michelangela Buonarrotija* Miroslava Krleže u izvedbi Studentskog eksperimentalnog kazališta (SEK-a), Darko Suvin je voditelj diskusija, a Dušan Makavejev sjedi za voditeljevim stolom zbog popratnog filmskog programa.

Uoči festivala najavljeno je dosta opsežno prikazivanje vrhunskih filmova tadašnje kratkometražne produkcije (uključujući i crtane filmove), kriterij za uvrštavanje u program bile su nagrade na festivalima, spominjani su autori poput

Vatroslava Mimice (*Mala kronika*), Ante Babaje (*Pravda*), Zvonimira Berkovića (*Moj stan*) i Obrada Gluščevića (*Vuk*), a program je trebao biti prikazan 10. rujna. Makavejev je najavljen s tri filma: *Parada*, *Pedagoška poema*, *Dole plotovi*.

Prikazivanje je, sudeći prema obavijesti štampanoj u festivalskom *Bulletinu*, u posljednji trenutak otkazano. Ipak, dva dana kasnije, održana je veoma slična projekcija pod naslovom *Izbor kratkometražnih filmova jugoslavenske proizvodnje*. Takve promjene bile su dosta česta pojava u odvijanjima pojedinih IFSK-ovih programa, počevši od onog glavnog, kazališnoga.

Te godine su, inače, u popratnom filmskom programu najavljene i snimke dviju predstava po Brechtovim tekstovima u izvođenju Berliner Ensemblea (*Mutter Courage*, *Mat!*), te dokumentarni film o potresu u Skopju. (bm)

*se ljubi*⁰⁴). *Verfremdung* je ustvari epistemološka metoda koja prikazuje i odbacuje *Entfremdung* – tehnika spoznajne percepcije pomoću začudnosti koja razotkriva otuđenost i koja joj se može suprotstaviti.⁰⁵

U studentskom se teatru vodila borba između formalista i nihilista, odnosno pobornika Brechta i pobornika Grotowskoga; vrlo zanimljiva s kreativnog i komunikacijskog gledišta, Gro-

04 *Samo jednom se ljubi: Radiografija SFR Jugoslavije 1945.-72, uz hipoteze o početku, kraju i suštini...*, preveli Marija Mrčela i DS, 2. izd. 2014, dostupno na <http://www.rosalux.rs/bhs/samo-jednom-se-ljubi-drugo-izdanje>; izvorna, ali proširena verzija *Splendour, Misery, and Potentialities: An X-ray of Socialist Yugoslavia* u pripremi kod Brilla, 2016. 05 O tome je sjajno pisao Ernst Bloch u *Entfremdung/Verfremdung: Alienation, Estrangement*, preveli Anne Halley i Darko Suvin, *TDR/The Drama Review* 15.1 (1970):120-25, ponovno obavljen u: Erika Munk ur., *Brecht*, New York: Bantam, 1972, 3-11. U posljednjih petnaestak godina dosta sam pisao o epistemologiji kuda, po mom mišljenju, pripada Brechtov *Verfremdung*, vidjeti Suvin, *On the Horizons of Epistemology and Science*, *Critical Quarterly* 52.1 (2010): 68-101; *Epistemological Meditations On Science, Poetry, and Politics*, *Rab-Rab* [Helsinki] br. 2, sv. B (2015): 39-53; i niz eseja na mojoj internetskoj stranici <https://independent.academia.edu/DarkoSuvlin/Papers>.

Darko Suvin, Berlin, 1999.

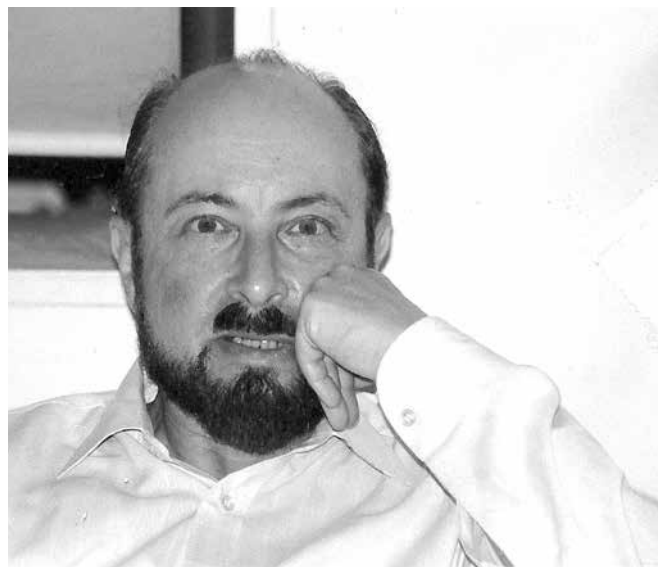
towski je 1960-ih potučen do nogu. Nakon toga je otišao u New York, gdje je sedamdesetih godina stekao svjetsku slavu kao guru popularnih američkih kazalištaraca poput Schechnera, u to vrijeme poraza pokreta iz 1968. i povijesnog prelaza iz fordizma u postfordizam. A u svijetu je odnio pobjedu nad Brechtom zahvaljujući izvozu američke ideologije u periodu rastvaranja socijalne države. Naravno, Grotowski ima zanimljivih vidova, sjajno je vodio glumce kao režiser, znao je dosta toga o azijskim kazalištima, a i njegova katoličko-egzistencijalistička pozadina ima svojih prednosti. Ali to mi se nije previše dopadalo, sva ta naslada mukom Isusovom – krv, znoj, govna i sluz, ženama pristupa zabranjen, osim u koroti.

4. O onome što je u ovoj knjizi i izvan nje

Zašto ovakva knjiga, a ne monografija o Brechtu? Jednu sam već napisao, kao pedagoški uvod za mlade Jugoslavena (vidjeti br. 2 u Bibliografiji), a inače se često služim Brechtovom "epizodnom" strukturom u svojim radovima (radio sam to i prije nego što sam znao za njega pa sam bio oduševljen našavši potvrdu za to kod učitelja suvremenijeg nego što su to Shakespeare ili Lope de Vega).

o6 Dajem ovdje sadržaj te knjige koja će izaći u izdanju MGL, Ljubljana:

1. "Zrcalo i dinam (1967)" + "Bilješka 1993"
2. "Kavaski krug kredom i marksistički figuralizam (1970)"
3. "Spasenje odmah, za svo meso!: Strukture klaoničkog svijeta u *Svetoj Ivani Klaoničkoj* (1974)"
4. "Život Galilejev: Parabola zanijekane nebeske hrane (1986-90)"
5. "O Brechtovim držanjima ili stavu (*Haltung*) (1989-98)"
6. "Emocije, Brecht, empatija, simpatija (1995-2008)"
7. "Politika stogodišnjice: O Jamesonu o Brechtu o metodi (1999)"
8. "O Brechtovom *Komunističkom Manifestu* i o poeziji naspram doktrini (2001-03)"
9. "O Brechtovoj suradnici E. Hauptmann (1998)"

Mislim da eseje ili poglavlja u ovoj knjizi^{o6} možemo podijeliti u možda pet grupa: A/ br. 1, moja početna inventura za općeniti pristup Brechtu i o njegovoj važnosti u *Zrcalo i dinam* (naslov je kompliment mom omiljenom nostalgičnom autobiografu, Henryju Adamsu); B/ br. 2-4, tri eseja o njegovim dramama koje, po meni, zahtijevaju najveću pažnju (*Majka Hrabrost i njezina djeca* bila bi četvrta takva drama, te sam nešto malo o njoj napisao pod br. 15 i 3 u Bibliografiji, a *Dobri čovjek iz Sečuana* peta, ali nisam dospio, a ionako sam mislio da je o njima već napisano mnogo dobrih stvari); C/ br. 5-6, dva transverzalna eseja o pojmu i praksi stava ili držanja (teško prevodivi *Haltung*) i nadalje prosvjetiteljskom načinu na koji se Brecht služi emocijama; D/ br. 7, drugi pregled trećinu stoljeća kasnije, potaknut izvrsnom Jamesonovom knjigom; E/ br. 8 i 9, o dvije teme od prvorazredne važnosti za Brechtov život i – bili mi toga svjesni ili ne – za život svijeta nas: komunizmu i odnosu (muškaraca) prema ženama. S kronološkog gledišta, ishodišni esej br. 1 obilježava udar groma kojim je Brecht ušao u ushićenu svijest moje generacije 1950-60-ih, grupu B čine sondaže konkretnih drama iz vremena kad sam predavao dramaturgiju 1970-ih i 1980-ih, transverzalna grupa C traga za točkama potpore i ohrabrenja u sve mračnijem desetljeću 1990-ih, u nastojanju da ponešto naučim i uključim iz dobrodošlog "zaokreta prema tjelesnosti" kulturalnih studija. Spoznaja općenito, kao što tvrdim u nekoliko eseja, znači stanje konceptualnoga rada s topološkim radom usredotočenim ponajviše na emocije, gdje nema razlike između tijela i uma. Članak s osvrtom na Jamesona na kraju stoljeća kao i stota obljetnica Brechtova rođenja također su mi poslužili kao isprika da napišem bar kratke sugestije, umjesto nove knjige, koje će obuhvatiti ono što sam naučio u međuvremenu, u ova nova loša vremena. Zadnja grupa E je asimetrična iz razloga koji ne zavise o mojoj volji: nisam uspio napisati obuhvatan esej, pa čak ni dovoljno temeljite sondaže na temu *Brecht i žene* (u njegovom radu i njegovom životu), ali sam mislio da je jedan primjer bolji nego ništa u vrijeme kada su reakcionarne falsifikacije na tu temu u od-

Brecht, slika s gestusom

ređenoj mjeri utjecale na javnu percepciju Brechta. Stoga ova knjiga napreduje kao niz zasebnih sondaža uz opširnije zahvate, kao što istraživački brod kartira dno oceana, nevidljivo golim okom.

Naravno, ta moja podjela temelji se na kronologiji, koja pak slijedi zaokrete diktirane našom kolektivnom povijesti kako su na me oni pritiskali. Svaki čitatelj i (nadam se) čitateljica mogu slobodno mijenjati taj raspored u svojoj glavi i ponovnom čitanju u skladu sa svojim interesima i novom kolektivnom poviješću.

Što to na moju žalost nije ušlo u ovu knjigu – bilo zato što to nisam uspio napisati, ili zato što čak i velikodušni prostori koje su mi dali Mestno gledalište Ljubljana i ljubazni urednik dr. Milohnič nužno imaju granice? I što bi stoga, nadam se, istinski zainteresirani čitatelji mogli potražiti u mojim drugim radovima?

Već sam spomenuo da se nisam uspio više posvetiti temi Brechta i žena (ipak vidjeti Bibliografiju, br. 24). To vrijedi i za rani Brechtov i Engelov nijemi film, *Die Mysterien eines Frisiersalons* (Misterije jednog frizerskog salona), koji je ipak objelodanjen kao predavanje što sam ga držao u Njemačkoj i SAD-u pod naslovom *Nijemi neslavni Chaplin?*. I, na kraju, planirao sam veliki projekt istraživanja Brechtovih suradnji po uzoru na slikarske *botteghe* (radionice) od Giotta do romantika, za koji sam prikupio obilje materijala u Firenci i Berlinu, ali to je palo u vodu kada je NATO započeo rat protiv Jugoslavije. Prateći to iz Berlina, odlučio sam da estetika od tog trenutka nadalje postaje luksuz za ljude poput mene i počeo pisati o političkoj epistemologiji i bivšoj Jugoslaviji.

Jedan sam rad ipak uspio dovršiti, a to je dvocijevna interpretacija Brechtove adaptacije *Koriolana* iz ranih 1950-ih kao i njegov uprizorenja u izvedbi Berliner Ensembles iz 1970-ih. Čini mi

Darko Suvin, predavanje u Beogradu, 1. svibnja 2014.

se da prvu obilježava horizont samoupravnog lenjinizma, s Koriolanom kao Staljinom (što nije sasvim primjereno, sudeći prema onome što danas znamo). Ali mislim da mnogo kasnija izvedba – na temelju onoga što sam vidio (s Weigel u ulozi majke) i prema fotografijama koje su zabilježene u crno-bijelom filmu koji i danas postoji – predstavlja pad u mitsko otuđenje (Bibliografija, 18 i 29). Taj dvostruki esej, koliko god bio zanimljiv u svojoj putanji, bio je jednostavno previše kompleksan i predugačak za ovo izdanje.

5. Točka nedogleda kao početna perspektiva i kolektivna nada

A što je s pogledom prema naprijed? Što to Brecht može reći čitateljima za njihovu budućnost, a ne o mojoj prošlosti?

Pa najviše žalim, uz gore spomenuto i više nego za time, što nisam više pisao o dvije konspostancijalne teme, o Brechtu i komunizmu te o *Lehrstücke*, koji predstavljaju njegovu zamisao o tome kako trebaju izgledati komadi pisani za (barem začetno i po sklonostima) “publiku državnika”, naime za radne ljude koji bi nakon komunističke revolucije i dolasku na vlast aktivno sudjelovali u izgradnji društva i upravljanju njime, za što bi morali doseći spoznajnu zrelost. Imam opsežne bilješke o “poučnim komadima” koje čekaju dan kada ću možda naći vremena da u njih uronim – krećući od zaključka Reinera Steinwega, koji tvrdi da oni uopće nisu zanimljive i poetske Brechtove pseudoradikalne aberacije (što sam i sam u početku mislio, mada sam u to posumnjao mnogo prije nego što sam to porekao 1993 – i jedno i drugo u prvom eseju u ovoj knjizi). Važno je napomenuti da, pošto Brechtovi nasljednici nisu dopuštali da se *Massnahme* – obično se, ali ne baš točno, prevodi na engleski kao *The Measures Taken*, tj. *Poduzete mjere* – izvodi sve do 1997, nitko do tada nije ni mogao u potpunosti shvatiti svrhu tog najambicioznijeg *Lehrstück*

ka⁰⁷: fantastičan primjer sprege između antikomunističke cenzure i cenzure u "realno postojećem socijalizmu". Važnost i poezija "poučnih komada" leže u tome što oni predstavljaju neovisan i (uslijed više sile koju su činili hitlerizam, staljinizam i izgon) ne sasvim razrađen put i metodu dramaturgije i izvedbe, koji zaslužuju našu najveću pažnju u današnje vrijeme, možda na načine koje možemo i koje ne možemo naći kod Brechta. Dosta sam pisao samo o prvom paru, *Jasager/Neinsager* (*Onaj koji govori da i Onaj koji govori ne*), naročito nakon što sam počeo proučavati – onoliko koliko to uopće može glupi stranac koji u osnovnoj školi nije učio japanski – No-drame i izvedbe, a posebno izvornu dramu koja je preko Waleyjeve adaptacije i Elisabeth Hauptmann došla do Brechta. To je velik esej (barem po dužini) koji se pokazao tvrdokorno otpornim na ograničenja ove knjige, mada sam prilično ponosan na njega i pozivam čitatelja da ga potraži. Naveden je u Bibliografiji pod 4 i 32, a objavljen je samo u ta dva kanadska i jednom japanskom izdanju i, koliko mi je poznato, potonuo je ne ostavivši traga ni u japanologiji niti u brehtologiji (što je cijena koja se plaća za prekoračenje granica struke). Mislim da prilično dobro rasvjetljava međukulturni prenos, a posebno izvore kojima se Brecht služio, kao i njegovu gotovo nadnaravnu sposobnost razumijevanja dubokih struktura u područjima koja su mu bila sasvim nepoznata (vidjeti i moj članak br. 9 o Hauptmann u ovoj knjizi). Nadalje, mnogo govori o Brechtovom poimanju ispravnog ili pravilnog pristanka, što je zasigurno ključ za razumijevanje politike u posljednjih sto ili više godina, i o povezanosti dobre smrti i dobrog života, što je zasigurno ključ za naša osobna postojanja.

Stvarno se nadam da će zainteresirani/a čitatelj/ica možda nadopuniti odabir ove knjige nekim od tih eseja i tako se bar malo suprotstaviti, u ovom našem savršeno grešnom vremenu, njegovom (a, nažalost, i našem) udesu, kapitalističkim financijama.

Što se tiče izravnih veza između Brechta i komunističke politike, poznato je da su Brecht i Benjamin često razmišljali o tome da se učlane u komunističku partiju, ali su na kraju odlučili da neće pristupiti partiji koja je do 1928/1929. već bila poprilično okoštala. Bez obzira na to, Brecht se ideološki smatrao komunistom; ili, kako ga je opisao jedan njegov prijatelj iz SAD-a u periodu 1941-47, "partija koju čini jedan čovjek, u bliskom savezu s komunistima" – ne znam za bolju političku definiciju Brechta. Dok su rani feministi govorili o propalom braku marksizma i feminizma, nevolje koje je Brecht doživio u DDR-u svjedoče o propalom braku marksističke avangarde i artistske avangarde. Tu se uglavnom radilo o aroganciji obiju strana, no u ovom slučaju

ponajviše političara, koji nisu imali dovoljno osjetljive antene da bi mogli shvatiti stavove poput Brechtovih ili su se pak osjećali ugroženi njegovom sklonošću samoupravljanju; u eseju 7 u ovoj knjizi tvrdim da je Berliner Ensemble ustvari bio *Rat* u smislu u kojem se tom riječju služi Rosa Luxemburg – vijeće, sovjet – usred staljinističke oligarhijske vlasti (vidjeti više u Bibliografiji, br. 26).

I na kraju, ali ne najmanje važno: neizmjereno me fascinira Brechtov prenos i prerada Marxovog *Manifesta komunističke partije* u stihove. Kao prvo, ako, poput mene, smatrate da forma zajedno sa stavom (*Haltung*) čini značenje, ta su dva manifesta sasvim različita bića, premda očito iz iste porodice: kao izravni potomci istoga pretka, a ipak uz dodatak novoga, recimo majčinog, genoma (koji se uglavnom odnosi na komunizam u doba svjetskih ratova – Brecht ustvari počinje upravo time!). Drugo, ona postavlja prevažno pitanje odnosa poezije i društveno-političke povijesti, kao što sam ondje napisao: "povijest odnosa među ljudima, u različitim društvenim formacijama, u borbama među klasama koje oblikuju svaku takvu formaciju na različite načine." Također, važni pjesnici po meni su bili upravo oni sljedbenici doktrina koji su te doktrine preoblikovali, znalci: "Brechtov glas je glas učitelja, svakako, ali osebnijega: sokratovskog pedagoškog poticatelja, čije glavno načelo kaže da je učenik važniji od pouke. Drugim riječima: zakoni su ovdje zbog čovječanstva, a ne obratno... Brecht preobražava Marxovu bit, kao što bi svaki čitalac suočen s nekom novom situacijom trebao preobraziti onu Brechtovu – zadržavajući ipak nepromijenjenim i stalnim središnji i odsudni horizont klasnog oslobođenja i vektor žudnje za njim."

Sva Brechtova djela i njegov stav – najočitije u zahvatu za čudnosti – obilježava ta nepopustljiva utopijska žudnja, koja se poklapa s njegovim spoznajnim horizontima obnovljenog komunizma kao kreativnosti (proizvodnje) koja ljudima olakšava život.

Odatle i naslov ove knjige.

Tu leži i plodna budućnost za proučavanje Brechta i za sve nas. Mogu nas tješiti dva sjajna pregleda s kraja prošlog stoljeća, Haugov i Jamesonov⁰⁸, ali ostaje još mnogo toga što treba reći i nadasve napraviti. Ovaj rad pak može (nadam se) pokazati, uvijek implicitno a katkada eksplicitno, moguću budućnost u prošlosti. Hajde, čitatelju moj, reci to i napravi to!

S ENGLESKOGA PREVELA: **Marija Mrčela**

⁰⁷ Tom četiri desetljeća dugom *Verbotu* pridružila se i Eislerova zabrana korištenja glazbe koju je napisao za tu predstavu, te njen notni zapis još uvijek nije javno dostupan! *Die Massnahme* su zajedno napisali, praktički redak po redak, Brecht i Eisler 1930. To je vrlo poseban "poučni komad", namijenjen radničkim organizacijama buduće samoupravne komunističke države. Od rasprava iz ovih posljednjih godina, vidjeti barem Joachim Lucchesi, *Klangraum, Partizipation und Hör-Erfahrung: "Die Massnahme"*, *Das Brecht Jahrbuch* br. 29. Madison: IBS – U of Wisconsin P, 2014, 112-24, i ondje navedene radove Calico i Gellert-Koch-Wassen, ur. ⁰⁸ Wolfgang Fritz Haug. *Philosophieren mit Brecht und Gramsci*. Hamburg: Argument V, 1996. (rpt. 2006); Fredric Jameson, *Brecht and Method*, London: Verso, 1998. (rpt. 2010).

D. Suvin, Bibliografija radova o Brechtu

Moja arhiva je nepotpuna, posebno kad je riječ o člancima prije 1985. Nisam uspio prikupiti sve različite verzije, prerade, reprinte i prijevode, ali navedene publikacije trebale bi biti točne, uz neka ponavljanja u navedenim časopisima i knjigama. Naslovi prevoda navedeni su za hrvatsko-srpski i neke varijante. Kad je riječ o mojim esejima koji se izravno ne bave Brechtom, nego općenito epistemologijom, emocijama i srodnim temama spomenutim u ovom Uvodu, vidjeti moju vita na <http://darkosuvvin.com/> i radove na toj stranici navedene u bilješci br. 4.

KNJIGE ILI U KNJIGAMA

Autorska djela

1. *Dva vida dramaturgije, eseji o teatru*. Zagreb: Razlog, 1964. (o Brechtu u esejima: *Jedan pokušaj pučkog teatra*, str. 147; br. 27 ispod, str. 164-67).
2. *Uvod u Brechta*. Zagreb: Školska knjiga, 1970. (sadrži moje tekstove i prijevode 49 pjesama, *Život Galilejev* [sa S. Goldsteinom], *Onaj koji govori da i onaj koji govori ne*, i *Mali organon za teatar*; *Onaj koji govori da i onaj koji govori ne* ponovno su tiskani u: Bertolt Brecht, *Dramski tekstovi II*. Zagreb: Prolog, 1982, 171-89).
3. *To Brecht and Beyond: Soundings in Modern Dramaturgy*. Brighton: Harvester P. i Totowa NJ: Barnes & Noble, 1984, dostupno na <http://monoskop.org/log/?p=9663> (sadrži pet eseja o Brechtu, uključujući verzije br. 13, 15, i 17-18).
4. *Lessons of Japan: Assayings of Some Intercultural Stances*. Montréal: Ciadest, 1996. ("The Use Value of Dying: Magical vs. Cognitive Utopian Desire in the 'Learning Plays' of pseudo-Zenchiku, Waley, and Brecht" (1993), 177-216).
5. *Darko Suvin: A Life in Letters*. Ur. Ph.E. Wegner. Vashon Island WA 98070: Paradoxa, 2011. (sadrži "Brecht's Life of Galileo: Scientific Extrapolation or Analogy of the Knower?" (1988-1990), "Brecht and Subjectivity: Stance, Emotion as Sympathy" (1989-2006) i "Centennial Politics: On Jameson on Brecht on Method" (1998).
6. *In Leviathan's Belly: Essays for a Counter-Revolutionary Time*. Baltimore MD: Wildside P za Borgo P, 2012. (također i u obliku e-knjige; sadrži eseje "On Stance, Agency, and Emotions in Brecht" (1989-2000), "Brecht's *The Manifesto* and Us: A Dialectic" (2000-2001) i "Brecht and Communism: Reflections..." (2008).

Uređena izdanja

7. Bertolt Brecht, *Dijalektika u teatru* – odabrao, uredio i preveo, uz bilješke i *Predgovor*. Beograd: Nolit, 1966, 298 str.; 2. proš. izd. 1980. 340 str.
8. Bertolt Brecht: *St. Joan of the Slaughterhouses*, programska knjižica – odabrao, dijelom napisao i uredio. Montréal: McGill Univ, 1973. 40 str.
9. Ur. (zajedno s M. D. Bristolom), *A Production Notebook to Brecht's "St. Joan of the Stockyards"*, Montreal: McGill Univ, 1973, 250 str. (uključuje jedan moj esej, "Saint Joan of the Slaughterhouses: Assumptions, Exchanges, Seesaws, and Lessons of a Drama Module", 227-50).
10. *Brecht's Koriolane*, programska knjižica – odabrao i uredio. Montreal: McGill Univ, 1976. 40 str.

U knjigama različitih autora

11. "Brecht, *Život Galilejev*" (uvod i prevod fragmenata), u: Antun Šoljan ur., *100 najvećih djela svjetske književnosti*, Zagreb: Svjetlost, 1962, 661-63.
12. "Praksa i teorija [Bertolta] Brechta", uvod u br. 2 (rpt. u: Tea Benčić ur., *Čuvari književnog nasljeđa 1*. Zagreb: Tipex, 1999, 420-38).
13. "The Mirror and the Dynamo" u: Erika Munk ur., *Brecht*. New York: Bantam, 1972, 80-98 (original u: *The Drama R.*, 12.1 [1967]: 56-67; na hrvatskom "O Brechtovom estetskom stanovištu", *Scena 4.2* [1968]: 155-70; rpt. u: Lee Baxandall ur., *Radical Perspectives in the Arts*. Harmondsworth: Penguin, 1972, 68-88).
14. "Brecht – An Essay at a Dramaturgic Bibliography", u: E. Munk ur. (vidjeti br. 13), 229-40.
15. "Brecht's *Caucasian Chalk Circle* as Marxist Figuralism: Open Dramaturgy as Open History." *Clio* (1974): podaci nedostaju (rpt. u: Norman Rudich ur., *Weapons of Criticism*, Palo Alto: Stanford UP, 1976.; na hrvatskom "Brechtov *Kavkaski krug kredom* kao marksistički figuralizam", *Praxis* br. 5 [1971]: 733-43; na njemačkom u: *Die Pestsäule* [Beč] br. 2 [1972]: 120-34).
16. *Dramaturgy and Communication: The Closed and Open-Ended Models*. McGill University: Working Papers in Communication, 1982. [na temelju predavanja iz 1972, prerađeno kao "Brecht vs. Ibsen: Breaking Open the Individualist or Closed Dramaturgy" u: br. 3, 56-79; na hrvatskom "Otvorena i zatvorena dramaturgija i komunikacija", *Republika* 29.10 [1983]: 29-41].
17. "Salvation Now, For All Flesh!: Structures of a Slaughterhouse World (*Saint Joan of the Slaughterhouses*)", u: Siegfried Mews i Herbert Knust ur., *Essays on Brecht*. Chapel Hill: U N.Carolina P, 1974. i 1979. (na hrvatskom "Sv. Ivana *Klaonička*", *Književna smotra* br. 89-90 [1993]: 3-15).

18. "Brecht's *Coriolan*, or Leninism as a Utopian Horizon: The City, the Hero, the City That Does Not Need a Hero", u: Henrik Birnbaum i Thomas Eekman ur., *Fiction and Drama in Eastern and Southeastern Europe*. Columbus: U Ohio P, 1980., nedostaju stranice (rpt. u br. 3).
19. "Brecht's Parable of Heavenly Food: *Life of Galileo*", *Essays on Brecht. Brecht Yearbook* 15 (1990): 187-214.
20. "Heavenly Food Denied: *Life of Galileo*", u: Peter Thomson i Glendyr Sacks ur., *The Cambridge Companion to Brecht*. Cambridge: Cambridge UP, 1994, 139-52 (na grčkom u: N. Valavani ur., *Bertolt Brecht: Kritikes prosengiseis*. Atena: Stachi Publ., 2002, 341-68, rpt. Polytropos Publ., 2004).
21. "Sabine Kebir, *Ich fragte nicht nach meinem Anteil*" (osvrt). *Brecht Yearbook* 24 (1999): 386-96; skraćeni njemački prijevod "Über Frauen und Brecht", *Weimarer Beiträge* br. 3 [1999]: 449-58).
22. "Haltung (Bearing) and Emotions: Brecht's Refunctioning of Conservative Metaphors for Agency" u: T. Jung ur., *Zweifel - Fragen - Vorschläge: Bertolt Brecht anlässlich des Einhundertsten*. Osloer Beiträge zur Germanistik 23. Frankfurt a. M.: Lang V, 1999, 43-58.
23. "Haltung", natuknica u *Historisch-kritisches Wörterbuch des Marxismus*, sv. 5. Hamburg: Argument, 2002, col. 1134-42 (potaknuto Brechtom, ali nije samo o Brechtu).
24. "Sabine Kebir. *Mein Herz liegt neben der Schreibmaschine*" (osvrt). *Brecht Yearbook* 32 (2007): 420-24.
25. "Emotion, Brecht, Empathy vs. Sympathy", *The Brecht Yearbook* 33 (2008): 53-67 (rpt. u: *Frakcija* br. 58-59 [2011]: 27-39; prevod na hrvatski: "Emocije, Brecht, empatija naspram simpatije", *Frakcija* br. 58-59 [2011]: 14-26).
26. "Reflections on and at a Tangent from 'Bertolt Brecht und der Kommunismus'", *Brecht Yearbook* 34 (2009): 267-73 (rpt. u br. 6; drukčija njemačka verzija: "Bertolt Brecht und der Kommunismus" [urednikov naslov], *Das Argument* br. 293 [2011]: 539-45).
- ČLANCI U ČASOPISIMA
27. "Bert Brecht, prvi dramatičar 21. stoljeća." *Književnik* br. 27 (1961): 330-32 (s mojim prevodima: "Bert Brecht: 4 pjesme," ibid. 333-35, i "Bert Brecht: Iz Malog organona za teatar," ibid. 336-42).
28. "Paradoks o čovjeku na pozornici svijeta (praksa i teorija Bert Brechta)", *Forum* br. 7-8 (1965): (rpt. u br. 7).
29. "Brechtian or Pseudo-Brechtian: Mythical Estrangement in the Berliner Ensemble Adaptation of *Coriolanus*." *Assaph (Theatre Studies)* br. 3 (1986): 135-58.
30. "Brecht's *Life of Galileo*: Scientific Extrapolation or Analogy of the Knower?" *Forum Modernes Theater* 5.2 (1990): 119-38 (rpt. u br. 5).
31. "Brecht: Bearing, Pedagogy, Productivity." *Gestos* 5.10 (1990): 11-28 (na hrvatskom: "Brecht: držanje, pedagogija, produktivnost." *Frakcija* br. 6/7 [1997]: 98109).
32. "The Use-Value of Dying: Magical vs. Cognitive Utopian Desire in the 'Learning Plays' of Pseudo-Zenchiku, Waley, and Brecht", *Brock R.* 3.2 (1994): 95-126 (rpt. u br. 4; nešto drukčija verzija na japanskom "Shinu koto no shiyô kachi: Gi-Zenchiku to Burehito no 'kyôiku geki' ni okerumajutsuteki/ninchiteki utopia ganbo (Weirii o zero opushon toshite)", *Hihyô kûkan* [Kritički prostor] br. 10 [1993]: 110-33).
33. "On *Haltung*, Agency, and Emotions in Brecht: Prolegomena." *Communications from the Int'l Brecht Society* 24.1 (1995): 65-77 (rpt. u br. 6 i u: *Frakcija* br. 8 [1998]: 11620; na hrvatskom: "O držanju, djelovanju i osjećajima kod Brechta: prolegomena", *Frakcija* br. 8 [1998]: 92-97).
34. "Centennial Politics: On Jameson on Brecht on Method." *New Left R.* br. 234 ((1999): 27-40, www.newleftreview.net/Archive.asp (rpt. u br. 5 i u *Kamen* [Italija] br. 17 [2001]: 91-109; njemački u *Dreigroschenheft* [1999] i skraćeno u *Das Argument* br. 232 [1999]; hrvatski prevod "Stoljetna politika: o Jamesonu o Brechtu o metodi." *Republika* br. 5-6 [1999]: 173-86; slovenski u *Primerjalna književnost* br. 1 [2006]).
- 35-36. "Bertolt Brecht: *The Manifesto*" (pr.) i "On Brecht's *The Manifesto*: Comments for Readers in English", *Socialism and Democracy* 16.1 (2002): 1-31, <http://sdonline.org/31/themanifesto/> i <http://sdonline.org/31/on-brechts-the-manifesto-comments-for-readers-in-english/> (rpt. u br. 6; drukčija njemačka verzija drugog naslova: "Brechts Gedichtfassung des Kommunistischen Manifests", *Das Argument* br. 282 [2009]: 607-15).
37. "Brecht's Philosophy of Practical Living: The *Haltungen* (Bearings) of Learning, Producing, Love." (predavanje; skraćena verzija prevedena na grčki u: *He epokhe* [Atena], 11. siječnja 2009, str. 33).

Michel Deguy

ODABRAO I S FRANCUSKOGA PREVEO: Nenad Ivić

*Je li, zašto, to što volim, neupotrebljivo, samo sučelice samom,
izvodeć polagano ljestvice upotrebljive s gromobranom neba o
zglavku što okreće, penjući se tako blizu prečke pod nebom gdje oblak
putojed nehajno čeka naša trupla*

Tu si, kamene sirovi, tvoj sam; nisam li više, gol sam, tvoja siva
replika, pružam usnulu ruku prema novoj ogradi, ili plotu, ili
vulgarnim rizomima, ili prema psima, naivnim ljubiteljima spolovila
ni osrednji niste poput slika, ne pojavljujte se; nepresušni predah
gdje se razlikuju imena zajednička prirodnjacima, i ljuljaju se
botaničke čaške, niste vi dikasti, ne očekujte završnu riječ, ne sudite i
neće vam biti suđeno, stvari poslušne u razabiranju, utaji, spremanju,
nizanju i slaganju, jedna do druge, jedna s drugom pomiješane u
zaklonu vaše jukstapozicije, svjedoci ničega, sprane ljage

Jacques Derrida

Samo bez novinara!

Transkript istupa na skupu održanome 1997. u Parizu,
posvećenome odnosu religije i medija, posebno televizije

ODABRAO I PREVEO: **Nenad Ivić**

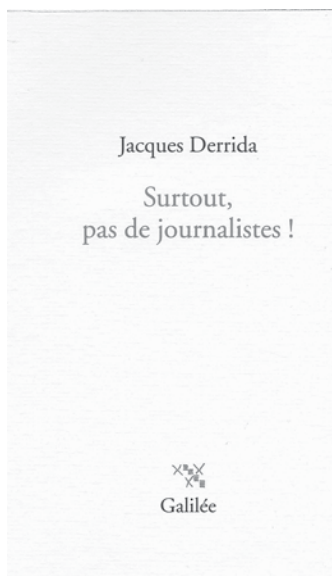
Ovaj je tekst proizašao iz predavanja Jacquesa Derrida na skupu *Religija i mediji* koji su organizirali Hent de Vries i Samuel Weber u Nizozemskom institutu u Parizu 1997. Slijede odgovori Jacquesa Derrida tokom improvizirane diskusije.

Akta skupa objavljena su na engleskome: H. de Vries i S. Weber (ur.), *Religion and Media*, Stanford University Press, 2002.

Na francuskome je tekst prvi put objavljen, revidiran i dopunjen, u *Cahiers de l'Herne Jacques Derrida*, br. 83, M.-L. Mallet i G. Michaud (ur.), 2004. Tu verziju preuzimamo. Izvornik, koji smo mogli konzultirati zahvaljujući Françoisu Bordesu, nalazi se u *Archives Jacques Derrida IMEC* (br. DDR 183).

Sam Weber je imenovao bar dvije stvari: *dvosmislenost* i *otac-sin*⁰¹.

Vodit ću računa o tome i, slijedeći taj put, započinem zadržavanjem jednog pitanja. Kojeg? Ovog, između očeva i sina: što je Bog *trebao reći* Abrahamu? Što mu je nužno označio u času kad mu je zapovjedio da ode u krajinu Morija sa Izakom i svojim magarcem, u svrhu najstrašnije "žrtve" (kako je uvriježno pogrešnim prevodom riječi *korban*)? Što mu je *mogao* reći, i što mu je *morao* označiti? Biblioteke su prepune literature i tumačenja tog nečuvenog događaja, onog što se tamo dogodilo ili nije dogodilo. I ja sam se u to upustio, u *Za/dati smrt*⁰² i drugdje. Naivno ću, kao i uvijek, privremeno zaboraviti interpretativne spekulacije o tome što je Bog doista mogao htjeti ili

Jacques Derrida, *Surtout pas de journalistes!*, Paris: Galilée, 2016, 96 str.

morati reći Abrahamu u času kad mu je tako nešto zapovjedio. Može se pak reći, sasvim izvjesno, a da ne znamo ništa drugo, da mu je morao označiti nešto što bi se moglo sažeti ovako: "Samo bez novinara!"

Prevedimo: "Ono što se ovdje događa, moj poziv, moja zapovijed i tvoj odgovor, tvoja odgovornost ("Ovdje sam"), sve to treba ostati apsolutno tajno: *među nama*. Mora ostati *bezuvjetno* privatno, među nama dvojicom, nedostupno: Nikome ni riječi". Pročitajte ponovno priču, ona ističe (i Kierkegaard je tu dosta dodao) gotovo potpunu Abrahamovu šutnju. Nikom on nije govorio, nadasve ne Sari, nadasve ne porodi, nikome u porodičnom ili javnom prostoru. Ta se šutnja na stanoviti način čini odlučnijom od strašne priče o sinu kojeg je usmrtio vlastiti otac. Kao da je bitna kušnja bila kušnja tajnovitosti. To je *a priori* istinito, nema potrebe za tumačenjem. Tumačenja dolaze *poslije*. Bilo da je to artikulirao ili ne, Bog mu je obznanio slijedeće: želim vidjeti da li si ti u naj-

goroj kušnji, tj. u mogućoj (zahtijevanoj) smrti svog najdražeg sina, sposoban sačuvati tajnu o apsolutno nevidljivom, apsolutno posebnom, apsolutno jedinstvenom odnosu koji bi trebao imati sa mnom.

Najveća bi izdaja bila dakle pretvoriti tajnu ove zapovijedi u javnu stvar, drugim riječima rečeno, uvesti nekog trećeg, napraviti od toga *vijest* u javnom prostoru, informaciju što se može arhivirati, izdaleka vidljivu, koja može biti *televizualizirana*.

⁰¹ Jacques Derrida aludira na predavanje Sama Webera *Religion, Repetition, media* održano na skupu *Religion and Media*, Stanford University Press, 2002. ⁰² Jacques Derrida, *Donner la mort*, [naslov je dvosmislen, znači zadati ali i dati, darovati smrt, op. prev.] posebice poglavlje II., *Književnost u tajni. nemoguća filijacija*, Paris, Galilée, 2002.

“Samo bez novinara, samo bez ispovjednika naravno, samo bez psihoanalitičara, ni riječi svom psihoanalitičaru!” Izvjesno je, apodiktčki provjereno i provjerljivo, da mu je Bog to htio reći, to označiti, artikulirano ili ne. I sve nam dopušta da razumijemo da ga je Abraham jako dobro razumio, čim se spremio poslušati.

Bog: “Dakle bez posrednika između nas (čak i bez Krista, tog dakle prvog novinara ili izvještča, poput evanđelista koji šire dobru vijest), nikakvi mediji između nas. Kušnja koja nas vezuje ne treba nikako postati vijest. Ovaj događaj ne treba postati vijest. Ni dobra ni loša.”

A vijest je događaj konačno postao, u priči i povijesti, kao priča i povijest. Ali kao i u medijima, teško bi bilo odrediti tko je prvi odgovorni svjedok njezina emitiranja i difuzije. Toliko je ratova što su uslijedili izazvano zalogom te vijesti.

Ova je sesija trebala biti nazvana *Najnovije vijesti*.⁰³ Trebalo je da taj događaj, taj apsolutno tajni i bezuvjetni savez Boga i Abrahama, Abrahama i Boga, ni u kojem slučaju ne postane vijest i informacija. Uostalom, još se uvijek ne zna što se dogodilo, makar je “vijest” o tome obznanjena i proširena, neznano od strane koga.

Ostavimo priču da visi nad našim glavama: nema “dobre vijesti” u tom događaju koji, kao što znate, predstavlja referencu važnu za judaizam i islam, te, prirodno, uopće ne za kršćanstvo, ne na isti način, unatoč svim figurama, prefiguracijama i anticipacijama “dobre vijesti”, prepoznate u tom usmrćenju bez smrti sina.

Upisujem ovo pod znak onoga što je Sam Weber jučer govorio o ponavljanju, posredovanju i Kierkegaardu. Kad se govori o Abrahamu i Izaku, treba računati s Kierkegaardom. Na programu je složena priča o ponavljanju.

Tek dva niza pitanja prije otvaranja rasprave.

1. *Prvo*, razoružan sam pred fenomenom televizijske globalizacije, globalizirane medijizacije religije danas. Zašto je ta medijizacija temeljno kršćanska, a ne židovska, muslimanska, budistička itd.? Prirodno, fenomen medijizacije postoje u svim religijama, ali jedno je obilježje u moći i strukturi kršćanske medijizacije, u onom što sam nazvao *globalatinizacija* apsolutno izuzetno⁰⁴. Tu se religijski fenomen medijizira ne samo u obliku informacije, pedagogije, propovijedanja, govora. Pogledate li religijske emisije u Sjedinjenim Državama, a američka referenca je ovdje temeljna, vidite da, svakako, postoje i one židovske, muslimanske itd. Ima sada i u Francuskoj budističkih emisija. Nekrešćanske emisije sastoje se u filmovanju govora, pedagogije, rasprava, međutim nikad događaja. Nasuprot tome, tokom kršćanske mise, sama se stvar, sam se događaj zbiva pred kamerama: pričest, došašće stvarne prisutnosti, euharistija u neku ruku, tj. čudo (čuda se zbivaju na američkoj televiziji), stvar se, tu,

događa u izravnom prijenosu, u sadašnjosti, kao religijski događaj, kao sakralni događaj. U drugim religijama, govori se o religiji, ali sakralni se događaj ne zbiva u samom tijelu onoga što se prikazuje na televiziji. I to je, mislim, u stanovitoj strukturalnoj vezi s onim što vjerojatno razlikuje muslimansku ili židovsku religiju od kršćanske, tj. sa otjelovljenjem, sa posredovanjem, sa *hoc est meum corpus*, sa euharistijom: Bog postaje vidljiv. Sve moguće rasprave o toj formuli, o euharistiji i o transspustancijaciji bile bi ovdje nužne da razvijem svoju tvrdnju. Sjetite se na primjer što o tome kaže Descartes ili problematika u *Logique de Port Royal*, Marinovih tumačenja itd. A započeti iznova pričom o Abrahamu ili Ibrahimu, tom pričom o tajnosti koju je Bog tražio od Abrahama u jednom apsolutno izuzetnom odnosu, znači sjetiti se da je ta scena bez scene sistematski povezana sa zabranom slike, sa ne-otjelovljenjem, sa ne-posredovanjem Kristova tijela. Trebalo bi se, također, ponovo primiti problematike ikone/idola i raspraviti tezu Jean-Luca Mariona o tome⁰⁵. Očigledno je da razlikovanje ikone i idola nije jednako u judaizmu ili u islamu. U kršćanskoj televizualizaciji, globalnoj kao kršćanskoj, imamo posla s jednim sasvim izuzetnim fenomenom, koji povezuje budućnost medija, povijest svjetskog razvoja medija, sa religijskog stajališta, s poviješću “stvarne prisutnosti”, vremena mise i religijskog čina. Kako se to vezuje uz opću strukturu Crkve? Kad se danas misli o medijizaciji crkve, na pamet odmah pada figura pape. Iako su stvari stidljivo započele prije njega, upravo je Ivan Pavao II znalački iskoristio golemu moć današnje medijske tehnologije u cijelom svijetu. Osim onoga što sam sugerirao o strukturi posredovanja i otjelovljenja, osim *hoc est meum corpus*, izvan “stvarne prisutnosti”, to također pretpostavlja stanovitu strukturu crkve. Sve kršćanske crkve su medijatičnije od židovske, muslimanske, budističke itd. Rimska katolička crkva je danas jedina globalna politička institucija na čijem je čelu jedan šef države, iako to naravno nije država kao druge. U ni jednoj drugoj religiji, čini mi se, nema šefa države koji bi mogao, kao takav, organizirati internacionalizaciju svojeg govora. Jedan drugi vjerski vođa, dalaj-lama, ima također stanovitu medijsku važnost, ali se ona ne može usporediti s papinom, i nalazi se među eksploatiranim, potčinjenim i koloniziranim državama - koje još nisu priznate, ovjerene kao države na međunarodnoj sceni. Na polju međunarodnog prava, kojim dominira državno-nacionalna norma suvereniteta, dalaj-lama nije šef države, nema međunarodnu političku podršku, a ni legitimitet koji “velike” hegemonističke nacije danas osiguravaju papi.

Treba dakle pokušati konfigurirati, misliti zajedno strukturu Evanđelja (kršćansku dobru vijest, otjelovljenje, stvarnu prisutnost ili euharistiju, muku, uskrnuće) sa poviješću crkve i strukturom crkvenih institucija. To je neophodno za razumijevanje da je, *danas*, televizijska globalizacija religije istovremeno “globalatinizacija” samog koncepta religije. Rim, ta naizgled arhaična stvar, ta sićušna država, nastavlja, kroz sve medijizacije, kontrolirati konačno televizijsku hegemoniju kršćanske reli-

⁰³ Cf. infra (op. ur.). ⁰⁴ U izvorniku *mondialatinisation*. Derrida sastavlja riječ od fr. *mondialisation*, globalizacija, i fr. *latiniser*, latinizirati (op. prev.).

⁰⁵ Jean-Luc Marion, *La Croisée du visible*, Paris, PUF, 1996 (op. ur.).

gije (najprije katoličke ali, svojim utjecajem, i kršćanske općenito).

Unutar te sheme, nužna su mnogobrojna razlikovanja. U Sjedinjenim Državama divovska televizijska mašina je uvelike protestantska. Stanoviti prenos i prilagodba bili bi istodobno nužni i, vjerujem, mogući, iako odustajem da ih ovdje improvizirajući započnem. Zašto se, u Sjedinjenim Državama, većinski protestantskoj zemlji, zemlji najvećeg kapitalističkog iskorištavanja televizijskih teletehnologija (govorim ovdje o televizijskim lancima koji djeluju najprije na američkom tlu, ne govorim o CNN, na to ću se začas možda vratiti), zemlji najspektakularnijih televizijskih uprizorenja (govorimo o spektaklu, marketingu i *show-businessu*), očitovanja televizualizirane religije pojavljuju u emisijama raznih protestantskih porodica? Čak i ako se najčešće ne radi o slavljenju mise, prikazuju se "čuda". Neki su od vas morali vidjeti u Sjedinjenim Državama čuda na sceni: tijela koja padaju nauznak na zapovijed obrednika iscjelitelja, ili ustaju izliječena. Doista smo u Bibliji, vidimo uzete kako hodaju, slijepe kako vide, sve to prirodno u izravnom prenosu pred okom kamere, sve organizirano od strane industrijskih sila, korporacija koje prodaju njihove derivate i izvoze ih iz Sjedinjenih Država, iako se, u najvećoj mjeri, proizvodnja najprije organizira u Sjedinjenim Državama.

Jer sve to ostaje najprije američko. Zašto se to američko iznašasće koje dolazi iz religija jednako brojno predstavljenih u Evropi, ne događa u Evropi, kao što to čini značajan dio televizijske i nadasve filmske američke produkcije? Nemam gotov odgovor na to pitanje, ali se njegov zalog i implikacije ovdje čine značajnim. Ima, naravno, i u Evropi religijskih emisija. Nedjeljom ujutro, u Francuskoj, donedavno, kad se budizam, tako manjinski unatoč svojeg napretka, pojavio na televiziji i postao još jutarniji, započinjalo se islamom, iako je to bila druga religija (muslimani, vjerovalo se, muslimanski radnici moraju ustajati ranije); nakon toga je slijedila židovska religija, pa pravoslavne crkve, pa reformirane crkve te, konačno, rimska katolička crkva - većinska i dominantna u Francuskoj. Ipak, unatoč važnosti tih religijskih emisija, tako "kadriranih" nedjeljom ujutro, nema ničeg sličnog onom što se zbiva u Sjedinjenim Državama, navlastito što se tiče prirode i strukture emisija, poruke ili spektakla.

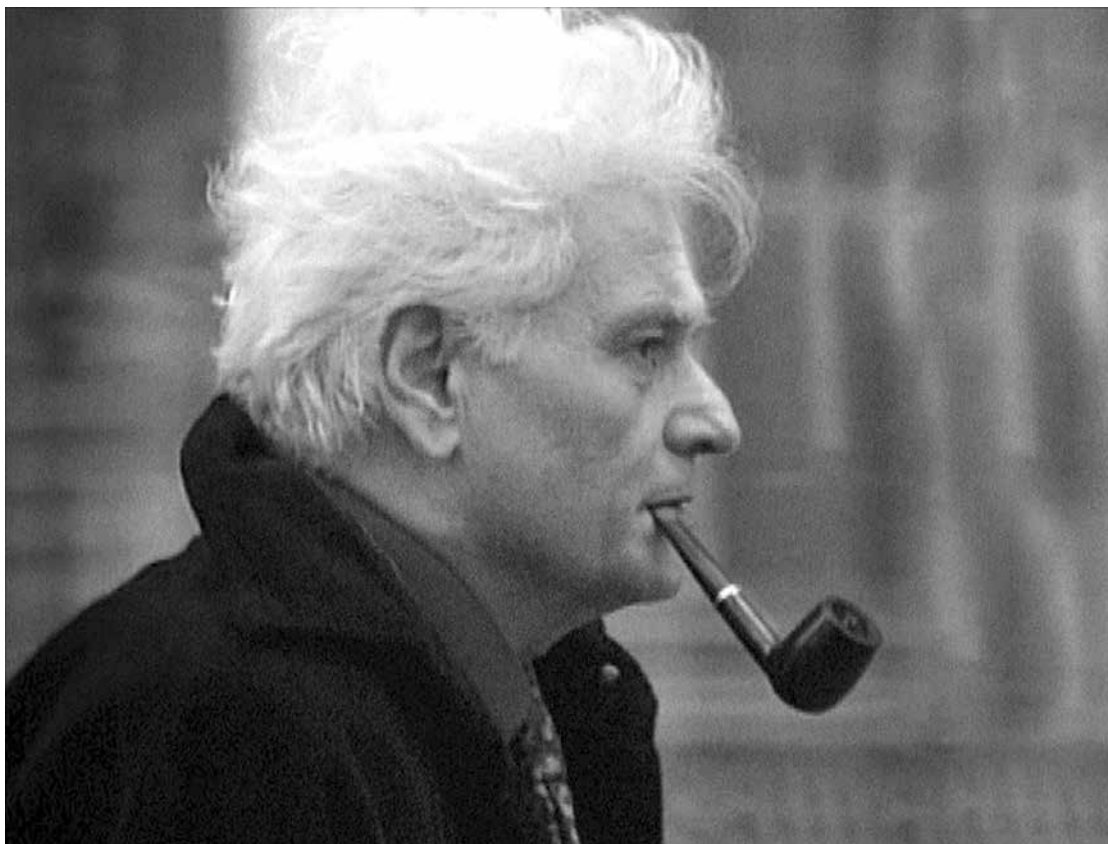
Ono što ovdje sugeriram ostaje problematično i programatsko. Trebalo bi pažljivo razlikovati, na pozadini ove općenitosti, različite kršćanske porodice od odnosa među svakom od njihovih dogmi, među svakom od njihovih vlastitih praksi te njihov institucionalni odnos prema medijima. Mislimo posebno na ono što se tiče prostora i vremena mise, odnosa prema euharistiji, povijesti ispovijedanja itd. Iako autoritet i utjecaj pape, nadaleko, reprezentativnošću nadilazi rimski katolički svijet, sve su te razlike važne; i ne zaboravimo da upravo na terenu protestantske dominacije prosperira, u Sjedinjenim Državama, iz Sjedinjenih Država, veliki televizijski spektakl propovijedi ili čuda na sceni. Kažem "prosperira" stoga što se radi o tržištu, naravno je-dnom od najbolje organiziranih.

U biti, ta razmimoilaženja i razlike u stavovima o televiziji, predstavljaju jedan od simptoma temeljnog sukoba među religijama. Kako tretirati medije? Ovo pitanje dotiče temeljnu razliku među Abrahamovim potomstvom, među židovskom i muslimanskom religijom s jedne strane, te kršćanskom s druge. (Ni je sigurno da se može u strogosti govoriti o budističkoj "religiji", a da se ona time potajno ne globalatinizira).

2. Drugi niz pitanja tiče se "povratka religijskog", a ne jednostavno religija: kakve veze rečeni "povratak religijskog" ima s medijima? Ne znam kako je riječ "mediji" bila dosad tretirana na ovom skupu. Kad se govori o medijima, misli li se najprije na televiziju? Ona je tek na svojim počecima, u obliku koji danas poznajemo, masivna ali prolazna. Postojat će drugi oblici medija, postojali su i drugi. Zadovoljimo se tim vrlo općenitim pojmom. On prirodno implicira sredstvo ili posredovanje, poruku na daljinu, trenutačno odaslanu i primljenu u prostoru što, posljedično, nije ni privatni ni tajani. Kršenje tajne javnom porukom odaslanom na daljinu implicira stanovitu strukturu što je povezuje sa stvarima o kojima religija govori, najprije s *duhom*. Otjelovljenje koje razlikuje kršćanstvo, posredovanje Kristovim tijelom, jest duhovno otjelovljenje, prikazanje, budući da je duh, bez igre riječi, također prikaza (*Geist, ghost, Holy ghost*). Sam pak proces otjelovljenja, pa *hoc est meum corpus* i euharistija, jest, istovremeno, oduhovljenje, pretvaranje u prikazu, spektralizacija mrtvog Kristova tijela, te dakle interiorizacija u hostiji. Odaslan na daljinu kroz medije, poruka, jednako kao i medijski glasnik (anđeo ili evanđelist), proizvodi ili implicira tu spektralizaciju. Otuda povezanost, intimna su-pripadnost religijskog i medijskog. Spektralnost dopušta odašiljanje na daljinu tijela koja su ne-tijela, koja su osjetna i neosjetna, slanje virtualnih ili netjelesnih tijela.

Povratak religijskog, dakle, a ne povratak religija. Na stanoviti način, tom virtualizacijom što doista aktualizira proces oduhovljenja-spektralizacije, bit religijskog se reproducira sama. Prije nego što se vratim na razlikovanje religijskog i religija, istaknimo da su ta medijska očitovanja religije, kršćanske ili neke druge, uvijek povezana, u svojoj proizvodnji i organizaciji, s nacionalnim fenomenima. Uvijek je to nacionalno. To se ne događa na internacionalnim televizijskim lancima. Uvijek je to povezano s jezikom, i s nacionalnom državom. CNN, koliko ja znam, ne proizvodi ni ne *reproducira* ta čuda, kao ni mise sa zazivom "stvarne prisutnosti". Tu se ne proizvode sakralni događaji. Ako se religijsko uvijek očituje kroz nacionalno, ili "nationelle" kako bi rekao Hölderlin⁶, u tome se krije stanovito proturječje koje zaslužuje da se na njemu zaustavi. Naime, tu se protestira protiv tehnike *putem* tehnike. Televizija je uvijek protest protiv televizije: televizija pretendira da se izbriše, sve čini ne bi li zanijekala ili uskratila televiziju: sebe samu. Trebala bi vam prikazati stvar samu, u izravnom prenosu. "Izravan prenos", *live* jest, prevedimo to u kršćanski kod, upravo "stvarna prisutnost", "transupstancijacija", ili "euharistija", te, na općenitiji način, stano-

6 Hölderlin upotrebljava riječ *nationelle*, naglašavajući zajedništvo ljudi rođenih pod istim nebom koji dijele istu sudbinu (op. prev.).

Jacques Derrida (Jackie Élie Derrida), 15. srpnja 1930, El Biar, Alžir – 9. listopada 2004, Pariz.

viti fenomen otjelovljenja: deiktika i osjetilna neposrednost posrednika, sada i ovdje, u ovom *tu*, osadašnjenje posredovanja ili pomirenja.

Prosvjedovanje protiv tehnike je jedno od glavnih značenja tehnike koju zovemo televizijom, tehnike koja pretendira da vam podastre percepciju stvari same, tamo gdje se drugi mediji nadaju kao reproduciranje prethodno snimljenog. Digitalizacijom slika prelazi se u jednu drugu sferu ili zadobiva jednu drugu moć spektralne virtualizacije. Digitalna slika, možda, ubrzava proces u, recimo, “duhu kršćanstva”, u virtualizirajućem i spektralizirajućem oduhovljenju. Ali činjenica da to ubrzanje još uvijek prelazi preko nacionalnih lanaca, to nas na nešto upozorava, što se tiče prosvjeda protiv kozmopolitske tehnike, protiv tehnološkog izmještanja, delokalizacije i iskorijenjenja. Taj se protest uvijek upisuje u religiju kao nacionalni fenomen. Nedvojbeno, to manje vrijedi za kršćanstvo nego za druge religije. Ako se konačno, u toj povijesti televizije, pridruži, kao što ja činim svojom hipotezom, povijest medijske ili teletehnološke znanosti ako ne kršćanstvu, što bi bilo pretjerivanje, a ono barem grčko-rimsko-kršćanskoj hegemoniji, tad *najodređeniji* prosvjedi protiv te hegemonije (koja je istodobno politička, ekonomska i religijska) dolaze iz nacionalnosti, iz fantazmatičkih nacionalno-religijskih nekršćanskih kompleksa. U judaizmu, islamu ili budizmu, prisvajanje medijskih moći očigledno se ostvaruje protiv kršćanske teletehnološke hegemonije. To je jedna od figura poprišta sukoba u kojem jesmo. Čitav se taj proces suprotstavlja staroj “progresističkoj” prosvjetiteljskoj hipotezi prema kojoj između zna-

nosti i religije nema mogućeg saveza ili braka. Upravo je suprotno: mi smo nasljednici religija koje su očigledno napravljene za zajedničku spregu sa znanošću ili tehnikom.

Kako sad to povezati sa starim oblikom pitanja o “vjeri i znanju”? Rečeni “povratak religijskog” vodi do stanovitog transcendentala fiducijarnog. Društvena povezanost se sve više iskazuje, posebno preko novih kapitalističkih struktura, kao fenomen vjere. Nema društvene povezanosti bez obećanja istine, bez “vjerujem ti”, bez “vjerujem”. Sam razvoj znanosti ili tehnnoznanstvene zajednice pretpostavlja stanoviti sloj kredita, vjere, kredibilitnosti - koji se ne brka s nekom dobrom viješću ili nekim *određenim* religijskim otkrovenjem, s nekim dogmatizmom ili religijskom ortodoksijom, već jednostavno vodi do vjere u golom stanju. Uzeti u obzir tehnnoznanost, jednom riječju, znači obratiti pažnju na nepobitnu činjenicu da nema znanosti bez tehničkog dispozitiva, da nema mogućeg odvajanja znanosti od tehnike, tj. bez dubinske i bitne “performativnosti” znanja. To samo potvrđuje temeljnu fiducijarnost podjeljivog znanja, tj. znanja ukratk. Čak i u najteorijskom činu cijele znanstvene zajednice (nema znanosti bez javnog prostora i znanstvene zajednice), čitava se organizacija društvene povezanosti poziva na čin vjere, s ove ili s one strane svakovrsnog dokaza. “Vjerujem ti” ili “vjeruj mi”, “zadana vjera” jest istodobno društvena povezanost, ekonomska povezanost, kredit, kao što je istinoljubivost uvjet istine.

Vratimo se televiziji i medijima. Njihov se napredak sastoji u premošćivanju tog proturječja, u pozivu na vjeru u času “ob-

znanjivanja”. Postav vjere pred stvari samom. Ne treba više vjerovati, vidljivo je. Ali viđenje je uvijek organizirano stanovitom tehničkom strukturom (medijskom ili medijatiziranom) koja pretpostavlja poziv na vjeru. Simulakrum izravnosti, *live* vas čini da vjerujete u ono u što ne uspijevate vjerovati: vi ste pred “stvari samom”, prisustvujete Zaljevskom ratu, tamo su izvještači sa svojim kamerama i oni vam ga prenose, izravno, bez uplitanja, bez umetanja tehnike! CNN je u svim hotelskim sobama svijeta i vi imate pred očima ono što se događa na drugom kraju svijeta: kao čudom, desi se tamo neki novinar koji čeka da usni mi i podastre vam prisutnost stvari, bez filtriranja, bez izbora itd. A dobro znamo, i to je najmanje što možemo znati o tome što je u stvari televizija, da *nikada nema izravnosti*. Sve je *montirano* u djeliću sekunde, u studijima gdje je u isti tren moguće kadrirati, rekonstruirati, krivotvoriti. Pretpostavka ostaje, i opća predrasuda, lakovjernost da vam televizija, za razliku od tiskanih novina, za razliku od radija, daje da *vidite* stvar samu, da *vidite ono što dira*, sa evanđeoskom dimenzijom: možete gotovo dotaknuti ranu, dotičem, možeš dotaknuti, i to će doći jednog dana, možemo ne samo vidjeti već i taknuti. Vjerovanje je istovremeno suspendirano u ime intuicije i znanja, i, prirodno, pojačano. Kao u kinu i u svakom iskustvu fikcije. Da se vratim na američke seanse čuda na sceni, vidimo tu jednu vrlo elegantnu osobu, našminkanog glumca, očigledno birano odjevenog, koji dobro govori, to je zvijezda studija. Stiže on i odjednom čini da ustaju, padaju, podižu se desetine ljudi, koje se sve sklajakaju u času kad ih on dotakne, ili čak samo pogleda. Nema potrebe povjerovati, vjerujemo, ne treba zbog toga učiniti neki napor stoga što nema mogućnosti sumnje. Nalazimo se, poput deset tisuća ljudi u dvorani, pred samom stvari.

To je argumentativna strategija koju u ovom času upotrebljavaju sve prozelitske, konvertitske sredine, što zazivaju neku određenu religiju. Ona igra - i to je dvosmislenost kojoj mali broj ljudi može izbjeći - na tu fiducijarnu strukturu koja čini da, bilo kako bilo, vjera jest nesvodiva, nema društva bez poziva na vjeru, bez “vjeruj mi, govorim ti istinu, vjeruj mi!”. Vjeruj mi odmah, neposredno, jer nema potrebe za slijepim vjerovanjem, izvjesnost je tu, u osjetilnoj neposrednosti.

Televizija i mediji iskorištavaju ovo ogoljenje vjere. Polje religijskog predstavlja povlašteni primjer. Ono je primjernost sama. Kad se govori o kraju ideologija, o smrti filozofije, o kraju sistema, itd., iz toga bi se mogao izvući zaključak da su doktrine, morali, etike, prava, politike, barem kao povijesne konstrukcije, dotičući vlastitu granicu iskusile svoju konačnost jednako kao i svoju privremenost, svoju temeljnu dekonstruktibilnost. Preostalo bi tada tek golo dno društvene povezanosti - na kojem bi trebalo sve ponovno utemeljiti, sve ponovo konstruirati. Ono što preostaje - minimum, ali to je “temeljno” - jest religija. Kad stojim sučelice drugom (“drug”), kako se sada kaže, “poštovanje drugog”, “odnos prema drugom” - ta riječ “drug”, uskoro će,

pretkazujem, postati apsolutno neizgovorljiva s obzirom na zlo-upotrebe i inflaciju čija je žrtva, na televiziji uključivo), čisti “odnos prema drugom”, tamo gdje me drugotnost *alter ega* zauvijek lišava iskonskog dokaza i intuicije, jest vjera ...

To se ne može drugačije nazvati nego: “vjerujem ti”. Čak i u laži, varci i zloupotrebi, treba djelovati to “vjerujem ti”, ili “tebi vjerujem” ili “vjerujem u tebe”. Na tlu se tog golog djelovanja izgrađuju mediji, pokušavajući neprekidno ponovno uspostaviti golu percepciju iskustva “vjeruj mi”. I na tom mjestu religijski diskursi pokušavaju ponovno saviti gnijezdo, sad svatko za sebe, sad ekumenski. Što je zajedničko trima velikim monoteizmima? Ne samo referenca na Abrahama (drugačije modulirana kod svakog od njih), već i podjeljiva vjera. Spremni smo proširiti taj ekumenizam na razmjer kozmopolitizma, globalizacije, globaliteta.

Evo, to su dva niza pitanja koje sam vam želio postaviti. Predugo sam govorio. Zaustavljam se. Hvala.

Odgovori na pitanja i pojašnjenja⁰⁷

[Pitanje o provizornom naslovu što ga je Jacques Derrida predložio za okrugli stol: “Transcendencija i evanđelje: televizija, najnovija vijest”.]

Kad sam rekao “najnovije vijesti” da predložim provizorni naslov za ovo, mislio sam na Evanđelje i ono što se zove “vijestima”. Kad kažem “najnovije vijesti”, svjestan sam da te vijesti nisu tako nove. U obliku i strukturi televizijske informacije ima nešto što se još više slaže sa “blagoviješću”, sa evanđeoskom strukturom, čak i ako nam informacija uvijek donosi više ili manje loše vijesti. “Blagovijest” je “evanđeoskija” od svoje suprotnosti, iako se to proturječe uvijek uporno vraća. Pokušavam formalizirati to proturječe u *Vjeri i znanju*⁰⁸, u skladu sa zastrašujućom logikom *auto-imuniteta*. Već se koncept “globalizacije”, čak i u američkom značenju, odnosi na poimanje svijeta koje, jednako kao i koncepti “sekularizacije” i “laičkog”, ostaje kršćansko. Ono što je prosvjetiteljstvo vjerovalo da suprotstavlja kršćanstvu, ostaje jedna kršćanska formacija. U svojoj povijesti, i unatoč Heideggerovim naporima i odbijanjima, koncept svijeta ostaje kršćanski koncept. I koncept sekularizacije je besmislen izvan kršćanstva. Prosvjetiteljstvo ostaje u mojim očima jedno kršćansko očitovanje. I to ne kažem da mu se suprotstavim. *Aufklärung* je tu još jasniji od prosvjetiteljstva: *Aufklärung* je fenomen nemišljiv bez protestantizma. Ali čak i *Lumières*, francusko prosvjetiteljstvo, ostaje, kod Voltairea, dubinski kršćansko. Bilo bi lako, pa čak i nimalo proizvoljno, približiti motiv svjetla - figuru svjetla u onom što se zove *Iluminismo*, *Aufklärung*, *Lumières*, *prosvjetiteljstvo* - vidljivosti, fenomenalnosti počev od koje se konstruira javni prostor, dakle i televizija. Od fenomenal-

⁰⁷ Od okruglog stola što je uslijedio nakon predavanja, ne prenosimo doslovno pitanja postavljena Jacquesu Derridi, čiji je trag, sačuvan u arhivima IMEC, ali napravljen prema audiozapisu, prečesto lakunaran. Zadovoljavamo se samo naznakom motiva (op. ur.). ⁰⁸ J. Derrida, *Foi et savoir, suivi de Le Siècle et le Pardon*, Paris, Le Seuil, 1996.

nosti općenito, od grčke ili evanđeoske svjetlosti do svjetlosti očitovanja, do svjetlosti očitovanja u televizijskim "vijestima", prelazimo preko jednog zajedničkog elementa. Unutar tog zajedničkog elementa, radi nekoliko proturječja koje ste istaknuli i na koje ću se vratiti. U jednom ste času rekli "sakralizacija", a ja sam odmah pomislio na "posvećenje", što, kao što znate, nije isto. Kad Lévinas pokušava razlučiti sakralnost od svetosti, prvo za njega pripada kultu, slici, otjelovljenju, dok svetost poziva na poštovanje daljine, odvajanja, nevidljivog, lica kao vidljivog-nevidljivog. Sakralizacija pripada idolatriji, slici, ikoni, idolu, a svetost - iako znam da Lévinas ni u kojem slučaju ne bi tumačio Abrahamovu žrtvu onako kako ja predlažem - a svetost pak odvajanju obilježenom "žrtvovanjem", vezivanjem Izaka, nadasve njegovom tajnom. U *Vjeri i znanju* sam primijetio da se Lévinasovo razlikovanje teško upisuje u jezik. Ni u jednom jeziku, čak ni u latinskim jezicima, ne može se strogo suprotstaviti sakralno svetom; nikako ne u *holy* ili u *heilig*. Može se razumjeti ono što Lévinas hoće reći, ali to je jako teško inkorporirati u neki jezik ili uređeni leksik. Pokušao sam istaknuti u čemu proturječje koje ste naveli pripada samom kretanju sakralizacije. Očito proturječje između religije i znanja, između religije i svjetla, tako se ponavlja. Naime, da se pojavi u svjetlu, da se fenomenalizira, da se iskaže, da se očituje, sakralizirajuće kretanje, iskustvo sakralnog mora popustiti pred onim što sam nazvao "auto-imunitetom". Živi organizam tu uništava uvjete vlastite zaštite. Autoimunizacija je zastrašujuća biološka mogućnost: tijelo uništava vlastitu obranu ili u sebi organizira (a to je pitanje genetskog pisma ili čitanja u širokom smislu) razorne sile koje će napasti vlastite imunizacijske reakcije. E pa, kad se religija pokaže na televiziji, posvuda gdje se očituje ili širi u "svijetu" ili u "javnom prostoru", ona istodobno sa svojom moći povećava svoju moć samouništenja, povećava jedno i drugo, jedno kao drugo, u istom razmjeru. Sad nisam istaknuo (o tome posebno govorim u *Vjeri i znanju*), da ta kršćanska hegemonija u svjeto-televizualizaciji predstavlja hegemoniju religije koja je utemeljena na kušnji kenozе i smrti Boga. Zastrašujući misterij. Kršćanska poruka ostaje vezana za otjelovljenje, za smrt Boga, u obliku raspetog Krista koji daje svoje tijelo, ali također, *posljedično*, i preko svih smrti Boga koje su uslijedile u povijesti evropske filozofije do Hegela i *comp.* Ono što se širi kao medij, kao kršćanski telemedij, jest i stanovita smrt Boga. I bez ironije, govoreći o medijskom papinu autoritetu danas, rekao sam da je utemeljen na smrti Boga. Ono o čemu papa govori, ono bitno što širi njegova poruka, jest stanovita smrt Boga. To se nedvojbeno može dokazati, ali je zato potrebno stanovito vrijeme. To se osjeća gotovo neposredno, bez zadržke, poput zraka koji udišemo, čim se Njegova svetost pojavi na ekranu. Popularnost pape stoji na toj dubokoj i podjeljivoj izvjesnosti - u tjeskobi, očaju ili olakšanju: Bog je mrtav, upravo je objavljeno na televiziji. Dokaz, evo prikaze povratnika, evo ga kako se vraća.

Ta stravična priča o auto-imunitetu dakle, razaranje religijskog tijela vlastitom proizvodnjom, nalazi, možda, u onom o če-

mu danas govorimo, u nesvodivoj povezanosti religije i medija, posebno potresan oblik. Ali to nas ne bi trebalo poticati da mislimo da bolje razumijevamo ono što se događa s medijima ili da nam je pitanje religije postalo bliskije, bliže, lakše prisvojivo. Radi se prije o suprotnom, o tome da je stvar sama još više *unheimlich* ili još više *uncanny*.

U vašem ste pitanju spomenuli taj pakleni par reaktivne religije neskline teletehnološkom znanju koja ga istodobno uveličava. Možemo to svaki dan ustanoviti, ne samo za kršćansku religiju već i za islamsku, možda čak i više nego za židovsku. Taj par reakcije i uveličavanja, uvijek je djelovao. Ali kako razumijevati *specifičnost* onoga što se događa u današnjoj fazi tehničke preobrazbe? Jer ne treba zanemariti nesvodivu izvornost tehničkih događaja koje danas živimo. Naravno, stanovita "analogna" struktura je oduvijek tu bila. Ali ono što se danas događa sa internacionaliziranjem televizije, s kapitalističkom akumulacijom televizijskih sila, s digitalizacijom slika itd., sve to razvija efektivnu tehničku moć univerzalizacije koja dosad nije bila dosegnuta. To se događa u času kad kršćanski koncept svijeta nalazi svoju istovrijednost u konceptu *zemlje*: svijet postaje zemaljska kugla. Kad Kant govori o kozmopolitizmu, on dopušta pravo univerzalnog gostoprinstva cjelokupnosti zemlje, tj. jednom konačnom prostoru gdje se ljudi ne mogu raspršivati beskonačno. Zajednička im je površina te zemlje. Ta se površina, kao površina, ne može prisvojiti, ona je, po prirodnom pravu, zajedničko vlasništvo. I to čini nužnim opće gostoprinstvo kao *kozmpolitiku*. U tren dotičemo rubove zemlje, koji nikada nisu bili konačno dotaknuti kao danas - televizijom ili satelitima. Dotičemo rubove zemlje kad napustimo zemlju. Jednadžba "svijet" u kršćanskom smislu = "planeta zemlja" uspostavlja se u času kad tehnika može napustiti zemlju. Panoptičku i univerzalnu moć televizije osiguravaju releji satelita kad možemo napustiti zemlju. Ali napustiti zemlju, i to je također kršćanski. Odnos između zemaljskog i nadzemaljskog, nebesa i svijeta, i to je kršćanska povijest. Nema tu ništa čudnog, nema najnovije vijesti u činjenici da sve najnovije što se događa danas nalazi svoje stanište u strukturi kršćanske poruke.

I da se načas vratim na Kanta, nije beznačajno da Kant, koliko god bio nedogmatičan u svojem kršćanstvu, drži da je jedini moral kršćanski moral, štoviše da je jedina intrinzično moralna religija kršćanska religija⁹⁹. Vrtoglava bliskost kršćanske religije i onog što se danas događa prelazi nedvojbeno preko kenozе, preko smrti Boga, preko stanovitog "ateizma"; što istodobno znači i preko kršćanstva kao *kraja* kršćanstva. Kao što znate, to je, na kraju *Fenomenologije duha*, figura Apsolutnog znanja, struktura filozofije kao istine objavljene religije, tj. kršćanske religije. "Spekulativni veliki petak". Zloupotrebljavajući prečice, ubrzavajući brzinu brzinom, usuđujem se reći da je *religija medija* jedna *fenomenologija duha*. Postoji stanovita *religija medija* danas, i to je, u ovom času, upravo *religija medija*. Imamo religiju koja pripada medijima, tj. religiju koju mediji predstavljaju, otjelovljuju, objavljuju.

Kad sam govorio o vjeri i o onom što je dvosmisleno u činjenici da danas poučni diskurs, diskurs prozelitizma ili preobraćenja, često nalazi uporište na dvosmislen način u općem sloju fiducijarnog (nema društvene veze bez vjere, rekao sam ukratkou), popustio sam pred jednom strašnom dvosmislenošću, to je neporecivo. Morao sam "priznati" bez kršćanske ispovijesti da se često nalazim u situaciji gdje, optužen da držim đavolske, neljudske, čudovišne govore, hinim povlačenje govoreći "vjerujem u vjeru". Dakako da to umiruje. Umiruje one koji ne žele čuti. Oni su gluhi za ono što ostaje uznemiravajuće, meni i drugima, u toj prividnoj koncesiji ili konfesiji.

Što znači reći "vjerovati u vjeru"? Crveneći se iznutra, pitam se: "Što ja to sad radim? Zar ih ja želim umiriti? U koju svrhu?" Ali čim izgovorimo riječ "vjera", dvosmislenost je tu, pusta i puštošća. Kad ja tome popustim, nije to samo zbog oportunizma, da se svidim onim slušačima koje bih drugdje želio uznemiriti ili šokirati. To je stoga što vjerujem da je dvosmislenost neporecivo tu. Mi smo, ja sam u dvosmislenosti. Nije to jednostavno tek neka demonstrativna, logička ili retorička dvosmislenost. Ono religijsko, u svom dvosmislenom odnosu prema vjeri (to jest i nije vjera, a vjera pretpostavlja, u svojoj čistoti, da ništa nije sigurno, moguće ili vjerojatno), to je dvosmislenost u kojoj mi jesmo.

[Pitanje o "povratku religijskog" i ulozi glasa (poziv na molitvu kod muslimana, hazan kod Židova...)].

U onom o čemu ovdje govorimo, najnovija i najmoćnija nije toliko proizvodnja i prenos slika, koliko glasa. Držimo li glas za auto-afektivni medij (medij koji se nadaže auto-afektivnim iako to nije), za element apsolutne prisutnosti, tada činjenica da se može sačuvati glas nekog tko je mrtav ili radikalno odsutan, da se može snimiti, tj. reproducirati i prenijeti glas mrtvog ili živog-odsutnog, predstavlja nečuvenu mogućnost, jedinstvenu i neviđenu. Ono što nam se događa glasom tako reproduciranim u svojoj iskonskoj produkciji obilježeno je znakom autentičnosti i koju nijedna slika ne može dostići. Televizijska moć je vokalna, barem onoliko koliko i radiofonija. Prirodno mnogo manje sumnjičimo umjetno i sintetičko sklapanje glasa od slike. Znamo da ima sintetičkih glasova, ali nećemo sumnjičiti neki glas tako lako i spontano kao što ćemo sumnjičiti sliku. To proizlazi iz vrijednosti stvarne prisutnosti kojom nas dira spektralnost reproducirana glasa - u mjeri i prema strukturi koju vizualna virtualnost nikada neće dostići. Stoga što nas fenomenalna auto-afektacija upućuje prema živoj blizini, prema *proizvodnom* i odašiljućem izvoru, što ne čini kamera koja hvata neku sliku. Snimka glasa reproducira stanovitu proizvodnju. "Vokalna" je slika ovdje slika žive proizvodnje, a ne predmeta-spektakla. U tom smislu, više to nije slika, već reprodukcija stvari same, produkcije same. Uvijek sam potresen kad čujem glas nekog tko je mrtav, kao što me ne potresa pogled na snimak ili sliku mrtvog. Manje smo osjetljivi na istu mogućnost svakodnevnim upotre-

bom telefona. Ali zamislite da na nekoj sekretarici čujete glas čovjeka kojeg ste nazvali i koji je upravo umro - ili koji je jednostavno u međuvremenu dobio afaziju. Događa se to, znate... Pretpostavljam da nam je takvo iskustvo zajedničko. Radi se tu o re-produkciji kao re-produkciji života njim samim, gdje produkcija biva arhivirana kao izvor, a ne kao slika. To je slika, ali slika koja se briše kao slika, stanovita ponovna predstava koja se nadaže kao čista predstava. I sam se život u svojoj auto-afektaciji može arhivirati i spektralizirati. Znamo to, kad netko govori, on sam sebe dira. Dok onaj koji se daje vidjeti, ne vidi nužno samog sebe. U glasu je sama auto-afektacija (pretpostavljeno) zapisana i komunicirana. Ta pretpostavka uobličuje bitno tkivo našeg slušanja. Govorim ovdje o glasu, ne o zvučnosti općenito, o pjevu, na primjer, a ne o muzici općenito. Pogodili ste jednu apsolutno ključnu točku u povratku religijskog posvuda gdje on prelazi preko glasa.

Ja također mogu biti dirnut, u *sadašnjosti*, snimljenom riječju nekog mrtvog čovjeka ili žene. Mogu, *sada i ovdje*, biti obuzet, dirnut nekim glasom s druge strane groba. Treba samo čuti, *sada i ovdje*, ono što bijaše, u obnovljenoj sadašnjosti auto-afektacije, *slušati-se-sam-govoriti* ili *slušati-se-sam-pjevati* o *dru-gom-mrtvom*: kao netko drugi što je prisutan i živ.

Ali mogu se isto tako, zahvaljujući telekomunikacijskom stroju sposobnom da reproducira, obratiti sam sebi, govoriti, odgovoriti drugom tako *predstavljenom* u svojoj prisutnosti (mrtvom ili živom, tu to ne čini razliku). Čudo tehnologije: mogu se također moliti putem strojeva za ponavljanje kao što su već riječi, gramatike, jezici, kodirane geste, rituali - i to sada i ovdje, na mjestima i u trenucima koje držim apsolutno posebnim: nezamjenjivim.

Mogu čak i moliti Boga. Živog Boga ili mrtvog boga, živog mrtvog Boga, mala je tu razlika. Mogu uputiti svoju molitvu njemu putem *mobitela* koji nosim sa sobom, premještajući ga sad i ovdje s mojim vlastitim tijelom, kao da je to moje tijelo, moj "iskon", moja "nulta točka", moja usta, ruke, uho. Na gotovo neizmjernu razdaljinu, zahvaljujući satelitima, mogu se ne samo obratiti Bogu, nego, još bolje, mogu, *vjerujući* u njega, *vjerovati* da mu neposredno prenosim, iz svojih ruku, *mobilnu* molitvu nekog od mojih tko se nalazi u Brooklynu ili, nema velike razlike, nekog tko je zaustavljen u ortodoksnom židovskom kvartu Mea Shearim, i obraća se tako Bogu telefonom sa Zida plača (gdje sam se i ja nalazio). Kao što je to učinio stanoviti Nahman Bitton; snimio ga je jedan novinar (fotografija je objavljena) u času kad, stavlajući svoj mobitel na zid, prenosi tako molitvu svojeg sugovornika. Taj je molio u njegovom mobitelu stavljenom na zid. Da bude potpun, ovom arhivu manjka snimljeni sadržaj same molitve. Prenosne ili prenesene molitve, prevezene na sam zid. Ali Bog zna, a i mi, da to nije nemoguće. Najbolji *paparazzi* će i to uspjeti napraviti jednog dana.

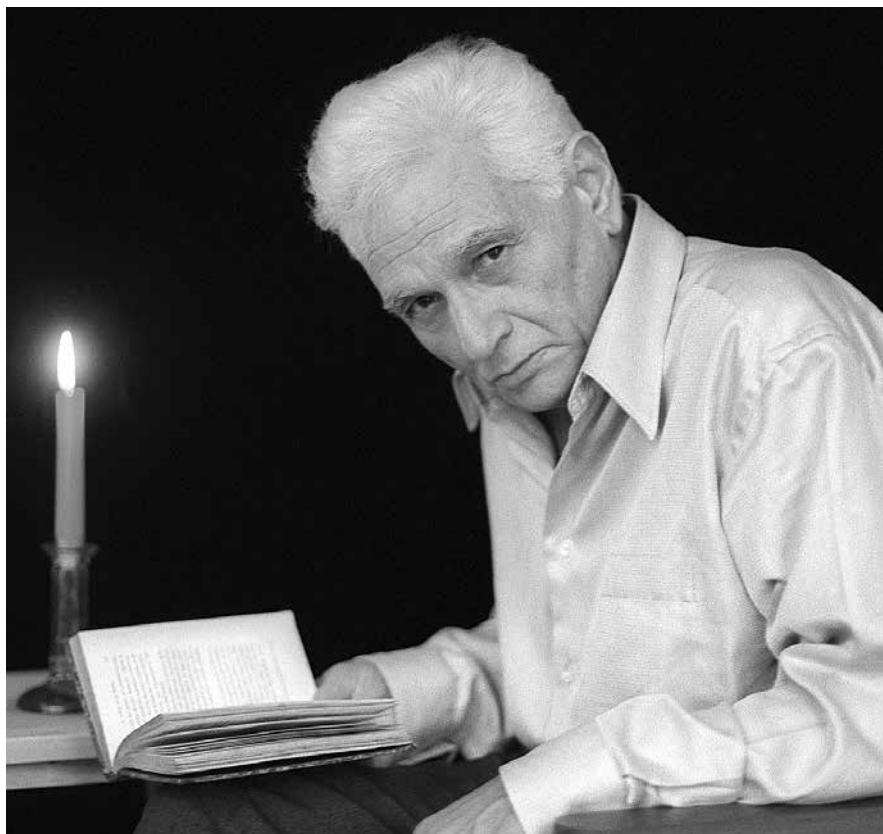
Što se tiče izraza "povratak religijskog", što učiniti kad se ne možemo zadovoljiti stvarima koje su istinite a koje svi znaju i govore? Naravno, taj povratak slijedi nakon rasapa toliko stvari, carstava, totalitarnih režima, filozofema, ideologema itd. Što je

istinito ali nedovoljno da zahvati ono što u izrazu "povratak religijskog" čuva stanovitu teatralnu dimenziju. Religijsko nije iščezlo, nije mrtvo, tek je potisnuto u totalitarnim i komunističkim državama, u kolonijama itd.; islam nije mrtav i nestao, bio je samo nadvladan, cenzuriran i podjarmljen u toliko kolonijalnih društava. Povratak ne znači da se religija vraća, već da se vraća na scenu i to na svjetsku javnu scenu. Sa, još jednom, svim konotacijama povratka kao vraćanja i ponovnog pojavljivanja prikaze. Povratak je *ponovno pojavljivanje* na sceni, a ne preporod: religija se ne preporađa. Uostalom, dovoljno je vidjeti ono što se događa u Rusiji i drugdje. Stječemo utisak da religija nikad nije bila tako živahna kao kad je bila skrivena za sedamdeset godina totalitarizma. I evo, odjednom, ona se vraća na scenu, živi nego ikad.

Između *awakening* i *return* stoji sjaj vidljivosti: konačno je moguće prakticirati religiju na *očigledan* način, u punoj snazi fenomenalnosti i ukidanja represije (represije kako u podsvjesnom tako i u političkom smislu). Dogodilo se tu, uslijed represije, stanovito zbijanje snaga, otvaranje mogućnosti, prelijevanje uvjerenja, obilje izvanredne moći.

Vraćam se iz Poljske gdje sam boravio prvi put. U toj jako katoličkoj zemlji, netom oslobođenoj sovjetske paske, kulturne "sredine" opsjeda ono što oni mirno zovu "postmodernizmom" (u koji često uključuju, jednako tako zbrkano, i "dekonstrukciju"). Tako zovu sve što nije povezano s komunizmom, nedvojbeno, jednim komunizmom koji prirodno mrze, ali koji je, ipak, čini se, u principu podrazumijevao poziv na znanost, na napredak, na prosvjetiteljstvo, na oslobođenje i emancipaciju. Sa svim tim je gotovo, mjesto je prepušteno "postmodernizmu", nečemu što će, uslijed povezanosti sa tržištem i divljim kapitalizmom Zapada, uništiti istovremeno i taj prosvjetiteljski ideal (univerzalni razum, napredak, teleologiju) i katoličanstvo. Rečeni "postmodernizam" postaje novi đavao i oni pod tom etiketom miješaju sve što nije ni komunističko ni katoličko. Svaki put kad mi je o tome bilo postavljeno neko pitanje, uvidio sam da je postmodernizam u njihovim glavama povezan, kao i sve što se tiče tehnokapitalizma medija, sa onim što im dolazi od kapitalističkog Zapada. Želimo ući u Evropu i ići još dalje, kao da kažu, ali tamo nas čeka "postmodernizam", tj. sve grozote s kapitalističkim tržištem.

Zaprepašten sam gluhom i gotovo beznadnom borbom nekršćanskih religija kad se one pokušavaju *istodobno* i kristijanizirati i braniti od kršćanstva. To jednako vrijedi i za islam i za ju-

Jacques Derrida

daizam. Naravno da se čine golemi naponi, nadasve od strane egzegeta i učenjaka, onih koji znaju o čemu govore, ne bi li se obilježile nesvodive razlike. Ali dok istodobno pokušavaju odoljeti zrcalnoj fascinaciji, te se religije kristijaniziraju u svojem obliku, u svojem diskursu, u svojim očitovanjima, žele se razlikovati i sličiti, zadobiti svjetski legitimitet kršćanstva. I ako sam si dopustio tu pomalo nezgrapnu riječ "globalatinizacija", učinio sam to da mogu postaviti pitanje o tome što se događa kad neki ne-kršćanin kaže: "islam, judaizam ili budizam, to je *moja religija*". Počinje imenovanjem stvari na latinskom. Ne znam postoji li na arapskom riječ za religiju, ali to zasigurno nije odgovarajući prevod "religije". Je li judaizam "religija"? Budizam sigurno nije religija. I to ponešto objašnjava njegov sadašnji razvoj (religija bez religije, protu-religija). Što je to religija? Predstaviti se na međunarodnoj sceni, tražiti prava štovanja vlastite "religije", graditi džamije tamo gdje stoje crkve i sinagoge, znači upisati se u politički i ideološki prostor kojim dominira kršćanstvo. Dakle upustiti se u tu gluhu i dvosmislenu borbu gdje je ono što se zove "univerzalna" vrijednost pojma religije, tj. vjerske tolerancije, unaprijed prisvojeno u prostoru kršćanske semantike. Sve su te religije religije univerzalističkih ambicija, ali samo kršćanstvo posjeduje koncept univerzalnosti sklopljen u obliku koji danas dominira u filozofijom i međunarodnim pravom. Nalazimo kod Svetog Pavla i stanoviti koncept kozmopolitizma, građanina svijeta, bratstva među ljudima kao božjom djecom itd., puno bliži onakvom konceptu univerzalizma koji do-

minira danas filozofijom međunarodnog prava od drugih figura univerzalizma ili kozmopolitizma (stoičkog, na primjer). Treba dakle mikroskopom pregledati razlike među vrijednostima univerzalnosti koje su u temelju tih triju tzv. monoteističkih religija. Univerzalnost što vlada svjetskim političko-pravnim govorom je grčko-kršćanska. Bar ja to vjerujem. To je kršćanstvo koje govori pomalo grčki.

[Pitanje o pojmu "multimediji"]

"Multimediji" pretendiraju da budu put prozirnosti prema stvari samoj: mediji sami sebe brišu. Medij samog sebe tu uništava ili odnosi, imunizira se protiv samoga sebe. Napredak se ovdje sastoji u pretenziji da je brisanje svaki put sve uspješnije. Ali kad televizija i multimediji žele zaokupiti pažnju potrošača, slušatelja ili gledatelja, "oni" kažu, oni "znače": evo, vi zaboravljate da, kad mi ne bismo bili ovdje, vi ništa ne biste vidjeli. Nemojte to zaboraviti, jer upravo zahvaljujući nama, dopušteno vam je zaboraviti, ali zaboravite ipak ne zaboravljajući usput ono što nam dugujete kad mi brišemo vaš dug. Istim se udarcem povezuje diskurs "publiciteta", "reklame" s bukom molitve i propovijedi. Neraskidiva veza povezuje *advertisement*, na njemačkom *Reklame*, s molitvom i propovijedi. U Sjedinjenim Državama, u emisijama o kojima sam maločas govorio, jedan od najvažnijih trenutaka predstavlja kraj molitve. (Prisustvujemo i sudjelujemo u stvarnoj molitvi - kršćanska religija je jedina gdje se mogu snimati ili fotografirati molitve, kao i u drugim religijama, ali gdje molitva sama sudjeluje na stanoviti način u činu i vremenu snimanja ili fotografiranja. Ne snima se samo netko tko moli, poput muslimana ili židova koji mole ne gledajući u kameru, već se moli u mikrofoni i molitva inscenira za kameru.) Molitva je ovdje, svojim glasom i slikom, inkorporirana u čin objavljivanja, snimanja, odašiljanja i difuzije. Na kraju čuda koja se zbivaju na sceni, u sadašnjosti, izravno, *live*, pojavljuju se propagandne poruke: kupite ovu emisiju; možete platiti American Express karticom ili poslati ček na adresu napisanu na ekranu. Propovjednik sam je autor i glumac u toj propagandnoj poruci, trgovac ili *salesman* te virtualne robe na videokazeti itd. Isti "show" najavljuje on, gostovat će u toj i toj državi Sjedinjenih Država, ili u inozemstvu. Ovdje postoji stanovita homogenost *advertisement*a i propovijedi.

Očigledno, jako insistiram na čudu i na činjenici da se čudo vidi na sceni stoga što je pravo čudo, najobičnije od svih čuda, upravo "vjeruj mi!". Kad se nekom kaže "vjeruj mi!", poziv na dokaz nije dokaziv. Ono što ja mislim u svojoj glavi, u svojoj unutrašnjosti, uslijed bezbrojnih strukturalnih razloga, nikad ti neće biti dostupno, i nikad nećeš znati ono što se događa na drugoj strani. Možeš samo "vjerovati". A reći nekom "vjeruj mi!" znači pozvati se na iskustvo čuda. Sve što prelazi red iskonske percepcije ili dokaza, nudi se kao čudesno: drugotnost drugog, ono što drugi ima u glavi, kakve su mu namjere ili svijest, nedostupno je intuiciji ili dokazu; čudo stalno boravi u "vjeruj mi!". Vjerova-

ti, ono što se zove vjerovati, u ono što vam govorim, prenijeti ono što vam govorim u vaš modus vjerovanja, vjerovati mojoj iskrenosti, kao onom što prelazi red znanja, uobičajenog ili vjerovatnog, to je kao da vjerujete u čudo. Uvijek je to izuzetno, vjerovati nekom ili u nekog bilo da vam govori obične ili neobične stvari. Jednako je izuzetno *vjerovati* nekom tko vam kaže "vjeruj mi!" (vjerovati mu bezuvjetno, zatvorenih očiju, nekontrolirano, bez jamstva vjerojatnosti, bez znaka potvrde itd.), kao i prisustvovati čudu.

Ono o čemu danas govorimo (odnos medija i religije danas) upisuje se i razvija, pronalazi svoju dobrodošlicu u tom kontinuitetu, u toj homogenosti običnog čuda "vjeruj mi!" i izuzetnih čuda objavljenih svim Svetim pismima.

[Pitanje o upotrebi televizije i interneta u Južnoj Africi, od 1994. Do 1996, u svrhu sastavljanja, uz sudjelovanje građana, novog teksta ustava prihvaćenog u maju 1996.]

Mediji su odigrali odlučnu ulogu. Ne samo u Južnoj Africi već i u rušenju evropskih totalitarizama. Televizija prelazi granice i prenosi ne samo govorom nego i slikom, što je mnogo efikasnije, modele (katkad proturječne, konfliktne ili raznorodne) zapadne demokracije. Sudjelujući u rastavljanju totalitarizma, doprinoseći napretku stanovite demokratizacije, taj proces je favorizirao "povratak religijskog": radi se o istom kretanju, koje je, naravno, dvosmisleno. Čak i tamo gdje - mislim na islam - povratak religijskog nije, čini se, još popraćen, barem u ovom času i u najmoćnijim islamskim državama, procesom demokratizacije, stvar nije tako jednostavna. Stanovito kretanje demokratizacije koja se tamo odvija ne ide možda istim stazama kao drugdje. Razumno je ponadati se da će jednog dana poprimiti oblike različite od današnjih. Poteškoće koje susrećemo u analizi iračke ili iranske situacije proizlaze iz naših stereotipova: tamo postoji, vjerojatno, užasna prinuda religijske prirode, inspiracije ili privida, te i stanoviti oblik demokracije koji se traži kroz drugačije modele. Ali očigledno, "religijska" prinuda, tj. prije prinuda kulturnih modela koji se pozivaju na religiju - prognoza je možda optimistična - neće se dugo moći odupirati medijima, infiltraciji svjetskih modela. Bit će to opet jedna preobrazba religijskog i jedna demokratizacija. Pritom ne treba zaboraviti - i s tog stajališta Južna Afrika predstavlja naročito zanimljiv primjer - da je koncept demokracije, barem u dominantnom obliku koji danas poznajemo, i sam obilježen snažnim kršćanskim crtama, tj. paulinskim, itd. U času ukidanja *apartheida*, Južna Afrika ostaje zemlja jako obilježena pamćenjem svojeg kršćanstva. Oslobađajući pokreti su često također kršćanski pokreti. Demokratizacija Južne Afrike mogla bi postati svojevrsna kristijanizacija, prigrlljivanje kršćanskog nasljeđa koje je prethodno prešlo preko hebrejskog i kalvinističkog mesijanizma Boera. Taj je kalvinizam nedvojbeno i danas prisutan čak i kod neprijatelja *apartheida*. Upravo u njegovo ime, u ime stanovite "slobode", ustanovljen je *apartheid* i odvojeni razvoji; drugi su se pak u njegovo ime su-

protstavljali *apartheidu* i osuđivali njegovu prošlost, osuđivali ga kao prošlost.

[Pitanje o istovjetnosti medijizacije i kršćanstva shvaćenog u njegovom odnosu prema rimskosti i judaizmu.]

Od časa kad uračunamo - ako ga možemo uračunavati jer on izigrava račun i Princip razuma - taj proturječni zakon autoimuniteta o kojem smo maločas govorili, moramo priznati da svaka kristijanizacija ratuje sa svojom suprotnošću. Rimsko kršćanstvo može biti osporeno u svom *imperiumu* u ime svojih judaističkih prethodnika, jednako kao i u ime svojih protokršćanskih prethodnika. Mnogo se teologa, mislilaca i egzegeta hvata u koštac s romanizacijom, latinizacijom kršćanstva kao izdajom prve vijesti, evanđeoske poruke. Ta klasična gesta može poprimiti mnoge oblike: prepoznao sam neke kod Voltairea, Heideggera itd. Referenca ne vodi prema judaizmu već prema protokršćanstvu. Potom, uvelike, kritika Rima je u protestantskoj tradiciji. Ima mnogo niti u tom auto-imunitetskom proturječju.

[Pitanje o simetriji prizora kolektivnog silovanja u Suci, XIX, sa žrtvovanjem Izaka.]

Pitanje silovanja i seksualnog sakaćenja je, usudujem se reći, gotovo središnje u *Vjeri i znanju*. U Južnoj Africi, ono je u bolnom središtu svih rasprava i "hearings" Komisije za istinu i pomirenje (*Truth and reconciliation Commission, TRC*) čije se sjednice prenose na televiziji i koja je osnovala jednu Rodnu komisiju (*Gender Commission*). Koncept silovanja (žene od strane muškarca, muškarca od strane muškarca - sodomiziranje u zatvorima), silovanja za koje se ne zna više ima li ili nema političku "dimenziju" ili "motivaciju", kao i svi slučajevi kojima bi se, u načelu, trebala baviti TRC, jest također koncept nasilja i traumatizma što zaprečuje ili inhibira čak i svjedočenje samom subjektu - svjedočenje koje je javno ali često i privatno, porodično.

[Pitanje o mogućem budućem iščeznuću drugog i medija, što bi značilo iščeznuće tijela.]

Podsjećam na priču o dvanaest komada poslanih plemenima Izraela na kraju moje knjižice o gostoprimstvu¹⁰, gdje sam se pozvao na Rousseaua i na jedan krasan tekst Peggy Kamuf o tome¹¹. Drugo, kad sam rekao da će riječ drugi iščeznuti, nisam mislio, avaj, da će nestati taj izraz ili olakšica. Htio sam reći da ćemo, učinkom habanja i verbalne inflacije, zloupotrebom retorike, demagogijom katkad, biti tako zasićeni tom jadnom lijepom riječju, da ćemo poželjeti zamijeniti je nekom novijom. Ali, pod

riječi "drugi" nisam mislio na ženu ili tijelo, govorio sam o fenomenu retoričkog habanja. I to je problem medija. Oni igraju važnu ulogu u trošenju (više nego u proizvodnji), pogotovo u habanju, u ritmovima iscrpljenja diskursa. Kad bismo raspolagali nekim instrumentom koji bi izmjerio koliko su neka riječ ili motiv mogli trajati u XIX. stoljeću i koliko se kratko opiru danas, izmjerili bismo učinkovitost medija. To jednako vrijedi kako za modu tako i za sve što je podvrgnuto povijesnom ritmu. Mediji strahovito ubrzavaju habanje.

O trećoj točki, iako sam s vama srcem, ne mogu se potpuno složiti. Naravno, multimediji tendiraju brisanju osjeta, izmještanju, komadanju tijela. Međutim, vi kao da pretpostavljate da ovdje, na primjer, nema medija - pogledajte, strojevi rade -, da naša tijela nisu raskomadana, te da smo pred tijelom *samim*! Mediji su toliko moćniji! Pun ih je ovaj prostor, baš u času kad vjerujemo da se obraćamo jedni drugima, licem u lice, izravno, živom riječju, u sadašnjosti. Čim sklopim neku rečenicu, komadanje je na djelu, i ponavljanje, iterabilnost, stanovita gramatika, kodovi, medijski stroj djeluje. To samo podržava žudnju, san o neraskomadanoj tijelu o kojem govorite - san koji s vama, naravno, dijelim - ali možda s manje... ako kažem optimizma od vas, bilo bi to pogrešno. Na sreću ili nesreću, autoimunost se smješta unutar živog tijela, unutar žive sadašnjosti i prisutnosti, i samo komadanje je uvjet te žudnje. Kad bismo uspjeli protiv svih medija ovoga svijeta doprijeti do vlastitog tijela o kojem govorite, tijela čovjeka ili žene, bio bi to kraj žudnje, kraj svega. Žudnja u čije ime govorite pretpostavlja komadanje medija, ili barem prijetnju. Mediji nisu kraj žudnje. Ima vulgarnih medija, naravno, pa čak i odbojnih, ali žudnja prolazi kroz medije, žudnja za vlastitim tijelom.

Suprotstavili ste telekonferenciju konferenciji poput ove, kao da se ovdje nalazimo u *prisutnosti*, u punini, drugih i nas samih, bez razlikovanja i odgode. U to uopće ne vjerujem. Zapravo, "manje više", kao što je govorio moj jadni otac kad bi pitanje postalo preteško. Više ili manje ali nikada u punini, malo više možda, to ovisi za koga, u kojem času, tko je bio prisutan za koga, u kojem času, ali ne bih rekao globalno i jednostavno, da se tu radi o prisutnosti živog tijela. Sretni smo da smo "u prisutnosti", naših prijatelja, vas itd. Ali mogli bismo zamisliti iskustva još snažnije kvaziprisutnosti, putem telefona ili čak televizije, u stanovitim uvjetima, pod stanovitim uvjetima, u stanovitim situacijama. Mogu na telefonu doživjeti iskustvo žudnje i prisutnosti mnogo snažnije nego "licem u lice". I katkad sa istom osobom, istog dana. Izbor nije između medija i prisutnosti. Samo predstavljanje prisutnosti pretpostavlja medijsku strukturu. Žudnja za prisutnošću prolazi kroz medijsku kušnju.

[Pitanje o važnosti patničkog tijela pape i njegove televizijske medijizacije kao tijela prisutnosti, a ne više kao posredničke prisutnosti.]

¹⁰ J. Derrida, *De l'hospitalité*, Paris, Calmann-Lévy, 1997, str. 137. [U Suci, XIX, muž silovane žene reže tijelo na dvanaest komada i šalje ih plemenima Izraela, op. ur.]. ¹¹ Peggy Kamuf, "Toward a Woman Hermeneutic: A Reading of Judges 19-21", u Athalya Brenner-Idan (ur.), *Judges*, New York, Bloomsbury Publishing 1993 [op. ur.].

Dvije vrlo slabe opaske. Radi se o krističkom tijelu pape, i zapazili ste da je na plakatu ovog skupa slika pape za nedjeljne mise. Iza njega se vidi, kao neka vrsta dvojnika, ili kao ono čiji je on dvojnik, Kristovo tijelo. A to je bolni papa¹². Što se tiče medija, papini su pothvati i njihovo iskorištavanje započeli kad mu je bilo jako dobro. Premda živ i živahan, znao je, svi su znali da je već smrtno: tim više što se papom postaje u poodmakloj dobi. Usto, doista postoji dodatna zavodljivost u slučaju umirućih.

U pravu ste kad suprotstavljate judaistički ili islamski (nadasve islamski) pravac kršćanskom pravcu, kao pravac komentara pravcu čija je sudbina u lišavanju od komentara iskustvom prisutnosti. Što se lišava komentara? Upravo *slika, ikona* prisutnosti ili "stvarna prisutnost". Tu se nema više što odgonetnuti. Hitna potreba za beskonačnim komentarom, za beskrajom glosom, nada je se zbog odsutnosti slike, zbog udaljavanja prisutnosti stvarnog tijela u hostiji. A judaizmu i islamu je zajedničko iskustvo neprimjetnog, transcendencije, dakle odsutnosti: to su religije pisma, iskustva beskonačnog gonetanja tragova. Islamska ili judaistička tradicija (Talmud ili Kabala) svjedoče o nužnosti beskrajnog "komentara" (preuzimam vašu riječ komentar ali nisam siguran da je sasvim prikladna, prije bih rekao "tumačenje"), tamo bog nikada ne pokazuje svoje lice niti se otjelovljuje. Vezuje se dakle iskustvo tajne uz iskustvo beskonačne glose. Tamo gdje se Stvar ne pokazuje, gdje se ona ne očituje *sama*, sučelice, tamo gdje Uzrok ostaje tajna, treba glosa. Stoga sam i započeo Abrahamom i Izakom. Nikad nećemo znati što se dogodilo u krajini Morija, nikad to nismo i nećemo vidjeti. To što se judaizam i islam utemeljuju više na Abrahamovoj strani, to možda znači da više vole čas u kojem ništa nije pokazano, gdje se ništa nije dogodilo što ne bi ostalo suspendirano. Može se i treba beskonačno proizvoditi glose o nekoj tajni, tajni između Boga i Abrahama, Božjoj tajni za Abrahama. "Samo bez novinara i vijesti! Bez ispovjednika i psihoanalitičara!" Među bezdanim i nadeterminirajućim sredstvima ove sheme, stoji još i ovo: nijedan zahtjevn i ambiciozni kršćanski teolog neće prihvatiti ovu opreku; stoga što se kršćanska gesta sastoji u interiorizaciji te scene u ime beskraja. Tajnoviti beskraja ostaje, a i virtualizacija. Euharistija, ta stvarna prisutnost, je također stanovita virtualizacija. Kakva je razlika između tajne i virtualnog očitovanja? Nijedan kršćanin neće olako prihvatiti, pretpostavljam, raskid o kojem govorim; on će ga najprije interiorizirati i, interiorizirajući ga, žalovati. Žalovanju za Bogom pak, za čovjekom-Bogom, u glavnom smislu te riječi, nema mjesta ni u judaizmu ni u islamu. To su mišljenja života i živog života gdje žalovanje nema iskonsko, utemeljujuće mjesto kao u kršćanstvu. I upravo se tu proizvodi oduhovljavajuće obeskonačenje, koje je interiorizirajuće i koje nalazi, u kršćanstvu, čija je možda bit, po definiciji bezgranična sredstva. Sveti Pavao je prisvojio obrezivanje interiorizirajući ga, oduhovljujući svu njegovu doslovnost. Komentari o kojima govorite su uvijek doslovni komentari, uvijek se tu radi o moći slova. Tu je moć slova Sveti Pavao oduhovio i spektralizirao beskrajinim sredstvima kršćanskog čitanja, koje nikad neće pri-

hvatiti da bude svedeno na ne-čitanje.

Insistiram na strukturalnom stoga što nijedna kritika televizije (ulazimo sve više i više u kritičku kulturu televizije i to je svakako dobro: treba biti na oprezu sa lažnim "izravnim prenosom", s trikovima, filtriranjem, montažom, svakovrsnim krivotvorinama itd.), nijedna kritika televizije nikada neće izbrisati ono što sam nazvao transcendentalnom iluzijom medija. Ta izvorna iluzija čini da, koliko god bili na oprezu, uvijek gledamo televiziju kao ono što nam sada pokazuje stvar samu. Iako znam da je to artefakt, umjetna fabrikacija, iako znam da je Patrick Poivre d'Arvor predstavio kao intervju s Fidelom Castrom nešto što je sam fabricirao, nakalemio, sastavio, sintetizirao, iako ja sve to znam, ipak, u intencionalnoj strukturi mojeg iskustva, ja-vidim-Poivre-d'Arvora-kako-intervjuira-Fidela-Castra. Nijedna kritika ne može izbrisati taj učinak prisutnosti. Premda *znam* što se događa, iako jako pazim, simulakrum čini dio stvari same, da tako kažem.

Nijedna kritika ne može načeti ili rastjerati tu strukturalnu iluziju. Nedvojbeno znam da to nije istina, u to ne vjerujem, ali jedno drugo vjerovanje, jedno fascinirano vjerovanje nastavlja djelovati, čiji režim zahtijeva drugačiju fenomenološku analizu. Možda je riječ *vjerovanje* ovdje previše dvosmislena. To je ono što se događa kad, u kazalištu ili u kinu, iako znam da je sve to "fiktivno" ili "imaginarno", bivam obuzet, potresen, identificiram se, "vjerujem u to" itd. Vjerujem bez vjerovanja. Radi se tu o izvornom iskustvu koje zahtijeva prikladnije koncepte. Nešto poput vjerovanja sigurno pripada tome. Trebalo bi ovdje ponovo promisliti i podvrgnuti istančanoj intencionalnoj analizi čitavu povijest pojmova poput "vjerovanja", "vjere", kredita i lakovjernosti. Čak i kad bi sve što se pojavljuje na televiziji gledali kao fikciju, ta budnost ne bi odagnala stanovitu hipnozu na javi ili fasciniranu kvazihalucinaciju: precipiramo, bez percipiranja, spektralnu noemu stvari same - *kao da je stvar sama*, nakon fenomenološke redukcije. Promijenim li registar ili filozofski model, to je kao kritika transcendentalnih iluzija kod Kanta: ona nikad ne sprečava, kaže Kant, transcendentalnu iluziju da djeluje. Kritika televizijskih mistifikacija ne sprečava ih da djeluju, te da to čine u obliku spektralne noeme "oprisutnjenja". Fenomenološka modifikacija ne mijenja ništa u sadržaju, koji nastavlja djelovati... Otuda, recimo brzo usput, uloga koju je Husserl pridavao fikciji u disciplini fenomenološke ili eidetičke redukcije.

[Pitanje o funkciji medija kao izumitelja i prevodioca stvarnosti.]

Izvlačim samo jednu nit iz ovog što govorite. Što čini Benjamin kad govori o reproduktivnosti? Ili o zajedničkom događanju psihoanalize i filma? Insistira, kad govori o "detalju", na jednoj strukturalnoj činjenici, na jednoj mnogo više kvalitativnoj nego kvantitativnoj preobrazbi: omogućujući nam da uvećamo i bolje analiziramo neki detalj, kao što nikad prije nije učinjeno, kamera nam, kao i psihoanaliza, ne daje samo uvećanu sliku siću-

šnog. Omogućuje nam pristup drugačijoj strukturi stvarnosti. Drugačija i dosad nepoznata struktura, oblik ili uzročnost pojavljuju se analizom detalja, pod mikroskopom ili upornim, istraživačkim svjetlom kamere. Uvećani detalj ne dopušta samo viđenje odlomka, već i drugačije čitanje sklopa (otvorenog ili zatvorenog). Upravo se to događa s medijima: ne predstava, življa i veća slika stvarnosti onakve kakva ona jest, već iskustvo, eksperimentiranje drugom strukturom stvarnosti. Istodobno, događajem koji ga proizvodi te pristupom koji otvara jednoj različitoj strukturi, percepciji, perspektivi - drugačijem radu.

[Pitanje o neprevodivosti Kurana, o njegovoj nemogućoj medijalizaciji, u odnosu spram sakralizacije medija.]

Nigdje privrženost neprevodivom slovu, slovu Kurana, nije tako postojana. U svakoj religiji postoji, naime, religija idioma. "Povratak religijskog" događa se doista uvijek u obliku idioma; uvijek je to religija idioma, čak i unutar kršćanstva: francuski je integrizam u jednom času isticao svoju razliku obranom latinskog u molitvi. Ali nigdje se, čini mi se, toliko koliko u muslimanskoj religiji, *fiksna* doslovnost jezika, idiomatski oblik izvorne poruke, ne sakraliziraju kao takvi do te mjere, u svom tijelu. To ne znači nužno otpor medijalizaciji, već otpor prevođenju, kao stanovitoj vrsti ponavljanja. Treba ponavljati slovo, ali to ponavljanje *bez promjena* mora ostaviti slovo netaknutim te se izbrisati kao ponavljanje. Zato govorim o *fiksnosti*. To ponavljanje treba reproducirati doslovnost *takvu kakva ona jest*, bez prevođenja, dakle bez onog ponavljanja koje također zovemo "prevođenjem". Tijelo slova je najvažnije. Da, u svim svojim dimenzijama, pitanje prevođenja je u središtu svega onoga o čemu danas govorimo.

Prvo je vaše pitanje, ako sam vas dobro razumio, glasilo: "govorimo li o istoj stvari?". Nisam posvema siguran da priča o Abrahamu-Ibrahimu pripada "religiji". Čim sam to nazvao "religijskim fenomenom" ili "utemeljujućim arhivom religije", kristijanizacija je možda već započela. Kao što znate, nije lako oduprijeti se kristijanizaciji. Kad nam Freud kaže da je kršćanstvo religija sina, a judaizam religija oca, da je razapinjanje na križ u neku ruku ponavljanje itd., psihoanalitičko se tumačenje smješta u stanovito tumačenje filijacije, odnosa otac-sin, filijacije u filijaciji, filijacije u tumačenju odnosa otac-sin između judaizma, kršćanstva i islama - pitanje žene ostaje u sva tri, istaknimo to, po strani. Prisiljeni smo *istodobno* naglašavati lomove unutar religija koje se zovu objavljenim (abrahamskih ili religija Knjige), a ipak ne zaboraviti da je to "isto". Što se tiče tog istog, što ustrajava kroz lomove i ponavlja se od jedne do druge "religije", kao što to kaže rimska, samo ponavljanje tog istog je u bitnom odnosu, u odnosu identifikacijske istosti, prema onom što se događa na televiziji u obliku rečenog "dijaloga među religijama", ekumenizma, religijskog kozmopolitizma. Posvuda, danas, kad se hoće, uzalud naravno, završiti neki rat, okupljaju se religije kroz svoje službene predstavnike. Ima na televiziji emisija (če-

šće muslimanskih u Francuskoj, ako se ne varam, nego židovskih ili kršćanskih, stoga što se islam češće osjeća optuženim) koje iznova prenose skupove posvećene dijalogu među religijama; vidi se na primjer neki rabin, župnik, pastor ili imam kao zajedno raspravljaju - ne bi li zaboravili ili zaustavili ratno nasilje ili kao što se ispravno kaže, "bratoubilački rat", što mahnita negdje u tom času. Ono što televizija, što medijalizacija želi uhvatiti i najprije proizvesti, jest ujedinjujući obzor te "očinsko-bratske" istosti. Poželimo li skovati formulu, rekli bismo da mediji djeluju kao medijalizacija među religijama, u ime religije, ali nadasve u ime onoga što se u kršćanstvu zove "religijom". Upravo ta religija osvaja medije, religija medija ili mediji religije.

[Pitanje o mogućem doprinosu religije ili povratku religijskog, posebno nekršćanskih religija, u preobrazbi međunarodnog prava.]

Razmotrimo, s jedne strane, preobrazbu međunarodnog prava kojom upravlja povijest evropskog prava, navlastito koncept suverene države čija je filijacija očigledno evropska. Ta preobrazba međunarodnog prava može započeti i u neevropskim mjestima ili modelima, ali također i unutar evropskog ili čak kršćanskog modela. U ime kršćanskog univerzalizma može se, na primjer, kritizirati politički, zemaljski suverenitet, vezu države i nacije; može se prokazati činjenica da u organizaciji međunarodne moći danas postoje hegemonistički učinci, da neke države-nacije (nadasve Sjedinjene Države, naravno, a potom i evropske) imaju više moći od drugih te katkad isključivu moć odlučivanja u ime ili umjesto institucija poput UN ili Vijeća sigurnosti; može se kritizirati taj oblik hegemonije u ime kršćanstva, jednako kao i u ime drugih, nekršćanskih sila ili aksioma. Ali, istodobno, ono što kritiziramo u svrhu preobrazbe i poboljšanja, pozivajući se na usavršivost, i to predstavlja kršćanski model. Međunarodno pravo, u svom današnjem obliku, u svojim principima i ostvarenjima, može se činiti nezadovoljavajućim kad poziv nevladinim organizacijama ili onome što se zove "humanitarcima" nije u igri - ili jest tako malo i dvosmisleno u odnosu na interese kojima služi. Uostalom danas se toliko govori o nevladinim i humanitarnim organizacijama stoga što se međunarodni prostor, u svojoj učinkovitosti, onakav kakvim upravljaju države-nacije koje upravljaju Ujedinjenim narodima, ne čini zadovoljavajućim. S druge strane, kad se pokušava poboljšati taj prostor međunarodnog prava, to se čini također, bar implicitno, protiv stanovite figure kršćanskog univerzalizma i kozmopolitizma, barem tamo gdje se oni odnose, konstitutivno, na bratstvo (kod dijaloga među religijama Knjige, uobičajeno prihvaćeni aksiom se može svesti na sljedeći iskaz: "Svi smo mi Abrahamovi sinovi, djeca istog Boga, te, na prilik u Božju, slični poput braće").

Taj je fraternalistički model implicitno falocentričan, privilegira brata (Oca ili sina) nauštrb sestre. Za taj je univerzalizam sestra samo slučaj brata, sestra je bratska. Konačno, govoreći jezikom porodične ili nacionalne genealogije, katkad i autohtono-

sti, taj model ima stanovito judeokršćansko ograničenje i prirodno, također uvelike islamsko. Motiv brata dominira u svim trijma religijama. I ni jednoj se od tih religija ne dovodi u pitanje bitna pripadnost naciji ili narodu. U diskursu islamske religije, to je malo složenije, između arapskog i islamskog sklopa, ali motiv pripadnosti, *rođenjem*, jednom sklopu nacionalnog tipa još uvijek je vrlo moćan. Majčinska figura koja katkad može predsjedati tom kultu rođenja ne mijenja ništa u paterno-fraternalizmu. A preobrazba će se dogoditi, ako se dogodi, protiv porodične i genealoške ukorijenjenosti prava u državi-naciji. Ali možemo li uopće reći da će se u toj preobrazbi raditi o preobrazbi *prava*? Sam koncept prava, u cijeloj svojoj povijesti, povezan je s mogućnošću stanovitog "enforcement". Kant je podsjećao da nema prava bez prinudne primjene - silom. Nema prava bez sile. Ali postoji li suverena sila bez države, bez onoga što poznajemo pod imenom država? Vrlo je teško misliti nekakvo opće naddržavno pravo. A pravo bez principa suvereniteta, ako pravo ostaje pravo, razvijat će se više u smjeru novih oblika naddržavnih država koje su još uvijek države, prije nego u smjeru nedržavnih sila ili moći koje bi napustile samu shemu suvereniteta. Nismo spremni dovesti u pitanje državni oblik općenito, iako su neke države sve više prisiljene odustati od starih oblika vlastitog suvereniteta.

[Pitanje o odnosima između medija i otjelovljenja, kako u slučaju Krista tako i u slučaju hinduističkih ili budističkih figura.]

Izgledat ću kao da zloupotrebljavam proturječje na koje sam ukazao na početku, zapravo na samoproturječje što mi se čini u srži stvari, ili da kažem preciznije, na samoproturječje koje se ne može dijalektizirati i koje vodim prema autoimunitetu. Bilo da se radi o kenotafu, o grobu bez leša, ili o praznini kenoze, ta odsutnost ili ispražnjenost, taj nestanak tijela ne proturječi nužno pozivu na vidljivost ili na sliku. Na stanoviti način, televizija sama predstavlja figuru toga: poziv na medije, to je nestanak tijela, bilo da više nema leša, i ono će uskrsnuti, to sigurno predstoji (sigurnost onog što se više ne događa i što se nikad više neće dogoditi, ali ne propušta stalno *bosti* u slici, najaviti se ili skicirati, iako znamo da je to sigurnost *ničega*) bilo da je postalo kruh i vino, hostija, oduhovljena, spektralizirana, virtualizirana krv i tijelo, što se mogu potrošiti. Neki kršćanski teolozi mogu prokazivati televiziju kao opačinu. Ali i to nužno nije protiv ove logike. Teologija ima uvijek više sredstava na raspolaganju nego što mislimo. Televizija nije tu zazvana kao oduhovljavajuća spektralizacija već kao iskušenje jedne nove idolatrije, novog paganskog kulta slike. Za tu teologiju zlo leži u iskušenju puti idola, ne u ikoničkoj spiritualnosti.

Michel Deguy

Proza

ODABRAO I S FRANCUSKOGA PREVEO: Nenad Ivić

Nedostaješ mi, ali sada
 Ne više od nepoznatih
 Izmišljam ih prosijavajući iz tvojih lica
 Zemlju što bogata bijaše svjetovima
 (kad svaki je kralj otok jedan vodio
 približnom procjenom svojih dobara (pepeo
 Ptica, mangan i salamander)
 I kad su brodolomnici sklapali saveze rubova

Sad mi nedostaješ ali
 Poput nepoznatih
 Kojima nestrpljenje s tvojim licem zamišljam
 Bacio sam zube tvoje snohvaticama
 Prema tebi bijah snishodljiv

(Ima vestalki što iznova vraćaju Pacifiku
 Voda se njegova puši To je nakon odlaska vjernika
 Ocean slini poput mongola na jastucima kreveta
 Gruda strvine i dlake u žlijebu soli
 Slon neki huli Posejdona)

Ne nedostaješ mi više od onih
 Koje ne poznajem sad
 Orfički postade Bacio sam
 Tvoju raskomadanu odsutnost u više dolina
 Pretvorio si me u domaćina Znam
 Ili izmišljam

Branko Vučićević
uz scenografski
element korišten u
snimanju
televizijske serije
Mamma Lucia,
režija Stuart
Cooper, književni
predložak Mario
Puzo, glavna uloga
Sophia Loren

Posrijedi je maketa
američkog
drugstorea,
fotografija je
snimljena nakon
završetka snimanja
serije, prigodom
izleta Vučićevića i
Vuka Babića u
Pančevo, 1988.

BRANKO VUČIĆEVIĆ

1934 – 2016

Temat priredio: **Branko Matan**

Branko Vučićević, 7. 7. 1934, Beograd – 18. 1. 2016, Beograd. Autor filmskih i drugih scenarija, filmski kritičar, publicist, književni prevodilac. Studirao engleski jezik i književnost na Filološkom fakultetu. Od druge polovice pedesetih suradnik više kulturnih i filmskih glasila (*Danas*, *Film danas*, *Književne novine*, *Ekran*, *Filmska kultura*). Svojim utjecajem značajno obilježio redateljski rad Dušana Makavejeva, Želimira Žilnika, Karpa Godine i Bate Čengića.

Scenarist ili koscenarist dugometražnih filmova:

- *Ljubavni slučaj ili tragedija službenice PTT* (režija Dušan Makavejev, 1967)
- *Nevinost bez zaštite* (režija Dušan Makavejev, 1968)
- *Rani radovi* (režija Želimir Žilnik, 1969)
- *Uloga moje porodice u svjetskoj revoluciji* (režija Bata Čengić, 1971)
- *Slike iz života udarnika* (režija Bata Čengić, 1972)
- *Splav Meduze* (režija Karpo Godina, 1980)
- *Mister Montenegro* (režija Dušan Makavejev, 1981)
- *Šumanović – komedija umetnika* (režija Branimir Dimitrijević i Boris Miljković, 1987)
- *Umetni raj* (režija Karpo Godina, 1990)

Od scenarija u širem smislu vjerojatno je najpoznatije njegovo koncipiranje biografije izmišljenog umjetnika Ilije Dimića. Ostvareno u razdoblju 1990 – 2016. u suradnji sa slikarom Dušanom Otaševićem (koji je stvorio Dimićev opus).

Objavio knjige:

Dečji filmski klub (kao priređivač, 1958), *Avangardni film 1895-1939*, knjige 1-2 (1984-1990), *Imitacija života* (1992), *Paper Movies; Poučne priče* (1998, suizdavač zagrebački Arkzin), *Srpske lepe umetnosti* (2007), *Neobični doživljaji gospodina Benjamina u zemlji boljševika* (2009)

Preveo četrdesetak knjiga, dosta njih za glasovitu biblioteku Sazvežđa beogradske izdavačke kuće Nolit. Evo djelomičnih popisa:

nefiktionalne:

Fung Ju-Lana (tj. Féng Yǒulána, *Istorija kineske filozofije*), Sergeja Ejzenštejna (*Montaža atrakcija*, dio teksta), Marshalla McLuhana (*Gutenbergova galaksija*), Lionela Trillinga (*Iskrenost i autentičnost*), Waynea C. Bootha (*Retorika proze*), Camille Gray (*Ruski umetnički eksperiment*), Jamesa H. Billingtona (*Ikona i sekira; Istorija ruske kulture, jedno tumačenje*), Brune Bettelheima (*Značenje bajki*), Geralda Jamesa Whitrowa (*Vreme kroz istoriju*), Reay Tannahill (*Čovek i seks*), Géze Róheima (*Nastanak i funkcija kulture*),

Petera i Jean Medawar (*Nauka o životu*), Deje Browna (*Divlji zapad*), Ericha Fromma, D. T. Suzukija i Richarda De Martina (*Zen budizam i psihoanaliza*), Petera Wollena (*Znaci i značenje u filmu*), Annette Michelson (*Filofska igračka*), Margaret Donaldson (*Um deteta*), *Antropologiju žene* (zbornik koji su priredile Žarana Papić i Lydia Sklevicky), Davida Reubena (*Sve što ste oduvek želeli da saznate o seksu – ali se niste usudili da pitate*), Jamesa Bevana (*Porodični lekar*),

autora fikcije:

Ambrosea Biercea (*Neobične priče, Uvrnute basne, Grob bez dna, Smrt Halpina Frejzera, Pričica*), Marka Twaina (*Novi doživljaji Toma Sojera*), Vladimira Nabokova (*Lolita, Lužinova odbrana*), Malcolma Lowryja (*Ispod vulkana*), Arthura Conana Doylea (*Avanture Šerlocka Holmsa*), Sylvije Plath (*Stakleno zvono*), D. H. Lawrencea (*Ljubavnik ledi Četerli*), Kurta Vonneguta (*Klanica-pet ili dečji krstaški rat*), Joyce Carol Oates (*Američki apetiti*), Arthura C. Clarkea (*Sastanak sa Ramom*), Edwarda Packarda (*Podzemno carstvo, Zabranjeni zamak, Ko je ubio Harloa Trombija?*), Douglasa Termanna (*Balonom do Sahare*), Richarda Brightfielda (*Tajna piramida*), R. A. Montgomeryja (*Zagonetka Maja*).

Čitatelj časopisa *Gordogan*.

B. M.

Nenad Polimac

Samozatajni provokator

U povodu smrti Branka Vučićevića

Da ste me 70-ih pitali tko je najbolji jugoslavenski filmski kritičar svih vremena, bez premissljanja bih odgovorio – Branko Vučićević.⁰¹ Čitao sam tada sve što se u nas objavljivalo o filmu, no posebno me privlačio časopis *Film danas* u izdanju Jugoslovenske kinoteke, koji je izlazio krajem 50-ih. Pisale su tu buduće redateljske zvijezde Dušan Makavejev, Živojin Pavlović i Aleksandar Petrović, već ugledni teoretičar Dušan Stojanović, no Vučićević ih je po mom sudu sve natkriljivao. Znao je biti bezobrazan, obožavao rušiti mitove, Frank Tashlin iz *Artista* i *modela* i *Hollywood* ili *propast* po njemu je bio važniji redatelj komedija negoli Charles Chaplin iz svoje zvučne faze, obrušio bi se na *Oklopnjaču Potemkin*, pa i na mit o Greti Garbo, pisao hvalospjeve Douglasu Sirku (*Potamnjeni anđeli*) dok još u nas pojma nisu imali tko je on, ukratko, bio je naš pandan tadašnjoj modernoj francuskoj, američkoj i britanskoj filmskoj kritici. Posebno mi se dopala njegova recenzija filma *Senso* Luchina Viscontija, koja je na svoj način bila poprilično subverzivna, jer je potpuno stao na stranu junakinje, kontese Livije Serpieri (Alida Valli) koja pronevjeri novac skupljen za rodoljubnu stvar kako bi svog ljubavnika, austrijskog časnika Franza Mahlera (Farley Granger) spasila iz vojske. Po njemu, revolucionari u filmu blijede su, jedva postojeće figure, što je znak nove pobjede umjetnosti nad politikom, ali kad Mahler kaže: “Što za mene znači pobjeda koju su moji zemljaci izvojevali kod nekog mjesta zvanog Custozza”, recenzent priznaje da je zadržao suze samo zbog predrasude da je “nesputanost emocionalnog reagovanja nedostojna dobro vaspitanog gledaoca”.

Fascinacija Vučićevićem kao kritičarom imala je dosta ozbiljan problem. Rođen 1934. u Beogradu, gdje je studirao engleski jezik i književnost na Filološkom fakultetu, on je, naime, već 1963. zaključio da pisanje o filmu nema nikakvog smisla. U drugoj polovici pedesetih pripadao je eliti beogradskih filmoljubaca, nije izbjivao iz čitaonice Jugoslovenske kinoteke u Knez Mihajlovoj ulici jer su tamo stizali relevantni strani filmski časopisi, go spođa Dobrović, supruga pokojnog slikara Petra Dobrovića, ko-

ja je vodila biblioteku, upoznala ga je s mladim Dušanom Makavejevom i još nekolicinom filmskih aspiranata, a tamo je prvi put pročitao i neki broj glasovitog američkog časopisa *Film Culture*, za koji se drznuo napisati i članak o novim kretanjima u jugoslavenskoj kinematografiji, objavljen u broju 4 od 1957, odmah uz imena poput Jonasa Mekasa, Georgea Maciunasa i Hermana G. Weinberga.

“Spavajući” član *Fluxusa*

Zašto je prestao pisati o filmu? Možda ga je zamorio klasični narativni film, već je tada ustvrdio da je *Do posljednjeg daha* najljepši film koji je ikad gledao, jer nije imao previše veze s kinematografijom na koju smo dotad navikli, sve više se zanimao za avangardu - poslije je objavio knjige *Avangardni film 1895-1939* (Beograd, 1984) i *Avangardni film 1895-1939 - drugi deo* (Beograd, 1990) - počeo je i prevoditi, a privučen radom Maciunasove legendarne međunarodne modernističke grupe *Fluxus*, obratio se njezinom osnivaču: dobio je nekoliko njegovih publikacija te poziv da im se pridruži vlastitim radovima. Odgovorio je: “Moj opus je vrlo skroman, sastoji se od akcija izvedenih u svakodnevici koje bi trebale ostati anonimne, neponovljive i nezabilježive, a koje mogu i ne moraju imati izvjesne posljedice ili izazvati lančane reakcije”. Zadovoljio se da bude “spavajući” član *Fluxusa*, a njegovo ime i biografiju i danas možete naći na web stranici www.fluxus-east.eu.

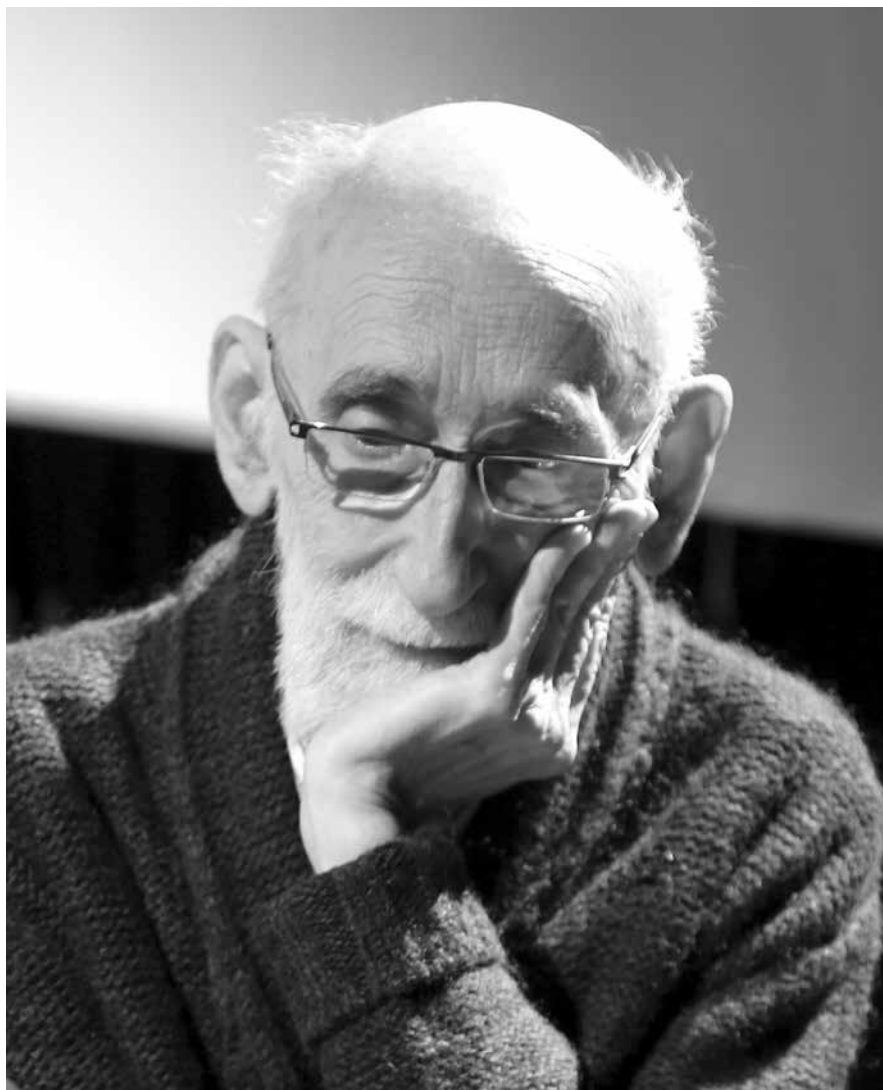
Godine 1965. Makavejev je režirao svoj prvi cjelovečernji igrani film *Čovek nije tica* koji je prošao jako zapaženo, u Avala filmu su bili zadovoljni i odobrili mu drugi film, *Ljubavni slučaj ili tragedija službenice PTT* (1967), za koji jedva da je postojao sinopsis, no to nikog nije ni zanimalo jer su se direktor Ratko Dražević i njegovi dramaturzi bavili produkcijom svog glavnog aduta, etno spektakla *Skupljači perja* Aleksandra Petrovića. Makavejev je dobio skroman budžet i odmah pozvao svog prijatelja Vučićevića

⁰¹ Ovo je proširena i dotjerana verzija teksta koji je izvorno, kao neposredna reakcija na vijest o smrti Branka Vučićevića, objavljen u *Jutarnjem listu*, 23. 1. 2016, str. 60-61, pod naslovom *Tihi kulturni autoritet cijele regije*.

na suradnju. Dogovorili su se za kolažni koncept, radnja se povremeno prekidala izlaganjima seksologa Aleksandra Kostića i kriminologa Živojina Aleksića, a pravljenje hrane imalo je istu važnost kao i ljubavna scena. Bio je to film potpuno originalan ne samo po standardima jugoslaven-ske nego i svjetske kinematografije. *Skupljači perja* bili su hit u Cannesu 1967, ali i *Ljubavni slučaj* izazvao je veliko zanimanje na međunarodnoj filmskoj sceni. Vučićević je potpisan kao koscenarist i pomoćnik režije, pa ga je Makavejev pozvao još jednom na suradnju, pripremao je svoj dotad najneobičniji film *Nevinost bez zaštite* (1968), čija je jezgra bio istoimeni, prvi srpski zvučni film iz 1942. a između ulomaka insertirane su ekshibicije njegove još uvijek vitalne zvijezde i redatelja Dragoljuba Aleksića u današnje doba. Makavejev i Vučićević intervenirali su u taj kolaž na najrazličitije načine, ručno bojali crno-bijelu fotografiju, a malo kome je promakla stanovita sličnost Aleksića s Josipom Brozom Titom. Film je dobio Srebrnog medvjeda i nagradu kritičara FIPRESCI na Berlinaleu, pobijedio je i na prestižnom festivalu u Chicagu, a Makavejev je uvršten – zajedno s Jerzyjem Skolimowskim i Nagisom Oshimom (između ostalih) – u zbornik *Drugi val*, kojim su britanski kritičari prognozirali nasljednike francuskog novog vala.

Rani radovi

I Vučićeviću je porasla cijena, novi angažman ponudio mu je mladi Želimir Žilnik, dotad poznat po žestokim socijalnim dokumentarcima, a njegov prviijenac zvao se *Rani radovi* po glasovitoj knjizi Karla Marxa. Novosadsko poduzeće Neoplanta tada je imalo vrlo liberalnu upravu, pa je malo koga zasmetala priča o četvoro revolucionara koji žele uskladiti komunističku teoriju i socijalističku zbilju. Vučićević nije imao ništa protiv političke radikalnosti, štoviše, a ni Žilnik se nije sustezao. Jugoslavenska javnost bila je poprilično šokirana kad su *Rani radovi* početkom ljeta 1969. dobili Zlatnog medvjeda u Berlinu i specijalnu preporuku za mladež. Bilo je to razdoblje procvata radikalnog političkog

Branko Vučićević – 27. studenog 2014. održan mu je *hommage* u Muzeju Jugoslovenske kinoteke u Beogradu, u Kosovskoj ulici – sudjelovali su Slobodan Šijan, Aleksandra Sekulić, Boris Miljković i Dejan Kršić. Fotografiju je snimio Karpo Godina.

Branko s kućnim ljubimcima, psima i mačkama u svom stanu u Cvijićevoj ulici. Za njih se uglavnom brinula njegova supruga, slikarica Marija Dragoljović. Ona je i snimila ovu fotografiju.

Proslava rođendana Branka Vučićevića 7. srpnja 2014. u beogradskom restoranu *Kolesterol* – uzvanici su i Marija Dragojlović, Bojana i Dušan Makavejev te Goranka Matić koja je fotografirala događaj

filma, pa nikog nije posebno začudilo što je Žilnikov film u borbi za nagradu potukao i kasnijeg oskarovca, film *Ponoćni kauboj* Johna Schlesingera.

Kod kuće je bilo drukčije. Film je nešto kasnije u Puli dobio skromnu specijalnu diplomu za režiju, a počela je i kampanja

Dušan Makavejev zbližio se s Brankom Vučićevićem u knjižnici Jugoslovenske kinoteke u Knez Mihajlovoj i na projekcijama klasičnih filmova u Muzeju kinoteke u Kosovskoj ulici. Poslije su surađivali na filmovima *Ljubavni slučaj ili tragedija službenice PTT*, *Nevinnost bez zaštite* i *Mister Montenegro*.

protiv “crnog vala”, tj. ostvarenja koja suviše inzistiraju na ružnoj slici jugoslavenske društvene stvarnost. Tito je osobito bio uvrijeđen filmom, navodno je prekinuo internu projekciju i bijesno pitao “Pa što ti mladi hoće?!” a među naslovima koji su se odjednom našli na nepisanoj “crnoj listi” bio je i ovaj. Kada je predsjednik navratio u Zagreb na važan politički sastanak, prikazivač je privremeno skinuo s repertoara film, koji je dotad imao dobar posjet, ne zbog političke provokativnosti, nego vrlo izazovne scene seksa Milje Vujanović i Čedomira Radovića, i zatim ga vratio u kina.

Vučićević nije umišljao da su filmom uzdrмали jugoslaven-ski komunistički sustav. Već sama činjenica da je napravljen i da je dobio dozvolu za prikazivanje ukazivala je na njegovu stabilnost, te svoje teze obrazložio u podužem, vrlo elokventnom eseju. *Rane radove* snimio je mladi slovenski direktor fotografije Karpo Godina, njegov rad dopao se Bahrudinu Bati Čengiću koji je upravo pripremao za Bosna film još provokativniji projekt, ekranizaciju knjige Bore Ćosića *Uloga moje porodice u svjetskoj revoluciji* (1971): kolikogod u medijima napadali “crni val”, direktorima domaćih poduzeća bilo je jasno da takvi filmovi sjajno prolaze na međunarodnoj filmskoj sceni. Vučićevića je Čengiću preporučio Godina, ali i Bora Ćosić, koji je u svibnju 1970. izdao nevjerovatno moderan zbornik *Mixed Media*: Vučićević je u njemu surađivao, ali ga je i dizajnirao, što mu je bio prvi posao takve vrste, iako u njemu nije imao osobitog iskustva.

Pa dok su se suradnje s Makavejevom zasnivale na konceptu “srpskog reza” (Serbian cutting), kolažiranja naizgled nespojivih materijala, Čengić se sa svojim novim suradnicima odlučio za nizanjanje tabloa sa subverzivnim političkim sadržajima. Za vizualni stil pobrinuo se Godina, ali i Vučićević je bio poprilično upućen u modernistička umjetnička zbivanja tog razdoblja. *Uloga moje porodice u svjetskoj revoluciji* primljena je u službeni program fe-

Eva Ras i Slobodan Aligrudić u filmu Dušana Makavejeva *Ljubavni slučaj* – prva Vučićeveva suradnja s njegovim dugogodišnjim prijateljem i njihov prvi veliki međunarodni uspjeh

Dragoljub Aleksić izvodi ekshibicije u novom dijelu *Nevinosti bez zaštite*, u kojoj su Makavejev i Vučićević usavršili koncept "srpskog reza", kolažiranja materijala iz najrazličitijih izvora

Adem Čejvan u filmu *Slike iz života udarnika* Bate Čengića – jedno od najvažnijih ostvarenja crnog vala u Puli je gurnuto u informativnu sekciju i poslije uopće nije prikazivano u kinima

Splav Međuze, redateljski prvijenac Karpa Godine po originalnom scenariju Branka Vučićevića – Petar Panić (u prvom planu), Erol Kadić, Boris Komnenić i Frano Lasić kao mladi avangardisti iz dvadesetih godina prošlog stoljeća

stivala u Veneciji, tamo proglašena jednim od filmova godine, putovala po svijetu i otkupljivana za distribuciju, ali je u Jugoslaviji slabo prikazivana, između ostalog ni u Zagrebu niti u Beogradu. Kao najveći problem pokazala se scena koju je osmislio upravo Vučićević, junaci na proslavu rođendana donose tortu u obliku Staljinove glave i nožem zasjeku njezin vrh, tj. samo tjeme. Govorilo se – zbog ovog će protestirati sovjetska ambasada – i film je sklonjen da ne uvrijedi najmoćniju zemlju Istočnog bloka.

Unatoč problematičnom odjeku na domaćem terenu, Čengić, Vučićević i Godina surađivali su na još jednom subverzivnom filmu, *Slike iz života udarnika*, koji je producirao sarajevski Studio film, pokušavajući se probiti kraj moćnog Bosna filma, kompanije koja se valjda zasitila svoje problematične redateljske zvijezde. Koncept tabloa ostao je isti, ali za negativan prijem presudila je neugodna priča o rudaru udarniku (igra ga je Adem Čejvan), kao i završnica u kojoj junak priča o svom susretu s Ti-

tom, a drugi radnici razmišljaju o odlasku u Njemačku. Potonja je odmah izbačena (kasnije je, nakon raspada Jugoslavije, zahvaľujući trudu slovenske televizije i Karpa Godine, u nekim verzijama vraćena), ali to nije pomoglo filmu, jer je crni val nakon Karađorđeva bio prešutno zabranjen.

Vučićević je raspolagao mnoštvom talenata, prevođenje se činilo najunosnijim (premda je prevodio Marka Twaina, Vladimira Nabokova i Kurta Vonneguta, i danas posjedujem knjige iz biblioteke Zenit, koje je uređivao Žika Bogdanović, a prilagodio na srpski Vučićević – *Značenje bajki* Bruna Bettelheima i *Divlji Zapad* Deeja Browna), no od filma se morao oprostiti zadugo. Pribjegavao je i triku holivudskih scenarista koji su se pedesetih našli na crnoj listi i izbjegavao se potpisati na svoje radove, međutim, obavještajne službe su bile dobro upućene u njegove aktivnosti, jer je u tom razdoblju živio s Vukicom Đilas, kćeri poznatog jugoslavenskog disidenta Milovana Đilasa, a njezin je stan

Beogradska tribina u povodu izložbe ratnih fotografija *Krv i med* autora Rona Haviva, održane u ljeto 2012, koja je u Srbiji izazvala velike kontroverze – Haviv je zdesna, Branko Vučićević u sredini, a do njega lijevo Goranka Matić

zasigurno bio "ozvučen". Zato je nudio Slobodanu Šijanu projekt *Šumanović – komedija umjetnika* i predlagao mu da zataji da je njegov, no redatelj se ubrzo uvjerio da upućeni direktori poduzeća dobro znaju čiji je to rad. Film su puno kasnije, 1987, režirali za Televiziju Beograd Boris Miljković i Branimir Dimitrijević, autori prijelomnih glazbenih spotova novog vala. Rezultat je bio prilično zanimljiv, u njemu je Slobodan Šaper igrao nekoliko uloga, između ostalog i Šumanovićevog antagonista Rastka Petrovića, a ustašu koji ubija naslovnog junaka još mladi Goran Gajić, redatelj serije *Vratiće se rode*.

Splav Meduze

Šumanović – komedija umjetnika najavio je Vučićevićovo preusmjerenje na umjetničku scenu i izbjegavanje političkih oštrica (eventualno su bile dozvoljene u drugom planu). Potkraj 70-ih Karpo Godina se spremio debitirati kao redatelj, u ljubljanskom Viba filmu promijenila se dramaturška ekipa i njima je bio zanimljiv Vučićevićev scenarij o procvatu zenitizma dvadesetih godina (kako sam spomenuo, autor je bio očaran stranom i domaćom avangardom između dva svjetska rata). Tako je snimljen

Splav Meduze u kojem se nekonvencionalne umjetničke grupacije formiraju iz pjesnika, slikara, sportaša i pustolova (*Nevinost bez zaštite* nametala se kao logičan prethodnik). Bio je to prvi Vučićevićev originalni scenarij, a unatoč tome što je film bio itekako zapažen 1980, pravu reputaciju je dočekaio tek raspadom Jugoslavije, kada su ga u jednom glasanju izabrali za najvažniji film slovenske kinematografije. U njemu koncept "srpskog reza" nije izbjegnut, poticaj za film bio je bunkerirani poratni slovenski filmski žurnal o tome kako slijepa djeca doživljavaju socijalizam. Izvorni materijal uvršten je u završnicu kad junakinja (Olga Kacjan) u požaru oslijepi i dospije u jednu takvu ustanovu.

Makavejev mu je u isto vrijeme osigurao najmanje rizični angažman, suradnju na scenariju velikog europskog hita *Mister Montenegro*, švedsko-britanske koprodukcije sa Susan Anspach, Borom Todorovićem i Svetozarom Cvetkovićem u glavnim ulogama, no za njega je puno važniji film *Umetni raj* iz 1990, prikazan u jednom od pratećih kanskih programa, u kojem se poigravao ikonama svjetske i slovenske filmske kulture, Fritzom Langom i Karelom Grossmannom. Bio je to njegov zadnji originalni scenarij, iznimno lucidan i slojevit, zasnovan djelomično na autentičnim činjenicama.

Vučičević kao "politički čovjek" – demonstracije u povodu inauguracije Slobodana Miloševića za predsjednika države, 1997. godine. Snimila Goranka Matić, i sama sudionica tih događaja.

Naime, kad bi se i približio stvarnosti, Vučićević je mijenjao imena protagonista ne želeći robovati povijesti, kako u *Splavu Meduze* tako i u *Umetnom raju*, a prema svojem kulturnom značaju odnosio bi se samozatajno i pomalo frivolno. Godine 1992. objavio je jedinu zbirku filmskih kritika naslovljenu *Imitacija života*, u njoj je u prilogu nemilosrdno sasjekao jedan od svojih najpoznatijih tekstova *Mala tešlinologija za početnike*, izbacio je sve članke o jugoslavenskom filmu, a ostale odabrane napise kao da je nastojao minorizirati. Miloševićevske godine proveo je burno, kraće je vrijeme uređivao i likovno opremao časopis *New Moment*, da bi naposljetku redefinirao i svoj životni kredito: taj je najprije bio "Sve je film", da bi naposljetku postao "Sve je dizajn". Među drugim knjigama koje je objavio tih godina su *Paper Movies* (Zagreb-Beograd, 1998), *Neobični doživljaji gospodina Benjamina u zemlji boljševika* (Beograd, 2009), obje pod snažnim utjecajem "srpskog reza", te knjiga ogleđa *Srpske lepe umetnosti* (Beograd, 2007).

Bio je jedna najutjecajnijih osoba u kulturi ove regije, iako se uopće nije oko toga trudio. Tihi autoritet – definirali su ga. Najveća mi je pohvala bila što mu se dopao moj poduži tekst o filmu *Pod sumnjom* Branka Belana u časopisu *Gordogan*. Rekon-

strukcija nečega što više ne postoji, potpuno novi pogled na činjenice koje je teško utvrditi, sve su to bili izazovi koji su se Vučićeviću činili zamamni i na koje se i sam navraćao u nekoliko navrata. Umro je u utorak 18. siječnja u 82. godini u Beogradu, usred posla kojeg se upravo prihvatio. To je smrt koju bi mnogi poželjeli.

Na žalost, dogodilo se to usred našeg dugogodišnjeg dogovaranja za poduži životni intervju, koji smo u nekoliko navrata najavljivali u *Gordoganu*. Najbliže smo tome bili početkom 2015, kada sam ga posjetio u njegovom stanu u Mihizovoj ulici u Beogradu, i on mi je dao prvi dio materijala koje moram svladati da bismo počeli ozbiljnije razgovarati. Otad mi je mailom poslao još nekoliko svojih objavljenih intervjua i manje dostupnih tekstova, ali seansa dogovorena za naredno proljeće morala je biti otkazana. Priznajem, bilo me je strah da nisam dorastao njegovoj erudiciji i širini interesa da bih taj projekt obavio kako spada, ali šteta što nisam imao prilike uhvatiti se s njime u koštac.

Zlatko Burić Kićo

Branko Vučićević, prvi pokušaj

Tekst upućen Branku Matanu

Ti i ja sjedimo na Britancu i ti mi pričaš da pripremaš tekstove u povodu smrti Branka Vučićevića. Kažem ti da je on bio prisutan u mojem životu iako se nikada nismo sreli ...

Još kažem i proglašavam kako sam osjećao da je i on bio član Kugla glumišta, a kako, ovako:

Vučićević, prvi put

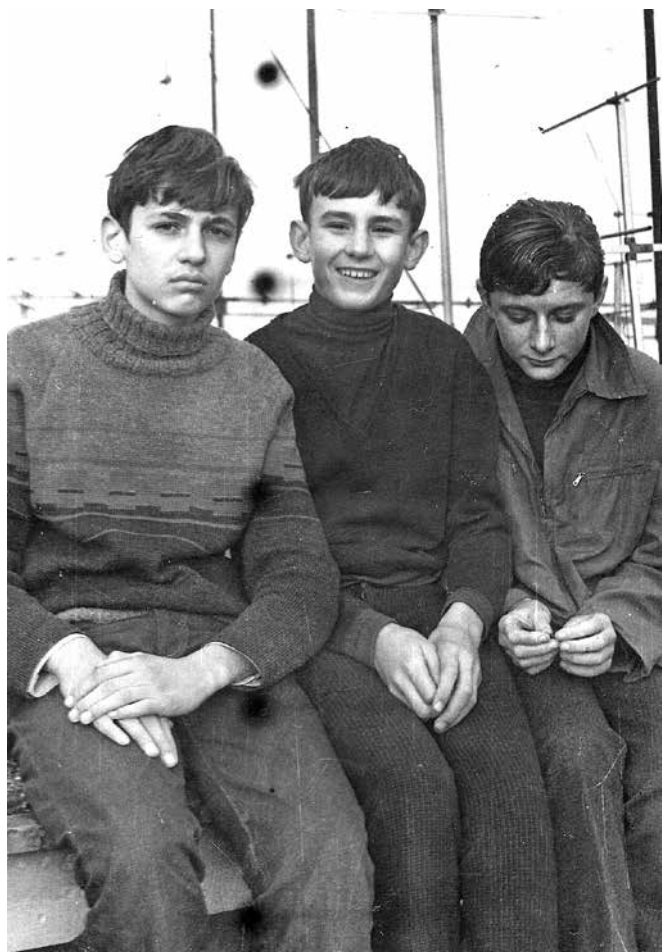
Prvi put sam za Vučićevića saznao kada sam imao valjda 16 godina, brat Mirko (stariji 11 godina od mene) donio iz Zagreba u Osijek časopis *Rok* br. 1, u plavim gumenim koricama. Ja do tada nikad tako nešto nisam vidio ni čitao. U tom broju *Roka* vidio sam da je jedan koji se zvao Branko Vučićević izabrao i uredio dio o fluxusovcima; sjećam se točno jednog teksta: *Tri telefonska događaja ... Kada telefon zazvoni može se pustiti da nastavi sa zvonjavom dok ne prestane. Kada telefon zazvoni diže se slušalica, zatim se spusti ... Kada telefon zvoni, odgovori se ...* Sjećam se i tekstova i slika iz tog plavog časopisa kojima je okupacija i otpor Praga 1968. bila opisana kao *happening* ... Drugim riječima Vučićević je bio taj koji mi je “pelcovao” estetiku koju sam već neartikuliranu osjećao u sebi kao pravu ...

Branko Vučićević, drugi put

Opet u Osijeku i opet mlad vidio sam u *Kinu Papuk* film *Nevinost bez zaštite*. U filmu, evo ga, Vučićević, sada kao ko-režiser i ko-scenarist. Film je za mene otkriće, nikada prije toga nisam

vidio, tu formu kolaža, fragmentarne dramaturgije na filmu, i nisam vidio prije da se ulična kultura može prikazati s ljubavlju i respektom. Kasnije sam s Dunjom Koproščec vidio *Ljubavni slučaj ili tragediju službenice PTT* prema Vučićevićevu scenariju. Ta dva filma utjecala su na nas, te kada smo počeli raditi Kugline predstave koristili smo kolažnu strukturu i taj žestoki topli realizam svakodnevnih prizora. Svidale su nam se pojave *Ekspert za seksualna pitanja* i *Ekspert za kriminalistiku* koji komentiraju radnju pa smo i mi takove komentatore na svoj način koristili u predstavama. Voljeli smo Dragoljuba Aleksića, želeći spektakl po sebi, a mi smo onda u prologu za *Mekane brodove* imali čovjeka koji snagom mentalnih vibri kida lance na prsima (bio je to Indoš). Ja i dan danas imam fotku na zidu Aleksića sa širokim ramenima u atletskoj pozi, djevojke prepliću ruke uokolo. Jednog dana veseli Šiš^{on} je dodao titl-parolu: *Nadam se da će naša strana pobijediti*, što razveseljava moje ukućane i prijatelje ... A potom i ono kada u *Ljubavnom slučaju ili tragediji službenice PTT* Eva Ras i Ružica Sokić hodaju ulicama Beograda i pričaju, ali zapravo smo fascinirani onim što vidimo u pozadini, tim slikama postolarskih radnji, ljudima s cekerima u pozadini, o tome se sve radi.

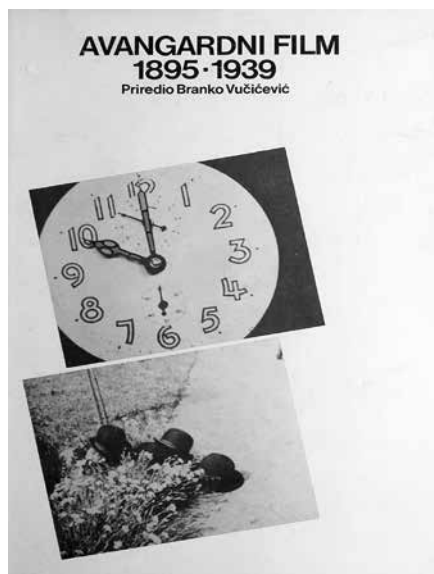
To da se vidi ta pozadina, taj takozvani svakodnevni život, bila nam je jedna od inspiracija kada smo s velikim gušterom izašli s *Mekanim brodovima* na ulice. Još uzbudljivije je bilo kada smo se pojavljivali bez najave. Ta stvarnost okolo, taj okvir realnosti, uhvaćena principom “slučajnog uzorka” na snimcima Kuglinih predstava danas je najuzbudljiviji dio dokumentacije. Od tih filmova mi smo posuđivali svjesno i objavljivali da posuđujemo svjesno: pa i naslov naše zadnje predstave *Posljednja ljubavna afera* je hommage *Ljubavnom slučaju ili tragediji službenice PTT*.

Iz vremena redovitih odlazaka u kino *Papuk*, Zlatko Burić s prijateljima Jotkeom i Čedom⁰² na krovu Baterije, Vijenac Borisa Kidriča, Osijek

Korice od mekane plave gume – naslovna stranica časopisa *Rok*, br. 1, 1969.

Ljubavno-sestrinske afere na polici – naslovna stranica knjige *Avangardni film; 1895-1939*, Radionica SIC-a (Studentskog izdavačkog centra), Beograd, 1984, 159 str.

Mekani brodovi, predstava Kugla glumišta, proljeće 1978, gostovanje u Novom Sadu, naselje Sateliti, Detelinara – na fotografiji Dunja Koprolčec u prvoj slici *Ivan se vraća kući*

Kugla glumište, poučeno velikom provalom svakodnevnice u filmu *Ljubavni slučaj ili tragedija službenice PTT*, nastavlja tom ulicom u svojim predstavama

⁰² Tj. Draganom Jovanovićem i Čedomirom Diklićem.

Film *Splav Meduze*, 1980.

Opet taj Branko Vučićević

Neke zimske? večeri? u nekom stanu, tko je bio?, sjećam se Čvarka⁰³ i Dunje, gledamo na TV film *Splav Meduze*. Film je odličan. No mi se nađemo osupnuti i ushitni. Prethodnog ljeta napravili smo predstavu *Ljetno popodne* u Dubrovniku.⁰⁴

Dogodilo se da smo napravili tijesno sličnu priču u isto vrijeme neovisno jedni o drugima.

U *Splavu Meduze* Micićevi avangardisti dolaze u blatnjavu Vojvodinu, u *Ljetnom popodnevnu* avangardni cabaret Atlantida stiže u selo pokraj Vinkovaca. A taj Sarvaš sa zemljom, kokoškama i kotlom za rakiju je na Stradunu usred Dubrovnika.

I djevojka im se pridruži. U filmu Kristina, a u predstavi Vlasta.

I pođu na putovanje.

I oba putovanja za ta dva tako snažno erotska ženska lika završe tragično.

Kristina, ne mogavši više vidjeti svjetlost, opipava određene joj predmete, a Vlasta, Lopudska sirotica čiju žudnju prevare lažnim svjetlima, otpliva u smrt.

Sjećam se te slike kada mi (Kugla) sjedimo u stanu u Zagrebu i čudimo se koincidenciji da smo napravili tijesno sličnu priču.

I ta sličnost, neko slično vrtenje ali i blesarenje učini nam se da smo kao dvojnici od kojih jedan hoda predjelom teatra, a drugi filma.

Shvatio sam da nam je, zapravo, ta priča revolucije i avangardizma koja nas je draškala, Vučićevića i nas, zajednička.

Mislim da je i za Šisov *Željezni džez* važan okidač bio Vučićevićev film *Slike iz života udarnika*.

Vučićević, junak mistične priče

Kada je Dragana⁰⁵ doselila kod mene u Kopenhagen, prije dvadesetak godina, imala je Vučićevićevu knjigu *Avangardni film*, i smjestila je kraj mog primjerka na policu. Tako su dvije bijele knjige stajale jedna kraj druge kao knjige blizankinje, dok jedna nije tajanstveno nestala, moj Vučićević ili njen, ostat će nerazjašnjeno do kraja.

Susret

Devedesetih sam bio aktivist u pokretu Migrative Art.

“Od 1992. najvažnija akcija kolektiva je osvajanje artistskog teritorija, kao umjetnički odgovor na čovjekovu bitku za granicu ... itd.”

Imam dopis od Migrative Arta iz ranih devedesetih na kojem je lista “aktivista”, tj. prisutnih u Luksemburgu, koji izvode umjetničke akcije, performanse u borbi za artistski teritorij. Na listi su i umjetnici koji su akcije podržavali šaljući svoje radove. Branko Vučićević šalje u Luksemburg svoj primjerak scenarija *Splav Meduze*. Ja sam među onima koji nastupaju. Igrao sam unutar Telepatske Internacionalne Grupe. Tako stoji otiskano. I tako smo se konačno susreli Vučićević i ja, na tom formatu A4, oko petnaestak centimetara udaljeni.

A sada mi je žao da nismo imali zadovoljstvo da popijemo čaj i popušimo cigarete zajedno.

⁰³ Tj. Branka Milkovića. ⁰⁴ *Ljetno popodne* ili što se desilo sa *Vlastom Hršak*, predstava Kugla glumišta, premijera 12. 8. 1980, produkcija Dubrovačkih ljetnih igara (u sklopu programa Dubrovačkih dana mladog teatra). ⁰⁵ Dragana Milutinović, supruga.

Zlatko Burić Kićo

Branko Vučićević, drugi pokušaj

Tekst upućen časopisu Gordogan

Na Britancu pijem kavu s Brankom Matanom i pričamo o smrti Branka Vučićevića.

Rekao sam da osjećam kao da smo izgubili nekoga iz Kugla glumišta.

Nismo ga nikad sreli, nismo nikada zajedno radili, ali bio je dio te spirale.

Evo čega se mogu sjetiti.

Vučićević, susret br. 1.

Imao sam valjda 16 godina kada mi je brat Mirko (stariji 11 godina od mene) donio iz Zagreba u Osijek časopis *Rok*, br. 1, u plavim gumenim koricama. (I to kako plavim, najplavijim!) Ja do tada nikad tako nešto nisam vidio, čitao, ni opipao.

U to sam vrijeme već s Dunjom i drugarima imao kazališnu družinu, znojili smo se, trenirali i smišljali kako da uobličimo našu radosnu destrukciju. A to što je bilo unutar tih plavih korica bilo je poput spiralnog užeta što nas je izbacilo iz bunara. Sve se moglo uraditi sa svakodnevnicom, sve su akcije bile moguće. Bio je dio u toj knjizi s uputama, opisima događanja *fluxusovaca*, saznao sam da je to uredio, tu bratiju dovukao, učinio susret, organizirao jedan koji se zvao Branko Vučićević. Sjećam se još točno jednog teksta (slike): *Tri telefonska događaja*.

Kada telefon zazvoni može se pustiti da nastavi sa zvonjavom dok ne prestane.

Kada telefon zazvoni diže se slušalica, zatim se spusti. Kada telefon zvoni, odgovori se.

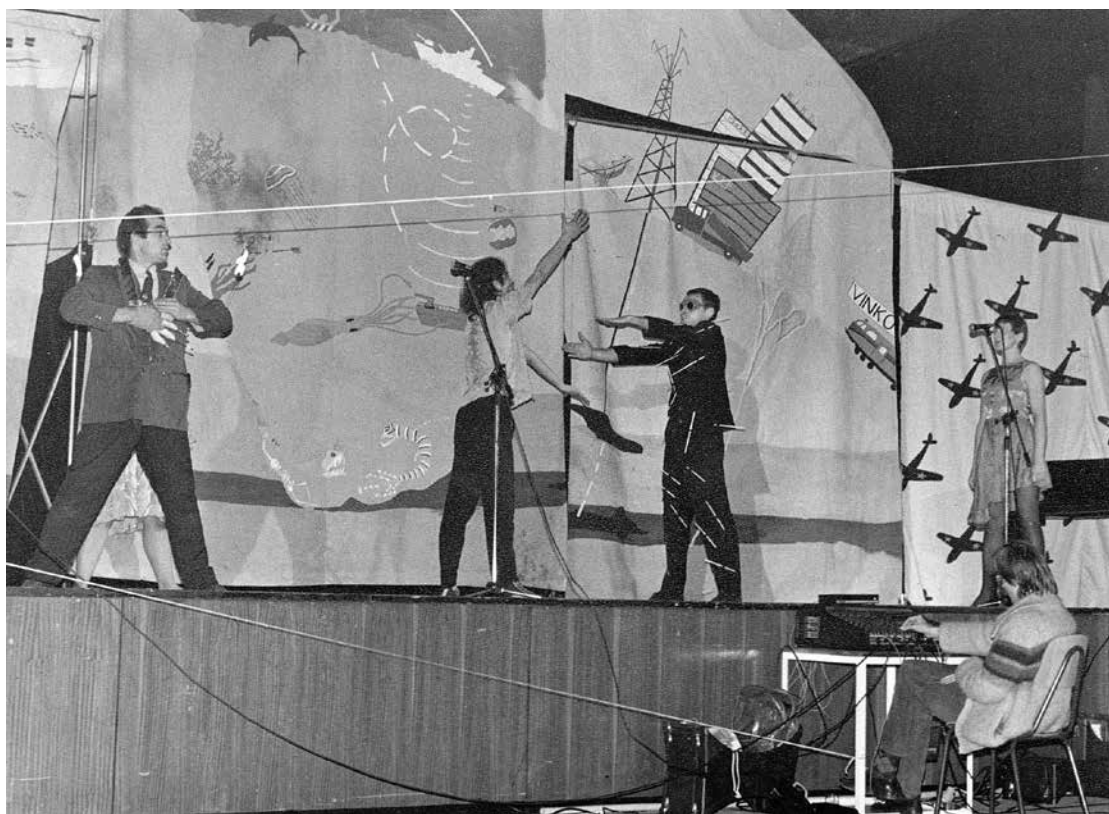
Sjećam se iz tog broja opisa okupacije Praga 1968. i otpora kao scenarija ogromnog *happenings*. Bilo je to potpuno novo promišljanje političke i umjetničke prakse.

Kad smo nakon 6-7 godina kao Kugla glumište izašli na ulice s našim akcijama i događanjima bila je to naša *Mala plava knjižica*.

Vučićević, susret br. 2.

Opet u smo u Osijeku, ali sad sam još onako, mali dječak. Početak je 60-ih godina. Otac dolazi sa posla, vadi iz svog željezničarskog šinjela isječek iz novina. Slika. Aviona u letu. Ispod aviona trapez, a za trapez zubima se drži artista. Raširio ruke i drži zastave. Ovo obavezno moraš vidjeti, kaže i iz drugog džepa vadi mi pare. Odem tramvajem do Retfale, potom sjedim na trati ni što se spušta od Rokove crkve do Drave: iznad nas leti avion s visećim-letećim artistom. Aleksić! Tih sam godina nedjeljom počeo dobivati novac da nešto pogledam u kinu popodne, tako su mi otac i mama od mene kupovali svoju erotsku slobodu (a bili su popaljeni jedno na drugo). Počeo sam tako odlaziti u kino *Papuk* u kojem su se vrtjeli čudni filmovi od kojih razumio gotovo ništa nisam, ali u kojima me ponešto žestoko privlačilo (igranje sa šibicama i paljenje u *Malom vojniku*, strava i prvi put viđene nage ženske grudi u *Onibabi*). A pokazivali su i filmove braće Marx.

Nedjeljom popodne u *Papuku* bio sam pripravan na SVE. Prođe par godina, na filmskom plakatu vidim poznati mi artista visi-leti ispod aviona i najavljuje *Nevinost bez zaštite*. Iz kina izadem ošamućen, ushitan i udarnički poletan. Tako sam susreo Makavejeva i nanovo Vučićevića u punoj snazi. Nešto kasnije u tom sam *Papuku* vidio i *Rane radove*, al od toga, možda od pubertet-

Poljubac za druga
Branka Vučićevića:

*I opet Cabaretisti
pričaju tu priču o
Željezničaru u scenama
hiperrealističnim, na
sceni željezne tračnice
na pravom pružnom
kameni, i također na
sceni tako oh! estetski
otkačene slike
spomenutih Cabaretista
koji-koje pozivaju na
skok i ronjenje u nove
svjetove.*

Prizor iz predstave
*Posljednja ljubavna
afeta* u izvedbi Kugla
glumišta, Radničko
sveučilište Moša Pijade,
Zagreb, 1982. Na slici s
lijeva: Ante Pamuković,
Zlatko Burić, Željko
Zorica, Dunja Koprliček

skog kuvackanja u glavi, ostala mi u uspomeni jedino naga Mi-lja Vujanović. Kasnije nam je ta *Nevinost bez zaštite* i potom viđen *Ljubavni slučaj ili tragedija službenice PTT*, Dunji i meni, postalo nešto što smo morali nanovo pogledati, bilo gdje možemo i bilo kada možemo (bilo je to doba prije VHS-traka). Kad smo počeli tu kuhinju koja prozvana je Kugla glumišta ta su dva filma bila često u čorbuljku. Posuđivali smo iz njih svjesno, glasno i ostavljali natuknice, ako nekog ta posudba zanima. Posuđivali smo taj sudar žestokog realizma (Eva Ras u zanatlijskom uličnom dućanu, fotografiranje života ulice u koji kamera ulazi treskom, e to je kod nas bila odluka da naše predstave igramo ne na, nego unutar Vrbika, naselju Satelit u Novom Sadu), taj sudar s konstrukcijom kolažne priče u kojoj ima spektakla, ponekad nekog novog cirkusa. Ondje Aleksić, kod nas Kuglin mimohod s artistima pristiglim s drugih planeta. Zatim, u *Ljubavnom slučaju*, oni hoda-ju ulicama i nešto pričaju, ali zapravo je fascinantn realizam u pozadini, ti šusteri, dućani u pozadini, o tome se sve radi.

To je nama bila inspiracija za *Mekane brodove*, pa smo s drugim akcijama još radikalnije zabijali, pa smo išli na prostore gdje nas ne očekuju, predstave nismo najavljivali, došli bismo u neki vanjski prostor i samo počeli igrati. Ta stvarnost uokolo, taj okvir realnosti, uhvaćena principom "slučajnog uzorka", na snimku tadašnjih predstava je strašno uzbudljiva.

U tim filmovima pojavljuju se komentatori (Sexolog, Kriminalist, Radnici na starim projektima sa svojim sjećanjima), pričaju, a opet to ode nekamo uvrnuto. Kod nas to preuzima vodi-

telj mimohoda, a i baca letke sa naštampanim pričicama pro-nađenim po novinama u rubrici pisama čitalaca u kojima netko javlja pticama da zime neće više biti ili poručuje poznaniku s kninske željezničke stanice da još uvijek sluša album Dalibora Bruna. A jedna od tih lupa ili kaleidoskopa kojom smo te priči-ce pročitali bila je pošiljka iz Vučićevićevog dućana.

Pa i naslov naše zadnje predstave *Posljednja ljubavna afeta* bio je pozdrav i dijalog s *Ljubavnim slučajem*.

Vučićević, slijedeći susreti

Nemam pojma, sigurno se može napraviti neka klasifikacija susreta: namjerni, dogovoreni, slučajni, prikriveni, a možda i susreti u vremenu, kako to god glupo zvučalo.

A u cijeloj toj priči o vezama B. V.-a i Kugla glumišta ima nešto!

Čuo sam da je volio se u raznim situacijama iznenada baciti na pod.

Indoše u herojsko doba Kuglino uvijek u početku akcija bacao u Ribu!

Puno smo igrali tih kasnih sedamdesetih godina u Beogradu. Čuli smo tamo, pričalo se, da je B. V. obilazio buvljake i imao

Snimio: Mladen Babić

Poput hrabre družine iz *Splava Meduze* junaci *Cabareta Atlantida* pedesetak godina kasnije na istome zadatku u panonskome blatu – najave *Cabareta Atlantida* za predstavu *Ljetno popodne*, kolovoz 1980, Dubrovnik, prikazivano u danima prije premijere

običaj pronađene predmete stavljati u kutije. I nas je isto tih kasnih godina 70-ih tresla groznica buvljaka. Hrelića. Pamuković⁰¹ je bio popularni lik tržnice u Sesvetama. Ja sam skupljao prozirne životinjice od sapuna. Takve će se velike kutije sa spremljenim predmetima početi pojavljivati u našim predstavama.

A onda?

Neke zimske? večeri? u nekom stanu, tko je bio?, sjećam se Čvarka i Dunje, gledamo na TV film *Splav Meduze*. Film je odličan. No mi se nađemo osupnuti i ushitni. Prošlog ljeta napravili smo predstavu *Ljetno popodne* u Dubrovniku.

Dogodilo se da smo napravili tijesno sličnu priču u isto vrijeme neovisno jedni o drugima.

(Pa i Karpo Godina je bio naš: Sedmica na Filozofskom je bila puna na *Zdravi ljudi za rasonodu*.)

U *Splavu Meduze* Micićevi avangardisti dolaze u blatnjavu Vojvodinu, u *Ljetnom popodnevnu* avangardni cabaret Atlantida stiže u selo pokraj Vinkovaca. A taj Sarvaš sa zemljom, kokoškama i kotlom za rakiju, na Stradunu usred Dubrovnika.

I djevojka im se pridruži. U filmu Kristina,⁰² a u predstavi Vlasta.⁰³

I pođu na putovanje.

I oba putovanja za ta dva tako snažno erotska ženska lika završe tragično.

Kristina, ne mogavši više vidjeti svjetlost, opipava određene joj predmete, a Vlasta Lopudska sirotica, čiju žudnju prevare lažnim svjetlima, otpлива u smrt.

I ta sličnost, neko slično vrtenje, ali i blesarenje, učini nam se da smo kao dvojnici od kojih jedan hoda predjelom teatra, a drugi filmom.

Tada sam pomislio da bismo Vučićevića morali sresti. Zapravo, a nismo. A negdje u to vrijeme dokopali smo se knjige *Avangardni film*. Dopala nas Vučićevićeva knjiga *Avangardni film*, izbor tekstova dobar i zanimljiv. A još bolje priče, biografije umjetnika. A najbolji odjeljak: *Nepoznati autor: Pismo*. I to nam bude jedna od dasaka za odskok, mi već ohrabreni uspjehom *Cabareta Atlantide* (pogotovo *Kosom slikom*) izmistificirali smo čuveni *Cabaret sa slikama iz džepnog sata čuvenog kabaterista Blaženka Borčića*. I tako njegovim stopama i skokovima, a sve to mijesajući s muzikom punka i novog vala, veliki nam je drugar Koja

i Disciplina kičme u Beogradu. Nešto je ostalo zabilježeno od RTB-a u *Kugla Kabaretu*. Snimili smo *Ljubavnicu s Marsa*, mi kabaretisti, prilično lupiti, po stripu Andrije Maurovića, a taj opet po knjizi kicoša-staljinista Alekseja Tolstoja, i izašli zdravi i čitavi. Proleter i svemirskih svjetova, ujedinite se. Shvatio sam da je ta priča o avangardizmu i revoluciji ona koja nas je draškala, koja nam je s Vučićevićem bila zajednička, a čije smo kotačiće i udove zalijevali zdravim uljem i vodom ludila. E pa to je bila naša posveta u knjizi B. V.-a. Poslije, kada je Šiš radio *Željezni džez*, mislim ja, jedan od okidača bili su filmski tabloidi iz filma *Slike iz života udarnika*. A te filmske tabloide Šiš je radio ogromne, stripovske. I velike lutke radio. I tim se temama radnika, parola i stvarnosti bavio.

Počeli smo snimati Kugla-filmove. Dragec⁰⁴ je o tome pričao: "Sviđala mi se igra s lažnim kontinuitetom montaže na filmu. U nekim scenama na trgu ljudi su se sakupljali dok smo snimali. Svaki je kadar zapravo bio performans pred publikom. Ljudi nisam micao iz kadra. Kad sam film montirao, imao sam performanse povezane u lažni kontinuitet."

Cmok za B. V.-a.

Kad je Dragana doselila u Kopenhagen prije dvadesetak godina, kao dio nomadske imovine imala je Vučićević, *Avangardni film*, pa su na polici dvije bijele knjige stajale jedna do druge kao knjige blizankinje, pa su se - i mi smo se - osjećali kao kod kuće. Jednom nekad netko je posudio jednu od njih, pa je ostala druga sama, a na žutoj dasci, na drugom zidu, na dobrom foto-papiru Aleksić pokazuje mišić i ispod titl:

"Vjerujem da će naša strana pobijediti".

U tim užasnim godinama početkom 90-tih bio sam aktivist grupe Migrative Art. Došao poštom proglas, poziv "kapitalna akcija kolektiva je osvajanje artistske teritorije, kao umjetnički odgovor na čovjekovu bitku za granice. Artistske teritorije u vremenu su apstraktna tijela postavljena u realni socijalno-politički prostor. Skulptura sa toplotom i temperaturom njenih članova koji svojim kretanjem određuju njene granice – so the border is the human soul". Kao odgovor na totalno sranje ex-Yu prostora, piše grupa ex-Yu umjetnika, juna 1992. osvojila je prvu umjetničku teritoriju. Imao sam poveći kaos i stravu u glavi, gdje da se javljam. No onda zove Sonja Savić, "Ajde Kićo, dolazi, to smo mi ..." A Sonja je bila moj buraz, pa ja s mojim Dancima, mi Telepatska Internacionalna Grupa,⁰⁵ na put do Belgije. I tako tih godina, od Koncentracionog kultur-kampa u Louvain-la-Neuveu, sretali smo se često u Beneluxu. Mrđan Bajić je predstavljao svo-

01 Ante Pamuković, član Kugla glumišta. 02 Igra je Olga Kacjan. 03 Dunja Koproščec. 04 Snimatelj Dragan Ruljančić. 05 Ili T. I. G. Grupu su u Kopenhagenu početkom devedesetih osnovali Henning Frimann i Zlatko Burić. Bavi se glazbenim performansom i gradnjom zvučnih skulptura u takozvanim javnim prostorima.

je emigrantske kofere, Boris Bakal kuha juhe od morskih algi, Jelica Radovanović crta po zidu navale malih životinja, a slovenski plesači iz *Beton Dansa* zakucavaju se u zidove.⁰⁶ Dejan Anđelković u vrtovima gradi Tatlinovu spiralu od pruća među graškom, Rundek na gitari, Aleš s filmovima iz Sarajeva, Helena Klačkočar i Ciki.⁰⁷ Mi, T. I. G., pravili smo ljude od brašna i praha paprike i otpuhivali u svim akcijama. Ivana Momčilović držala je paukove niti tih akcija. Ona je otišla do Beograda 1994, na gostovanju Flying University. Sabirno mjesto tih okupljanja, anketa i portreta bio je SKC. Jedan od učesnika bio je B. V. Pričao je o kutijama, ali o kutijama hrane. Stanovi kao skladišta. On i njegova supruga Marija najavili su dolazak na slijedeći susret Migrative Arta. To je bilo u Luksemburgu.

U nekim prostorima stare klaonice.

Nisu došli, poslali su radove.

B. V. poslao je sinopsis *Splava Meduze*. Njegova žena, Marija Dragojlović, izložbu *The empty mirrors*.

T. I. G je izveo perfomans: ozvučena kolica iz samoposluže i ljudi od brašna.

Tako smo se sreli B. V. i ja na A-4 papiru najave programa.

U akcijama Migrative Arta zakapali smo, seleći se, kutije.

Male skulpturice, Helena zagrljene ljude od pečenog tijesta, ja sličice sa šibica.

I tako smo u Luksemburgu vjerojatno zakopali negdje u nekoj kutiji i sinopsis *Splava Meduze*.

I kao napravili smo crteže s označenim mjestima gdje smo to zakopali.

I kao kad dođu bolja vremena naći ćemo se, pa ćemo to zajedno otkopati.

Ja nisam nikad sreo Branka Vučićevića, nisam ga poznavao, jedino sam mogao pričati što sam s prijateljima radio, i spominjati se onoga u čemu je on bio dio tog rada.

I da sam bio sretan da sam dijelio vrijeme s njim.

Zlatko Burić (Kičo), 13. svibnja 1953, Osijek. Kazališni i filmski glumac, performer i kulturni aktivist. Osnovnu školu i Gimnaziju Sare Bertić pohađao u Osijeku. U razdoblju 1969-1971 učio je i radio na predstavama u Dramskom studiju Minit teatra. Godine 1972. odlazi u Zagreb gdje na Filozofskome fakultetu 1978. diplomira psihologiju i sociologiju.

Jedan je od osnivača Kugla glumišta, 1975-1982. Godine 1983. odselio u Dansku. U drugoj polovici osamdesetih radio više predstava s Damir Bartolom i Željkom Zoricom u ondašnjoj Jugoslaviji. Početkom devedesetih djeluje na glazbeno-performerskoj sceni u Kopenhagenu. Godine 1993. osniva T. I. G. (Telepat-sku internacionalnu grupu). Od 1993. do 1997. bio aktivist Migrative Arta...

Počevši od 1996. glumio je u nizu filmova u Danskoj i drugim zemljama. Uz ostale: *Pusher*, režija Nicolas Winding Refn (1996), *Dirty Pretty Things*, režija

Stephen Frears (2002), holivudski spektakl *2012*, režija Roland Emmerich (2009). Redovito nastupa u danskim tv-serijama *Taxa* i *1864*.

Na kazališnim pozornicama glumio u predstavama klasičnog repertoara (najčešće u Danskom kraljevskom kazalištu), podjednako na alternativnoj sceni. U posljednje tri godine s predstavom *Tiger Lillies perform Hamlet*, nastalom u suradnji engleskog *punk-banda Tigers Lillies* i danskog *Theatre Republique*, putuje cijelim svijetom.

U novije doba stalno prisutan i na hrvatskim pozornicama, igrao s D. B. Indošem i kod Branka Brezovca, a radio i nekoliko samostalnih projekata, poput *Knjiga mrtvih* i *Kabaret tamne zvijezde*.

Nastupio u dva hrvatska filma: *Kosac*, Zvonimira Jurića (2014) i *Ne gledaj mi u pijat*, Hane Jušić (2016).

Bora Ćosić

Roman o Vučićeviću

*“Ja sam najavio da sam u depresiji da bih imao izgovor za nerad”,
piše mi u jednom od mnogih davnih pisama*

Kad i ako Gordogan pređe iz agregatnog stanja vazdušaste fatamorgane u nešto čvršće – dobit ćete ga express! Jučerašnje obilaženje knjižara nije dalo taj dugožudeći rezultat.

(BV u jednom starom pismu)

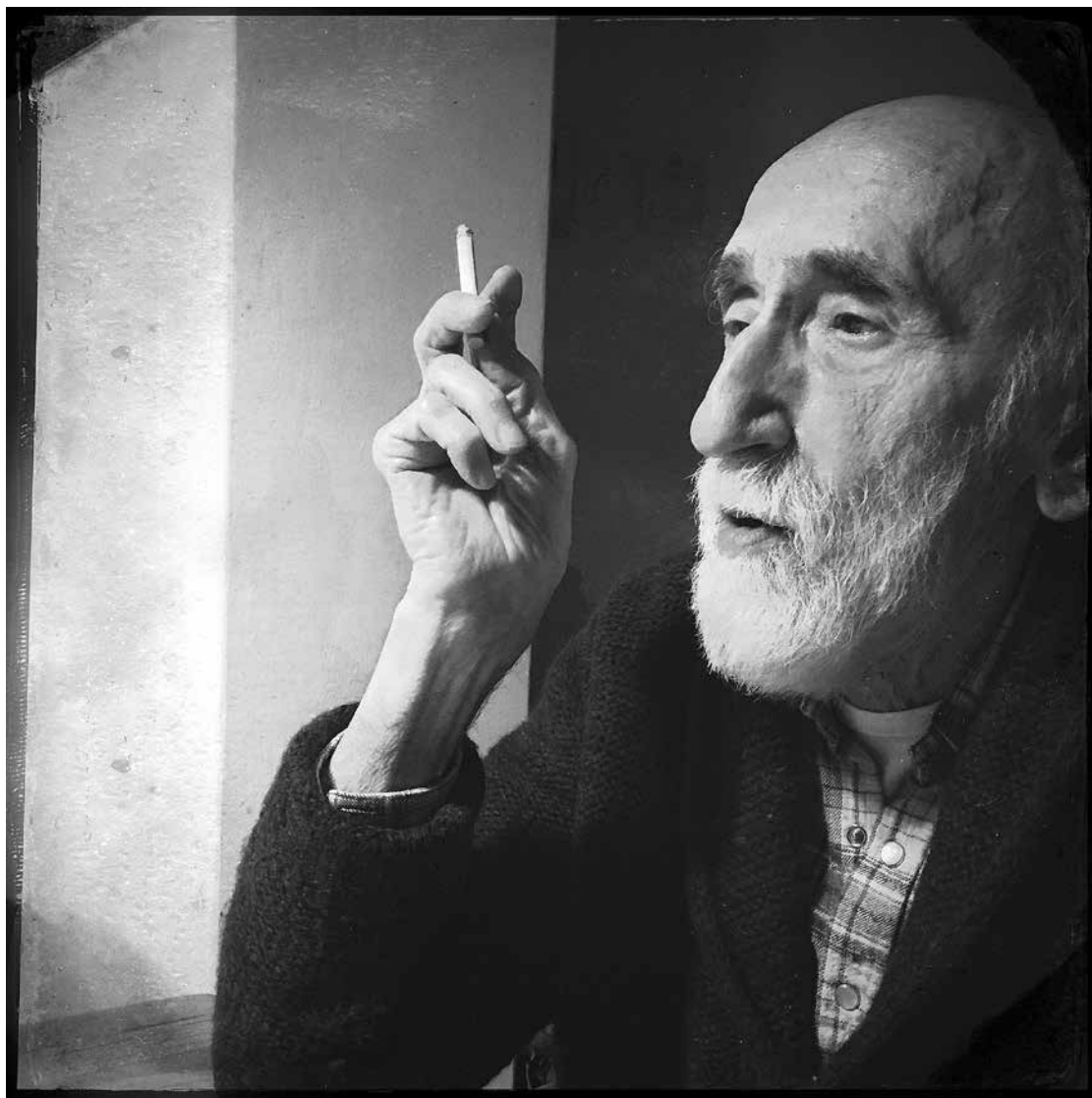
Pre stotinu godina, bauk dadaizma počeo je da kruži Evropom, onako kako su govorili za komunizam. Koji, kao privlačna, a opasna ideja ponikao je iz glave jednog vidovitog ekonomiste; najluđi artistski pokret dvadesetog veka, međutim, izašao je iz dečje sobe. Nije bog slučaja tek tako zabio prst prvog dadaiste na ono mesto u enciklopediji, gde se objašnjava dečje sricanje. Ovako kršten, dadaizam pokazao se kao iskonska kreacija dečje duše, po svom bezobrazluku, odsustvu obzira i po okrnjenom vokabularu, jer dadi dovoljno je mnogo manje slova nego preozbiljnom, odraslom svetu.

Nekim slučajem, onih dana, pri stogodišnjici dadaizma, umro je u Beogradu Branko Vučićević, najznačajniji avangardist tog područja. To na prvi pogled zvuči čudno, kad se zna da je dobar deo života proveo u nekom stanju stvaralačke obamrlosti. *Ja sam najavio da sam u depresiji da bih imao izgovor za nerad, piše mi u jednom od mnogih davnih pisama, te red spavam, red čitam bele engleske romane... Što se tiče buljenja u strop, tu se neću povinovati vašim receptima. Budući da je to moja najomiljenija aktivnost... Propustiću priliku da se obesmrtime kad se već ti o tome brineš.*

Bio je većinom indiferentan prema okolnom svetu, makar dajući, od vremena na vreme, nebrojeno doprinosa svakom artistskom poduhvatu. Ovakav, onda, pojavio se kao moj beletristički junak, čijem modifikovanom liku, osim izmenjenog imena, skoro ništa nije trebalo dodavati. U masi, dakle, likova “beletristički” neizraženih, u toj dubioznoj konstelaciji pomalja se sjena je-

dnog artiste koji dolazio mi je u pohode od vremena na vrijeme, a sve što od tih pohoda i od sveg njegovog artizma ostalo mi je u sjećanju, bile su njegove pripovijesti kako artistom se ne čuti, i kako umjetnost zapravo je ono što on kao umjetnik riješio je da umjetnički ne izrazi. Hođao je on čitave bogovetne dane po ovom našem milom gradu, a da bi o njemu, na njegovu temu, povukao jedne jedine crte kistom ili perom, o tome nije ni pomislio. Znao je sve, mogao je sve, pak ipak nije!... Došao je August Goltz k meni da mi ne saopći ni jedne jedine riječi o sebi, a šuteći i mahom niječući na neke moje upite, izašlo je da sam o njemu znao više nego je on pomislio da se znati može. Jer njegovo htijenje, ponavljam, bilo se sastojalo jedino u tome da ne bi htio ništa, i da zapravo nije želio ništa... Sve što se od Goltza moglo čuti, bilo je da umjetnost kao obrt i kao producentsko umijeće nema nikakva smisla, da je to namum pust, glupav i neduhovit po svojim osnovnim intencijama, a to kako je obrazlagao svoje stavove o glupavosti umjetničkih pothvata, bila je jedna viša vrst artizma, i šteta je što se upravo taj prosvjed protiv i kontra, nije mogao pribilježiti, a jedva da bi se mogao i zapamtiti. Jer čovjek je govorio u paradoksima, a kad se govori u paradoksima, poslije nekog vremena čini se da nije rečeno ono što je rečeno, nego da je rečeno zapravo ono obratno, i u toj obratnosti od čutog i navodno zapamćenog, možebit ležala je i njegova bitna namjera i sav njegov negativistički naum.

Tako sam dobio formulu Vučićevićevog stvarnog ponašanja, koje je od tada teklo naporedo, dok sam onu knjigu pisao, skoro takmičeći se, i ne znajući, sa tekstom koji je istom nastajao. Pišući ovu knjigu (Doktor Krleža), živio sam u nekoj vrsti sammoorganizovanog okruženja, a ono je tačno odražavalo moj tadašnji “književni” položaj, tokom čega nižu se Brankove začudne posete, kontam ja o tim stvarima sa samim sobom, a od nekog vremena i sa svojim jedinim sagovornikom, Augustom Goltzom, kojeg primam u rijetkim momentima njegovih slučajnih dohoda, a kada mi i dođe, počinje svoje filipike kontra pisanja, kontra umjetnosti, uopće kontra svemu. Sve šuti oko mene godinama, svak sklanja glavu od mo-

Od portreta meni je najdraži ovaj sa uzdignutom rukom i cigaretom, jer na njoj BV kao da skoro ništa ne vidi, pošto je već video sve od ovog sveta.

je pojave, jer ga ta pojava žesti i meni nerazumljivo iritira, a kad se ustanovi na svijetu jedna jedina osoba koja nije kontramojska, ona se svim silama trudi da me uvjeri kako je pisati bedasto, kako je umjetnost budalaština, a kako svaki mogući gest artistički, vrijedan je da ga se popljuje.

Baveći se u jednom periodu laičkom analizom postupaka i pismenih radnji među prijateljima, ispitivao sam jednu kratku poruku na razglednici prijateljice, u kojoj ona ispoveda svoj nadrealistički san: *Nadala sam se da ću letovati s dr. Krležom. Pravi tata kao da je nešto naslutio, ispričao mi je novu u nizu priča o tome "kako se otarasiti ženskog deteta". Kao (dešava se 1939-1940), on u prodavnici pazari sa ženom, a ja im se izmigoljim u parkić preko puta. On odjedanput čuje moj plač, pogleda, a ono mene neki čovek kidnapuje. On podvikne "Mangupe, ostavi moje dete na miru!", i sve se srećno završi. Možda me svako malo kidnapuju, a niko ne uspe konačno.*

Naravno da se ovo (razglednica), događa u vreme moje knjige o Krleži, te devojka, malo brzopleto izražava želju, ne samo

da letuje sa dr. K. (knjigom), nego i sa njenim piscem. Kad pominje "pravog tatu", biološkog, podozrevamo da zapravo traga za jednim drugim, koji bi bio nepravi, i koji bi je, uspješnije nego u snu, kidnapovao, jer "niko ne uspe konačno". U samoj stvari, ubrzo je otmica bila uspješno izvedena, a nju je (bar za jedan kraći period) obavio August Goltz iz krležijanskog romana, dakle B. V. osobno. Tako je moja romansijska fabula, po kojoj insistiram da prijatelj osvoji meni blisku prijateljicu, dobila jednu stvarnosnu repliku, a ova, samo zahvaljujući ovoj razglednici, doglaavljuje naš roman o Vučićeviću. Izgleda ipak, da je i on sam usvojio, prekognicijski, ulogu u tom romanu. *Imao sam*, izvestio me je pažljivo u jednom zagrebačkom pismu, *imao sam jednu goltzovsku TV avanturu...*

U svojoj dvadeset šestoj godini objavio je on svoju *Izjavu ravnodušnosti*: pišem poslednji put, a da ne znam šta je pre toga uopšte napisao! Međutim, već sledeće godine vodio je on vidovitu filmsku kritiku u reviji *Danas*, dakle itekako, i možda najbolje tada o filmu, pisao je! Samo, kako bio je čovek paradoksa, neoče-

kivanih obrta i iznenađenja koje priređivao je samom sebi, odbijao je, izbegavao i odustajao, a tako samo nadrealisti još ponašali su se. Onda i to što bi se inače zvalo “filmskom kritikom”, bilo je dobro natrunjeno zaumnošću i vrlo često bežeći od “filma” kao povoda, zaošijano ko zna u kom sve pravcu! Jer

... film ne iziskuje kritiku, ili bar ova ima da ostane u neobavezanim granicama usmene književnosti, i bude magnoveni sev magnezija oštroumlja, kao kad jedna gledateljka veli za Journal d'une femme de chambre (film), da je “isti istacki Katzenjammer Kids” (strip, Bim i Bum).

U jednom periodu (1961-1963) radili smo zajedno u nekakvoj promiskuitetnoj reviji, hoću reći da smo onde imali šef-redaktora umerenih komesarskih navada, dok ostatak ljudstva bio je liberalno-anarhističkih pogleda. Toj šarenoj grupaciji Vučićević je brizgao svoje dragocene otrove, a kada danas o tome mislim, izgleda mi da je njegov doprinos bio čak i jezički, “stilski”. Mnogo kasnije, ovo sam potvrdio u svojoj beletrističkoj varijanti. Govori mi August Goltz, kazuje on svoju frazu koja se probija između riđih dlaka njegove brade, između loše održavanog zubala i kroz luđački kašalj osamdesetak cigareta dnevno, a da ono što on želi podvući uvijek ima nekakav ovoj navodnica, čujan i raspoznatljiv čak i kada je u govornoj formi, dakle nenapisan. Srami se Goltz hiljade i hiljade ljudskih riječi, rabi ih on tako jer nekog vruga mora kazati drugom, a govoreći im, reproducirajući te gotove, izmanufaktuirane komadiće ljudsko-majmunskog izuma da se neizgovoriva misao kako-tako jezički, sintaktički formulira i realizira, on neposredno ništi to što veli, jer veli kazano i rečeno, podvlačeći da ovo kazano govori u navodnicama. “Umjetnost”, “istina”, “očitanje”, dakle za njegovu pamet ne mogu postojati, a da se čovjek pri dodiru sa ovim pojavama ne posrami, i ne zadrhti drhtajem pravednim i samozatajnim. Pa da bi to smeće našeg mišljenja ipak bilo pometeno, tako što ćemo ga iznijeti van iz naše lubanjske kuće, tada ćemo ih mi uokviriti kao da ih kazali nismo, nego da smo, unavodničareći ih, potrli i opovrgli kako ih uopće rekli jesmo. Mi govorimo te gotove, prisvojene, kupovne modle jezikove, a kada im nadodamo navodnice, kao da ih kazali nismo, nego da smo ih izironizirali do krajnje mjere, a one, i tako izironizirane, ipak da su se čule.

Neću kriti da je izvestan uticaj, ne samo “stilski”, sa upotrebom znaka navoda - imao i na mene. U ono malo svojih tekstova iz tog perioda, kratka pripovest Četrdeset peta, četrdeset šesta, s pogledom dečaka na ratne prilike, poremetila je možda moj rani romansijski nadrealizam, pa smem reći da se u Pričama o zanatima, mimo mojih osobnih puerilnih zamisli, ponešto Babelja, te virtualno, još nepročitanih Hrabala i Grassa, osećaju i Vučićevići prsti:

... Svi su razredi bili u jednoj istoj učionici. Učiteljica je bila trudna, podsećala je na stanovnike zemlje Dembelije iz Pinokija, koji su trbuh vozili na kolicima. U školu su išli samo dečaci. Neki su se prezivali Petrović ili Marković, a skoro uopšte nisu znali srpski. Krišom su govorili mađarski kao da se boje. Ceo razred vodili

su u muzej, čuvar im je pokazivao staklene sanduke u kojima su na pesku i kamićcima ležali kosturi, rekao im je da ne smeju ići na sprat, jer tamo ima stvari koje nisu za decu. Ponekad su pljuvali ljude koji su kupovali novine Demokratiju. U pravoslavnoj crkvi preko betona postavljen je patos. Za vreme službe pod njim su cijukali miševi. Bioskop je imao svoju sopstvenu dinamo-mašinu. Pljeskali su kad god bi se pojavili Tito i Staljin. Gledali su filmove Poraz Nemaca pod Moskvom, Plavi veo, Tarzan i Dama tropskih noći. Bilo je odlično i kad u Tarzanu krokodili proždiru ljude. Pred Županijom u parku vešan je neki mađarski žandar, takođe odlična stvar...

U jednom davnom mom snu, kao i obično duboko zbiljski zasnovanom, a takođe kao i inače nadrealistički instrumentalizovanom, događaj se odvija u nekoj redakciji, a onde, pojavljuje se pesnik-satiričar, u uniformi, - danas pomišljam da bi to mogao biti Apollinaire, - nešto ga zafrkavam, jer to nije nikakva ozbiljna uniforma nego odora lovačka, on je dakle lovac, a zapravo teklić, treba da donese moj scenario, pa onda docnije, grize me savešt, jer nisam napomenuo da sam scenario zapravo pisao sa B. V.-om, a nisam ga potpisao kao koautora. Tako se moje nesvesno bori sa savešću i onim što u svesti razumem kao višestruki uticaj prijatelja na moje pisanje.)

Ovo se proteže na višedecenijsku brigu BV-a oko mojih rukopisa, tako da ih on prvi čita, prvi ocenjuje, prvi ohrabruje, prvi pronalazi po koju zamerku. To ide od velikih adoracija, (..pročitao sam delo. Vrlo me je zadovoljilo... Inače sam pre neki dan po x-ti put pročitao Poslove, sumnje... stvar i dalje efektna i efikasna... vrlo vam je fino najnovije delo koje smatram romanom), - do neumoljivih ispravki nedovoljne moje akribije (Prassinosa ne Prasinosa... kao što znaš fali fusnota... čime se valja pozabaviti u lekturi... bacam na ovaj raskošni američki papir trebovanje za drugo popravljeno izdanje Krleže... možda biste mogli svoju psihoanalizu mirogojskog genija izvesti do kraja - otac K.-Nazor-Meštrović-De Gaulle-Broz.) To se zaista (uza sve izvođevine sa “ti” i “vi”), može nazvati pomnim bdenjem, (dok je trajalo). ... dodaci prvom delu su fini. Drugi deo je naravno za moj plitki um bio malo teži za čitanje, ali ja, naime mislim, da su se teškoće preobilno isplatile. To se odnosi kako na obradu muško-ženske problematike, tako i na odbranu analizanda koja mi se čini senzacionalnom... pa odmah zatim, s puno dobronamerne pedagogije: Možda bi trebalo da uz tekst o Vladanu Radovanoviću i pipazonima pomeneš Marinettija. Naime: dotični je 15 januara 1921. u Parizu čitao svoj manifest taktilizma... Istom prilikom izložio je i jednu taktilnu sliku s naslovom Paris-Soudain koja se sastojala od trenice, četke, krpica raznih tkanina i hartije. Dadaisti koji nisu trpeli M. priredili su demonstracije u sali. Potom ga je Picabia optužio za plagijat, jer je navodno za vreme rata izvesna gđica Clifford-Williams izmislila taktilizam i napravila skulpturu za pipanje... Dr K uzdam se, fino napreduje...

Da je (uza svu ovu mastodontsku obaveštenost), tek “prevo-dilac sa engleskog”, bilo mu je najdraže isticati kao svoje zani-

manje. (*Danas, piše mi, počeo da prevodim Ledi Četerli, prvu verziju.*) To se moglo potvrditi mnoštvom knjiga, prenesenih njegovom rukom, doista šta sve nije od velikog sveta dovukao u našu kasabu! Povukavši za rukav i onu čudnu svojtu *fluxusovaca*, pa sve te krasne bezumničke, poput Ambrosa Biercea, Henrija Kami-ja, te jednog stvora čudačkog imena, Charlesa Dekeukeleirea.

Bežeći od “umetnosti”, BV trudio se da pronikne “u sam život”, otkrivajući njegove nastranosti.

U njemu, osim toga, bilo je potajnog smisla za mistifikacije, kao i dubok poriv prema tajanstvu. U neki mah činilo se da je oteo mladu nevestu jednom prijatelju i odveo je u Pariz, ni nje ni njega nije bilo jedno vreme, a da li se to zaista dogodilo, nikada nije utvrđeno. To je možda bio jedini momenat u njegovom životu kada je nešto “hteo”, a upravo ovo želeo je da prikrije, taj šampion odbijanja svega! Danima sam se raspitivao kod njegove matere šta je s njim i gde je, a ona, kamenog lica, kao da radi u nekoj tajnoj službi, odbijala je da otkrije bilo kakav trag.

Računajući na ovaj fantazmatski plamičak koji je goreo u njemu, ja sam, romansirajući ga mnogo godina kasnije, osilio se da mu nadodam koješta tuđeg, a zapravo mogućeg, prepričavajući na svoj način *presudan susret sa Augustim Goltzom*, čovjekom koji “ne želi” i “neće” ništa, i oko kojeg stvorena je rijetko komplicirana i dugovjeka mitologija. Ovaj bio je sin tvorničara i izumitelja Goltzove žarulje, flogistonskog preparata sreće, “za masažu, homeopati-ju i duševnu rezonancu sa svemirom”, asket i bonvivan istodobno, ljubitelj paradoksa, skeptik, persiflator i amateur. Višedobno liječen po nervnim klinikama. Jedan surrealistički časopis tiskao je njegov roman u slikama (nastao navodno u beogradskoj ludnici, na Guberevcu), jednu pripovijest o sudbini profesora Alberta Trofimoviča Goldsteina, koji je sreo svog fantoma u devetnaestoj svojoj godini, kada je prvi put spavao sa ženom, sa Mademoiselle Agattom Schimmelprester, svojom francuskom učiteljicom, 34 godine starom, koja “mirisala je na hiper-mangan, plesnive divane i duše crknutih konja”, a sva je prilika da ta “Avet, roman kratak i sugestivan”, nije bilo “djelo jednog zagrebačkog kulturnog mladog čovjeka koji se zvao Goltz”, nego izmistificirani rad urednika te surrealističke revije.

Da sam ovamo nanizao svoga prijatelja Bertija Goldsteina, neke elemente iz pripovesti Hrabalove, ime jednog junaka Thomasa Manna, a najpre štivo iz broja 6. beogradskog časopisa *Svedočanstva*, iz 1922, koje se zvalo *Vampir*, davala mi je alibi sama pojava Branka Vučićevića i svega što se u njegovom privatnom ar-tizmu neprekidno odigravalo oko mene. A zapravo, enciklopedijski iscrpna poruka BVa na tu temu glasila je: Feller, Miroslav (1901-1962). *Sin proizvođača Elsa-fluida*. *Vampir u Svedočanstvima*, koji je također objavljen u *Révolution surréaliste* (možda posredstvom Monia de Buliia, moguće da u Zlatnim bubama ima nešto o tome). *Krleža napao grupu oko Svedočanstava baš povodom tog “luđačkog” broja*. Mislim da Micić negde u Zenitu obrađuje i Felleri i “roman”, ne sećam se sad, - da li je F. imitirao ludake, ili ga je otac strpao u ludnicu, ili nešto treće. U Gordoganu 5-6, str. 387, o F-oj knjizi Teorija ži-

vota, svijesti i spoznaje na osnovi dijalektičkog materijalizma (*posvećeno Ognjenu Prici – sve se povezuje, a?*) *Najzad, kod Oskarčeta* (Rituali umiranja jezika), o F-ovom životu na nekom od naših li-jepih otoka: *gde je vodio ljubav s nekom gluvonemom i eksperimenti-sao na samom sebi, s isključivanjem pojedinih čula*.

Zar nije ovde bilo teško dodati Vaništin prazan izlog iz Vlaške; bilo mi je to potpuno logično, jer šta bi bilo bliže gorgon-skom minimalizmu od Brankove želje da ne učestvuje “niuče-mu”. (*Ovdje projektirani izlog koji bi imao zvati se “izlog” ne izlaže ni-št, što se iz samog naslova i vidi, jer da bi izlog bio “izlogom”, on mora prestati htjeti bilo što izložiti, te tako i opravdati one navodnice, koje niječu to što u njima kao nekakvo ime stoji. Izlog je ergo “izlog” jer iz-logom nije, i ne želi biti, ter da bi htio, onda nikakvih navodnica ne bi bilo, a bio bi samo izlog kao i svaki drugi. Ali čak i kada nekog vruga izlaže, izlog nije sasvim i nedužno izlogom, budući ne može se izložiti neka roba, a da ona nije navod te iste robe u većim omjerima, ondje, odzada, u dućanu. Tako, izlog uvijek navodi to što navoditi je namje-rio, pak ako mi sada ne želimo navesti ništa od nečega ili jer toga neče-ga i nemamo, niti želimo imati, mi zapravo jedini imali bismo prava izlog okrstiti izlogom bez ikakvih navoda u svoj njegovoj praznoj punini.*)

Išli smo u istu gimnaziju, onu mitsku *Prvu mušku*, beograd-sku, koja vuče korene od bazične Velike škole, prvog srpskog učil-ista, iz vremena Dositeja Obradovića. U školskom dvorištu BV delovao je samozatajno, zbunjeno, razrok koliko i Sartre. Bez ob-zira što nečiju vanjštinu u smislu “romansijerskom” nisam uspevao opisati... ali tko bi htio znati kako je August Goltz zapravo izgledao, morao bi na desnoj stijene kapele u Padovi, koju slikao je Giotto, pro-naći jedan blijedi profil među huliteljima Kristovim, lice zategnuto, euforično i odijeljeno od svih drugih, među kojima se našao... U male-nom stanu ulice Vuka Karadžića, u kome nikada nisam bio, vele da je sve bilo nakrcano štikanim miljeima i goblenima njegove mame, ali onu kasniju sobu iz Cvijićeve dobro sam poznavao. Bio je to prostor ogoljen do konca konaca, pa on čak i većinu proči-tanih knjiga sklanjao je sa svojih očiju, a pisao je na vrlo čudan način, sedeći na šamlici sa mašinom postavljenom na krevet. Ne znam gde je u tom položaju držao noge. Kretao se po ulici vrlo brzo, skoro strelovito. Zverski je pušio i, shodno tome, takođe zverski kašljao. Patio je od zubobolje, kao pravi junak Krležinih romana.

Da je slikao, bio bi veoma blizak Balthusu, toliko erosa ni-klo je iz onog sramežljivca iz gimnazije u Dušanovoj ulici. Vrlo osamljen u godinama sazrevanja, njegova užička koščatost raz-goropadila se napokon pri pojavi ženskog principa, teško je bi-lo ući u trag svim njegovim eskapadama i nakon one pariske mi-sterije. Svedjedno, vele da se jednom od njegove ljubavne uspla-hirenosti tresao čitav sprat hotela Moskva; tamo, iznad mitskog kafea nove poezije, gde su nekad stolovali Matoš, Ujević i Ranko Mladenović, a Oskar Davičo i Đorđe Kostić, na užas beogradskog građanstva, blagovali svoju buba-švabu, BV je, međutim, sledeću

generaciju moderne obeležio svojim violentnim, gromoglasnim erosom.

Mnogo puta bivajući za istim stolom, nisam primetio kod BVa neku posebnu oblapornost, tim pre bilo je mnogo više takvih primera u njegovoj “neumetnosti”. Tamo stoji mnoštvo jestivih elemenata, pijačne robe, “špeceraja”, u mnogo scena njihova upotreba, dakle jelo, naročito ono koje je slatko. Dve cure iz Karpovog filma, po njemu napisanog, na ivici svoje tribadske avanture, *umazane šlagom*, postoji i jedna *Elsa umrljana čokoladom*, a čuvena porodična scena sa glavom Staljina od marcipana, upućuje na to da čitava *moja familija* u BV-ejskoj obradi, pokazuje se ne samo u svetlu kanibalsko-edipskom (jer jedu oca čovečanstva), nego i u sferi erotike kuhinje, trpezarijskog seksa, obroka pretvorenog u spolni događaj. To se odnosi i na klanje gusaka u filmu o Langu, na dečje lizanje šlaga u istom delu, te na rusvaj koji ludi Šumanović u njegovoj filmovanoj biografiji, pravi od jednog lepo postavljenog stola.

Jedna fotografija, objavljena u prvom izdanju knjige *Mixed media*, prikazuje njegovog dedu, čije ime je nasledio, kako stoji ispred svoje kolonijalne radnje u provincijskom srbijanskom gradu. Takvu radnju imao je, još pre no što me je bilo na svetu, i moj otac, samo je, kao i ta radnja, ova fotografija propala neznano kuda. Svakako da je u ovom ostao mali znak duhovne srodnosti nas obojice; mi smo oba, porekla, delimično bakalničkog, od prvih dana bili ovisni o sitnim predmetima, konzervama i kutijicama, ali pomno artikulisanim, kako je to samo slučaj u dućanu s kolonijalnom robom. Kutija bila je za nas ne samo stvar, predmet, ona je, svojim tajanstvom, svojom sofisticiranom geometrijom, kao nekakva enciklopedija nepoznatog, inicirala jedan oblik mišljenja. (Poslednja družica Vučićevićeva, Marija Dragojlović, slika međutim uobičajeno malene kutijice iz rekvizita građanskih, uvećane do golemih razmera, kao namenjene potrebama divova.) Warholov primer dao nam je u tome za pravo. Kada sam 1969. pokrenuo časopis ROK, Vučićević je u ovu podzemnu reviju uveo važnu saradničku klijentelu, tada aktuelnu američko-evropsku grupu FLUXUS, a kutija, *fluxus-box*, bila je, takođe, jedan od njenih ornamenata. Samo što u BVa, nije sve onako kutijasto sredeno, kako to po našim negdanjim bakalnicama beše. Mnogo više tog u njemu naginje nekakvoj okrnjenosti, nedokrajčenosti, fragmentu. Zato nije čudno kad navodi Gertrudu Stein koja je *negde napisala da su istinski izumi uvek grubo urađeni; glačanje do savršenstva je obično posao imitatora*.

Zapravo najveći deo svog intelektualnog života, Vučićević je proveo u bioskopu. To je ostavilo osetan trag, najpre u začudnim diskusijama njegovim u podrumu beogradske Kinoteke. Ali mnogo opipljiviji bili su njegovi doticaji sa filmom kada se kao scenarist, savetodavac i ko zna šta sve, umešao u najvažnije filmove Makavejeva, Čengića i Žilnika. Makar kod ovog poslednjeg nije se ustezao da objavi spisak mana filma, iako je u njemu i sam učestvovao:

RR [Rani radovi] su konvencionalno “umetničko” delo, ne izlaze iz oblasti totalitarne (svake) “umetnosti” ili “antiumetnosti” (Da-da, Lef, Fluxus). I oni se prema gledaocu/čoveku odnose kao koljač prema klanom ili kao eksperimentator prema psu obučenom da bali na zvuk zvonceta ili paljenja crvene sijalice (ikona Bogorodice pobuđuje religiozna čuvstva, hrana - apetit, novorođenče - razneženost, gola žena - požudu.) RR su didaktičko-plakatski film što je dovelo do neminovnog odlivanja znatne količine života iz filma. Međutim, samo su bajke - o gledaocima znamenitog filma o pobuni mornara na jednoj ruskoj oklopnjaci, koji su izlazili iz bioskopa i dizali revoluciju. Bioskop nije mesto gde se priprema revolucija, bioskop je zabran za “uživljavanje”, “uživanje”. Možda je bolje praviti odlične zabavne filmove. RR su “revolucionarni gest”, što znači da pate od najvećih mana tzv. “nove levece”, - predmeta svoje prijateljske kritike. Mana RR jeste pretvaranje tog filma u dokaz “postojanja” osnovnih građanskih sloboda u ovoj zemlji. Istina, ma koliko to želeli, autori nisu mogli izbeći da se nađu u položaju onih poslovičnih crva, koji rijući unutar sireva, “revolucionarno” umišljaju da podrivaju sir, a zapravo mu daju dragocen, specifičan, pikantan ukus.

Već i puno kasnije, nije ga napuštala ta sumnjičavost prema mnogo čemu, ali najpre prema sebi: Verovatno iz osvetoljubivosti prema Slovincima, piše mi jedanput, došao sam do zaključka da postojeći scenario o Langu ima suviše lokalnih sitničavosti, i da mi se ne dopada, pa sam - bajagi - krenuo da pišem novu verziju. A onda mi se taj poduhvat učinio blesavim - za koga se to radi? - te je sad stvar u stanju automobila rastavljenog na najsitnije delove koji stoje razbacani u bari motornog ulja, tj. u stanju neprivlačnom...

Da je katkad spajao nespojivo, to je takođe spadalo u njegovu “poetiku”. Koja dokazivala je da nespojivog nema, jer sve je povezano!, govorio je, a to se vrlo dobro vidi iz njegovog prikaza Renoirovog Pravila igre, iz čije guste dramaturgije izvučena su dva najudaljenija pojma, *mehanizmi-ptice*. Kojim sve domišljanjem iscedena je ta protivurečnost, bacajući u zasenak sav onaj ladanjski događaj jedne građanske družine, pokazujući kako i pri najtrivijalnijim okolnostima provrteće srž skrivene strukture.

... Njegove preovlađujuće oznake su ptice i mehanizmi. “ptica” je simbol savršene, totalne nepostojeće ali zato ne manje primamljive slobode, “mehanizam” je naravno simbolička protivnost njena. Ispitivati celo delo u traganju za preovlađujućim oznakama (kratkoće radi one će dalje biti pisane kao P-oznake) dobijamo sledeći njihov raspored

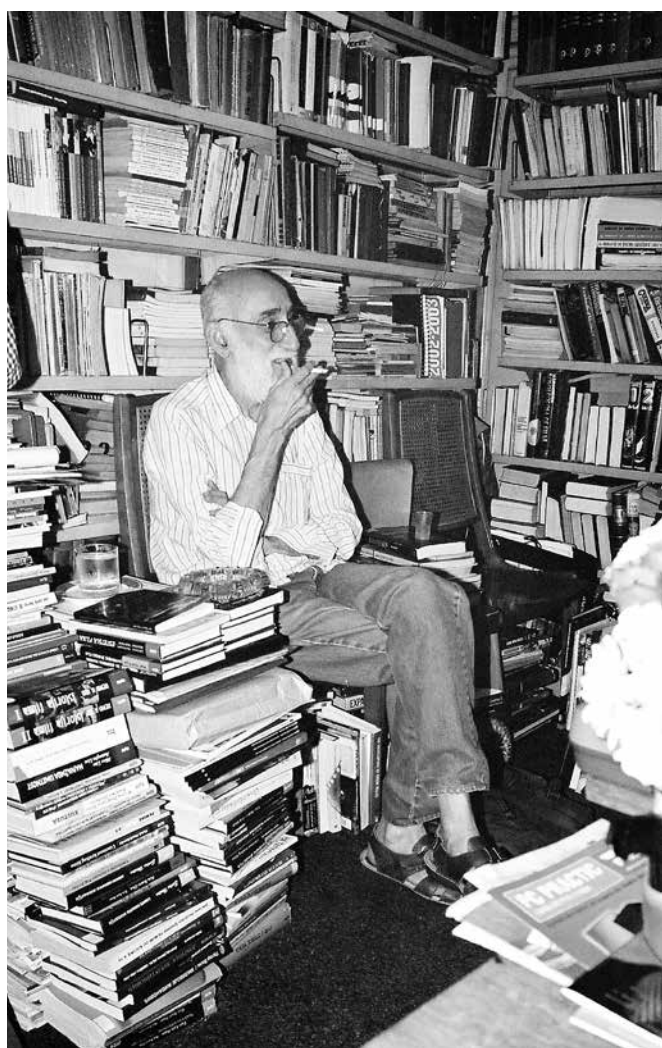
- I ptice (MEHANIZMI)
- II PTICE:MEHANIZMI
- III MEHANIZMI (ptice)
- IV MEHANIZMI

Već u uvodnim sekvencama (I) obavljeno je svrstavanje ličnosti drame prema P-oznakama. Samo jedna ličnost, avijatičar, “romantični ljubavnik”, pomišlja na kršenje njenih pravila, i čini neke neodlučne

Ključna scenografija, ne samo Brankovog porekla, nego i mojeg: radnja s kolonijalnom robom, ljubav prema sitnijama, pop-art, Fluxus.

Djed Branka Vučićevića, Užice, 23. 4. 1931.

Stara biblioteka Kinoteke u prolazu Knez Mihajlove ulice u kojoj je Branko proveo decenije. Ovo je ključno mesto, ne samo naše filmske edukacije, no i prvih erotskih fantazama moje generacije spram starijih dama. Svi smo naime bilo zaljubljeni u još uvek tada prekrasnu gospođu Olgu Dobrović, voditeljicu ovog čitašta

Fotografirano u kolovozu 2007, snimila Dragana Stanojević

(Po vlastitom priznanju, kod kuće je nastojao imati što manje knjiga)

Jeste, cela naša generacija, sav naš svet tada bio je u ovoj poziciji, na neakvom splavu, na plovidbi ko zna kuda.

Slike iz života udarnika, režija Bata Ćengić, svibanj 1972.

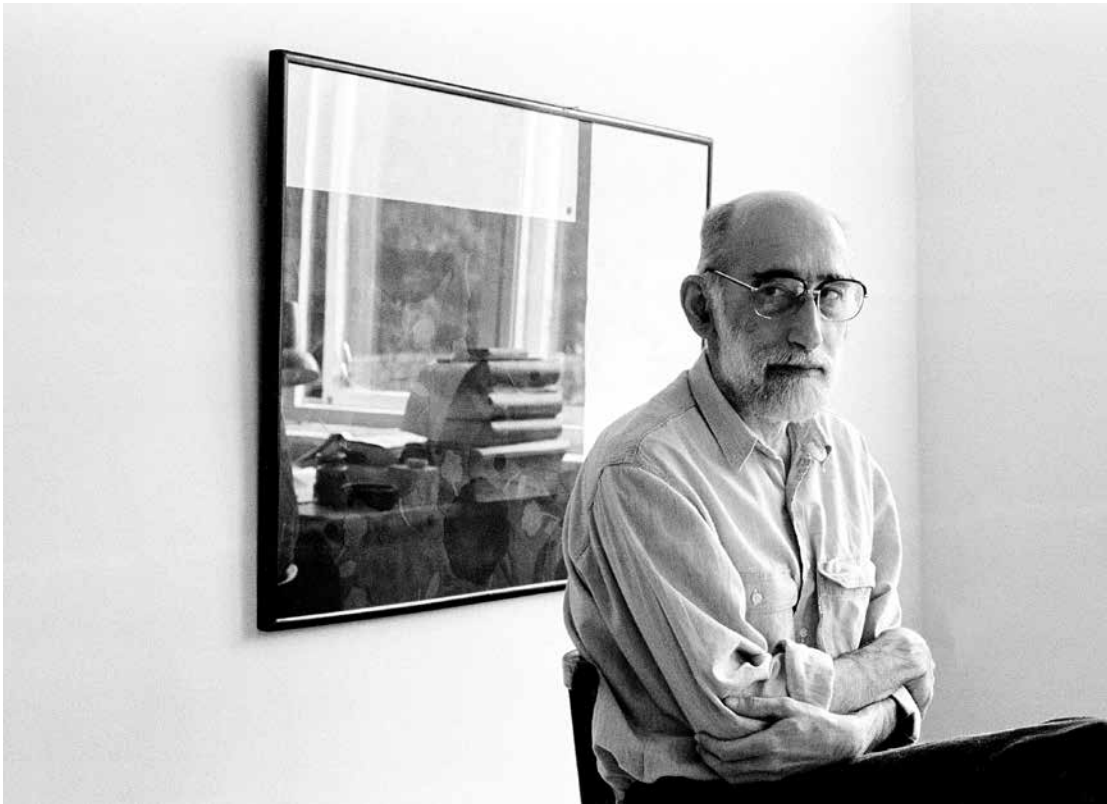

Većina scena ovog ludog filma pokazuje osnovno osećanje građanskog društva, mnogo invencije, akcije, mašte, ali u pometnji.

Prizori iz filma *Pravilo igre*, 1938, režija Jean Renoir

Snimila: Goranka Matic, listopad 1990.

Okrenut leđima ogledalu, - nije li osoba koja je fotografisala pogodila najvažnije Brankovo osećanje, okrenutost od sveta

Ovde, izvaljen na ovom kanabetu, BV glumi nezainteresovanost, erotsku, spram zamamne glumice, a svaka bi se u tome mogla vrlo prevariti.

Vučičević i Vladica Milosavljević, *Splav Meduze*, radni snimak, 1980.

ne pokušaje da svoje namere ostvari – stoga je jedino on povezan sa P-oznakom “ptica”, no pošto se zaustavlja na neuspješnim pokušajima, ta je veza polovična, nepotpuna, tek u konstatacijama, metaforičnim replikama ptica-avionom ili figurom ptice na muzičkoj kutiji koju neko drži u ruci tokom razgovora, što odlučuje avijatičarevu sudbinu.

(II) ... prikazujući lov (lovina su ptice i zečevi, prošireno simbolično značenje P-oznake “ptice”), sekvenca omogućuje konfrontaciju, sudar P-oznaka iz I dela, svojim ishodom nagoveštava finalno rasplitanje zbivanja. Potpadanje ljudi pod P-oznakom “mehanizmi”, nanovo je naglašeno automatskim kretanjama lovaca i hajkača, te bi već navedeno sistematsko uprošćenje ove partije filma moglo biti поближе razloženo:

PTICE:MEHANIZMI (oružje-lovci-montaža)

...jer montaža svojom mehaničnošću, bolje od svakog drugog prosedeja ističe smisao ovog dela filma u kojem se nalazimo.

(III) P-oznaka ptice se javlja pretposlednji put. Avijatičar je pokušao da reši svoje probleme, ne obazirući se na usvojene konvencije. Ipak, on prihvata predlog da sve bude uređeno i raspravljeno “džentlment-ski”. U tom trenutku skrivenog poraza on stoji okružen ispunjenim pticama – znači mrtvim pticama koje su time postale negacija osobina i vrednosti koje su prvenstveno simbolične.

Proces otkrivanja ljudi, njihovog preobražaja u mehanizme, sve je приметniji i brže se obavlja: odlučujuća P-oznaka je ogroman orkestrion, ukrašen kitnjastim figurama ljudi koji samo s vremena na vreme načine nekoliko odlučnih, iskidanih pokreta, spoj je to sušte mehaničnosti dovedene skoro do dirljivog apsurdna i parodične imitacije života, suprotstavljen bombonijerskoj slici, takođe ornamentu orkestriona, žene obavijene prozračnim velovima koja je spomen izgubljenog očekivanog Raja savršene slobode.

Za trajanja zabave, čijem prikazu služe sekvence III dela, gotovo sve ličnosti glume, maskiraju se i bez prestanka menjaju kostime (čiji je izbor značajan, medveđa koža, pokrovi, tirolske nošnje, lažni brkovi i brade), što potvrđuje njihovo sve potpuniše izjednačavanje sa lutkama, a istovremeno ispoljava iluzornost napora za oslobođenjem od konvencija, Pravilo igre koje su prihvatili, a možda i sami načinili. Još u prvoj sekvenci rečeno je sa merom tuđe, da je “laž odeća koju je teško nositi”, preoblačenje je simboličan i jalov pokušaj olakšanja tog tereta.

Ovde je gledaocu predložena najznačajnija dvosmislenost celog filma, njegovi “junaci” naglo gube ljudskost, postaju lutke (od samog početka filma lica ljudi sučeljavaju se sa licima lutaka i statua), gledalac očekuje da usledi autorova moralistička osuda, bilo tih ljudi koji su to sve manje, bilo onog što ih takvim čini, no osuda izostaje, autor umešto njenog izricanja kao da upućuje prehitre sudije na onu dobro znanu Klajnovu misao iz knjige O marionetskom pozorištu, po kojoj su lutke i Bog nosioci i priteživaoci uzvišene lepote.

(IV) Prevlast mehanizama je potpuna u zaključnom delu filma: mašinerija radnje pokrenuta ranijim događajima, obrće se bez mogućnosti zaustavljanja, naknadne odluke su bez uticaja na nju. Kao žrtva zamene ličnosti (pozajmljeno iz Figarove ženidbe), avijatičar biva ubijen, tako je pod krivim, lažnim izgovorom, ustvari uništen dvosmislenošću svog položaja koji ga nije dovoljno približio nijednom taboru. Opisujući njegovu smrt, njen nehotični vinovnik kaže da je, pogođen metkom, avijatičar “poskočio kao zečić”. Time je ovaj i poslednji put doveden u vezu sa P-oznakom kojoj je upola podlegao, a tako je i drugi deo filma (po upotrebljenoj podeli) dobio dodatno značenje, sam film scenom ubistva pravi odlučujući prelaz iz oblika prikazivanja bliskog vodvilju, u tragediju...

(Ovoj najskrupuloznijoj strukturalističkoj analizi, kojoj ne vidim premca u čitavoj našoj beletrizovanoj filosofiji, treba dodati da iz nje proističu najaktualnije kritike savremenog kvaziliberalnog kapitalizma, budući prekognicijska već i kod Renaira, potom kod Vučićevića.)

Silno bežeći od bilo kakve “kreacije”, on je, kako vidimo po svemu, prčkao po tuđem, kvareći to što mu se našlo na putu, na najbolji mogući način. Kao da je imao radionicu u kojoj proizvodi se roba “od donesenog”. Ponovo se setimo kako je za film Uloga moje porodice u svetskoj revoluciji izmislio onu tortu u obliku Staljinove glave. Duboko je međutim, zagazio u svoje kolačarstvo, kada je pisao tekst za film Karpa Aćimovića Godine Splav meduza, koji opisuje zenitizam, avangardni jugoslovenski pokret od pre jednog veka, a još više, kada biva scenarist sledećeg filma ovog reditelja, Veštački raj. To je onaj film koji opisuje boravak mladog Fritz Langa u slovenačkom gradiću Ljutomer, za vreme Prvog svetskog rata. Onde živeo je vrlo čudan čovek, Karl Grossmann, mesni advokat, amater-fotograf, organizator lokalnih priredaba, skupljač neobičnih pojedinosti, uvek, u svemu ljubitelj, diletant. (Ako vam padne na um neki glumac za Grossmanna, kaže mi u pismu, Neslovenac, njih smo pretrebili, svi su grozni, javljajte...) Doktor Grossmann udomljuje tako mladog narednika centralnih sila, Friz Lang dobija nesumnjivo od ovog čudaka važne podsticaje za svoju umetnost. U tom gradiću još uvek postoje ostaci prvotnih Langovih skulptura od gipsa i papira, kakve pojaviće se mnogo kasnije u Indijskom nadgrobnom spomeniku. Vučićević otkriva očiti uticaj, danas potpuno zanemarenog provincijskog slovenačkog advokata na buduću zvezdu svetskog filma. Da li je i on, nalik Ljutomerskom advokatu (makar nije se ufao da ga sam igra), bio u neku ruku diletant? Dok u svemu proba da održi svoju poziciju neobaveznog, nezvaničnog, pobočnog. Ali današnji diletant je sve: anarhist, aristokrata, natčovek, teozof, monista, erotičar, naturalista, asketa, putnik, fotograf, pozorišni gledalac, melanholik iz zanimanja, renesansni čovek, mistik, da li i nihilist, a istovremeno bludnik?, pisao je Rudolf Kassner još 1910.

Kao scenarist ove čudnovate filmsko-zbiljne pripovesti, Vučićević nesvesno prikazuje svoju ulogu u stvaralaštvu najvažnijeg jugoslovenskog reditelja Dušana Makavejeva. Makar bio dve

godine mlađi, on je taj diletant koji poučava budućeg velikog reditelja i profesionalca, svetski poznatog. Upravo onako kako Grossmann (preimenovan kod BVa u Globokara, a to bi značilo globok, dubok), taj Grossmann daje prve lekcije o veštačkom, budućem reditelju *Metropolisa*. Ovde se neminovno nameće temat Jamesa Hillmana o *pueru i senexu*. Ovaj mislilac nabraja polarne antinomije u analitičkoj psihologiji Junga, dvojeći sastojke sveatske duše na introvertno i ekstrovertno, na racionalno i iracionalno, te na individualno i kolektivno. Tako je organizovan karakter Globokar-Vučićevićski, u svojoj introvertnoj individualnosti, u svom logosu i svojoj racionalnosti, dok se zvezda Langa-Makavejeva, iz sistema ekstrovertnog uzdiže u svet umetničke javnosti. Sada Globokarov utvrđeni *senex*, koji diriguje nad *puerom* Langa, maskira lažnu starost Vučićevića, oficijelno mlađeg od Makavejeva, koji je onde, u ljutomerskoj slici naše kinematografije, onaj uplivisani, *puer*. On je potom uzleteo u sveatske kinematografske visine, a BV mu je sokolar, on vitla a povremeno čak ne ume da se vrati na porukavičenu ruku svoga skeptičnog mentora. Tako profil *puera*, Hillmanov, kao da se bavi “sveatskom” problematikom uspešnog sineaste, a koji je u jedan mah ipak prognani beskućnik: i Lang i Makavejev. U ljutomerskom učilištu gde je educiran autor *Metropolisa*, skrivene su tako pouke Vučićevića za reditelja *Ljubavnog slučaja*, a množina unutrašnjih događaja među ovim ljudima, opisuje pripovest iz domena arhetipske psihologije, Jungovu i Hillmanovu. Da “stari”/mlađi Makavejev uči od “mladog”/starog Vučićevića, ovaj poslednji u svom scenarističkom obrtu “unormalio” je, tako što realni *senex* Grossmannov, animirao je *puer* još neokrilacenog Langa.

Šansa i sistem su sinonimi za *puer-senex*, veli Hillman, tako da šansa koje istom domoći će se Lang, preliminarno, u ljutomerskoj akademiji sistematizuje se. *Puer postojanje zasnovano je na prilikama*, ali je moguće da se ove prilike upriliče pre nego što ikakve prilike uopšte da ima. Rat je, postoji mala njegova ljutomerska alveola, a u njoj se i pored svega može čitati, meditirati, kipariti i fotografisati, može se glumiti na sceni i van nje, može se negovati cveće i gledati u ptice, i tako, tek virtualna prilika, opportunus, protumačuje se kao nešto što sadrži otvor, ili se nalazi ispred otvora i spremno je da prođe kroz njega. Tako Hillman citira R. B. Oniansa, a na meni je da, citirajući

Veštački raj, *Splav Meduze*, Ltd. pronađem koje sve otvore pokušava *senex*, globokarski i Vučićević, da pronađe za svoga Langa, svoga Makavejeva. “Oportunizam” kao prodiranje u svet velikih kinematografskih šansi, ulazak najčešće na način puerov, pubertetski “nesistematičan”, zbog toga je tako često konotiran erotski, te su i slike ovog “prodiranja”, shodno tome srodne na isti način.

(Kao da je po sredi bio jedan duhovni brak, kakvih beše u povijesti, a potom i u sadržajima beletrističkim. Na jednom crtežu Charlesa Huarta Flaubertov Bouvard prikazan je kao nervozni astenik, Pécuchet kao srednje razgoropađeni debeljk. To bi odgovaralo fizičkom opisu mog Bouvarda (Vučićević), i Pécucheta

iz svetskog filmskog Metropolisa (Makavejev). Ne znam uopšte kako pala mi je na um upravo ovakva raspodela uloga, dok sam, ne znajući za Huartovu crtariju, pisao taj tekst, a sasvim daleko od Flauberta i njegovog portretisanja. Ovde treba prizvati u pomoć mnoge karakterološke jedinice koje se tiču konstitucije ljudskog tela. Don Chisciotte i Sancio, takav su jedan “duet”).

Neminovna tema naše generacije ostaje odlazak, napuštanje “rodne grude”, izgon, egzil; bazični predmet ove pojave kovčeg je, kofer. Friz Lang došao je u globokarsku zabiti noseći sa sobom kovčeg izlepljen, ne zna se kakvim sve etiketama, a ja sam prisustvujem pakovanju velikog sanduka u koji Bojana Makavejev trpa osnovne potrepeštine pred njihov odlazak “u svet”. Oni behu izgnani iz svoje sefereje, kao što mnogi “disidenti” izmešteni su bili da stranstvuju i stvaraju drugde, i kao što izgnan je po motivima sopstvenog *prisilnog jopiča* Šumanović, kao što proterani su Vučićevići dadaisti, i kao što “živi” Lang prekinuo je biti nemačkim rediteljem zarad jednog terena, holivudskog, koji se autoru *Nibelunga* povremeno trese pod nogama. Jer u Evropi već i pre dogodio se zemljotres, dogodilo se zapravo ubistvo, *Ubica M* počinio je svoj globalni zločin, a iza toga, valja nam jedino spakovati svoje stvari, pa put pod noge! Zarad toga, u istom ritmu ponašaju se različite ličnosti kod Vučićevića, koje putuju, odlaze, stranstvuju. Ljiljana iz *Splava Meduza* odlazi parobrodom sa svojim dolarskim magnatom, Šumanović je u tuđem svetu “već odmah”, od početka svoje slikarske sudbine, a stvarna osoba Makavejev, kome BV višekratno koscenaristički asistira, “tamo” je na način svih pobrojanih, pomalo. Ovde smo samo za trenutak, da odigramo svoje predavanje-miting-gimnastičku numeru, a onda, ili preko granice, gde te (u *Splavu meduza*) mogu ubiti žandari kao psa, ili u holivudsku pitominu langovsku, gde jedino *earthquake* kvari idilu. Tako Globokar-Grossmann-Vučićević, prati svetska putešestvija svoga Fritza Makavejevskog, a da sam većinom ostaje na ovom terenu, ljutomerskom i beogradskom. (Dok Makavejev danas slovi kao klasik u svim enciklopedijama filma, BV ostaje mitska figura u uskom krugu znalaca, pojam za svakog domaćeg avangardistu, kao i za one sasvim odabrane u svetu.) Globokar sadrži u sebi tu balkanofoničnu, barbarogenijsku glubinu, pa da “u životu” nije baš sve radvanjski zataračeno, melanholično i sentimentalno, pokazuje Vučićević povremeni konsultantski rad, američki, australski. Tako i moj Grossmann u jednoj virtualnoj perspektivi izlazi izvan, ili je delimično isto tako *tamo*, gde mogao je biti da ovaj *Veštački raj* preslikava stvari neposredno i doslovno, što ipak ne čini. *Veštački raj*, kinematografski eden sa svom svojom celuloidnom zakrabuljenošću i lažnim dokumentarizmom više je jedan san, manifestno slikovit i ne sasvim doslovno rastumačiv, gde i ljudi koji u njemu učestvuju, znajući to ili ne, svejedno snuju. VR tako je jedna etida, strindberški sablasna, jedan razgovor, globokarski složen, sa samim sobom, koji sanja tako što ide u bioskop i koji učestvuje u bioskopskom lunatizmu svetskom, tako što snuje. Ljubitelj posrednog, veštak u delovanju iza scene, BV u Globokaru pronalazi idealan medium, jer dovoljno je star, mrzovoljan,

inventivan, skeptičan i neopravdano veseo u isti mah. Globokar igra Grossmanna, a BV igra Globokara, dok njega, BV-a, u jednoj svetski uspešnoj varijanti protagoniše Makavejev.

VB ne samo što poučava *Maka*, upućuje ga i dostavlja mu mnoge ideje, njegov upliv je i u navali erotskog po tim filmovima; princip tela i telesnog silno je, kako smo već videli, eksplodirao u onom stidljivom dečaćiću iz naše zajedničke gimnazije. Za jedan film Makavejeva predložak bio je enigmatični oglas kojim reditelj tražio je dobrovoljce za *veštine tela i duha*, iz čega proizašla je *Nevinost bez zaštite*, pa potom svetski kinematografski klasik, *WR Misterije organizma*. U onom prvom se pojavio stvarni telesni veštak, Dragoljub Aleksić, predratni artist koji je leteo ispod starinskog dvokrilca držeći se samo zubima za uže. Cenzori su odmah pomislili kako ovaj atlet, sada u godinama, svojom elegancijom i okretnošću (a najpre svojim ekvilibrizmom) aludira na Josip Broza. Uz nesumnjivu ingenioznost Makavejeva, ostao je vidan uticaj njegovog poučitelja, Vučićević je održao taj opasno korozivni, prevratnički mentalitet, do kraja. Kada je 1968e, nakon ruskog upada u Prag, delio na beogradskoj ulici proglas protiv gostovanja jednog moskovskog teatra, bio je pri tvoren zarad "izazivanja nereda u pučanstvu". Ali unošenje nereda u životne prilike, na način Jarryjev, bio je osnov njegove svakodnevnice prakse. Kada smo u reviji *Danas* objavili svoj doprinos "đokondoklastiji" koji pokrenuo je jedan francuski časopis, BV je u duhu vlastitog svetogrđa izneo svoj

PREDLOG TERAPIJE

Mona Lizino je toliko prazno i "uopšteno" (kao loš portret-robot), te nije čudno što ima tako mnogo đokondoklasta. Čudno je da ih nema na milione.

U oval njenog lica mogu se docrtati (u mislima ili zaista), bilo čije crte (za seljake iz Ejzenštajnovog filma Staro i novo Đokonda igra ulogu Bogorodice). To Mona Lizu pretvara u moćno sredstvo za kanaliziranje nezadovoljstva. Sigurnosni ventil. Koristan artikl za održavanje mentalne i socijalne higijene.

*Kao što u postavi vojničkih bluza postoji džepić za prvi zavoj kojim vojnik treba sam sebe da previje ako bude ranjen, tako bi svaki čovek trebalo da ima pri sebi reprodukciju Đokondina lika u pogodnom džepnom formatu. Čim oseti da bi njegova netrpeljivost prema nekoj ličnosti mogla da naškodi, korisnik treba da se maši tog parčeta kartona i zamisli 1) da je to slika objekta njegove mržnje, a pošto je to oba-
vljeno i 2), da je to sam objekt. Posle tih mentalnih operacija, sa reprodukcijom čini sve ono čime će utoliti svoju mržnju. Odmah će osetiti ogromno olakšanje.*

(Moje osobne mere uperene protiv oveštalog lika iz Luvra bile su: šmirglanje, posipanje medom, ozračavanje, kasapljenje mesarskim nožem, natezanje do prskanja, odstranjivanje glave, uvijanje u rolnu, pravljenje aviončića – izađe oko četrdeset de-

vet, pisanje na poledini, stihova, proze i ostalog psovanja, prošivanje, kaširanje novih predmeta putem tople vode, tutkala i starih novina, peglanje.)

Brankov njuh vodio ga je kroz opasna vremena, spajajući, sve više, na bogohulan način, erotsko i politiku; godinama živeo je Vučićević sa ćerkom oštrog komunističkog disidenta Milovana Đilasa. U toj kući očitovao se sav disparatizam našeg socijalizma; sam Đilas odavno je napustio porodicu, pročitao se u svetu svojim otpadničtvom od komunizma, Tito ga je bacio na robiju, a tu, u toj trošnoj familiji njegova kći najednom voli rogobatnog građanina Vučićevića i sama snima jednu dugotrajnu hroniku svakodnevlja malom domaćom kamerom. (Kao kada bi se jedan Džiga Vertov zatvorio u prostor nekog stana, ograničivši sav svoj snimljeni svet na dimenzije jedne porodice.) Vučićević sa svoje strane, valjda prvi put vlastoručno, tada takođe snima svoje neodevene ukućane, dok se kupaju u kadi. Ko zna je li to bio motiv Šijanovog snimanja erotskih scena iz života Toma Gotovca?

Da li je Vučićević bio prikriveni dadaist? Bio je. Jednom se fotografisao pred *Cabaret Voltaire*, u Spiegelgasse, makar nije dospelo unutra, jer mi, iz naših krajeva, uvek po nečemu smo u za-
kašnjenju, katkad više decenija. Tako BV nije stigao da se kostimira na način Huga Balla u limeni koporan, ali svejedno se jedanput fotografisao sa štipaljka okačenim o bradu. Bio je već prilično star kada običavao je iznenada baciti se na pod. To mi je nedavno ispričao ovaj reditelj, Šijan, koji je jedanput takođe, Branku u čast, bacio se na daske neke pozornice, bez obzira na svoju golemu težinu. Da li jednom otkriće se svetu sva ingenioznost našeg bacakanja na pod, Šejkinih andrmolja, Brankovih štipaljki, Vaništinog praznog izloga, misterioznih tačkica u vrhu papira, Ilije Savića? Sve to što danas reprezentira samo nadrealistička galeristika Brace Dimitrijevića, metafizički nudizam Marine Abramović. Svejedno, BV ucrtao je pojam beogradskog i jugoslovenskog evropejstva, onog od kakvog neuki Srbi i po koji drugi, još uvek zaziru. Jer njihovo iskustvo je palanačko, rekao bi Rade Konstantinović. A po tim palankama ipak vantrzao je Boško Tokin, Dada Aleksić, Aleksandar Vučo, Tom Gotovac, Vujića Rešin Tucić. Vučićević nosio je suvereno barjak te dragocene ludosti. U spremnici njegovih ideja ima nebrojeno primera ovih ludih poduhvata avangarde dvadesetog veka, kao da se čitavo to stoleće sastoji upravo od ovakvih događaja, a da je sve (mimo ratova, kvintesencije ludila), nekako po strani. Eno prilikom reklamnih nastupa, junaci nemih komedija "silazili" su sa ekrana i pred gledaocima "uživo" nastavljali radnju, pa tako, kod Ejzenštejna glumac trči krovom (film), i ulazi u pozorišnu dvoranu, na kraju predstave reditelj se klanja, opet na filmu, u Raskovanom Prometeju L. Herbijera iz 1921, publika prisustvuje snimanju nekoliko scena, a zatim gleda tu filmsku modernizovanu verziju mita... u dvorištu gde je sve bilo obojeno u belo, na masu razdražanih zvanica u belim haljinama i odelima, projicirani su rukom bojadisani *Mélièsovi* filmovi, preselivši se u Ameriku, austrijski arhitekt Kiesler je početkom 1929 otvorio svoj "100%" bioskop, "jedinствен po konstrukciji, radikalno po formi, ori-

Snimio: Sven Pepsenik

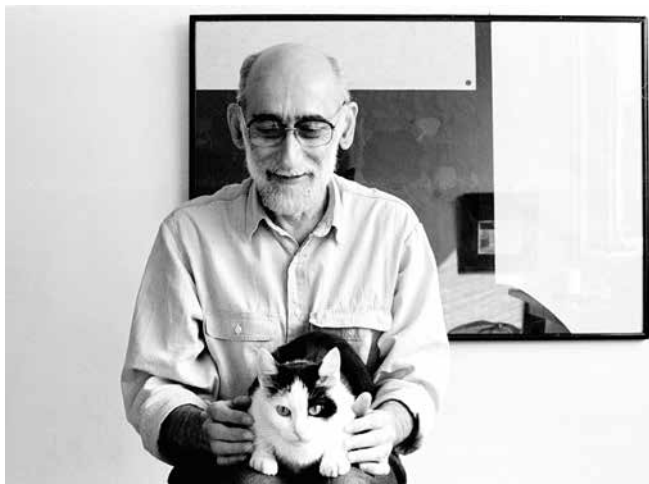
Uvek se činilo da tamo gde iza kamere, BV stoji kao nezainteresovana osoba, posmatrač, a većinom ono ispred, sam je smislio

Fotografija sa snimanja filma *Umetni raj*, režija Karpo Godina, Piran, 1989.

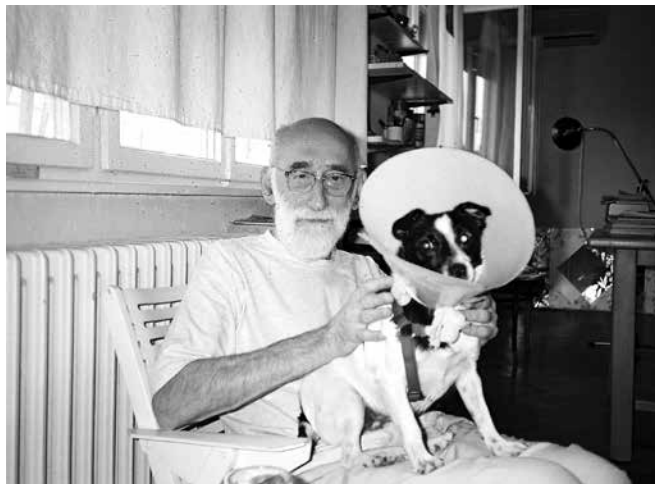

Ono što su BV i Otašević postigli zajedno, utisak je produktivnog anahronizma: tako ovaj deo njihovog izložbenog prostora mogao bi poticati iz vremena od pre osamdesetak godina, možda sa neke izložbe Schwittersa ili Mondriana

Snimila: Goranka Matić, listopad 1990.

Ne znam otkud u BVa toliko izliv spram životinjskim našim saplemenicima, možda izraženiji nego prema njegovoj ljudskoj braći. Koja njegova družica mogla bi se pohvaliti onoliko privrženosti što je kod našeg prijatelja imala ova dosta obična mačka

Branko Vučićević i pas Pegla, 2002.

ginalan po načinu projekcije”, gde nije bio samo izmenjen i povećan frontalno postavljeni ekran, već se slika po potrebi prelivala i na bočne zidove i na tavanicu dvorane...

Oops!, piše mi jedanput, zaboravih u užitku zbog ove uspešne dadaističke politike da izrazim već uobičajeno divljenje. MR (ono gordogansko izdanje moje knjižice o Marku Ristiću) zvuči vrlo zamašno. Vidim još jednom da je moje svojevremeno bacanje 50 kg nadrealističke literature na đubre bilo fatalno. Tako BV u svojim ambivalencijama i bi da je dadaistički nadrealist, i ne bi, a od svoje osnovne orijentacije nije mogao umaći. Kakvim sve ludim sitnurijama punio je svoju glavu!

Uzgred: piše mi jedanput, čitam zanimljive polublesave memoare Michaela Powella, reditelja Crvenih cipela. Ima parče o kući koju je neki milijunaš podigao Isidori Duncan na Cote d'Azur: imitaciju srednjevekovne ruševne kule, a na vrhu moderno uređen Art Deco apartman, uz to terase da na njima igra gola (i debela, dodajem ja). Memoarist veli da je bila uvaškavljena. (Zašto? Nije se kupala?)... Zanimljiva smesica: Joyce je svoje očne nevolje pripisivao tome što je u Piranu pijan prespavao noć na mokroj zemlji...

A sitnurijama, onima iz dedine bakalnice, bio je opsednut i inače. Pa je, govoreći o Pravilu igre pokazao tu crtu prisnosti sa andrmoljama, kako bi i slikaru Šejki to odgovaralo:

Renoirov metod obnavlja važnost i značaj predmeta, licima kipova i lutaka, opalom lišću, posudama, revolverima, kitnjastim muzičkim aparatima vraćena je ogromna izražajnost, dotle skrivena njihovom svakodnevicom. Predmeti postaju smislom bogati znaci smešteni u vidno polje kamere, oni postaju sredstva čijom se pomoću postiže ono, za poeziju suštinsko preuređenje stvarnosti, svojevrсна stilizacija njezina.

U ovom divnom sumašedstvu, kojim Vučićević manipuliše kao mađioničar Roko Ćirković, sudara se Buñuelov film *Zemlja bez hleba*, sa ranim materijalima Makavejeva o ciganskom naselju Beograda, *Jatagan-mala*, Vigoova *Atalanta* izaziva pomisao na istoimeni, kratak a sjajan film Čengića (kome BV bio je koscenarist), tri rana filma Cornellova, kao što su *Dečja zabava* i *Noćna zabava*, koja sastoje se od scena sa kostimiranom decom, njihovih plesnih tačaka, mikroskopskih snimaka ameba, kadrova sazvežđa, figura boga Thora s munjama, golišave, dugokose devojčice na konju koja izigrava lady Godivu, nije li to bio sadržaj “kućnih filmova” Grossmann-Globokara, budućeg Brankovog junaka?

Ako se izuzme Marcel Duchamp, najvažnije lice sa horizonta našeg prijatelja, još jedna presudna osoba za njegov razvoj bio je Joseph Cornell. Ne samo po pasiji tog njujorškog čudaka da skuplja otpatke naše civilizacije po staretinarnicama, ne bi li ih poređao (takođe na način kolonijalne radnje), u svoje kutije. Ono što u BVa isto tako može biti “cornellovski”, njegova je tvrdnja (od pre pedeset godina) *Ne živi crtež, već animirana fotografija!* Pa

kada smatra da je crtani film već odslužio svoje, on je pre za oživiljeni kolaž, na način, recimo, Jana Lenice. Animirani film više ne mora boraviti kao zatočenik na području grafike, on treba da se služi reproduktivnim sposobnostima fotografije, njenim figurativnim realizmom.. Tu je međutim Cornellov *Rose Hobart*, premontirana gomila tuđih, mahom trivijalnih dela. A premontirati već gotovo, presložiti na nov način postojeći svet, bio je san Vučićevićev, i njegova praksa. Kad nešto disparatno prikrpljuje osnovnom, kad domontirava montirano, kad dolepljuje već zalepljeno. (Početkom dvadesetih godina, pisao je on, *Jestira Šub je*, uz asistenciju mladog Ejzenštejna, montažom menjala “klasnu usmerenost” filmova uvoženih u Rusiju; levo orijentisana udruženja ljubitelja filma u Nemačkoj i Holandiji, takođe su pretvarala zvanične filmske novosti u proletherske.)

Sam Vučićević “premontirao” je svoju istoriju avangardnog filma, izmislivši u toj knjizi film, nikada snimljen. Sedim en face i onda mi kamera uđe u glavu. Pretapanje u mozak. Tenk, iz rata. Uzgred mlade Švabice, fino vižljaste. Moja znanica skida rukavice, šesir i bundu. Zelena porculanska činija s rumenim trešnjama, isprazni se sama. Brodska kujna. Kip slobode pred NY. Crnci se cerekaju u aparat... piše u tom izmišljenom sinopsisu za nepostojeći film. Onda nastupa njegovo “objašnjenje”. Jedne letnje nedelje, 1981, na zemunskoj buvljoj pijaci, na plastičnoj foliji s vrlo mešovitom robom (stare haljine, češljici, delovi neprepoznatljivih mesinganih sprava), ispod hrpice raskupusanih, nezanimljivih knjižica nađen je i priručnik Guida Seebera *Der Trickfilm in seinen grundsätzlichen Möglichkeiten*, Berlin, 1927. Primerak je bio odlično očuvan, u levom donjem uglu druge strane korica nosio je ulepjen *Ex libris* (figura Dositeja Obradovića u ovalu), Dragoslava M. Petkovića. Između stranica 44 i 45, bili su umetnuti ovde preštampano pismo, fotografija, formata razglednice, mlađeg muškarca i posetnica izvesnog Ing Johannes Stefana (Jovana Stefanovića?), s poslovnom i kućnom adresom u Berlinu i brojevima telefona. Pismo, ili tačnije fragment pisma, sastoji se od dva lista hartije, veličine 15x21 cm, žučkaste boje, bez vodenog žiga... rukopisni deo je ćirilčan, kucani latiničan. Odmah se nametnula pomisao da je posredi mistifikacija. To on kaže!

U pismu pomenuti Ufa Palast je berlinski bioskop, gde je 3 maja 1925. prikazan matine Apsolutnog filma, Film je ritam Richtera, Dijagonalna simfonijska Egelinga, Opus 2,3,4, Ruttmanna, Mehanički balet Legera, Clairrov Međucin. Ovde Branko sopstvenu akribiju glede avangardnog filma, neposredno unosi u svoju gigantsku mistifikaciju, kojoj neprekidno trudi se da da oblik autentičnog. Neophodno stručno ispitivanje (analiza rukopisa, određivanje starosti hartije i mastila, identifikacija autora, sve to iziskuje velike izdatke... (U takvim izmišljotinama uvek ima nečeg kalamburskog, neskladnog, i naravno krivog, “pogrešnog”. Kada u filmu o Šumanoviću njegov junak već dvadesetih godina čita *Le Monde*, a kažu mu da taj list onda još nije ni postojao, on veli mirno *Pa šta?*)

Za sumnjati je, nastavljaju se moje sopstvene mistifikacije, da (mimo blasfemije sa izlogom u Ilici), ipak postoji jedan stvarni artistič-

ki rad ovog neumjetnika, budući risarija male ruke sa ispruženim kažiprstom oficijelno nema svoga autora, a taj primjer europskog designa sa početka dvadesetih, koji nije ni Flaggov, ni Casandreov, ni Bögellundov, po svojoj sublimnoj i staloženoj jednostavnosti mogao je potjeći samo iz svijesti i iz ruke Augusta Goltza... U daljne apokrifne stavke Augustove ostavštine ubrajaju se navodno njegovi collagei (devet, osobito onaj sa bočicom Pelikanovog tuša, iz koje, prekrenute, ističe tečnost po kölnskoj katedrali), te ipak (!) jedan nepublikirani spis, Prosvjed za ravnodušje, kojim se želi kazati da se kazati ne želi ništ.

Na kraju se BV zaputio u atelje popartističkog umetnika Dušana Otaševića, predlažući mu da načini apokrifnu vajarsku zaostavštinu izmišljenog pilota i artiste Ilije Dimića. Ovog, inače prilično samosvojnog slikara-tišljeru, iza koga ostaje mnoštvo pop-art skulptura, većinom u drvetu, - uspeo je Vučićević da natenta da po scenariju koji mu je predložio, "rekonstruiše" zapravo nepostojeće konstrukcije, za koje sad obojica tvrde da su rađene 1925. ili 1934., samo su potom izgubljene, te ih treba nanovo učiniti. Ne dolazeći u zabludu o nekakvom postojanju "stvarnog" Dimića, Miljenko Jergović ipak, svojim ingeniozno dvosmislenim tekstom, pilota Iliju u nekoliko tretira kao osobu opstojnu u istoriji naše umetnosti, toliko njegova iskreirana personalnost deluje kao istinska povest. Da je junak te mistifikacije "pilot", ne izgleda slučajno. Ne znam da li je BV kumovao kod naslova prvog filma Makavejeva (*Čovek nije tica*), ali je svakako svoj bleriotsko-wrightovski poriv pokazao već prvotnim esejom o mehanizmima/pticama. Jer kada se ova dva dispartatna pojma sastave, dobija se, naravno, avion, koji u *Splavu Meduza* doleteo je iz Rusije Majakovskog i Klugeove, kojim povodom moramo se podsetiti letilice Makavejev-Aleksićeve. Rasipajući kojekakve scene letenja i levitacije, jedna Brankova junakinja, *figura u belom*, survava se sa višespratnice kao pogođena ptica. Ptica je svejedno markantan simbol Vučićevićev, već od onog ranog eseja, sada i Mak vraća Branku znak zajedničkih inspiracija: atletom Aleksićem. Koji ne samo što lebdi ispod aviona, držeći se zubima za uže, ovaj rodoljubni raskidač lanaca, u Vučićevića je Slovenac Žnidaršič, koji zaustavlja automobile onako kako sam Aleksić je doista i činio, pred *Politikom* u godini 1926. Žnidaršičev čelični oklop duuguje takođe neposredno Makovom Aleksiću, detaljno opisan u čarobno ludoj knjižici ovog atlete, *Moj sistem gimnastike*.

Konac mog junaka ima dve verzije, budući sam ga, po njegovom ironičnom komentaru već jedanput sahranio "pre vremena", dakle u onoj beletrizovanoj varijanti iz knjige, objavljene još 1988: *G. umro je u jednom sanatoriju za grudobolne, 1962, gdje, prema*

Vučićević i Želimir Žilnik u Novom Sadu 26. juna 2015 – Ako je ovo zaista poslednja fotografija Vučićevića, onda ona tačno kazuje: nije više imao šta i želeo da kaže.

svjedočenju doktora S. Popovića, koji se ondje istodobno liječio, do zadnjih dana darivao je ružama jednu bolesnicu, a da ova, počinilca te galanterije nije nikada identificirala. Ovde mi je bilo potrebno prisustvo našeg zajedničkog prijatelja i saborca Srđe Popovića, Brankova galantnost prema damama, te znakovitost vrste darovanog cveća u kome krije se ime jedne važne ženske osobe iz njegovog života. (Na jedno davnoj ceduljici koju sam sačuvao, stoji jedan opominjući predznak: *Lolo, darling, nadam se da si potisnula pritisak u povoljnom smeru. Ako ti je za utehu: ja sam prigodom poslednjeg merenja istisnuo 110/185.*)

A zapravo, Vučićeviću je pozlilo na pominjanoj izložbi Otaševićevih, i njegovih sopstvenih mistifikacija, onako kako se to dogodilo Proustu u *Jeu de Paume*. Ipak se održao još nekoliko dana. A mislim da će i nakon ove oficijelne smrti, još dugo održati se.

Kada sam se nakon čitave Miloševićeve svinjarije, vratio za kratko u Beograd, nazvao je to BV kobnom greškom. Smatrajući, valjda, da ako neko jednom nekuda tako odlučno ode, odande ne mora ni da se vrati. Zaboravivši na momenat sudbine svojih junaka, onih najvažnijih. (Ne mogu tačno proceniti sućut ovog osobenog subjekta prema ljudima, jedino pouzdano je da je bio veoma sklon domaćim životinjama; malo koji autor ima toliku gomilu fotografija na kojima okružen je katkad stadom kućica i mačića.)

Objavio je tada, dakle, ne znam zbog čega, naše zamrznuto prijateljstvo. Ja sam nastavio da povremeno odlazim onamo, ali ga više nisam sretao. Sada je krajnji čas da ovu stvar odmrzmem.

(april-septembar 2016)

Dejan Kršić

Sve je to samo film...

*Ja čaj, on rakijicu. On tiho i smireno priča i gotovo kontinuirano puši.
Uvijek naizgled ozbiljan, a u govoru blago ironičan – sjećanja na Branka Vučićevića*

Uloga Branka Vučićevića u svetskoj revoluciji nije jasna. Dosijei UDBE nisu otvoreni, a Vučićević je još uvek tajanstven. U jednom davnom intervjuu, govoreći o druženju sa grupom ljudi u kojoj su bili Dušan Makavejev, Bora Ćosić, Žika Pavlović, Dejan Đurković, Želimir Žilnik, Vučićević kaže da su svi zajedno gajili "detinjastu želju da se napravi nešto što bi se zvalo socijalistička umetnost."

U svakom slučaju, filmova kao što su (da li ih se još sećate?): Ljubavni slučaj ..., Nevinost bez zaštite, Mister Montenegro (Makavejev), Rani radovi, Sloboda ili strip (Žilnik), Uloga moje porodice u svetskoj revoluciji, Slike iz života udarnika (Bata Čengić), Splav Meduze, Veštački raj (Karpo Godina), televizijskog filma o Savi Šumanoviću ..., svega toga ne bi bilo da nije Branka Vučićevića.

Ne bi bilo ni nekih knjiga, ni nekih prevoda, a ni nekih, kažu, važnih filmskih kritika s početka šezdesetih. Da nije Branka Vučićevića, u Beogradu ne bi bio objavljen, nedavno, jedan tekst u kulturnom časopisu Reč, 'Nesuđeni montažer ili srpsko pitanje'. U toj "poučnoj priči" Branko Vučićević objavljuje sopstvenu smrt: "Pacijent je umro 1987, iz uzroka koji nemaju nikakve veze sa ovde opisanim poremećajem. Pošteđeo je sebe vremena kada su Srbi, klanje, Car Lazar, Nova Srbija, Nova Evropa, Novi Poredak, otac Srbije, opet stupili na famoznu pozornicu istorije gde bi on bio samo bolesni, nedelatni statist."

Snežana Ristić i Rade Leposavić: Mrtav Srbin govori, Arkzin, broj 90, 9. 5. 1997, str. 9.

U ponedjeljak 18. 1. 2016. u Beogradu je u 82. godini preminuo Branko Vučićević. Vijest je u Zagreb stigla kratkim SMS-om. Kad je na ekranu zasvijetlila obavijest o poruci, vidjevši ime pošiljalca, znao sam: nije dobro. Jer vijesti o smrti dva dana ranije prethodila je podjednako štura poruka da je Branko hitno odvezen u bolnicu. Tjedan dana ranije svijet je potresla vijest o smrti Davida Bowiea. Tako se svijet u kratkom roku dvaput zatresao, 2016. je loše počela. *Annus horribilis*.

Naravno, održana je komemoracija. Rok je bio kratak, druge obaveze, nisam mogao ići. A nisam ni imao snage. Djelovalo mi je previše definitivno, rastanak na koji nitko od nas koji smo s njim, barem e-mailom, bili u kontaktu nije bio pripravan. Tako su u Muzeju Jugoslavenske kinoteke 22. 1. 2016. govorili Lazar Stojanović, Slobodan Šijan, Dejan Ilić, Dejan Stojanović, Irina Subotić i Jovan Čekić. Na audio-snimci je primjetno kako se svi govornici muče da prisutnima, a i samima sebi, u riječi pretoče zašto im je Branko Vučićević bio, i jest, važan. Njegov utjecaj prevazilazio je riječi i ustaljene formulacije. Bio je diskretan i zaobilazan, prisutan čak i ako je naknadno teško prstom uprijeti u čemu se konkretno očitovao.

Kako to obično u takvim situacijama biva, povodom smrti u srpskim se medijima pojavio i niz tekstova u kojima se o Vučićeviću govori kao o "velikanu srpske kulture" i "najuticajnijem tihom autoritetu srpske kulture". Međutim, za života ta "službena kultura", država i mediji pod njenom kontrolom, uglavnom mu nisu posvećivali neku osobitu pažnju. A ni on je nije tražio ni priželjkivao. Dapače. Uporno je odbijao i status disidenta ili žrtve socijalističkog režima, koji su mu povremeno pokušavali pripisati.

Naravno, tu je već bio i *Splav Meduze ...* – fotografija sa snimanja filma, 1980, u sredini Vučićević i Karpo Godina

Ipak, nešto više od godinu dana ranije, u novembru 2014, u okviru Festivala autorskog filma (FAF), u toj istoj dvorani Jugoslavenske kinoteke u Kosovskoj 11, ključnom mjestu beogradskih filmofila, bio je održan skup pod nazivom *Srpski ekscentrični film: omaž Branku Vučićeviću*. U međuvremenu, ja do danas nisam dovršio tada započeti tekst o Vučićeviću, a agilni Slobodan Šijan je taj događaj već ovjekovječio čitavim poglavljem u svojoj knjizi *Filmus – priče o filmu*.⁰¹ Bilo je to jedno od onih izuzetno neugodnih iskustava kad pred živim čovjekom – koji je k tome o svom vlastitom radu uvijek govorio kao nečem usputnom i ne baš tako važnom – na sceni morate slavljenički govoriti. Svi pozvani – Aleksandra Sekulić, Boris Miljković, Šijan i ja smo, naravno, prihvatili poziv, ali čini se s raznim varijacijama isprike, “...samo zbog Branka”. A u publici je, uz Brankovu Mariju, bio niz njegovih prijatelja i suradnika, koji su ga sigurno bolje poznavali od nas koje su tom prigodom izvukli na pozornicu – Dušan i Bojana Makavejev, Vladica Milosavljević, Puriša Đorđević ... – kao i velik broj poznanika i nepoznatih poštovalaca. Iz Ljubljane se na jedan dan dovezao i Karpo Godina da, kako je rekao, “oda počast svom duhovnom ocu”.

U nevještom pokušaju da smanjim neugodu tog tipa javnog nastupa, napravio sam prezentaciju sa slikama iz njegovih filmova, dokumentarnim fotografijama sa snimanja, koricama knjiga, reprodukcijama stranica novinskih tekstova i ponekim citatom, što nas je sve trebalo podsjetiti na širinu njegovog djela, a meni omogućiti da umjesto riječima govorim slikama. Mo-

vie od statičnih slika. Unatoč ranijem dogovoru s organizatorom (“dakako, nema problema, imamo kompjuter i projektor”) pokazalo se, naravno, da sasvim nestandardna i pomalo zastarjela oprema Kinoteke nikako ne može prikazivati moje dokumente. Na sreću, na *sticku* sam imao i sirove fotografije koje je okrutna oprema ipak uspjela prepoznati, ali ih je reproducirala nekim svojim hirovitim redoslijedom. Tako je moj lukavi plan da slike govore umjesto mene neslavno propao. A ja sam onda pred Brankom, ali prije svega režiserima Makavejevom, Godinom i Borisom Miljkovićem – Žilnik nije mogao doći – morao izreći da su, unatoč ustaljenom pripisivanju autorstva režiserima, za mene svi ti filmovi (*Ljubavni slučaj...*, *Nevinost bez zaštite*, *Rani radovi*, *Slike iz života udarnika*, *Splav Meduze*, *Umjetni raj* ...) ustvari prije svega filmovi Branka Vučićevića. Ne treba posebno ni naglašavati da me je sam naziv skupa, *Srpski ekscentrični film*, beskrajno nervirao. Čak i ako organizatori nisu imali neke zločeste nacionalističke primisli, shvaćao sam – i dan danas shvaćam to – kao još jedan dio pomodnog postsocijalističkog nacionalnog čerupanja oko kolektivne filmske i ine kulturne ostavštine bivše SFRJ, uz olako odbacivanje svega što se u te zacrtane granice lijepo ne uklapa. Nije tu riječ ni o kakvom “srpskom ekscentričnom filmu” jedino zbog što mislim da je riječ o doista jugoslavenskim, a ne srpskim filmovima, i da kasapljenje Yu-kinematografije po granicama nacionalnih država postavlja objektivnu prepreku za pravilno čitanje tih djela koja nastaju izvan logike nacionalnih kultura, nego prije svega jer je riječ o *ekscentričnim filmovima* Branka Vučićevića.

⁰¹ Slobodan Šijan: *Filmus – priče o filmu*, Službeni glasnik, Beograd, 2015.

Informativni razgovor

Branko Vučićević, filmski scenarist, dadaist,

Mrtav Srbin govori

Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori

Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori

Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori

Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori

Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori

Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori

Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori

Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori

Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori

Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori

Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori

Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori

Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori

Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori

Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori

Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori

Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori

Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori

Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori

Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori

Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori

Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori

Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori

Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori

Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori

Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori

Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori

Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori

Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori

Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori

Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori

Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori

Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori

Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori

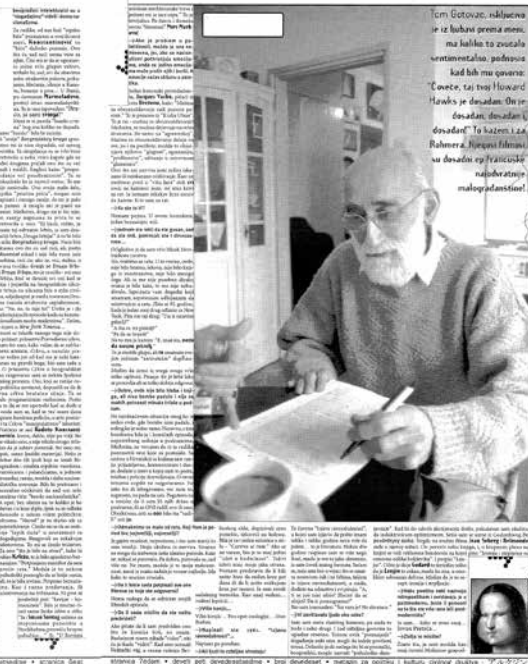
Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori

Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori

Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori

Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori

Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori
Mrtav Srbin govori

Vučićević intervju u *Arkzinu* – naslovna stranica broja 4 i dvije stranice priloga

Bibliografski podaci – Snežana Ristić i Rade Leposavić: *Mrtav Srbin govori* (razgovor s Vučićevićem), *Arkzin*, dvotjednik, Zagreb, 7/1997, broj 90, 9. 5. 1997, str. 6-9.

Arkzin je pokrenut u jesen 1991, bio je glasilo

Antiratne kampanje (*Fanzin odbora Antiratne kampanje Zagreb*). Kasnije je list mijenjao svoje podnaslove, u doba razgovora s Vučićevićem podnaslov glasi: *Metazin za politiku i kulturu civilnog društva*.

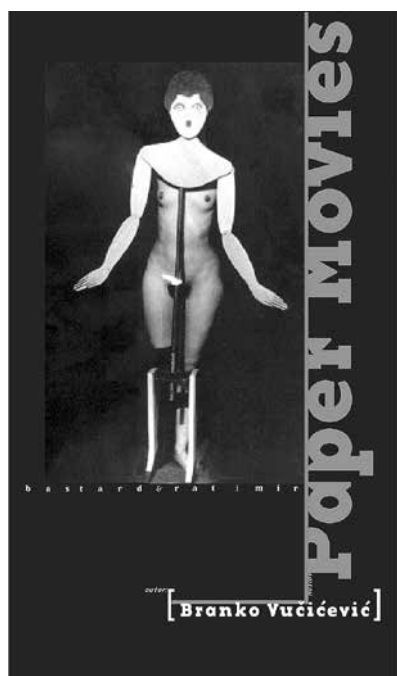
U impresumu se 1997. kao urednici i suradnici navode brojni autori, evo ih nekoliko: Vesna Janković, Dejan Kršić i Igor Marković (glavna

urednica i izvršni urednici), Dejan Dragosavac Rutta (grafički urednik), te Boris Buden, Petar Glodić, Ada Beier, Krupo Petrinović, Dejan Jović, Benjamin Perasović, Milan Trenc, Vladimir Milinović, Nataša Magdalenčić Bantić, Zinka Bardić, Silvija Šeparović, Darko Macan, Borislav Mikulić, Slavica i Igor Mandić, Ilko Čulić, Marcel Štefanić Jr., Dragan Antulov, Marija Milin, Slavoj Žižek, Mark Thompson, Vesna Kesić, Dubravka Ugrešić, Mirko Ilić.

Prvi svjesni susret s imenom i djelom Branka Vučićevića, tamo negdje sredinom osamdesetih godina, dugujem poduzetnoj urednici biblioteke Studentskog izdavačkog centra (SIC) Žarani Papić (1949-2002) koja je tih godina nizom izdanja, knjigama izabranih tekstova Johna Cagea i Maljeviča, knjigom o Brianu Enou, zbornikom *Dizajn i kultura* i prijevodom knjige *Proricanje estetskog društva* Filiberta Menne, gotovo svojeručno oblikovala i bitno odredila idejni svijet generacije. Njih dvoje su surađivali na zborniku *Antropologija žene* (Prosveta, Beograd 1983), koji je Žarana priredila s Lydiom Sklevicky, a Branko im je preveo tekstove s engleskoga. Žarana mi je poslala njegovu knjigu *Avangardni film 1895-1939*. (Radionica SIC, Beograd 1984). Kasnije sam saznao da je nekako, vjerovatno također zahvaljujući Žarani, i on znao za moje rane fanzinske projekte. Ali to i nije bio moj prvi susret s njegovim djelom, samo što toga nisam bio svjestan. *Stakleno zvono* Sylvie Plath, koje je on preveo, tad je bila jedna od ključnih knjiga adolescentske literature. Ne vodeći računa o tome da ih je baš on preveo, gutali smo i knjige u izdanju biblioteke *Zenit* izdavačke kuće Jugoslavija, poput *Značenja bajki* Brune Bettelheima. Da ne govorimo o *Ruskom umetničkom eksperimentu* Camille Gray, ključnoj knjizi za kanonizaciju ruske avangarde, tada je-

dnoj od rijetkih lako dostupnih knjiga na tu temu. (Prema urbanoj legendi prevodilac je u tekstu knjige uočio i, kad je bilo moguće, ispravio oko 150 materijalnih grešaka, uključujući tu i neke naopako otisnute reprodukcije.⁰² Na pitanje o tome Vučićević je bez puno pompe i s karakterističnim osmijehom potvrdio da se na tim povodom upućeno pismo izdavač Thames & Hudson nikada nije oglasio.) Vjerovatno sam već gledao i *Ljubavni slučaj ili tragediju službenice PTT*, a *Mixed media* Bore Čosića – koju je Vučićević dizajnirao – prvi put mi je krajem sedamdesetih pokazao Mihajlo Arsovski, u svojem tadašnjem ateljeu u potkrovlju na Trešnjevci. Ne samo svojim sadržajem nego i grafičkom opremom, neuobičajenim uvezom, izborom i kombinacijama papira, bila je to jedna od najčudnijih i tada svakako najfascinantnijih domaćih knjiga koja je mlade ljude, koji bi nekim slučajem s njom došli u dodir, nepovratno uvlačila u krug dadaizma i *fluxusa*. Naravno, tu je već bio i *Splav Meduze* u režiji Karpa Godine. Film nije postigao neki komercijalni uspjeh u kino dvoranama, ali je gotovo instantno postao ključno formativno mjesto generacije umjetnika osamdesetih godina, koji se snažno oslanjaju i direktno pozivaju, citiraju, odnosno reinterpetiraju motive, manifeste i retoriku historijskih avangardi, od kojih su neki svoje djelovanje označavali pojmovima retrogardizma ili retroavangardizma. (Tako je Eda Čufer, dramaturginja Gledališta Sester

⁰² Vidi Sezgin Boynik: "Marxist-Leninist Roots of Zenitism: On Historical Avant-garde Corrections Introduced by Karpo Godina's Film *Splav Meduze*", u *On the cinema of KG, or a book in 71 383 words*, Filmkollektiv Frankfurt (ed.), Frankfurt 2013, str. 134.

Naslovna stranica
Vučićevićeve knjige *Paper
Movies; Poučne priče*,
Arkzin i B 92, Zagreb –
Beograd, 1998, 79 str,
dizajn Borut Vild

Scipion Nasice, kao studentica na kazališnoj akademiji pisala seminar o citatnosti i intertekstualnosti *Ranih radova* i *Splava Meduze*. Dragan Živadinov će posvjedočiti da je *Splav Meduze* bio za umjetnike oko NSK-a izuzetno važan, i kaže da je “na njega djelovao kao *Divlji mesija* Kena Russella”. Da je *Splav Meduze* predstavljao važan utjecaj potvrđuje i činjenica da su članovi NSK VHS kopiju filma uz simultani prijevod i objašnjenja puštali u sklopu projekta *Moskovske ambasade* [Moskva, 1992].)

Ali nekako u mojoj glavi svi ti podaci još uvijek nisu bili povezani.

New Moments

Svoju rabotu izmišljanja povijesti lokalne avangarde nastavio je 1990. projektom izložbe Ilije Dimića u Galeriji Sebastian. Onda je došao rat. Pratio je Arkzin i preko kolege dizajnera Boruta Vilda obnovljeni su, bolje rečeno uspostavljeni, kontakti. U našem labavom krugu po post-jugoslavenskim zemljama rasutih, slobodno recimo *fanova*, s poštovanjem smo ga zvali “deda” ili “čiča Branko” – sve dok me drugarica Aleksandra Sekulić nije zabrinuto upozorila da se uvijek štrečne kad čuje to “čiča”, jer se u Srbiji tih godina samo jednoga naziva “Čičom”, onog četničkog đenerala kojemu ovdje nećemo niti ime spomenuti.

A tih devedesetih je Vučićević radio u neobičnoj publikaciji, doista mogućoj samo u Beogradu, časopisu *New Moment*⁰³ ko-

ji je objavljivala beogradska podružnica marketinške agencije Saatchi & Saatchi pod vodstvom marketinškog stručnjaka Dragana Sakana⁰⁴. Kako to obično biva, njihov prvi i najvažniji proizvod bili su oni sami. Da bi to postigli trebao im je i dokaz, materijalna potvrda. I to je bio časopis. Tamo negdje koncem 80-ih, do početka 90-ih, izlazio je magazin *Moment* posvećen suvremenoj umjetnosti. I on je u postsocijalističkoj tranziciji naravno brzo usahnuo. Onda je par godina kasnije konceptualni umjetnik i teoretičar Jovan Čekić predložio Ješi Denegriju da se obnovi stari “brend”, ali ovaj put pod patronatom Saatchija i u izmijenjenoj koncepciji, uz ulazak Branka i mladog kustosa Dejana Sretenovića u redakciju. Na kraju se od stare redakcije samo Ješa odzvao, ali je, kako svjedoči Dejan Sretenović,

posle prvog broja otišao kada je video da tu mesta likovnoj kritici neće biti. Sakan je hteo da napravi svoj brend a to što je ime referisalo na onaj prethodni nije ga zanimalo. On je hteo časopis koji će čitati svi kulturnjaci a i nama je to odgovaralo jer smo hteli da se odlepimo od uskog polja likovnih umetnosti. Za njega je ime *New Moment* imalo drugačiji simbolički smisao. Nije se mešao u uređivanje osim reklamnog dela i cenzure Brankovog teksta o onoj izložbi u muzeju primenjene (*Genocid nad Srbima 1941,1945, 1991/92*, Muzej primenjene umetnosti, Beograd, septembar 1992, vidi *Paper movies*, str. 45-48, op. DK) - za mene najboljeg antiratnog *statementa* napisanog u to vreme u Srbiji. Branko je hteo da ga objavi u drugom broju *New Momenta* ali se Sakan, koji je imao žive poslovne veze sa slobistima, usprotivio. Branko se iz protesta povukao iz redakcije ali smo ga Čekić i ja jedne noći u nekoj birtiji, uz sve ono što se tamo radi, ubedili da se vrati. Ostao je, gle ironije, najduže u saradnji sa Sakanom.⁰⁵

Tako je usred Miloševićeve Srbije, zahvaljujući finansijskoj i organizacionoj pomoći “mrskog kapitala”, između 1993, kada je objavljen prvi broj, i početka 2000-ih, nastalo dvadesetak izdanja zavodljive publikacije velikog formata, tada suvremenog dizajna, na kvalitetnom papiru i tiskane u boji. Kolažno-montazni princip te svoja avangardistička, urednička i dizajnerska iskustva Branko je, naravno, unio i u *New Moment*. Prema njegovoj zamisli, časopis je trebalo da bude još “luđi”, ali korporativna marketinška logika to ipak nije dozvoljavala. Danima i noćima je sjedio i razgovarao sa mladim i ambicioznim dizajnerima (Goran Patlejh, Miloš Ilić, Slavimir Stojanović), a često im u prelomu i “visio nad glavom”, pa se ti utjecaji uredničke ruke i kolažnog mišljenja Vučićevićeva vide u konačnom izgledu magazina. Pod njegovim okriljem je kao 15. broj časopisa objavljen i tematski broj *DaDa Clipping* Radonje Lepasavića.⁰⁶ Publikaciju je dizajnirao Goran Patlejh i za nju na 4. konkursu za najbolji grafič-

⁰³ <http://newmoment-magazine.com> ⁰⁴ Agenciju je Dragan Sakan [1950–2010] pokrenuo 1990. pod nazivom Studio Marketing i kasnije je više puta mijenjala imena (Saatchi & Saatchi, S Team Bates Saatchi & Saatchi, i na kraju New Moment). ⁰⁵ Sretenović je poslije petog broja napustio redakciju. Jovan Čekić je bio urednik od 1993. do 1997, kad su se Vučićević i on posvađali oko broja 7, tematski posvećenog “kostima na venecijanskom bijenalu”, odnosno Zlatnim lavom nagrađenom performansu *Balkan Baroque* Marine Abramović, pa je Branko sa Bogdanom Tirnanićem uređivao dalje. ⁰⁶ *New Moment*, br. 15, Beograd 2001.

Vučićević i Snežana Ristić, fotografija s otvorenja izložbe *Nuspojave* koju je priredila udruga *Što, kako i za koga/WHW* godine 2004. u Salonu Muzeja savremene umetnosti, Beograd

Snežana Ristić je koautorica razgovora s Vučićevićem u *Arkzinu* 1997.

ki dizajn u organizaciji galerije Grafički kolektiv dobio godine 2002. nagradu *Grifon*.

Prvi susreti

U *Arkzinu* smo 1997. pod naslovom *Mrtav Srbini govori* objavili i podugačak intervju koji su s njim napravili Snežana Ristić i Radonja Leposavić.⁰⁷ Sve to dovelo je sljedeće godine i do suizdanja knjige *Paper Movies*, simbolično, kao prvog izdanja objavljenog u suradnji jednog beogradskog (B92) i zagrebačkog (Arkzin) izdavača iz novonastalih država. Brankove ideje i zahtjeve izvanredno je u dizajnu realizirao kolega i zajednički prijatelj Borut Vild. Tu je pretiskan i tekst objavljen u časopisu *Reč* br. 40 (1997), u kojem je Vučićević, pod utjecajem post-jugoslavenskog ratnog konteksta i konflikta na Kosovu, za svoju metodu "montažnog mišljenja" skovao ironičan pojam "Serbian Cutting". Međutim, na iznenađenje samog autora, razni pisci o filmu taj su pojam sasvim ozbiljno shvatili i počeli ga u tekstovima ozbiljno primjenjivati pa čak i otkrivati njegove historijske izvore, autore i nasljednike.⁰⁸ Ne samo što je sklapajući taj pojam BV bio kritičan prema nacionalističkoj srpskoj politici '90-ih, bio je podjednako ironičan i prema pogledu Zapada koji prostor bivše Jugoslavije vidi prvenstveno kao poligon nespunitih 'balkanskih' strasti, koje uvijek (kao i u filmovima brojnih YU-auteurs) završavaju klanjem i ubojstvom. Naravno, u naknadnoj teorijskoj

aproprijaciji i upisivanju u panteon nacionalne kulture, ta je ironija lagodno zaboravljena i sam pojam postaje označitelj vrijednosti, kulturnog kontinuiteta, jedinstvenosti nacionalne kulture i njojzi pripadajuće novoskovane kinematografije.

U prvom poslijeratnom odlasku u Beograd, konačno "živi" susreti s Brankom. Ja čaj, on rakijicu. On tiho i smireno priča i gotovo kontinuirano puši. Uvijek naizgled ozbiljan, a u govoru blago ironičan. Govor, kao i tekstovi, kolažno su mu isprepleteni engleskim frazama i čestim referencama na svijet umjetnosti. U trenucima hapšenja Miloševića na stranici knjige *Avangardni film 1895–1939, 2. deo*⁰⁹ ostala je zabilježena i posveta: "Prigodom historijske posete, BV, 31/3/01".

Od samih početaka rada kustoskog kolektiva *Što, kako i za koga/WHW* pokušavali smo naći neki povod i organizirati događanje radi kojeg bi došao u Zagreb gdje je imao relativno malobrojni krug fanova, ali su mitska slika i divljenje njegovom "liku i djelu" bili tim jači. Na sam spomen Vučićevićevog imena Tom Gotovac bi padao u zanos i barem polusatnu tiradu o njihovim danima u Beogradu i važnosti Branka za jugoslavenski film. Mladen Stilić mi je pričao o danima kad je sedamdesetih, kao mladi još neafirmirani umjetnik i autor eksperimentalnih filmova, odlazio u Beograd i obično bi prespavao kod Vukice Đilas i Branka. Da li su u tim razgovorima, koji su se neizostavno morali vrtjeti oko umjetnosti, i u probranim knjigama o avan-

⁰⁷ *Arkzin*, br. 90, 9. 5. 1997. ⁰⁸ Mihailo P. Ilić: "Serbian cutting", tekst u *Yu Film danas* 1-2 (74-75) 2005; knjiga, "kapitalno delo", na 908 stranica sa 1200 fotografija, Filmski centar Srbije, 2008. • Greg DeCuir, Jr. tekst "Serbian cutting: assamblage and the archival impulse in the films of Dušan Makavejev", <http://www.ejumpcut.org/archive/jc53.2011/deCuirSerbia/text.html> • knjiga *Jugoslavenski crni talas — Polemički film od 1963. do 1972. u SFRJ*, Filmski centar Srbije, Beograd 2011. ⁰⁹ Dom kulture Studentski grad - Akademski filmski centar, Beograd 1990.

gardi na Brankovim policama i neki korijeni vjerojatno najpoznatijeg Stilinovićeveog ciklusa *Eksploracija mrtvih*? Međutim, svaki plan o dolasku Branko bi otklanjao tvrdnjom da nema pashu i da ga sad, pod stare dane, ne namjerava vaditi. Kao da bi tim činom nekako priznao legitimitet nove države protiv čije je vlasti i njene neokonzervativne kulturne politike na različite načine demonstrirao.

Tako se *mail-art* veza nastavila razmjenom raznih publikacija a kasnije i razmjenom e-mail poruka, s njegove strane gotovo redovito lapidarnih i duhovitih, opet s čestim ubacivanjem mahom engleskih riječi i fraza.

Povremeno bi objavio neki tekst, prvenstveno u časopisu *Reč* i tjedniku *Vreme*. Već na prvi pogled zavodljivi zbog duhovitog i čitkog stila kratkih rečenica, ti njegovi tekstovi gusto su isprepleteni asocijacijama i referencama na historijske ili aktualne događaje, umjetnost, posebno historijske avangarde, književnost. To su detalji kojima čitatelji trebaju posvetiti pažnju, i uložiti trud u njihovo odgonetanje. Posebno njegove "dnevno-političke intervencije" kao da već zahtijevaju i kritičko uputstvo za čitanje u situaciji kad pokušavamo zaboraviti ko su svi ti mračni i marginalni likovi s političke i kulturne scene na koje referira.

Kritičar Nenad Polimac je u nekom trenutku planirao i nagovarao ga na objavljivanje knjige njegovih scenarija. Naravno bezuspješno, jer je Branko karakterističnom skromnošću govorio da je to "nepotrebno". Međutim, prvi je u svijetu priredio i preveo knjigu tekstova Annette Michelson objavljenju pod naslovom *Filosofska igračka: otključavanje vrata percepcije*,¹⁰ a onda objavio i niz vlastitih autorskih knjiga. Nakon spomenutih *Paper Movies*, slijedile su *Srpske lepe umetnosti*,¹¹ *Neobični doživljaji gospodina Benjamina u zemlji boljševika*,¹² te izmijenjeno i dopunjeno izdanje *Paper Movies* na slovenskome.¹³ U jednom trenutku je čak nagovijestio da piše roman, pa je u bibliografiji slovenskog izdanja *Paper Movies* kao naslov tog povremeno najavljivano "autobiografskog teksta" naveo: *Moja baka (i СТАЛИН)*, uz oznaku "u pripremi". Naravno, negdje usput je od toga odustao.

Knjiga *Splav Meduze* i scenarij *Benjamin u Moskvi*

I ja sam ga dugo nagovarao da napravimo neku knjigu, na primjer kolažni *film-na-papiru* oko njegovog scenarija za *Splav Meduze*. Branko je, jasno, prvo odbijao tu ideju, da bi mu se u jednom trenutku ipak svidjela. Uz obavezu da napišem tekst zašto je to danas uopće interesantno. Tako je od originalne brošure na tridesetak stranica kakvu su, u dizajnu čuvenog slovenskog dizajnera Matjaža Vipotnika (također preminulog ove, 2016. godine), objavili povodom premijere filma, to naraslo na tristotinjak stranica i zbog obostranog rastezanja u radu još nije dovršeno.

Branko bi stalno nešto mijenjao, popravljao, dodavao i ubacivao, a dakako svaka takva intervencija je izazivala pomjeranje i promjene barem nekoliko stranica. Tražile su se kvalitetnije reprodukcije, a i ja sam rastezao s dizajnom u želji da finalni proizvod bude na nivou teme. Ustvari, obojici nam je bio užitek u radu na tom materijalu.

Iako smo znali da je posljednjih godina pobolijevao, smrt nije bila u planu – mada se jednom našalio: "tu knjigu ćeš mi na grob donijeti".

U jednom trenutku sugerirao sam mogućnost da knjigu posvetimo umjetniku filma, kolaža i performansa Tomislavu Gotovcu, koji je govorio "sve je to *movie*" i "čim ujutro otvorim oči, vidim film". Branko je pod *subjectom* e-mail poruke NAJMANJA BRIGA karakteristično lapidarno verzalom uzvratilo: "LAKO ČEMO SA POSVETOM KAD SE BUDE IMALO ŠTA POSVETITI."

Tri mjeseca pred smrt dovršio je novi scenarij pod naslovom *Benjamin u Moskvi*, sa željom da ga Karpo pretvori u film. Tekst stiže uz kratku poruku:

"Scenario za Karpa = *Benjamin u Moskvi*.

Narativno – vežbanje ekstremizma. Što ti kanda tražiš od cro-filma.

Svi padaju na dupe od divljenja.

Što meni ič ne znači. Ili me BRINE.

Čas mi stvar izgleda idiotski – čas suprotno.

Slovinci zibunjeni.

bv"

Scenarij završava scenom u kojoj progonjeni Walter Benjamin u hotelskoj sobi leži mrtav. Prema Brankovom planu, iznenada se sve kulise podižu u zrak. Pojavljuje se režiser koji čestita glumcima, slavi se kraj filma, otvara se šampanjac, glumci plešu ...

Shvaćamo, "sve je to samo film".

Zagreb, 2016.

Dejan Kršić, 26. 5. 1961, Sarajevo, grafički dizajner i publicist, izvanredni profesor na Odsjeku za dizajn vizualnih komunikacija UMAS, Split.

Devedesetih godina bio je jedan od pokretača, grafički urednik, kasnije i glavni urednik, magazina *Arkzin*, te *Arkzinova* izdavačkog projekta Biblioteke

Bastard. Od 2000. kao član udruge za vizualnu kulturu *Što, kako i za koga/WHW* surađuje na realizaciji brojnih međunarodnih izložbi.

Autor monografije i retrospektivne izložbe Mirka Ilića (2008), jedan od članova kustoskog tima projekta *Socijalizam i modernost* (MSU, Zagreb, 2011).

Branko Matan

Branko Vučićević i časopis Gordogan

Prilog biografiji Ilije Dimića i nekoliko drugih napomena

I me Branka Vučićevića poznato mi je desetljećima. Da me je prije tridesetak godina netko pitao za njega, odgovorio bih: “Znam o kome govorite.” Da se je inzistiralo da kažem točno što je to što *znam* o njemu, odmah bih bio u nevoljama. Vjerojatno bih spominjao “filmove”, “scenarije”, “utjecaje”, to bih spominjao veoma opreznim riječima jer bih slutio da se krećem nesigurnim terenom, da mi je tlo pod nogama silno sklisko.

Znao sam da je Vučićević na neki čudan način važan, ali i da je taj način pomalo neuhvatljiv. Znao sam da je to čovjek koji je važan nekim važnim ljudima, da je važan na važan način. No što točno radi Branko Vučićević nije mi zapravo bilo jasno.

Onda je, u prvoj polovici prošloga desetljeća, krenula nova serija *Gordogana*. Nakon izlazaka pojedinih brojeva slali smo kuverte i pakete na razne strane, važna od strana bio nam je Beograd. Često je redakcijski kurir bio Nenad Polimac. Prije nego što bi otišao, ili nakon povrata, znao bi izgovarati rečenice, bile su uvijek kratke, išle bi otprilike ovako: Vučićević veoma cijeni *Gordogan*. Ili: Idem na dan-dva u Beograd, nosim primjerak za Branka, drugo može čekati. Ili: Predao sam broj Branku, pohvalio ga je. Ili: Vučićević je pažljiv čitatelj *Gordogana*.

Na taj način Vučićević mi je postajao bliži, no nimalo nije postajao jasniji. Zatim je, nakon nešto godina, Polimac predložio da za časopis napravi veliki portretni intervju s njim. Prijedlog sam glatko prihvatio, uz dvostruku radost: uredničku (nad predvidljivo prvorazrednim prilogom), neslužbenu (jer ću napokon saznati potankosti o Vučićevićevim važnostima).

Stvar se, na žalost, otezala godinama, na kraju je došla vijest da je Vučićević umro.

Predložio sam Polimcu da pišemo u povodu njegove smrti, da pokušamo sklopiti mali temat. Drugi dan pisao sam Bori Čosiću i pitao ga da li bi bio raspoložen nešto sastaviti, po mogućnosti memoarsko. Njegov pozitivan odgovor stigao je – imao sam dojam – prije nego sam pitanje uopće poslao. Koji mjesec kasnije Zlatko Burić Kićo otkrio mi je da je Vučićević imao važan utjecaj na rad Kugla glumišta i kazao da bi želio nešto o tome reći. Na kraju se ekipi priključio Dejan Kršić.

Rad na priređivanju temata priveo me je čitanju Vučićevićevih tekstova. Sretna je okolnost da ih već dosta postoji u digitaliziranom obliku, dijelom su javno dostupni, dijelom su u privatnim arhivima (velik broj ih se nalazi kod Kršića). Mislim da sam pročitao barem stotinjak članaka i intervjuja, povrh toga većinu Vučićevićevih knjiga.

Vučićević: neka opća obilježja, neka specifična

Osnovno što čitatelju upada u oči je njegova izvornost. Klešan je od istog kamena. U mladim danima piše prepoznatljivim rukopisom, taj rukopis se tokom života ne mijenja mnogo. Svoje glav je jezično, svoje glav je uopće. Kvirgav je i nezgodan, na privlačan način. Barem najčešće. Tekst kao da dolazi iz zatvorene kutije koja se ne obazire previše na vanjske okolnosti. Živio je u razdobljima velikih društvenih promjena i razarajućih politič-

Vučičević čita *Gordogan* – fotografija je snimljena 14. veljače 2015. i Vučićević je očito uzeo jedan od starijih brojeva. Posrijedi je svezak 19-22 iz 2010. Sudeći prema mjestu na kojem je svezak otvoren, vjerojatno čita razgovor s kazališnim režiserom Frédéricom Fisbachom (koji je vodila Gordana Vnuk), možda polemički odgovor Josipa Pandurića na kritiku kojom je upozoreno na nedopustiv način na koji je u poduzeću Disput objavljena knjiga Bogdana Radice *Agonija Evrope*, možda i završne stranice memoara Darka Suvina (epizoda *Poslijeratni Zagreb*)

kih pritisaka, tekstovi su svejedno takvi da se danas mogu preštamovati bez ikakvih promjena. Kao što su se to mogli i jučer. Novinska bilješka s početka šezdesetih stoji i sada. Ista kakva je bila. I drukčija, kakva današnjem pogledu mora biti.

Kao autor je često zabavan. Očito je bio duhovit čovjek. Teško je predvidjeti što će reći. Ponekad je u formulaciji opak, no dominira jezična vedrina. I pronicljivost: pipci koji idu kroz tamu i na kraju nepogrešivo nalaze ono što su tražili.

Evo primjera iz razgovora u *Oku*, 1990, povod je prikazivanja filma *Veštački raj* (ili *Umetni raj*), režirao ga je Karpo Godina, scenarist je Vučićević, tema Fritz Lang i njegov vojnički boravak u Sloveniji u doba Svjetskoga rata. Vučićević nije bio veliki poklonik Langa (u intervjuu kaže da mu je “bilo zanimljivo da se bavi ličnošću prema kojoj [je] ravnodušan”). Što se lijepo razabire u ovoj estetskoj ocjeni Langa, začinjenoj karakterističnom duhovitošću:

Ima u Langu izvesna nota svečane glupavosti (nju oni koji su dovoljno iskreni da je pomenu, obično pripisuju njegovoj supruzi – ali šta posle razvoda?).⁰¹

U pisanju o filmu orijentiri su mu bili vrhunski. To se razabire u razgovoru iz 2000:

Moj uzor bilo je nekoliko slučajno nađenih “film reviews” Jamesa Ageeja, pesnika, pisca “komentara” jedne zbirke fotografija i tipičnog američkog literarnog luzera.

Decenijama kasnije pročitao sam najzad sabrane “filmske prikaze” koje je tridesetih godina pisao Graham Greene. Moji su mi malo zalicali na njegove. Kamo sreće da su ličili više.⁰²

Rekao bih da mu je od te dvojice ipak znatno bliži Agee. Za kojega mi je teško procijeniti koliko je poznat čitateljima *Gordogana*. Pretpostavit ću da nije osobito (budući da njegovih filmskih knjiga nema ni u jednoj od većih zagrebačkih knjižnica). Zbog toga ću tvrdnju da je Agee “vrhunski orijentir” potkrijepiti riječima koje je četrdesetih godina o Ageeu napisao W. H. Auden. U to doba Agee je bio glavni filmski kritičar tjednika *Time* (od 1941. do 1948), s time da su mu članci – u skladu s običajima – izlazili bez potpisa. Gotovo istodobno, od 1942. do 1948, objavljivao je i u tjedniku *The Nation*, ali tamo mu je potpisivanje bilo dopušteno. Tako se dogodilo da je veoma brzo stekao velik broj poklonika. Među njima je bio i Auden, koji je u listopadu 1944.

01 Miroljub Stojanović: *Branko Vučićević: Ja sam zadovoljan čovjek* (razgovor s Vučićevićem), *Oku*, Zagreb, 18(1)/1990, br. 285 (21), Zagreb, 18. 10. 1990, str. 16-17. 02 Predrag Brebanović: *Lepi ljudi u lepim pejzažima* (razgovor s Vučićevićem), *Reč*, Beograd, br. 58, 2000, str. 145-154, navod sa str. 148. Greeneove filmske kritike čitao sam u izdanju – Graham Greene: *The Pleasure Dome; The Collected Film Criticism 1935-1940*, Oxford University Press, 1980, 284 str. (prvo izdanje 1972)

napisao *Pismo uredništvu* (tiskano je u broju od 18. 11. 1944). Auden kaže da “ne mari mnogo za filmove i rijetko ih gleda”, no da filmske kolumne gosp. Ageeja redovito čita i da ih “tokom cijelog tjedna željno iščekuje”. Pa nastavlja: “Vjerujem da su njegove kolumne nešto najbolje što danas u redovitom obliku postoji u američkom novinstvu”. Zaključak, nakon više pohvala, glasi da novinske kritike u pravilu nemaju “trajnu književnu vrijednost”, te da su glazbene kritike Hectora Berlioza i Georgea Bernarda Shawa jedine njemu poznate iznimke, no da im se sada Agejevi članci mogu staviti uz bok.⁰³

Vučićevićeva čista jezična glava očito je čvrsto povezana s njegovim kulturnim i političkim integritetom. Kod njega nema petljanja ni muteža. Ni tu, ni tamo. Vlada ugođaj prozračnosti, preglednosti i prozirnosti, nekog čudnog etičkoga spokoja. Etičkoga i jezičnoga. Nemam ništa skrivati, nikakvoga prljavoga rublja, nikakvih skrivenih namjera (osim najplemenitijih), zbog toga sve mogu reći. I to svojim riječima, ne imitirajući nikoga.

O iskustvu koje mu je u životu bilo formativno govorio je više puta, uvijek na isti način. Prvi put u memoarskoj bilješci u beogradskom dvotjedniku *Danas* u jesen 1962. Tekst se zove 1942, 1952, 1962, u tom trenutku Vučićeviću je 28 godina.⁰⁴ U bilješci govori o događajima potkraj 1942. Sebe opisuje kao “osmogodišnjeg malograđančića, odgojenog na *Zlatnoj knjizi* o malom lordu Fontleraju”⁰⁵. Za praznik Materice “dobio je na poklon *Hajduk Stanka* (izdanje *Narodnog dela*)”, roman Janka M. Veselinovića (1862-1905).⁰⁶ Čitajući *Hajduk Stanka* prvi put se susreo s pojmom *klanja*. U kasnijim, opširnijim opisima, Vučićević donosi i nekoliko citata koje je pamtiio cijeli život. Prenijet ću ovdje tri (a prvi se odnosi na “scenu kada hajduk Stanko najzad uhvati izdajnika i zlotvora Lazara Miraždžića”):

Poteže nož i odrubi mu glavu, pa je baci i ona odskoči nekoliko puta ... On učini to isto još dvaput ... (293)

– Hoćemo li i njega vešati? – upita Zavrzan.

– Njega nećemo. Njega ćemo klati. (...)

I zadenu jatagan u grlo ... Mlaz krvi šiknu ... Nož se zari još dublje ...

Onda oturi glavu Turčinovu. Nož obrisa o njegovo ruvo, pa ga metnu u cagrije... Pa diže glavu i skide kapu.

– Gospode! ... Hvala ti na ovom lepom daru! ... (260)

Odsecaću komade mesa sa tela tvoga, pa ih onako žive jesti. (str. 51)⁰⁷

Nekoliko dana nakon Materice i dječje lektire Janka M. Veselinovića u obitelji je iznenada zavladała uznemirenost. Stigla je neka neugodna vijest, “čuo je roditelje kako šapuću u predsoblju; nije se iznenadio, jer u malim malograđanskim porodicama često se šapuće, da nedajbože ne čuju deca.”⁰⁸ Međutim uspio je čuti dio razgovora, “čuo je kako otac priča majci, krišom i šapatom, da su nekog njegovog kolegu zaklali četnici u Kumodražu” (to je rubni dio Beograda, na Voždovcu).

“Pokušavao je da dokuči šta to znači: zaklati čoveka.”⁰⁹

Stvari su se razjasnile u kinu, na filmskoj projekciji. “Majka je volela bioskop i kad god bi se ukazala prilika odjurila bi, povevši decu. Krišom, jer je otac smatrao bioskop otrovom (možda zato što je kuburio sa vidom). Tako su otišli da u *Ufa Kinu Belgrad* gledaju film o baronu Münchhausenu, ‘u prirodnim bojama’.” Sve je bilo u redu

do trenutka kada je baron Münchhausen dospeo na Mesec. Lunarnu vegetaciju su uglavnom činile biljke sa cvetovima – odsečenim glavama lepotica obrubljenim laticama. Uglavni ih, budući pacijent je postao pacijent: obnevideo je i počeo da povraća.”¹⁰

Obitelj Vučićević napustila je kino-dvoranu. Dijagnoza je bila nedvosmislena: mali Branko alergičan je na rezanje ljudskoga tijela. Strepio je čak i od rezanja noktiju. “Obnevidelost i povraćanje” ponovili su se prigodom školskoga posjeta Sabornoj crkvi kada je trebalo ljubiti moći cara Lazara: “Učinilo mu se da je drvenasta ruka mumije odsečena.”¹¹

Inicijalni poticaj da piše o svojem tjelesnom reagiranju na “rezanja” i “klanja” bio je feljton koji je u jesen 1962. izlazio u dnevniku *Politika*. Feljton je, čini se, bio namijenjen djeci, a tema mu je bila “hvatanje Draže Mihajlovića”. Vučićević s crtom zabrinutosti uočava da je tekst u *Politici* “po mnogo čemu pastiš Janka Veselinovića” i prisjeća se koliko je težak i dug bio njegov vlastiti put da “dođe do istine” o četničkom klanju u Kumodražu. Pita se kako će djeca rođena 1952. razumjeti taj feljton:

Kako li se ona dovijaju da izađu na kraj sa nepojmljivim događajima?

⁰³ Citirano prema – James Agee: *Agee on Film*, Vol. 1: *Reviews and Comments*, Universal Library, New York, 1969, 432 str, Auden je na str. V. ⁰⁴ B. V.: 1942, 1952, 1962, *Danas*, 2/1962, br. 37, 10. 10. 1962, str. 2. ⁰⁵ Vjerojatno izdanje – F. H. Bernet [Frances Hodgson Burnett]: *Mali lord; Roman za decu*, prev. Jelisaveta Marković, Geca Kon, Beograd, 1934, 159 str. (*Zlatna knjiga*, sv. 41) ⁰⁶ Vjerojatno knjiga pod naslovom *Dela*, romani *Hajduk Stanko* i *Seljanka*, objavljeno u Beogradu 1934 (tiskano u zagrebačkoj Tipografiji). ⁰⁷ Iz teksta – *Nesuđeni montažer ili srpsko pitanje*, prvi put objavljeno u časopisu *Reč*, br. 31, ožujak 1997, str. 13-15, zatim prenijeto u knjigama – Branko Vučićević: *Paper Movies; Poučne priče*, Arkzin – B 92, Zagreb – Beograd, 1998, 79 str, navod na str. 28, te Branko Vučićević: *Srpske lepe umetnosti*, Fabrika knjiga, Beograd, 2007, 243 str, navod na str. 146-147. U *Nesuđenom montažeru* ... Vučićević kaže da se opisani događaji zbivaju u vrijeme “oko 1943”, događaje definira kao početak svoje “istorije bolesti”. ⁰⁸ *Paper Movies*, str. 29, *Srpske lepe umetnosti*, str. 147. ⁰⁹ *Danas*, 10. 10. 1962. ¹⁰ *Paper Movies*, str. 29, *Srpske lepe umetnosti*, str. 147-148. ¹¹ *Paper Movies*, str. 29, *Srpske lepe umetnosti*, str. 148.

Razgovor s glavom odvojenom od tijela, prizor koji se odvija na Mjesecu – Hans Albers u naslovnoj ulozi filma *Münchhausen* režisera Josefa von Bákyja iz 1943, scenarij Erich Kästner

Ili možda u svemu tome nekomplikovano vide samo neku vrstu nastavka doživljaja kapetana Lešija?¹²

Godine 1997. Vučićević je objavio esej *Serbian Cutting* (što će reći: *srpsko rezanje, srpska montaža*), u njemu “sklonost srpskog (balkanskog) čoveka da za rešavanje problema u privatnom životu i ratu poseže za šiljatim i ostrim elementima pribora za jelo i njima srodnim (kasapskim¹³) alatima” uzima kao temelj i poticaj da predloži uvođenje novog filmološkog termina koji će se odnositi na “samosvojan srpski stil filmske montaže”.¹⁴ Taj stil definira kao način u kojem se, najčešće iz nevolje, u montiranju neke scene koriste, uz pripremljene kadrove, i posve strani, *ready-made*, elementi, kojima je zadaća da “*nastave, dopune fikciju drugim sredstvima*”. Kaže da je *Serbian Cutting* rođen godine 1967, u radu na filmu Dušana Makavejeva *Ljubavni slučaj ili tragedija službenice PTT*.¹⁵

Vučićević ovdje, dakako, govori i ozbiljno i neozbiljno. Više je tu zdravoga humora nego filmologije i jasne definicije. On, moglo bi se možda reći, govori *šalozbiljno*. Što bi pak, ako riječ dobro pamtim, bilo u tradiciji Dositeja Obradovića.

Kao autor koji piše o filmu, Vučićević je počeo blistavo. Najraniji tekst koji sam uspio pronaći, onaj o filmu Jeana Renoira *Pravilo igre* iz 1938, objavljen je u *Književnim novinama* od 9. 12. 1956.¹⁶ Tada su mu 22 godine. Tekst bez problema može u svaku svjetsku antologiju filmske kritike. Kao što to mogu i brojni drugi članci. Poput, primjerice, onoga o *Apartmanu* Billyja Wildera iz 1960.¹⁷

O filmu – a i koječemu drugome – redovito je pisao u novinama *Danas*, bio je član autorsko-uredničke ekipe te *Revije za kulturu, umetnost i društvena pitanja*. *Danas* je izlazio od 24. svibnja 1961. do 27. veljače 1963, objavljeno je ukupno 47 brojeva. List je jedrio na duhu vremena, a to vrijeme je bilo vrijeme goleme kreativnosti i uopće vitaliteta. U srpskoj kulturi, isto tako – ako ne i više – u hrvatskoj. Iz vizura koje se danas potenciraju moglo bi se reći da je list je bio glasilo srpske kulture koja nikoga ne ugrožava, koja je i srpska i južnoslavenska i kozmopolitska. Znači najbolje srpske kulture. One za koju bi se sada – naročito u nas – htjelo da nije ni postojala.

Glavni urednik bio je Stevan Majstorović, a Vučićević jedan od glavnih autora. I najzanimljivijih, tada i danas. Redovito pišu Dejan Đurković, Rade Konstantinović, Živojin Pavlović, Bora

¹² *Danas*, 10. 10. 1962. Film *Kapetan Leši* prikazivan je 1960, bio je neka vrsta “partizanskoga vesterna”, koji se zbivao u egzotičnom ambijentu Kosova neposredno nakon završetka rata. U svim republikama tada najgledaniji film. ¹³ mesarskim ¹⁴ *Reč*, br. 40, prosinac 1997, str. 53–57. Prenijeto u knjizi *Paper Movies*. Komplementaran je tekst *Pogibelji šaljivosti* iz knjige *Srpske lepe umetnosti*. ¹⁵ Prema *Paper Movies*, str. 38. ¹⁶ I u skraćenom obliku pretiskan u knjizi – Branko Vučićević: *Imitacija života*, Institut za film, Beograd, 1992, 67 str, tekst na str. 9–10. ¹⁷ *Danas*, 16. 1. 1963, str. 12–13, *Imitacija života*, str. 23.

dan

11 1963

REVUJA I NAKLADNOSTI

REDAKCIJSKI SAVET: Bogdan Bogdanović, Boriko Josić, Miodrag Novaković, Najdan Pešić, Miodrag Protić, Đorđe Rađenović, Janek Stanovnik.

REDAKCIJA: Bora Čosić, Drago Drušković, (Ljubljana), Slobodan Habić, Jovan Hristić, Stjepan Majstorović (glavni odgovorni urednik), Zoran Pavlović, Živojin Pavlović, Mladen Popović (Zagreb), Dimitar Solov (Skoplje), Aleksandar V. Stefanović, Hussein Tahmishić (Sarajevo), Branko Vučićević, Predrag Vukadinović i Vladimir Zavrel

Umetnička oprema: Milan Rusić

Izdaje Novinsko-izdavačka ustanova DANAS — Beograd, Ternarske broj 23 telefon: 33-309. Rukopisi se ne vraćaju. Štampano POLITIKA — ul. Celinjska broj 1, Beograd. Godišnja pretplata 1.000 dinara, polugodišnja 550 dinara. — Za inostranstvo 2.000 odnosno 1.100 dinara. — Pretplatu štati na žiro-račun POLITIKE 101-20-1-62 za reviju »Danas«

Poslednji broj

USLED materijalnih teškoća, a takođe i u skladu sa potrebama za koncentracijom i usklađivanjem u izdavačkoj i kulturnoj delatnosti, ovaj list prestaje sa daljim izlaskom. Njegovo izdavanje bilo je skupljeno sa izdavanjem ostalih listova, a samo jedan deo mogao da se pokrije prodajom lista. 1961. godine, od malog lista se pojavio prvi broj, do kraja decembra, list je izlazio na 12 strana i bio je godišnje dotiran sa 20 miliona. U julu 1962. u cilju smanjenja materijalnih troškova, smanjena je broj strana i dotacija je te godine iznosila 27 i po miliona (14 brojeva u različitom obimu i 12 u smanjenom) — na 16 strana. Za 1963. godinu bilo je, prema predviđanjima, potrebno nešto preko 20 miliona za iznamljivanje troškova izdavanja. Porast cena hartije i štamparskih kao i drugih troškova onemogućio je, na žalost, dalje smanjenje troškova uprkos naporima redakcije u kojoj su radila tri stalna člana.

Za neopne dve godine izšlo je 47 brojeva revije »DANAS« na 1100 strana. U listu su objavljeni prilozi više stotina autora iz svih jugoslovenskih centara (književnici, naučnici, publicisti, sociolozi, istoričari, filozofi, novinarstva itd.) Vođinu saradnika činili su mladi ljudi koji su listu dali i osnovni pečat.

U uvodniku prvog broja redakcija je nagovestila da će nastojati da daljom demokratizacijom i humanizacijom kulturnog i umetničkog života da ovaj doprinos boreći se za njegov viši nivo i kvalitet kao i za što veću povezanost sa naraslim potrebama sredine i socijalističkog društva. Redakcija je takođe istakla da list ne želi da se identifikuje sa bilo kojom od postojećih umetničkih i književnih grupacija i da postavlja svoj cilj da na temelju principa prožetosti naroda i Programu SKJ prevaziđe sve uslovi i isključivosti, estetske ili regionalne, lične ili grupne i uverenja da one više zamašnjaju prave probleme naše kulture nego što doprinose njihovom rešavanju. »Kako su, u ova vremena, našeg vremena, formalne estetske odredbe kao i razlike koje otuda proističu postale prepreka društvenom razvoju, tako isti stav umetnosti prema životu, i kako insistiranje na tim razlikama predstavlja stalnu opasnost od novog dogmatizma, list će nastojati da kompleksno pretera sve aspekte kulturnog i umetničkog života kod nas i u svetu... »DANAS« želi da se suprotstavi svakom intelektualističkom konzervizmu, i da ga odbaci, kako onaj birokratski, tako i onaj čiji su koren regionalni ili šovinistički privodi; smatrajući da je istorija naša naroda drugom i nedovoljno korišten potencijal, list će objavljujati i fragmente iz bliske i daleke prošlosti koji otvaraju povezanost sudbina našeg naroda, kontinuitet revolucionarnih tradicija. Stvarni umetnički kvalitet priloga, socijalistički humanizam, nesobistički misao i progresivan stav prema problemima naše kulture odlično su po kriterijum kojima će se list rukovoditi u organizovanju saradnje i razvijanju svoje filozofije.

Nije na nama koji smo radili u ovom listu, i koji su njim delno njegove uspehe i neuspehe, da damo sud o tome koliko su ove prethodno nameravane realizovane. Podsetimo na uvodnik prvog broja, želimo samo da pružimo filozofiju mogućnosti da sami formiramo o tome svoj sud, i to na osnovu ciljeva koje je ovaj list postavio i koji otuda predstavljaju kriterije za procenu njegovog delovanja.

Operativni sud o šilacima, za želimo da ih u svoje kao i u time redne najdelatnije zahvalni na ukazanoj pažnji i poverenju, isto tako kao i brojnim saradnicima iz Ljubljane, Zagreba, Beograda, Skoplja, Sarajeva i drugih kulturnih centara koji su prilikom predstavljanja doprinosa i dragocenu pomoć listu. Tražiti načina da se odmah ovaj list članovima, redakcija je odlučila da ovaj, poslednji broj, lista na povećanom broju strana.

Beograd, 27. februar 1963.

Stjepan MAJSTOROVIĆ

14 dana

Program — polazna osnova delovanja. — Zato ukazivanje na te pojave od strane druga Tita — naglašeno je na sednici Izvršnog komiteta — obezbeđuje sve komuniste i sve rukovodstvo SKJ da preduzmu još svestranije i efikasnije mere da bi se prevazišle mnoge postojeće slabosti koje se na tom području već duže vremena manifestuju. Jer, bez obzira na sve krupne rezultate u oblasti nauke i umetnosti, na značajna dela u tekluom periodu, na snažni razvitak društvenog života deluju, i pored broja i kvaliteta kadrova u njima — stoji činjenica da su mnogi problemi stalno prisutni i da se mnoge negativne pojave i dalje izražavaju.

Ovakvi i slični problemi mogli će biti rešeni tek u procesu razvika životu mobilizacijom svih socijalističkih snaga i većom odgovornošću i odlučnijim angažovanjem komunističke. Sveže žurba, brozoplost i kumpiranje na ovom osjetljivom i komplikovanom području moglo bi da se negativno odrazi i da stvore atmosferu nesigurnosti i dovedu do odustajanja. Izvane pojave nerazumevanja, zbunjivanja, pogrešnih interpretacija i svesnog krivljenja suštine i smisla govora druga Tita, naglašeno je na sednici, upućuju na preduzimanje i nekih hitnijih mera. Na primer, nerazumevanja ili pak svesna kriva tumačenja u nekim sredinama izražavaju se u svođenju govora druga Tita na problem afirmacije očerane negacije i dovedu do umetničkog pravca — nastojanjima da se borba protiv negativnih polara uokviri postojecim počinima na umetničke grane ili pravce.

No, bez obzira na to govor druga Tita je mobilistički celovao na sve, a naročito na komuniste koji u tim oblastima rade i vrlo pozitivno se odrazilo u pogledu aktivnosti za svim područjima. Ograničen razvijanjem delovanja Savez komunističke mlade bi mi aktivnosti trebalo da podrži i pruži potrebnu pomoć, kako bi se što uspešnije obezbedilo prevazilaženje mnogih slabosti.

Programom SKJ su određeni principi naše kulturne politike. Zbog toga — naglašeno je na sednici Izvršnog komiteta — polazna osnova našeg delovanja treba da bude Program SKJ i usvojeni principi u delu.

U govoru druga Tita ukazano je i istaknuto kako treba tumačiti Program SKJ u tom pogledu, što je neobično značajno s obzirom na raznu nerazumevanja. Jer, reče ne gubitke pojave i slabosti sa kojima se pre svega, kao rezultat nepredviđanja Programom usvojenih principa ili pogrešnih interpretacija, protivimo, trebalo.

Ne prihvati: stav da se »Savez komunističke mlade za stvarnu slobodu

stvaralaštva u nauci i umetnosti« često se shvata apstraktno i raznim »lemljama« se, u stvari, ide na ukidanje istinske slobode umetničkog stvaranja, praktično ga potpuno njavajući reakcionarnim političkim tendencijama. Čak i neki članovi Saveza komunističke mlade i na uzeti radnici ponekad zabavljajući na stav u Programu, u kome se — uz isticanje principa slobode naučnog i umetničkog stvaranja i naglašavanje načela borbe protiv svog prevaranja nauke i umetnosti u sredstvo dnevnopolitičkih interesa — kaže: »Savez komunističke mlade« je na sednici, što je osnovni cilj borba za socijalizam, vodi ideološku borbu protiv svih pojava koje umanjuju veru u čoveka i njegovu stvaralačku snagu i sposobnost da izmeni svet i da ljudski život učini razumnim, sadržajnim i čovečevim za sve, ili protiv pokušaja da se pod firmom slobode nauke i umetnosti, u stvari, afirmiraju reakcionarna i antisocijalistička stvaralaštva ili pokušavaju moralno-političke osnove socijalističkog društva.

Jedinstvo stvaranja i akcije komunističke u ovim oblastima — istaknuto je na sednici — jedinstvo od bitnih pojava. No, ono je dosad vrlo često nedostajalo, pre svega zbog njihove podeljenosti i grupisanosti, koja se razlikuje i ispoljava u različitim umetničkim gledištima i stvaranjima (što se ne može izbaci i što ne bi bilo negativno kad se ne bi delovalo i po idejnim pitanjima), a mnogo češće na raznim ličnim, neprincipijelnim, za rivalizacijom i drugim osnovama. Zbog specifičnosti problema, ista teškoća i oko toga da se odredi gde i u kojim pitanjima komuniste obavezuje partijska disciplina i jedinstvo stava i akcije, a gde se opet radi o nužnom naučnom istraživačkom radu (kroz koji tek, dakle, treba doći do naučnih istina i pravih stavova). Te teškoće, međutim, pojedini iskoristavaju da bi se stvaralaštva atmosfere neodgovornosti i anarhije.

(Sa sednice Izvršnog komiteta CK SKJ Srbije, 1. komunističke, 1. februara.)

Integracija — i integracija. — Potrebno je odmah napomenuti da današnje shvatanje jugoslovenske socijalističke kulture ne može da ima ni bez zajedničkog sa integralizmom nekadšnjim beogradskim centralizmom; promisliti su se ne samo društveni i politički uslovi nego su i pojmovi dobili novu sadržinu, i naše reči, kao što je, na primer, integracija, ne mogu više da imaju isto značenje. I Predstavnik novog ustava reče nam jemstvo za

čuvaranje naše nacionalnosti i jezika, jer 43. član glave o slobodama, pravima i dužnostima čoveka i građanina jasno određuje da su jezici naroda Jugoslavije ravnopravni i da »svaki građanin ima pravo na slobodu izražavanja svoje narodnosti i narodne kulture, kao i na slobodu upotrebe svog jezika«. Buržoaska Jugoslavija nije znala za tako jasne odredbe i zato taču nije ni bilo teško protiviti integralnim jugoslovenstvom, koje je bilo negacija tih prava i njihovih tradicionalnih temelja.

Anketa »Književnih novina« je dosadašnjim odgovorima sa različitih aspekata osvetlila pojmove »kulture integracije«, »jugoslovenske kulture« i »jugoslovenske socijalističke kulture«. Dotadnja se aktualnih i odjedinih problema realne zajednice jugoslovenskih naroda. Jer svaka realna zajednica, koja se izdvaja u bitno istovetnim društvenim, političkim i ekonomskim interesima države celine, nužno donosi i izvesnu kulturnu zajednicu ili bar svest o njoj i potrebu za njom. Već i sama socijalistička kultura postaje za zajednički život raznih, a naročito etničkih i narodnih naroda vodi u izvesnu kulturnu zajednicu, u sferu uzajamnih uticaja i stvaranja, u nužnost uzajamne saradnje sa određenim namenama i ciljevima. A forme te zajednice u napredno uređenom demokratskom i, posebno, socijalističkom društvu zavise od slobode volje i svesti slobode saradnje naroda — učesnika i grupa koje stvaraju njihovu kulturu. Zato su naročito književnici pozvani da prečiste pojam te zajednice i njene forme. U tom slučaju je anketa »Književnih novina« bar s teoretske strane izvršila uslugu i za sve nas značajne perspektive u jugoslovensku kulturnu zajednicu, koja nužno treba da se uskladi sa našim kontaktima, u našem zajedničkom životu i samo joj treba dati svesno određene forme i povući granice između mogućeg i nemogućeg, feđenog i neželjenog, potrebnog i nepotrebnog...

Od dosadašnjih priloga anketa »Književnih novina« od posebnog je značaja članak Tanasije Mladenovića »Proširanje nacionalnih kultura i književnosti«. Štampan u broju od 30. novembra pr. 6. Pisanje je naročito iskreno i podnaslovom »Ka stvaranju jedinstvene socijalističke kulture«. Članak druga Mladenovića mi se čini karakterističnim za izvestan broj beogradskih kulturnih radnika, ne samo za ovaj broj koji misli približno onako kao što Tanasije Mladenović raspravlja i na približno isti način priliv, svoju stvar preneće u pitanje jugoslovenske kulturne zajednice ili čak jedinstva. I Tanasije Mladenović, u ovom pogledu, primenjuje »Kao zajednica nacije, razume se, ne postoji. Jugoslovenski jezik još manje«. I on smatra da je pojam integracije »naše prejale i pretruda reč, jer »kulture se ne mogu integritati a da se, na izvestan način, ne potru njihova specifična nacionalna obilježja«. On dođe, u izvesnom stepenu, do samog njihovog »stapanja«. Zato misli, kao što i mi mislimo, da treba biti ili osobito obazriv ili osobito vešt u doznajima integracionih veza pa izbeći sve nepotrebne i nepoželjne opasnosti. Samo što mi to ne pripisujemo ni obazrivosti ni veštini u »doznanju integracije« nego smatraju da je stvaranje zajedničke socijalističke kulture vezano za uslov da se očuvaju, kao što je u svom go-

Izlaženje dvotjednika *Danas* obustavljeno je u veljači 1963 — naslovna stranica posljednjega broja od 27. 1963. Grafička oprema: Milan Rusić.

List je, bez obzira na svoju visoku razinu i dosta široku čitanost, ugašen nakon odozgo. Nalog je, međutim, proveden na prilično civiliziran način, pa je uredništvu omogućeno i da u miru priredi posljednji broj. Tako se dogodilo da je za oproštaj s čitateljima sastavljena bibliografija svih članaka objavljenih u novinama od početka izlaženja, tj. u razdoblju 1961-1963, od broja 1 do broja 47 (Registar objavljenih tekstova, str. 25-28). Dio zasluga za takvo i u južnoslavenskim okolnostima neuobičajeno — gašenje novina može se, vjerovatno, pripisati sposobnostima glavnog i odgovornog urednika Stjepana Majstorovića.

Ćosić, Zoran Hristić, Božo Vukadinović, Aleksandar V. Stefanović, Zoran Petrović, u početku Dušan Makavejev i Marko Ristić. Od mlađih autora javljaju se Danilo Kiš, Filip David i Mirko Kovač. Interesi ekipe su u prvom redu kulturni, onda i društveno-kritički. Masovno se prevodi: od Karla Jaspersa i Françoisa Bondyja o Adolfu Eichmannu, Kennetha Rexrotha o džezu i poeziji, Orsona Wellesa i Andréa Bazina o filmu *Građanin Kane*, do Vladimira Nabokova, Alberta Camusa, Marine Cvetajeve, Edwarda Leara, Georga Christopha Lichtenberga, Lawrencea Ferlinghettija, Raymonda Queneaua, Jeana Cocteaua, Roberta Rauschenberga, Ambrosea Biercea, Jorgea Luisa Borgesa, Andréa Bretona, Güntera Grassa, Edwarda Gordona Craiga, Ericha Fromma, Angusa Wilsona, Stanisława Leca, Denisa Diderota, Eugènea Ionescoa, Alaina Robbe-Grilleta, Christiana Friedricha Hebbela, i tako u nedogled.

Revija *Danas* pripada, razumije se, i hrvatskoj kulturi. Pripada po mnogo čemu, uz ostalo po tome što ima svoju hrvatsku redakciju. U impresumu je uvijek naveden “stalni predstavnik redakcije” u Zagrebu (a izbor tih “predstavnika” možda je, kažimo usput, mogao biti i bolji). Najviše vremena je hrvatsku suradnju osiguravao Ivan Kušan, kraće su to bili Ivan V. Lalić i Mladen Popović. Istodobno s *Danasom*, u svibnju 1961, u Zagrebu je pokrenut mjesečnik *Razlog*, jedan od glasova onodobnog hrvatskog kulturnog vitaliteta. Neobično je da se nije uzelo nekoga iz te ekipe kao “predstavnika”. Bilo kako bilo, u *Danasu* su objavljivali, primjerice, Rudi Supek, Alojz Majetić, Milivoj Slaviček, Petar Šegedin, Tomislav Ladan, Milan Selaković, Vesna Krmpotić, Marko Fotez, Bruno Popović, Duško Car, Ivo Škrabalo, Branimir Sakač, Ante Kovač, Davor Šošić, Grgo Gamulin, Čedo Prica, Branimir Donat, Ervin Peratoner, Branko Horvat, Ante Zadrović, Elly Bašić, Irena Vrkljan, Vojislav Kuzmanović, Petar Krelja, Igor Mandić, Jozo Puljizević, Vanja Sutlić, dok je valjda najveći broj tekstova imao Darko Suvin. S dva priloga javlja se Savić Marković Štedimlja (potpisan kao Ljubica Klančić, tj. imenom svoje supruge).

U listu je najdinamičnija bila filmska rubrika, okupljala je i najveći broj urednika. U početku je imala čak trojicu: Živojina Pavlovića, Dušana Makavejeva i Vučićevića.¹⁸ Bila je to, kaže Vučićević, “nenormalno jako ekipirana filmska rubrika”.¹⁹ Ujedno sekcija lista najsklonija incidentima. Neki od njih doimaju se nevjerojatno borbena i gotovo samoubilački hrabro. Uzimajući kao povod film *Velika turneja* tadašnjega teškoga režimlje Žorža Skrigina (autora dokumentarca *V kongres Komunističke partije Jugoslavije*, 1949, uz to slavnoga partizanskog fotografa), Vučićević piše brutalnu polemiku protiv okretanja domaćeg filma u smje-

ru zabave. Za *Veliku turneju* kaže da je “apsolutna nula” i “trijumfalni pir najobičnijeg prostakluka i gluposti”, Skrigina naziva čovjekom koji je nekad “snimao one poznate fotografije”, a sada je “organizator svenarodne ‘zabave’”. A sa “zabavom” je problem u tome što ona “podrazumeva lakomisleno odricanje ili oduzimanje mogućnosti za obavljanje osnovnih intelektualnih procesa”, te tako vrijedi da, što se više prepuštamo “zabavi”, to “manje mislimo, znači: *manje postojimo*”. Ako se u zemlji nominalno “zalažemo za intelektualnu bodrost, samostalnost, aktivno učešće u odlučivanju”, zašto se film tjera u “*bezuslovnu kapitulaciju intelekta*”? Tekst završava citatom iz dnevnika Josepha Goebbelsa o poželjnosti “zabave” u kinima, o tome kako ljudi u zabavi “traže utehu”. Goebbelsov zapis je datiran za polemičkoga Vučićevića veoma povoljno, posrijedi je “29. novembra 1943. godine” (tj. dan kada je stvorena nova Jugoslavija). Slijedi poanta otisnuta masnim slovima: *Unterhaltung macht frei!*²⁰ Smisao je jasan: socijalistička Jugoslavija provodi nacističku, Goebbelsovu te – prema tome – Hitlerovu kulturnu politiku.

Reakcija vlasti nije izostala. O tome Vučićević u svibnju 2000 – u razgovoru koji je o listu *Danas* vodio s Predragom Brebanovićem – svjedoči ovako:

Ili ja naružim Skrigina, uz to citirajući dr Goebbelsa. Tu je moja mama zamalo zaradila infarkt. Sluša ona mirno glavne večernje vesti Radio-Beograda kad neko grobnim glasom grmi na njeno ionako u svakom pogledu problematično čedo. Sve u stilu: Ko se usudio?²¹

Karakteristično je za ono vrijeme, posebno za okolnosti u Beogradu (za razliku od okolnosti u drugim republičkim centrima, od Zagreba nadalje), da na kraju nije bilo težih posljedica. Majka nije dobila infarkt, sin je ostao u redakciji i nastavio po starome.

A staro se sastojalo pretežno u guranju dvije osnovne teze: a) domaći filmovi ništa ne valjaju, b) ne valjaju na loš način. U članku *Jednostavne stvari*, 25. 4. 1962, Vučićević tumači čitateljima zbog čega list nije pisao o nekim novijim filmovima. Zbog toga što su ti filmovi loši, a ne naprosto neuspjeli (“ne kažem: neuspjeli, jer to podrazumeva da se nešto pokušavalo”), u njima se ništa nije pokušavalo, međusobno su toliko slični da kada se kaže što se “misli o jednom, ništa ne ostaje da se kaže o ostalima”. Zato će list pisati “samo o dobrim filmovima. Ili o zanimljivim neuspjesima.”²²

¹⁸ Pavlović je, barem neko vrijeme, bio i urednik za prozu. O tome mi je svojedobno pisao Filip David, odgovarajući na pitanja koja sam mu bio postavio o *Danasu*: “Znam da smo tu objavili neke od svojih prvih proza Mirko Kovač, Danilo Kiš i moja malenkost. Za sve nas je *Danas*, pored studentskog književnog časopisa *Vidici*, predstavljao ‘izbor po srodnosti’. [...] U *Danasu* je prozu tada uređivao Žika Pavlović, književnik i filmski reditelj. On nam je otvorio vrata toga lista. Bio je tu, koliko se sećam, i Branko Vučićević sa svojim za to vreme ultra modernim shvatanjem filma.” (e-pismo od 25. 10. 2002) ¹⁹ U razgovoru s Predragom Brebanovićem, Reč, br. 58, 2000, str. 147. ²⁰ *Zabava oslobađa!* Objavljeno u Vučićevićevoj redovitoj rubrici *Film danas*, *Danas*, 17. 1. 1962, str. 19. ²¹ Brebanović, str. 146. ²² B. V.: *Jednostavne stvari*, *Danas*, br. 25, 25. 4. 1962, str. 1-2.

Tema brojnih kritika je laž, krivotvorenje istine, uljepšavanje povijesti, neodgovornost prema vremenu. Laž i pretvaranje svega u kič. U nekoliko navrata filmski dio redakcije proizvodi priloge koji imaju obilježja manifesta. Ljeti 1961. Živojin Pavlović objavljuje veoma zapaženi tekst *Laž o revoluciji* (na njega je tada pobjesnio Vjeko Afrić). U tekstu se kaže da filmovi koji govore o ratnim zbivanjima “*vređaju duh vremena* o kome govore, bez obzira da li ga glorifikuju ili kude”. “Ljudi koji su kod nas preko celuloida govorili o ratu [...] nisu ružili istoriju, oni su je uljepšavali, ali na jedan krajnje ogavan način, što je jedno te isto.” Kao primjer se uzima ovo: “iz godine u godinu naša kinematografija u živopisnim pejzažima priređuje modne revije opeglanih uniformi na gipkim telima nalickanih salonskih lepotana; iz godine u godinu gledamo vikende pihtijastih²³ građana u planine Jugoslavije”. Stvarnost je izbrisana, laž i kič caruju.²⁴

Godinu dana kasnije Pavlović i Vučićević zajedno objavljuju sličan manifest, zove se *Upotrebljivi ostaci*.²⁵ U njega tu i tamo ubacuju rečenice iz svojih prethodno štampanih tekstova (pa se tako ponavlja i ona o “*vređanju duha vremena*”). U jednom od novonapisanih dijelova nalazi se sugestivan odlomak koji kao da je ispio iz torbe osnivača zagrebačke kazališne grupe Kugla glumište sredinom sedamdesetih godina. Kontekst je: mislite na stvarnost, skidajte šminku s lica koja gledate, nastojte “*sazdati umetničko delo od nepoželjnog kao slikovne sirovine*”.

Setite se svojih putovanja. Setite se rata. Setite se vlažnih prezervativa²⁶ pod klupama u parku. Setite se dečjih zmajeva. Setite se pijanog rudara. Setite se kokošijih nogu u vašoj čorbi. Život nije onakav kakav priželjkiju filosofi, sveštenici i moralisti; život nije onakav kakvog ga vide agitatori i nastavnici mentalne higijene.

Na Kuglu može podsjetiti i fragment iz pohvale filmu *Prekobrojna* Branka Bauera.

Njegovog tvorca ne zanima samo onih nekoliko kvadratnih metara prostora tik pred kamerom već ceo vidokrug dokle oko dopire. Zato u *Prekobrojnoj*, uporedo sa važnim razgovorom (u prvom planu), pratimo i egzibicije nadobudnog atletičara koji dubi na glavi a dva prijatelja mu pridržavaju noge. Itd. Posledice? Junaci ne ostavljaju utisak da su nasilno nakalempljeni na stvarnost koja ih iz sebe istiskuje, odriče ih se; naprotiv, deluju kao da ih je ona sama izvela pred objektiv.²⁷

Ipak, neka buduća Kugla, stvarna ili metaforička, nije bila glavni adresat takvih poruka. Ideje koje su se kuhale u redakciji *Danasa*, i ne samo u njoj, odnosile su se na svijet filma i postale temelj kreativnog procvata do kojega je u Srbiji došlo u šezdesetima. Dio tih novih filmova kasnije su, potkraj desetljeća, dogmatiski orijentirani režimski kritičari nazvali Crnim valom. Utjecaj Vučićevića, Pavlovića i drugih širio se izvan Beograda, pa je i jedan od najboljih onodobnih hrvatskih filmova, *Lisice* Krste Pačića iz 1969, snimljen u sličnome duhu (scenarist mu je bio Mirko Kovač, suradnik *Danasa*).

Vučićević je kao kritičar svoje ocjene često volio sažimati u jednu jedinu rečenicu. Imao je redovitu rubriku *Film danas*, u njoj bi pisao o nekom novom filmu, obično na karticu-dvije, a zatim bi dodao još jedan film i o njemu sastavio *mini-kritiku*. Evo nekoliko primjera:

Federico Fellini, *Slatki život* (*La dolce vita*):

“Nastavak serije *Evropa noću*, *Amerika noću* i tako redom.”²⁸

Fadil Hadžić, *Abeceda straha*:

“Ono što je u ovom filmu zaista dobro (Tatjana Beljakova i kadrovi pozajmljeni iz *Deutsche Wochenschau*), dobro je *samo po sebi*.”²⁹

Definicija Michelangela Antonionija (objavljena na naslovnoj stranici, u rubrici s kulturnim informacijama):

“Razgledavši dela Marka Rothkoa, Michelangelo Antonioni se poverio slikaru: ‘Vaše slike liče na moje filmove – obojica s puno preciznosti slikamo ništa.’”³⁰

Od jednorečeničnih recenzija možda je najkraća ona o filmu Julesa Dassina *Onaj koji mora da umre* (*Celui qui doit mourir*), cjelokupan tekst glasi:

“Kvazi-film o kvazi-Hristu.”³¹

Posebno su mu bliski autori, filmski i nefilmski, koje zove “diverzantima uma”. Formulacija se nalazi u tekstu o W. S. Gilbertu (članu književno-skladateljskog tandema Gilbert i Sullivan, tvorcu popularnih opereta iz druge polovice devetnaestog stoljeća). Tamo kaže da W. S. Gilbert i Lewis Carroll, pisac *Alice u Zemlji čudesa*, pripadaju “probranom društvu” takvih “diverzantata”. Opisuje ih ovim riječima:

23 Hladetinastih. 24 Živojin Pavlović: *Laž o revoluciji*, *Danas*, br. 4, 5. 7. 1961, str. 17. Afrićeva gnjevna reakcija izašla je u slijedećem broju – Vjeko Afrić: “*Laž o revoluciji*”, *Danas*, br. 5, 19. 7. 1961, str. 2. 25 Pavlović i Vučićević: *Upotrebljivi ostaci*, *Danas*, br. 29, 20. 6. 1962, str. 19. 26 Riječ “prezervativ” je na svim odštampanim primjercima toga broja *Danasa* jedva čitljiva. Zahvaljujući dnevniku koji je u to doba vodio Živojin Pavlović znamo i zašto: na nalog odozgo došlo je do “grebanja imenice ‘prezervativ’” u stampariji (i više drugih intervencija, a u kontekstu sukoba dijela redakcije s “odgovornim drugovima”). Vidi – Živojin Pavlović: *Izgnanstvo II*; 1959, 1960, 1962, Prometej, Novi Sad – KWIT Podium, Beograd, 1999, 312 str. ovdje preneseno iz – Predrag Brebanović: *Lepi ljudi u lepim pejzažima* (razgovor s Vučićevićem), Reč, 2000, br. 58, str. 154. 27 Branko Vučićević: *Prekobrojna* (Branko Bauer); *Film danas*, *Danas*, br. 24, 11. 4. 1962, str. 18. 28 *Danas*, 20. 12. 1961, str. 22. 29 *Danas*, 3. 1. 1962, str. 20. 30 B. V.: *Definicija*, *Danas*, 2/1962, br. 35, 12. 9. 1962, str. 1. 31 *Danas*, 5. 7. 1961, str. 18.

U Engleskoj je viktorijanska epoha istovremeno sa postizanjem rekordne duhovne i moralne uštogljenosti dala nekoliko dičnih pesnika-ludija. Njihovi umovi bili su, kao unutrašnjost žilvernovskih podmornica, izdijeljeni na sasvim izolovane odajice. I dok se u jednim nalazila neophodna intelektualna oprema savršenog anglikanskog džentlmena, u drugima je bio pravi dar-mar fantastičnih izmišljotina i poetičnih “besmislica”.³²

Godinu dana ranije pisao je o Lewisu Carrollu kao o pripadniku “soja džentlmena koji su savršeno vladali tehnikom istovremenog sedenja na dvema mentalnim stolicama” i koji su

slikali devojčice u kostimima Kineskinja ili prosjakinja (žaleći pri tom što ne mogu da ih postave gole pred dobro izbrisane objektivne svojih fotografskih sandučića) i kad god bi im se ukazala zgodna prilika nemilosrdno udarali kalpiš tzv. zdravom razumu [...].³³

Osim prema “diverzantima uma” imao je, poput brojnih evropski orijentiranih srpskih intelektualaca, velikih simpatija prema Zagrebu, pa i Hrvatskoj (čini mi se uglavnom kontinentalnoj). I to je očitovao na najljepši mogući način: znanjem, interesima, kompetencijama. Dodavanjem koje nikada ništa ne nameće, čak ni ne sugerira. A čini nas obostrano bogatijima i vrednijima.

Dodavanja su uvijek diskretna, jedva vidljiva. Našao sam rijetko mjesto na kojemu je eksplicitan:

Zagreb sam smatrao idealnim gradom. Naravno, ja bih ga kolažno sredio, bio bi to mali grad, vrlo lep.

U nastavku opisuje način na koji bi želio živjeti u Zagrebu (kada bi u njemu živio): trebala bi mu samo jedna soba, morala bi biti velika, morala bi imati kupaonicu i mogućnost da se iz nje izravno izađe u vrt.³⁴

Vučićević ovdje opet govori ozbiljno i neozbiljno, opet je šaložbiljan. U prvom planu je ipak imaginarni aspekt: “idealni grad” na “kolažni” način.

Da je Hrvatska pismenija zemlja nego što jest, imali bismo možda suvislu historiografiju i – zahvaljujući tome – nešto ljudi koji se bave kulturnom poviješću. Jedna od lijepih monografskih tema mogla bi biti: *Zagreb u beogradskim očima*. Tu bi jedan dio, po mogućnosti što manji (jer je prilično nezanimljiv), govorio o negativnim slikama Zagreba, o tradiciji političkog fanatizma i mržnje, dok bi drugi dio istraživao ostale, mržnjom ne-

obilježene slike beogradskoga Zagreba, ovakve i onakve. U takvoj bi knjizi dobro mogla pomoći oralna povijest. Svi mi koji smo vodili zagrebačko-beogradske dijaloge, i prije 1990. i poslije nje, susretali smo se s fragmentima takvih imaginarnih Zagreba. Mnogo je tu bilo klišeja, nešto valjda i realnih podloga. Jedan od najčešćih obrazaca prije 1990. bio je ovaj: u Beogradu dominira izravnost, u Zagrebu prerađivanje (u jeziku, u međuljudskoj komunikaciji, u literaturi, teatru, pa i filmu), u Zagrebu se više nje- guje forma, estetski rafinman, on je “građanskiji” (što god to zna- čilo), u njemu se više znaju latinski i njemački (na kojemu pak kao da se ponekad i misli).

S obzirom na današnje okolnosti, šanse za takvu knjigu više su nego slabe. Oralni povjesničar ne bi imao koga ispitivati, a njemački se slabo zna i na odsjeku za germanistiku Filozofskog fakulteta. Od njemačke kulture ostala nam je – malo pojednostavljeno rečeno – samo ustaška kapa (i prtljaga koja ide uz nju).

No da je kojim čudom takva knjiga već napisana, i da vrijeme svoga imena, u njoj bi bez sumnje jedno od najljepših poglavlja pripalo Branku Vučićeviću. Te bi u tom poglavlju najveći dio prostora bio posvećen imaginarnom umjetniku Iliji Dimiću i njegovim zagrebačko-hrvatskim tragovima. Za moj račun izmišljeni Dimić je najvrednija Vučićevićeva baština, možda njegovo jedino remek-djelo (ako to nije preteška riječ).

Ipak, prije nego što ću pokušati nešto reći o Dimiću, ne bih čitatelju želio prešutjeti da sam u svojem čitanju Vučićevićevih članaka i knjiga ponegdje nailazio na stvari na koje sam imao prigovora i koje ne odgovaraju pohvalama koje sam dosad iznosio. Većinom to nisu bile neke velike mane ili slabosti. No uočio sam ih i želim ih ovdje spomenuti.

U *Danasu* je povremeno – poput drugih članova uredništva – objavljivao informativne bilješke o temama preuzetima iz inozemnih glasila. Teme su uglavnom bile iz kulturne sfere i nerijetko veoma privlačne. Pisao je, primjerice, poslije neuspjele američke invazije na Kubu, o Jackie Kennedy i njezinu prepucavanju s Normanom Mailerom. Tekst nije loš, no čitatelj nekako osjeća da je mogao biti bolji.³⁵ Pisao je o novoj “knjizi ogleđa” Mary McCarthy, *On the Contrary*, 1961, osjećaj za čitatelja podjednak.³⁶

Moj prigovor je, a možda ovdje malo pretjerujem, da su te bilješke pisane smanjenim kapacitetom, s trećinom Vučićevićeve jezične i intelektualne energije. Za razliku od filmskih kritika, kod kojih čitatelj osjeća da je njihov izniman autor nastojao dati svoj maksimum. Drukčije rečeno: da su se rukopisi tekstova o filmovima *Pravilo igre* ili *Apartman* kojom nesrećom izgubi-

32 Branko Vučićević: *Ovo je V. S. Gilbert, Danas*, br. 33, 15. 8. 1962, str. 16. 33 *Danas*, 13. 9. 1961, str. 13, *Imitacija života*, str. 56. 34 Snežana Ristić i Radonja Leposavić: *Mrtav Srbin govori* (razgovor s Vučićevićem), *Arhiv*, Zagreb, 7/1997, br. 90, 9. 5. 1997, str. 6-9, navod sa str. 9. (nadnaslov: “Informativni razgovor: Branko Vučićević, filmski scenarist, dadaist, mrtvac”) 35 B. V.: *Nesuđena Muza, Danas*, br. 34, 29. 8. 1962, str. 3. 36 B. V.: *Američki dramatičari realisti, Danas*, br. 35, 12. 9. 1962, str. 3.

li, da ih je vjetar odnio sa redakcijskoga stola i da su poletjeli kroz prozor te završili u Dunavu, ti su tekstovi takvi da bi ih autor – pretpostavljam – mogao iz glave lako ponovno napisati, onako kako pjesnici najčešće umiju ponoviti svoje stihove. Nasuprot tome, rekonstruirani tekst o Jackie Kennedy najvjerojatnije bi u novoj verziji izgledao posve različito.

U slijedećem prigovoru mislim da ne pretjerujem. Posrijedi je W. S. Gilbert, tj. prije spomenuta “žilvernovska podmornica”, Vučićević prevodi njegovu baladu *Paša Bejli Ben* (*Pasha Bailey Ben*) iz zbirke *Babove balade* (*The Bab Ballads*). Stihovi koje prevodi napisani su u izvorniku u rimama. Posrijedi je jezični “dar-mar” koji na okupu donekle drže upravo rime. One su život i slava tih stihova. Ali Vučićević baladu prevodi bez rima, a čitatelju činjenicu prešućuje.

Evo kako to izgleda u više-manje nasumce izabranom katrenu.

His Accomplishments

No person that I ever knew
Could “yödel” half as well as Coö,
And Highlanders exclaimed, “Eh, weel!”
When Coö began to dance a reel.

Vučićevićev prijevod:

Njegov talenat

Nijedan čovek kojeg znam
Ni upola dobro ne jodluje kao Ku,
A Škotlandane je oduševljavao
Kad bi hitro zaigrao.³⁷

Moglo bi se reći – koristeći formulaciju prevodioca koji ovdje prevodi – da prijevod nipošto nije neuspjao. On nije neuspjao zbog toga što bi se, kada bi se reklo da je neuspjao, *podrazumijevalo da se nešto pokušavalo*. Kao što se ovdje, evidentno, nije.

Treći, završni primjer je osobito neugodan. Bio je neugodan za čitanje, barem isto toliko je neugodan za iznošenje na ovome mjestu. Pročitao sam, kako rekoh, stotinjak Vučićevićevih članaka u novinama i časopisima (najviše njih u *Danasu*), te podosta stranica Vučićevićevih knjiga. U svemu tome naišao sam na samo dva teksta koji su mi se činili nespojivi sa slikom koju sam u sebi o Vučićeviću stvarao. Kao da ih nije on pisao nego netko drugi (premda je faktura iskaza nedvosmisleno ukazivala na njegovu autorsku ruku). Oba teksta napisana su i objavljena u vrijeme intervencije NATO-saveza u vezi Kosova, dakle u proljeće 1999, u vrijeme bombardiranja Beograda i Srbije. Izašla su u ča-

sopisu *Reč*, u Vučićevićevu gotovo “kućnom ambijentu”, u sklopu temata koji je pod naslovom *Kraj srpske nesreće?* priredio urednik časopisa Dejan Ilić.

U prvom od priloga dominira opća iritiranost: nad “glupošću *svetskog formata*”, nad “takozvanim *prosvećenim intelektualcima*”, “*Besserwisserima*”, nad “smrdljivom atmosferom”, nad “obligatnom Susan Sontag”, nad kompjuterima koji “rade ili ne rade”, nad time da se ljudi ponašaju “*idiotski*”, nad pričama o tome “*zašto je neko otišao*” u egzil, a zašto netko “*nije otišao*” i “*što znači to što nije*”, te na kraju još i nad time da ni američka zastava na Belom dvoru neće donijeti “ništa dobro”. Jedna od rečenica prepoznatljivo je Vučićevićeva: “*Jesmo li mi zemlja koju je režirao Fritz Lang? Super Metropolis, aman!?*”³⁸

Drugi prilog je polemička reakcija upućena onima koje je dotad doživljavao kao svoje najbliže, grupi koju zove “*Arkzin+Bastard Co.*” i koju je “smatrao mrežom prijatelja iliti familijom”. Dejan Kršić je nešto izjavio što se Vučićeviću nikako nije dopalo, ponio se “neprilično”, i kreće kruta tirada koja završava određivanjem kazne Kršiću: dobiva zaduženje da za slijedeći broj *Arkzina*, kao oblik pokore, “napravi izbor iz Krausovih *Posljednjih dana čovečanstva*”.³⁹

Duhovito određena kazna ne umanjuje gorak okus u čitateljevim ustima. Namjerno ne citiram Kršićevu izjavu (koja, mislim, nije nerazumna), tko želi može je lako naći.⁴⁰ Isto tako ne pokušavam prenijeti smisao Vučićevićevih upitnika i uskličnika (kojih u prvom prilogu ima poprilično). Premalo poznajem njegovu biografiju i ne mogu na osnovi dva članka cjelovito ocijeniti to što piše. Ne znam što se sve tada zbivalo u njegovu životu, ne znam da li postoje drugi i drukčiji njegovi tekstovi. Nam dam se da postoje.

Ograničit ću se na to da kažem što vidim u prilogima koji su mi došli u ruke. Tekstovi nemaju uvjerljivost, autor je očito izbačen iz takta. Stroj koji proizvodi rečenice radi na prazno, ukri-vo, ništa ne vodi ničemu, ništa se ne izvodi ni iz čega, argumenta nema. Tekst nije klesan iz istog kamena, skrpan je iz kojeg čega, na brzinu, uzrjavano, iz lopatom nabačenoga šodera.

U tami zračnih uzbuna i bombardiranja njegovi jezični pipci kao da – opet nepogrešivo – nalaze svoje riječi. Ali pogrešne. I to jedino njih.

Vučićević kao čitatelj Gordogana

Pripremajući ovaj temat o Branku Vučićeviću, čitajući njegove tekstove i gledajući filmove u čijem nastanku je sudjelovao, postupno sam shvaćao koliko su Polimčeve rečenice o “pažlji-

³⁷ Branko Vučićević: Ovo je V. S. Gilbert, *Danas*, br. 33, 15. 8. 1962, str. 16. ³⁸ Branko Vučićević: *Navikavanje na ljudske otpatke*, *Reč*, br. 55, 1999, str. 52–56.

³⁹ Branko Vučićević: *Uoči dimnih signala; Poučna porodična priča*, *Reč*, br. 55, 1999, str. 117–118. ⁴⁰ U fusnoti teksta.

vom čitatelju *Gordogana*”, o “Brankovim pohvalama”, bile opravdane. Vučićević je doista čitao *Gordogan* i njegove pohvale nemaju nikakve veze s konvencionalnim izrazima zahvalnosti na poslanim primjercima. Isto tako, one nisu tek pohvale “po srodnosti”, glas zadovoljnog čitatelja koji želi reći da su mnogi prilozi u časopisu veoma bliski njegovim interesima i razmišljanjima. Premda je ta bliskost, kako sada vidim, često bila neuobičajeno velika.

Evo samo nekoliko ilustracija. Bio je vezan uz Waltera Benjamina, vjerojatno više nego uz bilo koga drugoga. Znao je o nje-mu stvari koje su rijetki znali. Posljednja knjiga koju je objavio odnosila se na njega (*Neobični doživljaji gospodina Benjamina u zemlji boljševika*, 2009). Pretposljednja je također “benjaminovska”, *Srpske lepe umetnosti*, od naslovne stranice (koja koristi grafičko rješenje Sashe Stonea za prvo izdanje *Jednosmjerne ulice* Waltera Benjamina iz 1928.) do završnih šezdesetak stranica (svojevrzne najave knjige iz 2009).

Mi smo pak od 1979, tj. od početka izlaženja u prvoj seriji, neprestano planirali upravo Benjaminu posvetiti oveći tematski svezak. Do kojega na kraju nikada nije dolazilo: upadale su druge teme, problema je bilo s pronalaženjem kompetentnih prevodilaca, uopće odgovarajućih domaćih autora.⁴¹

Druga zajednička tema bio nam je Bertolt Brecht: kod Vučićevića se svako malo pojavljuje, ja sam se tih sedamdesetih i osamdesetih godina njime na veliko bavio – na pozornicama kao dramaturg, zatim u časopisu *Prolog* (temat u broju 35, 1978), te u biblioteci časopisa za koju sam priredio dvadeset i dvije drame u ediciji *Dramski tekstovi* (knj. 1-3, 1981-1989). Zbog toga – mudro ili ne – nisam htio Brechtom dodijavati i u *Gordoganu*.

Dijelili smo veliku sklonost prema ruskoj avangardi. Namjeravao sam, primjerice, u studentskim danima pisati dramu o ruskoj futurističkoj kazališnoj predstavi *Pobjeda nad Suncem* iz 1913, Alekseja Kručoniha, Mihajla Matjušina i Kazimira Maljeviča (kao autora libreta, glazbe i scenografije, plus Viktora Hljebnikova kao pisca prologa), a – kada od toga nije bilo ništa – prirediti časopisni temat, prvo u *Prologu*, kasnije u *Gordoganu*. Ni jedno ni drugo nije se ostvarilo,⁴² da bih sada vidio da se ta predstava spominje u valjda posljednjem od njegovih tekstova, u dopunama biografije Ilije Dimića iz 2016.⁴³

No Vučićevićovo čitanje *Gordogana* nadmašivalo je takve bliskosti. Ono pripada jednoj od – rekao bih – najviših razina čita-

Prednja strana korica Vučićevićeve knjige *Srpske lepe umetnosti* duhovito je varirala slavno grafičko rješenje Sashe Stonea za prvo izdanje *Jednosmjerne ulice* Waltera Benjamina iz 1928.

Branko Vučićević: *Srpske lepe umetnosti*, Edicija Reč, izdavač Fabrika knjiga, Beograd, 2007, 243 str, urednik Dejan Ilić, grafičko oblikovanje knjige Olivera Batajić, ilustracija na koricama – Dragana Milić i Borislav Stanojević: *Benjaminov san*, 2007.

nja: čitanju koje se pretvara u pisanje. Vučićević nas je čitao, i zatim je ono što je pročitao koristio u svojem pisanju na najbolji zamislivi način. Nije citirao, nije prepričavao, nije preuzimao i prihvaćao tvrdnje. Odnosno: nije samo to. Ono što je radio možda se može opisati ovako: uzimao je stvari koje su mu odgovarale i koristio ih na nov način, posve svoj i posve nepredvidljiv, a koristio ih je tako da je njihov izvorni smisao ostao sačuvan i neditnut. Ili, drugim riječima: nigdje nije “mijenjao smisao”, nigdje nije “pogrešno razumijevao”, a preuzete stvari dobivale su svoj samostalan život, drukčiji od onoga od čega se počinjalo.

Ovaj opis odnosi se, dakako, na opća obilježja Vučićevićeva postupanja (po svemu sudeći ne samo prema *Gordoganu*). Pretežno se ta obilježja očituju u biografiji Ilije Dimića. Izvan biografije *Gordogan* se pojavljuje na dva važna mjesta.

U već citiranom intervjuu za *Oko* iz 1990, intervjuu u povodu filma *Veštački raj*, jedno od pitanja koje mu je postavio filmski kritičar Miroljub Stojanović odnosilo se na koncipiranje scenarija i eventualne utjecaje nekoliko suvremenih evropskih autora. Stojanović je u pitanju spomenuo Hans-Jürgena Syberberga, Wernera Schroetera, Daniela Schmida, Theodorosa Angelo-

⁴¹ Osamdesetih godina izašla su nam tri Benjaminova teksta: *Zadaca prevodioca* (br. 8-9, 1981), *Flaneur* (br. 15-16, 1984), te recenzija Brodove biografije Franza Kafke (br. 22, 1986). Mladen Labus je pisao o novim njemačkim izdanjima o Benjaminu (br. 7, 1981). ⁴² Nešto se ipak našlo u tematu *Vladimir Majakovski u Gordoganu*. Naručio sam tada od Josipa Severa prijevod četiri futuristička manifesta, 1912-1914, *Gordogan*, br. 5-6, 1980, str. 42-47. Prvi od njih bio je onaj glasoviti, iz prosinca 1912, *Šamar društvenom ukusu*. Inače, *Pobjeda nad Suncem* prevedena je nekoliko godina kasnije zahvaljujući Branimiru Donatu, vidi njegov zbornik *Sovjetska kazališna avangarda*, Centar za kulturnu djelatnost (Cekade), Zagreb, 1985, 351 str. (Biblioteka *Prolog*, velika edicija, knj. 8, *Pobjeda nad Suncem* nalazi se na str. 315-329, Donatov popratni esej *Paradigmatičnost opere Pobjeda nad Suncem A. Kručoniha i M. Matjušina* na str. 330-335). ⁴³ Dušan Otašević, Branko Vučićević, Jovan Čekić i Irina Subotić, prir.: *Ilija Dimić*, SANU – Kolekcija Trajković, Beograd, 2016, 159 str, zapis na str. 56. (katalog izložbe održane u Galeriji Srpske akademije nauka i umetnosti, izložba je otvorena 23. 12. 2015, Vučićević je umro 18. 1. 2016, a katalog je objavljen i predstavljen javnosti 9. 3. 2016; uvodna napomena u katalogu: *Uspomeni na Branka Vučićevića*).

Dušan Otašević, Branko Vučićević, Jovan Čekić i Irina Subotić, prir.: *Ilija Dimić*, SANU – Kolekcija Trajković, Beograd, 2016, 159 str. – katalog izložbe održane u Galeriji Srpske akademije nauka i umetnosti, otvorenje 23. prosinca 2015, katalog je objavljen 9. ožujka 2016. i posvećen uspomeni na Vučićevića (koji je umro 18. siječnja 2016)

Grafička oprema kataloga: Isidora M. Nikolić, autor ilustracije na naslovnoj stranici: Uroš Otašević (sin Dušana Otaševića)

poulusa i Raúla Ruiza. Vučićevićev odgovor je otprilike glasio: Ma, pustite njih, čitajte *Gordogan*! Ili preciznije: “mislim da je za ‘pravilnu upotrebu’ *Veštačkog raja* korisnije čitanje nekih knjiga”, čitajte “ogled (zapravo, mali roman) o Marku Ristiću koji je Bora Ćosić objavio u *Gordoganu*”,⁴⁴ čitajte knjige kao što su “*Dar Nabokova*, Benjaminovo *Berlinsko detinjstvo oko 1900*, *Flaubertova papiga* Juliana Barnes’a”.⁴⁵

Dvije godine kasnije, 1992, Vučićević – legendarni filmski kritičar čije je kritike malo tko čitao – objavljuje napokon izbor svojih starih tekstova. Oni su iz druge polovice pedesetih i prve polovice šezdesetih godina, pojavljuju se, prema tome, nakon tridesetak godina. Knjiga se zove *Imitacija života*, u napomeni za-

hvaljuje ljudima koji su ga poticali na to objavljivanje (među trojicom spomenutih nalazi se i ime Nenada Polimca).

Na početku knjige, umjesto predgovora, stoji citat, prozna rečenica razlomljena u stihove, motto:

... zbog toga mi se, međutim, čini
(kada čitam nešto što sam
napisala prije nekog vremena)
da vidim samu sebe kako ležim
u lijesu i moja dva Ja začuđeno
bulje jedan u drugoga.

Karolina fon Ginderode.⁴⁶

Napomena na kraju knjige obrazlaže: “Ovaj slučajno napačeni citat sablasno tačno iskazuje šta mislim o ovde skupljenim tekstovima.”⁴⁷ Kao izvor se navodi posljednji broj *Gordogana*, esej *Identitet i fikcija*, ili o pisanju pisama Nadežde Čačinović-Puhovski.⁴⁸

Gordogan u biografiji Ilije Dimića

Ilija Dimić izmišljeni je srpski umjetnik, stvorili su ga Branko Vučićević i Dušan Otašević. Biografiju mu je dao Vučićević, likovni opus Otašević.

O okolnostima u kojima je došlo do Dimićeva nastanka postoji, čini se, samo jedan kratki zapis. On je iz godine 2003, pojavljuje se u Vučićevićevu tekstu koji je izašao u katalogu tada održane Otaševićeve izložbe. Zapis kaže:

Krajem osamdesetih, Dušan Otašević je zadužio Lažova [tj. Vučićevića] da isporuči izmišljenog srpskog avangardistu čija će se “dela” potom izfabrikovati i izložiti u prestižnoj beogradskoj galeriji.⁴⁹

Kako je traženo tako se i dogodilo, autor je “isporučen”, djela su “izfabrikovana”, izložba je održana onako kako je planirano. Evo osnovnih činjenica.

⁴⁴ Bora Ćosić: Marko Ristić, jedna porodična drama, *Gordogan*, br. 28, 1988, str. 35-97. ⁴⁵ Miroljub Stojanović: Branko Vučićević: Ja sam zadovoljan čovjek (razgovor s Vučićevićem), *Oklo*, 18. 10. 1990, str. 16-17. ⁴⁶ Branko Vučićević: *Imitacija života*, str. 3. ⁴⁷ Str. 56. ⁴⁸ Nadežda Čačinović-Puhovski: *Identitet i fikcija*, ili o pisanju pisama, *Gordogan*, 1990, br. 31-33, svibanj-prosinac 1990, str. 225. Na broju piše da je iz 1990, ali je zapravo tiskan ljeti 1991. Esaj je objavljen sklopu temata *Dnevni, pisma* koji je priredila Andrea Zlatar (koja u to doba i uređuje časopis, zajedno s Nenadom Ivićem). Autorica eseja N. Čačinović-Puhovski u fusnoti u *Gordoganu* kaže da je citat preuzet iz knjige – Katja Behrens, prir.: *Frauenbriefe der Romantik*, Insel, 1981, str. 36. A u rečenici poslije citata tumači: “Tako piše Karolina von Gunderode Clemensu Brentanu.” Što možda nije tačno. Karoline von Gunderode (ili Gunderode) poznata je njemačka književnica i mnoga njezina pisma korištena su – često u prerađenome obliku – u knjizi Bettine von Arnim *Die Gunderode* iz 1840. U posljednje dvije godine svojega života Karoline von Gunderode, rođena 1780, intenzivno se dopisivala s Bettinom von Arnim. Godine 1806. počinila je samoubojstvo. Njezina pisma iz razdoblja 1804-1806. temelj su knjige iz 1840, a knjiga je pak temelj mnogih kasnijih prenošenja sadržaja pisama. Nemam pri ruci zbornik *Frauenbriefe der Romantik* koji je N. Čačinović-Puhovski koristila, no u slučaju da priređivačica zbornika Katja Behrens ne iznosi neke nove, arhivske podatke, vjerojatno je posrijedi lapsus, tj. pogrešno navođenje adresata, jer je po tekstu u knjizi Bettine von Arnim očito da je adresat bila ona sama (a ne njezin brat Clemens Brentano). ⁴⁹ Branko Vučićević: *Scene iz života Lažova*, tekst u katalogu izložbe *Popmodernizam* Dušana Otaševića, Muzej savremene umetnosti, Beograd, 2003, ovdje citirano prema knjizi *Srpske lepe umetnosti*, str. 106.

Илија ДИМИЋ (1901–1938), сликар, вајар и ваздухопловац; бавио се графичким обликовањем и архитектуром, као и фотографијом. Погинуо је као пилот у Шпанији.

Радио је претежно у конструктивистичком стилу, с превременим примесима поп-арта.

Главна дела: *Аероконструкције, Сјоменици и Лебдећи градови.*

О Илији Dimiću у каталогу из 2016.

Izložba je otvorena 11. listopada 1990. i trajala je do 30. listopada. Mjesto na kojem je održana bila je Galerija Sebastian u Knez Mihailovoj ulici. Uz izložbu je objavljen katalog na 12 stranica. Slučajno ili ne, Galerija Sebastian bila je hrvatska galerija, pripadala je putničkoj agenciji Atlas iz Dubrovnika (koja je u to doba imala tri izložbena prostora: u Dubrovniku, Beogradu i Varaždinu).⁵⁰

U katalogu je – uz popis djela i nekoliko reprodukcija – tiskan kunsthistoričarski uvod Irine Subotić (pisan u *šalozbiljnom* tonu) i Vučićevićeva *Biografija* Ilije Dimića, organizirana kronološki, u natuknicama. Ukupno 3-4 kartice teksta.

Četvrt stoljeća kasnije priređena je druga izložba Ilije Dimića. Otvorena je 23. prosinca 2015. u Galeriji Srpske akademije nauka i umetnosti. Nešto manje od četiri tjedna nakon otvorenja, 18. siječnja 2016, Vučićević je umro. Katalog na 160 stranica objavljen je 9. ožujka 2016. i posvećen je uspomeni na njega. U katalogu je reprintiran katalog iz 1990, a velik dio stranica donosi radove koji su "pronađeni [...] posle izložbe održane u Galeriji Sebastian", te prilog *Oko Dimića: 1895–1938* koji ocrtava kontekst umjetnikove biografije. I taj prilog je u kronološkim natuknicama, potpisuju ga Vučićević i Jovan Čekić, obasiže 26 stranica, motto je iz *Jednosmjerne ulice* Waltera Benjamina.

⁵⁰ Prvi od njih u svojem godišnjem programu za 1990. ima šest izložbi, drugi sedam, a treći deset. Likovni program vodi Živa Kraus.

Podaci o katalogu – (an): Ilija Dimić; *Izložba slika i konstrukcija*, 11. 10 – 30. 10. 1990, Galerija Sebastian Beograd, Knez Mihailova 29 a, Dubrovnik, 1990, 12 str. (napomena u katalogu: *Biografija i kataloške anotacije*: Branko Vučićević; *Dela Ilije Dimića realizovao ili restaurirao*: Dušan Otašević; tisak Naša djeca, Zagreb, grafički urednik Tomo Gusić)

DIMIĆ Ilija (1901–1938), painter, sculptor and airman; also experimented with design and photography. Killed as a pilot in Spain. Worked mostly in constructivist manner with some »premature« overtones of Pop Art.

Principal works: »Constructions« and »Floating Cities«.

О Илији Dimiću у каталогу из 1990.

Prema tome, Dimićeva biografija dostupna je u cjelovitome obliku u katalogu iz 2016.⁵¹ Uz jednu iznimku: otprilike pola kartice dopuna biografiji iz 1990. Vučićević je objavio u *Scenama iz života Lažova*, 2003, što na žalost nije uvršteno u katalog.⁵²

Imaginarni umjetnik koncipiran je, leksikonski rečeno, ovako:

Ilija Dimić, 1901-1938, slikar, kipar i zrakoplovac. Bivio se grafičkim oblikovanjem, arhitekturom i fotografijom. Poginuo kao pilot u Španjolskom građanskom ratu. Radio pretežno u konstruktivističkom stilu, s preuranjenim primjesama pop-arta.

Fotografija s izložbe Ilija Dimić Dušana Otaševića u Galeriji SANU, 23. prosinca 2015.

Dva su pitanja ključna: tko i kada? Na koji način je Ilija Dimić dobio svoje ime i prezime, kako je određeno vrijeme njegova rođenja? Ili, točnije, *vremena* njegovih rođenja (jer zapravo ima dva rođendana, jedan u 1901, drugi u 1990)? Možda su Vučićević i Otašević odlučili “dadaistički” odrediti ime i datume – lako ih je zamisliti kako, dobro se zabavljajući, bacaju strelice pikada na kalendare i popise svetaca (ili telefonske imenike). Ipak, vjerojatnije mi se čini da izmišljeni umjetnik nije osnovne zadatosti svojega ovozemaljskoga postojanja dobio igrom slučaja.

Većina stvari koja mi je, konvencionalno, padala na pamet dok sam razmišljao o imenu “Ilija” bila je u skladu – barem za moje razumijevanje – sa svime što sam vidio u Vučićevićevim biografskim markacijama. Na kraju sam uzео u ruke mjerodavni priručnik za tu temu, *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, autor natuknice o Iliji je Branko Fučić, tekst je izvanredan i prenosim ga ovdje u cijelosti:

Ilija, sveti, prorok (hebr. *ēlījā [hū]* “Jahve je Bog”; odatle preko grčkog lat. *Elia*; i slov. *Elija*). Starozavjetni prorok, borac protiv idolopoklonstva, isposnik, pustinjač, čudotvorac, jedan od rijetkih starozavjetnih pravednika koje istočna i zapadna Crkva slave kao svoje svece. Osobito je čašćen kod Slavena, pa tako i u našim zemljama, gdje je asocijacijom na motiv uzlaska na nebo u vatrenim kolima zamijenio starija, pretkršćanska vjerovanja (“Ilija gromovnik”). Stara tradicija smatra ga utemeljiteljem reda karmelićana, koji su mu širili kult i u svojim crkvama razvili velike ikonografske cikluse iz njegova života.

Ikonografija prikazuje Iliju kao mršavog, ćelavog a bradatog muškarca odjevenog u kostrijet ili u habit karmelićana. Atributi su mu: gavran, plameni mač, plameni kotač, kola. Biblijski opis njegova života pružio je mnogo ikonografskih tema:

ILIJA U PUSTINJI. (1 Kr 17, 1 – 16). Ilija isprva živi dugo pustinjačkim životom; gavrani mu donose svako jutro kruh, a na večer meso.

ILIJA UMNAŽA HRANU UDOVICE SAREPTE. (1 Kr 17, 7 – 16). Ilija iz pustinje odlazi u Sareptu, gdje ga ugošćuje jedna udovica. Ilija umnaža njenu hranu: brašno i ulje.

ILIJA USKRISUJE SINA UDOVICE IZ SAREPTE. (1 Kr 17, 17 – 24). Uskrisuje udovici mrtvog sina jedinca, koji će kasnije postati prorok → Jona.

ILIJINA ŽRTVA. (1 Kr 18, 20 – 40). Svjedočeci vjeru u pravoga Boga, Ilija upućuje izazov svećenicima Boga Baala pa na brdu Karmelu podiže dva žrtvenika: jedan Jahvi (pravom Bogu), drugi Baalu. Kada čudesni oganj s neba užeže žrtvu na žrtveniku pravoga Boga, a na Baalovu žrtveniku – uza sve prošnje i viku njegovih svećenika – ognja ne bude, Ilija izvrši pokolj osam stotina pedeset lažnih proroka Baalovih.

ILIJINA SUŠA I ILIJINA KIŠA. (1 Kr 17, 1 i 18, 41 – 46). Kralju Ahabu kao kaznu za njegovu nevjeru (jer se oženio pogankom Jezabelom [Izebelom]) prorokao je Ilija dugotrajnu su-

⁵¹ Dušan Otašević, Branko Vučićević, Jovan Čekić i Irina Subotić, prir.: *Ilija Dimić*, SANU – Kolekcija Trajković, Beograd, 2016, 159 str. ⁵² Ali je dostupno u tekstu *Ilija Dimić (Biografija)* u knjizi *Paper Movies*, 1997, str. 77, to je proširena verzija teksta iz 1990. U knjizi pak *Srpske lepe umetnosti*, 2007, preštampane su *Scene iz života Lažova*, dopuna biografije navodi se na str. 107-108. U *Paper Movies*, str. 77, nalaze se dva retka kojih drugdje nema (uputa na knjigu Jesúa Salasa Larrazábalu o avijaciji u Španjolskom građanskom ratu).

šu u kraljevstvu. Tek nakon tri godine i nakon istrebljenja Baalovih svećenika pala je, na Ilijinu molitvu, kiša. (Kod Ruša, u Novgorodu, bile su sv. Iliji posvećene dvije crkve: mokróm Iliji i suhom Iliji.)

ILIJA MOLI OD BOGA SMRT. (1 Kr 19, 3 – 8). Proganjan od kraljice Jezabel, poganke, nakon pokolja Baalovih svećenika, sklanja se Ilija ponovno u pustinju, gdje pod smrekom očajava i moli Boga da mu dadne umrijeti. Ukazuje mu se anđeo, tješi ga i hrani. Prefiguracija za → molitvu na Maslinskoj gori.

POZVANJE ELIZEJA. (1 Kr 19, 19 – 21). Na brdu Horeb Bog u ukazanju nalaže Iliji da za svog nasljednika izabere → Elizeja, koga zateče kako ore. Ilija baca na Elizeja svoj proročki plašt (u znak investiture za proročku službu), a Elizej ga odmah slijedi, prinoseći žrtvu od para svojih oračih volova.

ILIJA RAZDVAJA VODE JORDANA. (2 Kr 2, 8). Ilija smota svoj plašt, “udari njime po vodi, a voda se razdjeli na dvije strane”. Ilija i njegov učenik, prorok Elizej, prijeđoše po suhu.

ILIJA PRORIČE SMRT KRALJU AHABU i kraljici → Jezabel (1 Kr 21, 17 – 24) kao kaznu za lažnu optužbu i podmetnuto smaknuće Nabota, samo zato da bi se Ahab domogao Nabotova vinograda.

ILIJIN UZLAZAK NA NEBO U VATRENIM KOLIMA. (2 Kr 2, 9 – 13). Ilija ne umire prirodnom smrću, nego biva živ uzet na nebo u ognjenim kolima, u koja su zapregnuti ognjeni konji. Elizej koji gleda taj prizor razdire na prsima svoje haljine i uzima Ilijin proročki plašt koji je Iliji kod uzlaska na nebo pao.

Mnogi prizori iz života proroka Ilije imaju značenje prefiguracija. Tako njegovo očajavanje u pustinji, gdje zazivlje smrt a anđeo ga tješi, prefiguracija je Kristove → molitve na Maslinskoj gori. Čudesno Ilijino umnoženje hrane (brašna i ulja) udovici iz Sarepte prefiguracija je Kristova → umnoženja hljebova. Oživljavanje sina udovice iz Sarepte prefiguracija je uskrisenja Lazara. Uzlazak Ilijin na nebo prefiguracija je uzašašća. Čudesni oganj s neba koji sažiže žrtvu što je Ilija prinosi na brdu Karmelu prefiguracija je → silaska Duha Svetoga.

Ilijin lik pojavljuje se i u ikonografiji prizora → Preobraženja i u → Apokalipsi.

Najučestaliji ikonografski motiv o proroku Iliji jest njegov uzlazak na nebo u ognjenim kolima, i on se pojavljuje već od III/IV. stoljeća u slikarstvu katakomba i na plastici starokršćanskih sarkofaga. Taj je motiv posebno omiljen u bizantskoj ikonografiji, a osobito u pravoslavnih Slavena. Atribut mu je gavran s kruhom u kljunu. Za ikonografiju je posebno važna usporedba proroka Ilije sa svetim → Ivanom Krstiteljem. Zaštitnik je protiv groma. Patron Bosne i đakovačke biskupije.⁵³

Gotovo svaki redak odgovara – ili kao da odgovara – umjetniku Iliji, odgovara doslovno, ili djelomice, ili metaforički.

Za prezime *Dimić* nema, ako ne griješim, takvih priručnika. No vjerojatno nisu ni potrebni, stvar je prilično jasna: *Dimić* je *Čovjek iz Dima* (ili *od Dima*, ili netko općenito u vezi s dimovima).⁵⁴

Rođen je 25. prosinca 1901, znači na sam Božić, i to zapadno-kršćanski, dok godina rođenja nedvosmisleno signalizira početak dvadesetoga stoljeća (bez obzira na poznate rasprave o “nultoj godini”, tj. pitanju da li stoljeće počinje 1900. ili 1901 – brojka 1 znak je početka).

Rođen je u Beogradu. Živio je bez majke (jer je “umrla na porođaju”), otac je maglovit (spominje se dva puta, oba puta s upitnikom: 1901: “trgovac /?”), 1914: “I svetski rat. Dimićev otac nestaje zauvek /u Albaniji? U logoru, u Mađarskoj?”).

Ilija Dimić zaglavio je godine 1938, datum njegove smrti nije poznat, poginuo je u Španjolskom građanskom ratu kao borac republikanskih snaga.

Godina 1938. jedna je od najmračnijih godina stoljeća, godina u kojoj se tadašnjem svijetu otvorio pogled u ponor, u sunovrat, u povijesnu Provaliju koja neumitno stiže. Taj ponor označila je politička katastrofa Münchenskoga sporazuma rujna 1938. Bezdan Mraka, političkoga i općega, stigao je već sljedeće godine: Hitler i Staljin postigli su dogovor za – faktički – osvajanje svijeta. Zabrinuti evropski građanin osjećao se te Dimićeve 1938. posve nemoćnim pred kataklizmom koja je stizala. Rijetko mjesto za otpor nudila je Španjolska, u njoj se moglo poginuti u *dobroj borbi*, u *pravednome ratu* (koji se, dijelom, kako se naknadno sve više saznávalo, nije vodio na dobar i pravedan način).

Drugi Dimićev rođendan bio je 10. listopada 1990, kada je otvorena izložba u Galeriji Sebastian. Može se pretpostaviti da

53 Andelko Badurina, prir.: *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1990, 621 str, Vučićeva natuknica je na str. 259-261 (knjiga izvorno objavljena 1979, ovdje koristim treće izdanje, odnosno drugi pretisak). 54 Od historijskih Dimića glavni kandidat za srodnost mogla bi biti poznata revolucionarka Nada Dimić, 1923-1942. Njezina biografija ima mnogo poklapanja s ambijentom koji je Vučićević iskonstruirao za svoga Iliju: od lokaliteta (rođena u Divoselu, škola u Gospiću, gimnazija i Trgovačka akademija u Zemunu, zatim Sisak, šuma Šikara, Zagreb, Karlovac, Petrova gora) do literarne grupe, ili konspiracije, spoja odlučnoga aktivizma i crne, nepopustljive šutnje. Na kraju i neke prkosne ljepote, okomitosti, stršenja u vremenu, te općeg dojma o nesvodivosti, o zagonetnome biografskom višku, pomaku ili raskoraku, možda čak i manjku. Vučićević, inače, u svojim *nedimićevskim* tekstovima spominje Nadu Dimić. Koja je pak proglašena narodnim herojem upravo na Vučićevićev rođendan (tj. 7. srpnja 1951). Koji je, dakako, i Krležin rođendan.

»MOGUĆE JE DA ERNEST JOŠ DANAS ŽIVI: ALI GDJE? KAKO? KOJEG LI ROMANA!«

Biografija / Biography

Kakav roman! Roland Barthes

1901. 25. decembar, u Beogradu rođen Ilija Dimić. Majka umrla na porođaju. Otac – trgovac (?).

1908. Polazi u osnovnu školu.

1912. Jedan propali češki slikar daje mu časove crtanja.

1913. Prva sačuvana slika u ulju **Dedal i Ikar**.

Nakon niza nesrećnih slučajeva – zagonetna vrtoglavica, lom desne ruke i tromesečno razdoblje slepila – odustaje od dovršavanja slike.

Roland Barthes: "Kojeg li romana!" – tekst sa stražnje strane korica *Gordogana*, br. 10-11, 1982, citat iz Barthesove *Svijetle komore*, ulomka iz istoimene knjige, prijevod Željka Čorak, izvornik: *La chambre claire; Note sur la photographie*, Cahiers du cinema - Gallimard - Seuil, Pariz, 1980.

Roland Barthes: "Kakav roman!" – početak Vučićevićeve biografije Ilije Dimića, katalog izložbe u Galeriji Sebastian, 1990.

Korištena fotografija – André Kertész: *Ernest*, Pariz, 1931.

Vučičević i Otašević nisu mogli birati dan otvaranja, to je sigurno ovisilo o programskome kalendaru galerije. No godinu su birali – i teško je u novije doba zamisliti bolji trenutak za pojavu Čovjeka iz Dima. Jedan se svijet tada, u proljeće i ljeto 1990, neslavno srušio, iznutra raspao, drugi se dizao, mutan i opasan. Nasilja je bilo na svakom koraku, važan događaj bio je početak Balvan-revolucije u Hrvatskoj, sedam tjedana prije izložbe.

A sedam godina poslije nje Vučićević, u ožujku 1997, objavljuje esej *Nesuđeni montažer ili srpsko pitanje* u kojem retroaktivno proglašava vlastitu smrt godine 1987, tj. deset godina ranije (i tri godine prije izložbe). "Pacijent je umro 1987 [...]. Poštediti je sebe vremena kada su *Srbi*, klanje, Car Lazar, *Nova Srbija*, *Nova Evropa*, *Novi Poredak* opet stupili na famoznu 'pozornicu istorije' [...]." ⁵⁵

Na taj način "duhovni otac" Ilije Dimića, u trenutku u kojem stvara Dimića, i sam je svojevrsni duh i Dimić: ni živ, ni mrtav.

Iz te vizure pomalo je zabavno da u razgovoru za *Oko*, koji se vodi upravo u vrijeme održavanja izložbe, najavljuje da će se napokon prihvatiti filmske režije. Stvaralac filmova koji dotad nikada nije režirao, sada tvrdi da će režirati. Stojanović ga pita: "Ne bi li bilo vreme da i sami režirate?", odgovor glasi: "Vreme je."

U istom intervjuu o političkoj situaciji lapidarno kaže da nam "danas [...] politika pokazuje svu svoju gnusobu i nudi da slobodno biramo između različitih marki mračnjaštva".

Katalog iz 2016. došao mi je u ruke potkraj jeseni, njegovo prelistavanje donijelo mi je mnoga iznenađenja. Gdje god bih ga otvarao, nailazio bih na nešto što mi se doimalo *gordoganskim*: riječ, podatak, slika. Ime časopisa nije se spominjalo, no on kao da je virio odasvuda.

Prva rečenica kataloga, *motto* uvodnoga članka, kaže: "Glavno je otići." Kao autor je naveden Marcel Duchamp. ⁵⁶

⁵⁵ Reč, br. 31, ožujak 1997, prenijeto u – *Paper Movies*, str. 31, *Srpske lepe umetnosti*, str. 150. Godina 1987. godina je Osme sjednice Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije, jednog od presudnih događaja u cijeloj povijesti socijalističke Jugoslavije. Sjednica je održana 23-24. 9. 1987. u Beogradu. ⁵⁶ Jovan Čekić: *Slučaj akrobate Ilije Dimića*, str. 7.

Tko god je pažljivije čitao prvi broj *Gordogana*, onaj iz 1979, tj. iz stare serije, zna da se rečenica nalazi u njemu. Za mnoge čitatelje bila je to jedna od ne prevelikog broja rečenica koja nakon lektire broja ostaje dugo u pamćenju. Izgovorio ju je Radovan Ivšić, referirao je što mu je Duchamp rekao kada je godine 1954. stigao iz Zagreba u Pariz.⁵⁷

Kada sam u katalogu potražio osnovne podatke o Dimiću, na početku njegove biografije stajala je, opet kao *motto*, rečenica koja se nalazila na koricama jednog od naših brojeva. Bili smo, naime, u povodu smrti Rolanda Barthesa preveli dio njegove knjige *La chambre claire* (*Svijetla komora*), objavljene neposredno prije nego što je umro. Jednu od fotografija iz teksta stavili smo na naslovnu stranicu, prikazivala je malog pariškog školarca Ernesta, kojeg je 1931. u njegovu razredu snimio André Kertész. Danas više ne znam tko je to smislio, možda naš tadašnji grafički urednik Goran Trbuljak, možda ja. Na stražnjoj strani korica ponovili smo fotografiju, s time da smo joj dodali Barthesovu legendu: “Moguće je da Ernest još danas živi: ali gdje? kako? Kojeg li romana!”⁵⁸

Sada sam je, u malo promijenjenom obliku, gledao kao neku vrstu podnaslova biografiji Ilije Dimića: “Kakav roman!”⁵⁹

U Dimićevoj biografiji me posebno zanimalo vidjeti kako Vučićević obrazlaže, u tehničkome smislu, pojavu nepoznatoga umjetnika. Gdje je dosad bio? Zašto se za njega nije prije čulo?

To mjesto stavljeno je u fusnotu. Kontekst je ovaj: Dimiću je dodijeljena životna družica, zvala se *Anđelina M.*, bila je “suplentkinja” koja je “predavala srpski jezik i književnost” na beogradskoj Trgovačkoj akademiji. Upoznali su se 1932, razišli 1936. On tada odlazi u Francusku. Godine 1937. priključuje se “kao pilot-lovac” obrani španjolske republike. Fusnota kaže:

Neočekivano doznajući za postojanje Ilije Dimića, D. Otašević je u jednom zagrebačkom domu za umirovljenike, marta 1988. godine, upoznao njegovu prijateljicu gospođu Anđelinu M. U tri navrata je razgovarao sa njom i magnetofonski zabeležio njena sećanja.

Prilikom poslednjeg viđenja, gđa M. je gostu poklonila skicu za plakat *Anđelina* (kat. br. 23) i predala mu ključ jednog podruma na Pašinom brdu gde je pod naslagama ugljene prašine i paučine našao sačuvane Dimićeve radove, netaknute još od njegovog odlaska u Francusku.

Mesec dana potom gđa M. je umrla.⁶⁰

“To je naš Richtmann!”, čitajući sam gotovo na glas rekao samome sebi. Taj, naime, “zagrebački dom za umirovljenike”. Kazališna grupa kojoj sam pripadao bila se u drugoj polovici sedamdesetih godina prihvatila istraživanja života i rada Zvonimira Richtmanna. Istraživali smo tako da smo čitali tekstove (iz knjižnica, iz knjiga, iz rukopisa do kojih smo uspjeli doći), osim toga i tako da smo posjećivali zagrebačke umirovljeničke domove u kojima su tada živjeli ljudi koji su dvadesetih i tridesetih godina prošlog stoljeća bili bliski s Richtmannom. (Neke smo, naravno, posjećivali u njihovim stanovima.)

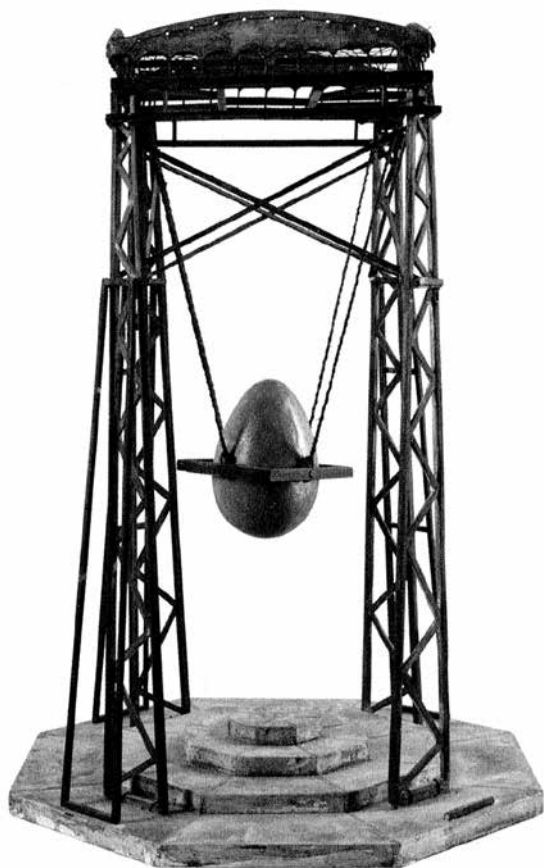
Zagrebački umirovljenički domovi spominju se u nekrologu koji je Božo Kovačević napisao Marku Ristiću. Tekst je izašao u broju 17-18, 1985, uz njega objavljen je i drugi nekrolog Ristiću, autor je bio Radovan Ivšić. Taj je svezak *Gordogana*, zahvaljujući najviše tim tekstovima, bio jedan od najčitanijih naših brojeva u Beogradu (možda prvi iza rekordera u tome smislu, broja 5-6, 1980, s tematom *Vladimir Majakovski*). Oba članka donijela su dosta stroge ocjene Ristića i zbog toga nisu dobro odjeknula u krugu naših beogradskih suradnika. Neki od njih najavljiivali su zahtjevanje odnosa s časopisom.

Ristić i Richtmann bili su prijatelji te je Kovačević zbog toga govorio o našem istraživačkom radu, uz ostalo i o našim posjetima Terki Gojmerac, supruzi Richtmannovoj u razdoblju 1927-1934. Evo citata:

Terka Gojmerac se živo sjećala mnogih detalja, rečenica izgovorenih u određenim prilikama, izgleda stana, raspoloženja. Doimalo se da bi spremno zbacila sa pleća svojih gotovo osam desetljeća i sjurila se niz stepenice staračkog doma na Sopotu, kasnije na Zvijezdi, samo kad bi je Zvonko zovnuo odozdo. Ona se prisjećala naslova knjiga koje je rado čitala, opernih arija, glumaca. Nerijetko bi joj zaiskrila suza u oku pri spomenu nekog događaja, neke sitnice koja je govorila da ipak nije sve moralo biti gotovo još te davne 1934. Ona nam je pripovijedala o kući Richtmannova djetinjstva u Palmotićevoj, pa u Ilici, o njegovoj bolesnoj majci, o večernjim šetnjama po Zrinjercu gdje su se i upoznali.⁶¹

Gordogan, dakako, nema *copyright* na zagrebačke staračke domove, ili rečenice Marcela Duchampa i Rolanda Barthesa. Međutim, indikacije su tu, ne može se reći da ih nema. A sedamdesetih i osamdesetih godina nije bilo mnogo časopisa – ili uopće kulturnih zamisli – koje su uključivale obilaske zagrebačkih staračkih domova. I koje su na tako vidljiv način istakle iskaze Duchampa i Barthesa.

⁵⁷ Branko Matan, prir.: *Radovan Ivšić: Dva razgovora, Gordogan*, 1/1979, br. 1, str. 130. ⁵⁸ Roland Barthes: *Svijetla komora, Gordogan*, br. 10-11, 1982, u knjižnom bloku str. 65, prijevod Željka Čorak. Izvornik – Roland Barthes: *La chambre claire; Note sur la photographie*, Cahiers du cinéma – Gallimard - Le Seuil, 1980, poglavlje 35. Barthesova formulacija glasi: “Quel roman!” ⁵⁹ Katalog iz 1990, reprintiran u katalogu iz 2016, str. 85. ⁶⁰ Ibid, str. 85. ⁶¹ Božo Kovačević: *Marko Ristić, ideolog poezije i ambasador* (1), *Gordogan*, 7/1985, br. 17-18, siječanj-travanj 1985, str. 22.

Ilija Dimić: *Maketa spomenika Faustu Vrančiću*, 1923.

Sličnih indikacija bilo je, kako rekoh, posvuda. Prije nego ih navedem, barem one koje sam uočio, treba reći da takav "istraživački" odnos prema Vučićevićevim artefaktima nije nešto što bi – u odnosu na te artefakte – bilo nametnuto ili nasilno. Upravo suprotno: mogućnost da se gleda na sve strane i uvijek bude pripremljen za pojavu "skrivenih tragova" jedno je od bitnih obilježja Vučićevićevih radova. On kao autor govori: posvuda ima koječega, tko to vidi, dobro je da vidi. Ako ne vidi, može se i bez toga.

U intervjuu u *Oku* stvar opisuje ovim riječima (opet u vezi s filmom *Veštački raj*):

[...] film nije namenjen potrošačima tekućeg američkog filma, već ljudima koji ponešto znaju i čitaju, vide poneku sliku itd. [...] "Planirao" sam da film djeluje na dve razine. Da na prvoj bude gledljiv, čak zanimljiv [...] a u pozadini je trebalo da se nazire taj sklop citata, aluzija na stvari iz umetnosti, kulture. Da bude nenametljivo prisutan, za onoga ko ume/hoće da ga primeti. [...]

Osим toga:

[...] kao ravnopravnu gradu koristim deliće svog života, te će oni koji su ih sa mnom proživeli primiti poruke neprimetne ostalim gledaocima.⁶²

Prije nego krenem na nabranje kratko ću reći da je naše istraživanje života i rada Zvonimira Richtmanna zanimljivo u kontrastu s Ilijom Dimićem utoliko što je Richtmann neka vrsta "obratnog Dimića": bio je čovjek koji je stvarno postojao, ali ga je ideološko nasilje pretvorilo u "dim", i kojega smo onda mi nastojali od dima "očistiti", "rastjerati dim", i vratiti mu biografiju koja mu je oduvijek pripadala. Nasuprot njemu, Ilija Dimić je čovjek koji je sazdan "iz dima" i koji tek zahvaljujući Vučićeviću i Otaševiću dobiva neku vrstu realnosti.

Spomenut ću da je Richtmann u izlaženju *Gordogana* također ponekad bio skriven i vidljiv samo "upućenima". Primjerice, u broju 4, 1979, za koji sam priredio temat o Gustavu Mahleru, temat koji je "izvana" bio posvećen "kulturnoj činjenici", a "iznutra" kompozitoru kojeg je Richtmann obožavao.

Evo napokon malog popisa motiva koji se – možda iz *Gordogana* – pojavljuju u Dimićevoj biografiji:

Od prvih osam svezaka časopisa tri naslovne stranice ušle su, ovako ili onako, u biografiju:

1. Barthesov Ernest
2. Naslovna stranica knjige *O tome Vladimira Majakovskog* iz 1923, grafičko rješenje Aleksandra Rodčenka⁶³
3. Franjo Bruck, autor grafičke opreme za *Sabrana djela* Miroslava Krležje iz prve polovice tridesetih godina.⁶⁴

Četiri motiva su iz broja s Majakovskim:

André Breton, fotomontaža *Autoportret, automatsko pisanje*, 1938.⁶⁵

Aleksandar Rodčenko, korice časopisa *LEF*⁶⁶

Sergej Kirov⁶⁷

Miroslav Feller.⁶⁸

Nadalje, u Dimićevoj biografiji neobično je mnogo hrvatskih motiva (nevezanih na *Gordogan*). Kao kontekst Dimićeva rođenja spominju se rođenja drugih autora u ovim mjestima: So-

⁶² *Oku*, 18. 10. 1990, str. 16. ⁶³ *Gordogan*, 5-6, 1980, katalog Ilija Dimić, 2016, str. 64. ⁶⁴ Naslovna stranica *Gordogana* br. 12, 1982, katalog Ilija Dimić, str. 75. Franjo Bruck bio je namještenik zagrebačke nakladne knjižare *Minerva*, izdavača *Sabranih djela*. Gotovo je potpuno nepoznat. Iskopali smo ga za "Krležin broj" i objavili šest njegovih izvrsno sačuvanih ovitaka (pronašli smo ih u privatnoj biblioteci Dragutina Tadijanovića). Jedan od ovitaka naš grafički urednik Trbuljak stavio je na korice časopisa. Vučićević u eseju *Nelagodnost avangardi u politici* dodaje Brucku biografski podatak: "mađarski emigrant" (*Srpske lepe umetnosti*, str. 94). ⁶⁵ *Gordogan*, 5-6, 1980, str. 142, katalog Ilija Dimić, 2016, str. 68. ⁶⁶ *Gordogan*, 5-6, 1980, str. 148, katalog Ilija Dimić, 2016, str. 68. ⁶⁷ *Gordogan*, 5-6, 1980, str. 192, katalog Ilija Dimić, 2016, str. 75. ⁶⁸ *Gordogan*, 5-6, 1980, str. 387-393, katalog Ilija Dimić, 2016, str. 71.

čice kod Jastrebarskog, Majske Poljane kod Gline, Bunić kod Kordenice, Krapina.

Kao relevantne činjenice za Dimićev život navode se ovi podaci (donosim samo izbor, većinu sam izostavio):

- 1913: Joe Matošić koji priprema *Glasiilo Hrvatskog futurizma*
- 1915: Branislav Micić izbačen iz svih škola u Hrvatskoj
- 1918: Ljubomir Micić bio povjerenik Narodnog vijeća za kotar Petrinja⁶⁹
Krlježa proživljava “pijanu noć”
Mitraljiranje na Jelačićevu trgu
- 1919: *Danuncijada* u Rijeci
Riječki futurizam
Krlježa, Plamen
- 1923: Zagrebački gimnazijalac Josip Seissel s drugovima izvodi zenitističko-dadaističku predstavu u gimnastičkoj dvorani Prve realne gimnazije.
Marijan Mikac, knjiga *Efekt na defektu*
- 1931: Franjo Mosinger, izložba *Novi smjer u fotografiji*
Dimić u Zagrebu iz aviona baca letak: *LETenjem protiv LETargije!!! (Svaki čovek letilica!!!)*
- 1932: Tošo Dabac započinje ciklus fotografija *Lice grada*
“Vredno fotografije” i Đuka Janeković
Josip Seissel, scenarij za film *Glave u vrećama*
izložba Georgea Grosza u Zagrebu
- 1936: Krlježa: *Divotvelepismo* Marku Ristiću, Zagreb

Završne napomene

Ne mogu na kraju odoljeti a da ne citiram iz Dimićeve kronologije veoma lijepu minijaturu vezanu uz Marka Ristića. Minijatura je karakteristična za Vučićevićev *modus operandi*, pisana je duhovito i teško ju je čitati bez osmijeha.

Evo o čemu se radi. Svaki srpski avangardist, ako je živio u prvoj polovici dvadesetog stoljeća, živio imaginarno ili neimaginarno, mora očitovati – htio, ne htio – svoj odnos prema Marku Ristiću. Makar samo i šutnjom.

Vučićević je za Dimića taj problem riješio tako da ga je stavio u Ristićev “neobjavljeni dnevnik”. Imaginaran čovjek u imaginarnom dnevniku. Dnevniku svih dnevnika srpske avangarde. Vučićević kaže:

1932. [...] Iz neobjavljenog dnevnika Marka Ristića (1932): “17. decembar. Depresivna lapavica, lapavičasta depresija. Peć se opet puši. Ručao kod *Grčke kraljice* sa Ilijom Dimićem. Sad se predstavlja kao ‘mehaničar’. Pokušavao da diplomatski is-

pipam čime se u stvari bavi. Tvrd orah. Samo je procedio da bi pisanje trebalo da se svede na beleženje subjektivnih podataka od objektivnog značaja. Kući, sav ušljiskan od blatnjave vodurine. U bioskopima ništa zanimljivo.”

Te zatim, nakon godinu dana:

1933. U “božićnjem” broju *Politike* Ristić objavio članak u kojem je “preradio” Dimićeve ideje.

Rekao bih da jezičnu živost zapisu daje specifična ljepota srpskoga izraza. Maknemo li riječi “procedio” i “ušljiskan”, maknuli smo ono zbog čega zapis najviše pamtim i zbog čega mu se – barem u mojem slučaju – volimo vratiti.

U sadržajnom smislu za zapis je, vjerujem, bitna njegova trostrukost:

1. dobili smo sliku Dimića u slici Ristićevoj
2. dobili smo sliku Ristića u njegovoj slici Dimića
3. treća slika koju smo dobili je slika “skrivenoga autora” Vučićevića, njegov autoportretni kroki. Ako nekoga zanima što je Vučićević mislio o Marku Ristiću, tu mu je možda najbolji odgovor. Kompleksan, u sebi kontradiktoran, strog i vedar, blag i šaljiv.

* * *

Čovjek iz dima svoj je život završio u zraku, u plamenu. Kao leteća buktinja.

I kao Ilija, koji “biva živ uzet na nebo u ognjenim kolima”.

Jedino što znamo o Dimićevoj smrti znamo zahvaljujući *Andelini M.* i riječima koje je godine 1988, “u jednom zagrebačkom domu za umirovljenike”, rekla Dušanu Otaševiću i njegovu magnetofonu:

Uveče, na korzou, sretnem poznanika, levičara, malo mi se udvarao (tad sam obožavala da mi se svi udvaraju). I on, ni pet ni šest: Ilija izgoreo s avionom, u Španiji. Tutne mi njegov sat i druge nagorele sitnice. I ode. Da li mi je bilo žao?...

Pred rat, za vreme Sajma, pored Save su podigli metalni toranj s koga se skakalo padobranom. Skočila sam i ja. To je bilo kao neki leteći, ili padajući, parastos njemu, Iliji.⁷⁰

⁶⁹ U katalogu iz 1990. citira se Dimićeva ocjena Ljubomira Micića iz 1926: “neprobirljivi ludak” i “palanački zenitist” (katalog *Ilija Dimić*, 2016, str. 85).

⁷⁰ Ibid, str. 86. U knjizi *Paper Movies*, str. 77, izašla je neznatno promijenjena i skraćena verzija ova dva odlomka.

* * *

Nikola Šop u svojem *Predavanju o dimovima* govori o različitim vrstama dimova. Za dimove jedne od tih vrsta, dimove koji – po mojem sudu – ne odgovaraju posve Dimićevu *dimu*, Šop je napisao: “Oni su disanje stvari.”⁷¹

Možda ta kratka formulacija najtočnije govori o smislu Vučićević-Otaševićeva instaliranja nepostojećega umjetnika u prvu polovicu stoljeća. Jednako kao i u godinu 1990.

Možda su se ta dva *Dimića* spustila među nas upravo kao znakovi ili oblici “disanja stvari”.

* * *

Pretpostavljam da bi Vučićeviću ovaj *Gordoganov* temat bio drag, ako ni po čemu drugome onda po činjenici da se – mimo svih redakcijskih planova – u broju na više mjesta navodi ime Waltera Benjamina. Napravio sam u to ime malu digitalnu inventuru, evo rezultata, Benjamina spominju: Bora Ćosić, Dejan Kršić, Snješka Knežević, Jacques Derrida, Darko Suvin u oba svoja priloga, Nenad Ivić (u recenziji Claudija Magrisa), Maja Vukušić Zorica.

Tu su i korice koje je dizajnirao Sasha Stone (prilog Snješke Knežević, str. 25), tu je Suvinov Brecht. Valjda još ponešto.

* * *

Na kraju još ovo. Vjerujem da se lako može dogoditi da će se ovaj broj *Gordogana* čitati u Beogradu, pa i drugdje, možda više od nekih prethodnih naših brojeva, da će se čitati naročito u krugovima poklonika Branka Vučićevića. Zbog toga ću se odvažiti da tim potencijalnim čitateljima predložim da – ako mogu i žele – naprave nekoliko stvari koje ne bi bilo loše napraviti. Govorim ovo i kao poklonik Vučićevića, i kao čovjek koji se desetljećima bavio, među ostalim, i uredničkim radom. Te koji je, kao takav, bez broj puta bio svjedok nestajanja tekstova i dokumenata, raznih svjedočanstava. Nestajanja pretpostavki memorije. Najčešće bez loših namjera, uglavnom iz inercije, iz tromosti i oklijevanja.

Predlažem stoga:

- a. da se pokuša prikupiti sve sačuvane Vučićevićeve tekstove (objavljene i neobjavljene), da ih se zatim skenira ili digitalno presnimira.
- b. da se pokrene akcija prikupljanja njegove korespondencije (papirnate i e-pisama).
- c. da se prikupi sve što se može iz drugih medija (film, video, fotografije itd).
- d. da se krene s edicijom njegovih sabranih tekstova.
- e. da se diktafonom ili kamerom snime sjećanja na Vučićevića, i to u višesatnim razgovorima: od članova obitelji (koje bi posebno trebalo pitati o njegovu djetinjstvu, roditeljima i sl.) do prijatelja i suradnika svih vrsta (primjerice: Dušan Makavejev, Goranka Matić, Želimir Žilnik, Dušan Otašević, Karpo Godina, Filip David ...). Ne treba ni zaboraviti nekog oponenta.

⁷¹ Nikola Šop: *Predavanje o dimovima*, zapis u knjizi – Nikola Šop: *Tajanstvena prela*, HIBZ, Zagreb, 1943, 131 str, navod sa str. 125. Prvotisak: *Književni tjednik*, 1/1941, br. 2, 25. 12. 1941, str. 9.

Snimila: Goranka Matić

U starom stanu u Cvijićevoj 80 s najdražom od mačaka, 1990, Beograd

Michel Deguy

Tugovanje

ODABRAO I S FRANCUSKOGA PREVEO: Nenad Ivić

D.D.

Gdje će onaj tko počne tugovati Slijedi mrtvog prijatelja Ustaje
zbog pratnje (kita platana perjanica zelena tugovanja)
Gdje će onaj tko počne tugovati Nešto
Poput ploče se zaklopilo
Nema jeke Sasiječe psovke
(Još jedna rupa u zemlji ali tako blizu
Da dokazano je - čempres neki
Što anđela uhvatiti hoće hvata zvijer)

Smrt je gnječila tlo zelenilom pokriveno. Fotografija nije
fotografija već lijeskina čaška, šiba žerave, ud duša istjeranih iz jetre,
istjeranih iz malog mozga, istjeranih iz okamina drveta, Derelitta,
usporeni slom ponovo prolazi; let prosjaka i prognanih stižu poput
porodice koju stoljećima nismo vidjeti, besmrtnih. Razglašuje se
metempsihoza djela: i Job i Lazar postadoše Kafka.

Smrt se okučila u tlu: šuplinama vena, bazgom kostiju,
digitalisom, sudovima, dušnicama, cijevima očiju diže se podvodna
žalost. Bogorodica namješta svoje lukove. Glasovi hvataju mukli glas
pohvalnika. Litanije rede dnevni raspored; tmine poučavaju Bol
sijevne u koljenima tekst preklinje «Slomiše mu koljena»

Pokvareni je sorit pjesme ciknuo:
Noć, noć tijela u pokretu
Klizi u pukotinu noći
(Biseri kulture do dna boca
Biseri knjiških desni nepodopštine
Junakinja bisernih zuba)
Smrt uzima porodičnog dvojnika

Darko Suvin

Objašnjenje fašizma za današnje vrijeme

*Fašizam u suvremenim globalnim okolnostima – ili “fašizam 2.0” – ima tri glavna žarišta:
klerofašističke tendencije u SAD-u, neonacizam u Evropi te bijes osiromašene većine
Evropljana demagoški kanaliziran protiv masovnog priljeva izbjeglica iz Afrike i Azije*

*Ihr aber lernet, wie man sieht statt stiert
Und handelt, statt zu reden noch und noch.
So was hätte einmal fast die Welt regiert!
Die Völker wurden seiner Herr, jedoch
Daß keiner uns zu früh da triumphiert –
Der Schoß ist fruchtbar noch, aus dem das kroch!*

[PROZNI PREVOD: Stoga učite kako gledati a ne buljiti/
Djelovati a ne pričati cijeli božji dan./ Ta je stvar skoro
zavladala svijetom!./ Narodi su je savladali, ali, pažnja, [Nitko
nek' ne slavi prerano./ Plodna je maternica iz koje je ispuzla.]
Brecht, *Zadrživi uspon Artura Uija*

Tout comprendre ce n'est pas tout pardonner.
[Sve shvatiti ne znači sve oprostiti]
Anonimna dosjetka iz 20. st.

Po procjeni jednog autoriteta iz 1996, broj radova o fašizmu premašuje 100 000.⁰¹ Ako je ta procjena napola točna, cijeli život posvećen istraživanju ne bi vam bio dovoljan da održite korak. Fašizam je tema koja me zanima cijeli život, pošto je zaprijetio da će okončati moj život kad mi je bilo jedanaest godina, no posvetio sam mu samo nekoliko mjeseci intenzivnog proučavanja. Ovdje ću se odvažiti na pokušaj koji jest ograničen, ali je ipak ambiciozan: dati povijesno-epistemološki uvod u sadržaj, praktične rezultate i horizonte tog koncepta. Ne krijem da me njegovi rezultati kao i horizont užasavaju, ali moj je glavni zadatak proučiti ga i pomoći mojim čitateljima da učine isto. Kao što nam je rekao veliki Lukijan iz Samosate prije gotovo dvije tisuće godina, povjesničar filozof, “čak i onda kada osobno nekoga mrzi”, mora biti u stanju “postaviti interes javnog znanja kao važniji i istinu kao miliju od neprijateljstva.”

01 Sa žaljenjem se u tekstu koji slijedi koncentriram na Evropu – to jest Italiju, Njemačku i nešto malo na druge pokrete od Finske do Španjolske i Rumunjske. Priznajem da nisam dobro proučio prilično različite istočnovećske fašističke pokrete, ali nije me uvjerio Mannov argument po kojem su najvažniji slučajevi, mađarski i rumunjski, imali plebejske horizonte. Moram naglasiti da nisam bio u mogućnosti proučiti mnoge radove iz posljednjeg tuceta godina. Zvezdice (*) upućuju na Glosar na kraju.

Moji su čitatelji možda primijetili da se divim Molièrovoj “krađi” (ustvari, ponovnom korištenju uz određene prerade) cijelog jednog prizora od Cyranoa, s opravdanjem je *prends mon bien où je le trouve*.^{*} Pa sam tako svoj materijal/zadovoljstvo uzimao gdje god sam ga nalazio i ponovno sam koristio ili pak malčice parafrazirao brojne sretne formulacije iz moje Bibliografije, kojima autore navodim samo ako ih doslovno citiram.

Jako se trudim zanemariti otuđujuće profesionalne barijere koje dijele političku, ekonomsku, društvenu i kulturnu povijest kao i teoriju.

U ovom se eseju nisam služio arhivskim izvorima, ako se moje iskustvo života pod ustaškim režimom i talijanskom okupacijom ne računa kao mali, ali za mene važan, arhivski primjer (što mislim da bi trebalo); svi moji drugi dokazi su sekundarni ili, još gore, preuzeti iz tuđih dokaza i rasprava o dokazima. To mi se čini normalnim kao epistemologu koji misli da je sve što znamo o X – osim najosnovnijih dojmova – ono što i kako mislimo da znamo što taj X jest, a da to je ustvari uvijek X kao nešto (u danom okviru koji određuje što od tog X-a vidimo i kako). Pojmovi “što i kako” ovdje su odraz nesavršenosti našeg jezika i filozofije: svaki će vam umjetnik reći da se tu radi o dva vida iste stvari. Međutim, to također znači da arhivski dokazi koji imaju veliku težinu mogu – kao i uvijek – promijeniti svaki sud.

U ovoj priči, moji su junaci, s kojima kritički suosjećam, antifašistički izbjeglice iz Njemačke i Italije, od Benjamina, Brechta i Blocha preko Tasce i Sohn-Rehela do Mossea i Laqueura, zatim odabrani stručnjaci od Moorea do Manna i Paxtona. Moji su antijunaci, osim fašističkih vođa i mašinerije kao i globalne ekonomsko-političke strukture koja im ide na ruku (to jest, ranjenog i izuzetno opasnog kapitalizma), staljinistička Kominternu iz 1925-34. koja je prakticirala nerealan dogmatiku, a onda – simetrički suprotno staljinističkoj grešci – akademski stručnjaci koji odmahuju rukom na marksizam dok manipuliraju statističkim podacima o tome tko je kako glasao na kojim izborima, uz podesne osobne arabeske kako bi čitatelje naveli na željeni zaključak.

Na poticaju i pomoći s materijalima zahvaljujem Marcu Angenotu, Fredricu Jamesonu, Douglasu Lummisu, Tijani Okić plus Andreju Živkoviću, Srećku Puligu i Thomasu Weberu te, naravno, knjižnicama Sveučilišta u Uppsali kojima sam pristupao preko Knjižnice Carolina. Mladen Lazić me upozorio na nekoliko

Kao i Michael Mann (ix), mogu uvažiti sve radove koji proučavaju nepoznate pojedinosti, facete, oblike i nijanse fašizma, ali odbaciti sve horizonte – nerijetke među postmodernim znanstvenicima – koji zaboravljaju masovna ubojstva i masovni teror, što se prečesto dešava u takvim radovima: “pepeo mrtvih kuca mi o grudi” (De Costerov upečatljivi roman *Thyl Ulenspiegel*). Fašisti nisu krili da njihove ideje i forme trebaju biti u službi želje za vlašću i stoga je kontraproduktivno razdvajati ta dva vida. Druga opasnost leži u zamci banalizacije i normalizacije fašizma, u koju su upali brojni autori u posljednjih pedeset godina.

Istina, mnogo je drugih sila u ovo doba svjetskih ratova i mutantskog kapitalizma sudjelovalo u masovnim ubojstvima i masovnom teror, olovnom mrtvačkom pokrovu izvanrednog stanja, redukciji života na pohlepu pod maskom visokih ideala ili na vegetiranje u mizeriji, i tako dalje. Ali je fašizam – uvijek u društvu nacionalističkog nasilja i, nakon kasnih 1920-ih, možda i staljinizma – bio udarna snaga tih sila, mračno fascinantna, ali “savršeno grešan”, da se poslužim sjajnom Fichteovom sintagmom. Nije bio, a ni danas nije, tek sporedna aberacija od napretka kapitalizma, nego legitimna mogućnost i rezultat kapitalističkog razvoja: “Moramo ozbiljno shvatiti mogućnost da se fašisti vrate” (Mann 4)!

1. Pretpostavke i razgraničenja

Prošlost povijesno artikulirati ne znači spoznati “kako je zapravo nešto bilo”, nego ovladati sjećanjem kako ono sijevne u trenutku opasnosti.

Benjamin, *O pojmu povijesti* (modificirani pr. J. Zovko)

1.1. Matrica: mase pod kapitalizmom

Fašizam nije bio moguć, pa ni zamisliv, prije vremena demografskog omasovljenja i kapilarnog širenja političkog nasilja koje je provalilo u kapitalističkim svjetskim ratovima i ekspencijalno raslo snagama tehnoloških izuma. Većina autora koje navodim u svojim dvjema bibliografijama polazi od te pretpostavke, kojoj dodajem snažniji naglasak na, prvo, horizont prema kojem se “mase” vode⁰² i, drugo, na ratove i cijenu militarizacije za svaki donekle demokratski uređeni politički sustav. Dakako, trebalo bi da, kao Benjamin, slijedimo ovu epohu u najdublje epistemološke zakutke “organizacije percepcije u danom povijesnom prostor-vremenu” te masovnosti i “ekstremnog masovnog pokreta rata” kao matrice za ponašanje (*Kunstwerk* 439, 464 i 467), ali se ovdje ograničavam na najnužnije.

Ta epoha evolucije divovskih monopolističkih organizacija, koje se na razne načine takmiče s državnim aparatom, premda uvijek u dosluhu s njime, složen je, višestran i totalizacijski sindrom, plod političkih i tehnoloških evolucija kapitalizma i njegovih sve snažnijih psiholoških pritisaka, koji u nekim evropskim državama i u SAD-u sazrijeva počevši tamo negdje od 1850–60-ih. Njegove su glavne značajke industrijska a zatim električna revolucija, hitro preraspoređivanje golemih i sve većih grupa ljudi u moderne klase i države, urbanizacija ponajprije u *villes tentaculaires** (Verhaeren) s po nekoliko milijuna, a zatim u megalopolise s po nekoliko desetaka milijuna stanovnika, regulacija takvih masovnih tokova birokratskom “guvermentalnošću” odozgo uz uporan protupritisak onih kojima se vlada, što često izaziva silovite potrebe; a sve je ovo bez presedana što se masovnosti tiče. Ovdje će nas najviše zanimati “nacionalizacija masa”,⁰³ zaista totalizirana kroz ratnodopsku mobilizaciju svih vojno sposobnih muškaraca za borbu, dok su skoro svi ostali morali osiguravati ekonomsku i logističku podršku za frontu: no država je u tom slučaju također bila dužna proširiti socijalno građanstvo i na one koje je mobilizirala, što je rijetko činila. To je dovelo do kvalitativnog skoka kako u despotizmu tako i u politizaciji, praćenog važnim masovnim ceremonijama ili ritualima na klackalici između razdražene mobilizacije i nagle demobilizacije masa kooptiranih u obnovljenu klasnu hegemoniju i rat. Pogubni vrhovi tog ledenjaka svjetski su ratovi, dva službena (1914–18. i 1939–45), ali i onaj dugotrajni treći rat (1946–89) epizodnog karaktera koji se vodio po principu “sad vruće, sad hladno”, a sve te ratove isplanirale su velike kapitalističke sile, dok su ruska, kineska i druge društvene revolucije bile jednako nasilan plebejski odgovor na ugnjetavanje. Čini se da smo sada, sve tamo od 1990-ih, uvučeni u “puzeći” četvrti svjetski rat, prvenstveno u obliku niza imperijalnih agresija na manje države. Kasnije će se vratiti na raspravu o ekonomskom okviru neprekidne smjene gospodarskih procvata i depresija, koja omogućuje koncentraciju velikog kapitala usred strahovite bijede i prevrata.

Uspom na vlast i istaknut položaj te nove zvijeri koja se vuče prema Betlehemu mora se datirati sa 1914: *otprilike u kolovozu 1914. svijet se promijenio*. Nešto što je dotad bilo nezamislivo (npr. okrutan i sasvim nepotreban pokolj desetaka milijuna odraslih muškaraca) postalo je cinična norma, koja je demokratski obuhvatila i neborbeno stanovništvo a genocidno pak cijele etničke skupine, dok je nešto što je bilo moguće (npr. sigurna izolacija vladajućih klasa i zemalja od svakodnevnih opasnosti i muka življenja) postalo nemoguće. Iluzija o zapadnoevropskom ili liberalnom društvenom napretku raspala se pred surovošću totalnog rata.

stvari koje su mi promakle. Rada Iveković mi je poslala oštru kritiku mog pristupa rodnom pitanjima, iz koje sam uzeo što sam mogao, uz iskrenu zahvalnost. Richard D. Erlich opet me zadužio stilističkom, ali i suštinskom kritikom iz koje sam mnogo naučio. Bez Branka Matana ovaj esej vjerojatno ne bi bio napisan. Odgovornost za sve možebitne nakaze isključivo je moja. ⁰² Ne dopada mi se termin “mase” i njegove izvedenice, po meni barbarizacije koje zamjenjuju “narod/e” i/ili “klasu/e”: međutim, u barbarskom vremenu nisam mogao izbjeći tu terminologiju; upozoravam čitatelje da prema njemu budu podozrivi.

⁰³ Mosseova knjiga istog naslova naglašava filijaciju političkog simbolizma i rituala u Njemačkoj od napoleonskih ratova nadalje. Pojam nacionalizacije mase, međutim, preuzima iz odlomka *Mein Kampf* koji poziva – demagoški prilično oštroumno – na radikalne mjere u cilju njegovog ostvarenja. Postoji mnogo knjiga o “masama”, od Le Bona i Ortege y Gasseta – koji je uočio kako postoji opasnost da država proguta civilno društvo – do Balibara.

KRIEG UND LEICHEN – DIE LETZTE HOFFNUNG DER REICHEN

Spoj cilindra (vladavina više klase), militarizma (Željezni križ, tradicionalno njemačko ratničko odlikovanje) i lešinarskog naslađivanja u ratu dobro pogađa neke od osnovnih komponenti fašizma – *Rat i leševi*, glasovita montaža Johna Heartfielda iz 1932.

Države, nasilje, a negdje čak i gradska rulja i nemiri u funkciji klasne borbe, sve je to postojalo i ranije (u nekim slučajevima – kao što je pokret *Action française* počevši od 1899, s pobornicima od Iberije do Balkana – trebali bismo ih zvati “protofašističkim”). Međutim, nikad dotad nisu bili do te mjere sveprisutni u prostoru i vremenu ni tako neizbježni niti su prerasli u odrednicu ljudskog postojanja koja zauzima mjesto drevnih božanstava ili Usuda kao njihov najnoviji avatar, djelotvorni – ili nedjelotvorni – zemaljski Bog, totalni i na kraju globalni Levijatan ili Behemot. Nadalje, kapitalizam i njegove vodeće države ubrzale su tempo uspjeha, grešaka i katastrofa skoro do brzine svjetlosti (računala) ili bar do brzine međukontinentalnih projektila (Virilio). U takvom nasilnom turbokapitalizmu, Horacijev *otium*

u osami zabačenog seoskog imanja ili Voltaireov naputak iz *Candide*a po kojem “svatko mora uzgajati svoj vrt” više nije ostvariv čak ni za srednju klasu: u svakom trenutku tenkovi i bombe mogu izbrisati vaš odabrani *locus amoenus* i sve što vam je drago s lica zemlje, u svakom se trenutku vaša ekonomska baza može urušiti, u svakom vas trenutku mogu proglasiti neprijateljem države ili naroda i možete nestati u mučilištima ili – ako imate sreće – u ranom grobu.

Takva sveprožimajuća obilježja su matrica koja omogućuje fašizam u svim njegovim oblicima.⁰⁴ Odlikuje ga atmosfera okrutnog nasilja i psihičkih šokova (usp. Tasca 533). Kako je to majstorski pokazao Benjamin, (GS V: 115 i 121, također I.2: 668), unutar opsesivne kapitalističke sklonosti prema ubrzanju u komu-

04 Ovu matricu prvi su istaknuli Clara Zetkin (u Nolte ur.) i Karl Radek, pa je iz nje nastalo prvo pristojno približenje definiciji fašizma, rezoluciju Komunističke internacionale iz lipnja 1923. (u De Felice, *Interpretations*, str. 44-47, i u Griffin-Feldman ur, 2: 32-34). Pokazala je da fašizam ima “najsnažnije korijene u imperijalističkom ratu i remećenju kapitalističke ekonomije [što narušava sigurnost] za široke slojeve sitne i srednje buržoazije, malih seljaka i inteligencije”, a radničke klase izvan SSSR-a previše su plašljive da bi prepoznale svoju pravu snagu. Fašizam stoga privlači neke elemente proletarijata i “neukorijenjenih ljudi iz svih društvenih slojeva, naročito bivše oficire...” Vladajuća buržoazija zatim uzima fašizam u službu, “da porazi i porobi proletarijat.” U različitim zemljama “srž fašizma je mješavina najbrutalnije i terorističke sile i naizgled revolucionarnog žargona koji se demagoški prilagođava potrebama i sentimentima velikih masa radnika” (i, kako je ranije spomenuto u toj rezoluciji, nekih drugih klasa). Moramo dodati da je to bio jedinstven trenutak spoznaje u Kominterni koja je, nakon Lenjinove smrti godinu dana kasnije, degenerirala i svela se na frakcionaške unutarnje sukobe, improvizacije i velike pogreške, a ponovno je uspjela dobiti na važnosti tek 1935. sa strategijom antifašističke Narodne fronte.

Međutim, iz moje bi Bibliografije trebalo biti jasno da su, uz neke iznimke, upravo marksisti (često, ali ne uvijek, heterodoksni) i emigranti iz Njemačke, a te se dvije kategorije dijelom preklapaju, pisali jedine korisne analize fašizma prije nego što je sredinom 1960-ih započela akademska poplava.

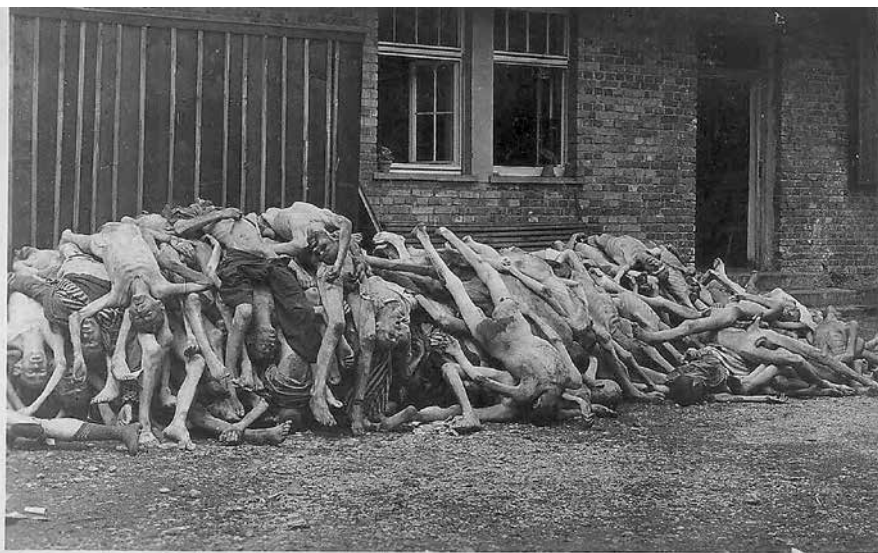
Mnogo je osvrta na teorije fašizma: zaprepašujuće je opširan onaj u Larsen et al. ur, str. 12-189, skoro cijeli De Felice posvećen je toj temi, dok je Payne 1995 praktičnijeg opsega. Najbolja dostupna općenita bibliografija nalazi se u Paxton 2004.

nikaciji, novinama, burzi i uopće hazardu, ovo gomilanje i jačanje percepcijskih šokova u svakodnevnicu na kraju se iscrpljuje u radikalnom konačnom šoku i horizontu smrti. Ako se uzbuđenje ne može održavati i povećavati, ako je život tako jeftin i otrcan, dosadan i tjeskoban, bolan i nepodnošljiv, ekstremni fašizam bira smrt kao mističnu polugu. Sve to sažeto je u pokliku frankističkog ubojice, generala Millán-Astraya: "¡Muera la inteligencia! ¡Viva la Muerte!" ("Smrt inteligenciji! Živjela smrt!" – en.wikipedia.org/wiki/José_Millán_Astray)

1.2. Početno razgraničenje i definicija

Ovdje se moramo osvrnuti na dvije verzije koje niječu legitimnost studija o fašizmu, da bismo ih uklonili. Prva je jednostavnija: radi se o tome da neki istaknuti znanstvenici odbijaju govoriti o fašizmu kao o žanru s nekoliko vrsta koje se razlikuju ovisno o nacionalnim tradicijama i tako dalje. Spremni su govoriti – katkad pronicljivo i fenomenološki korisno, a katkad manje pronicljivo – samo o Mussolinijevom fašizmu, Hitlerovom nacizmu, itd. Dopuštaju usporedbe, ali ne i generalizacije o zajedničkoj jezgri. Na prvi pogled to se čini kao čista filozofska ignorancija jer ne vidim zašto možemo proučavati javčara i njemačku dogu kao vrste, ali ne kao rod pasa. Oba pristupa imaju svoje horizonte i ograničenja a njihovo međudjelovanje može biti korisno. Ako zabranjujete generalizaciju, znači da vam je (možda sasvim iskreno) nelagodna pomisao na šira i dublja povijesna kretanja o kojima je riječ i zato pribjegavate ideološki motiviranom poricanju i freudovskom potiskivanju – a cijena za to na kraju će biti visoka.

Drugo nijekanje je složenije. Zamjenjuje fašizam drugim žanrovskim konceptom, i to *totalitarizmom*. Bez obzira na istančaniju verziju tog pojma kakvu možemo naći kod Hanne Arendt, on je u praksi bio usisan u vrtlog hladnoratovske "liberalne" propagande, a vlade članica NATO-a obilato su financirale njegovu upotrebu kao dokaz da su komunizam i fašizam ustvari bili neprirodna odstupanja od buržoaske norme bezbrižne (bar za neke) parlamentarne demokracije, i to manje-više jednaka i jednako pogubna. Gledana s tog motrišta, totalizacijska priroda kapitalizma, kojoj po kapilarnosti nema premca u povijesti, postaje skrivena. To prvenstveno dovodi do nekih nerješivih misterija: dozvolite mi da spomenem dva najvažnija. Kao prvo, zbog čega je nastao fašizam? Pristaše hipoteze o totalitarizmu ovdje moraju posegnuti za psihopatologijom, ako već ne i za Izvornim gri-

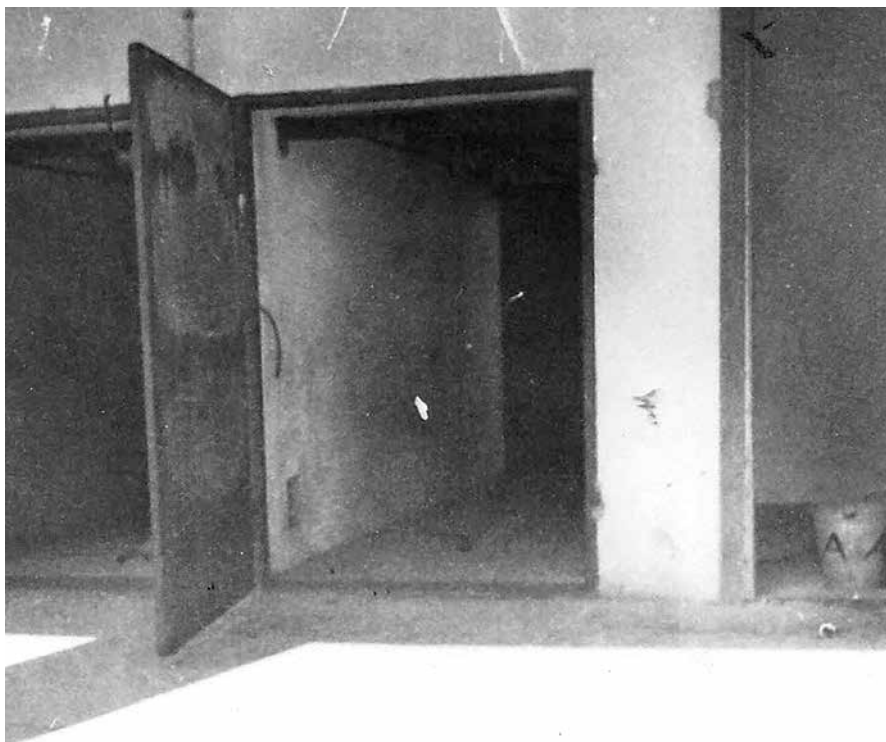

2. DACHAU CONCENTRATION CAMP, DACHAU, GERMANY, MAY 1945
A CLOSER VIEW OF THE BUILDING SHOWN IN PHOTO NO. 1.
NOTE THE EMACIATION OF THE BODIES WHICH CLEARLY INDICATES THAT THE UNFORTUNATE VICTIMS VIRTUALLY "SUFFERED A SLOW LIVING DEATH BEFORE THEY EVEN DIED". THE STRIPPED UNIFORM SEEN ON SOME OF THE DEAD WAS THE UNIFORM FOR ALL PRISONERS. THRU THESE WINDOWS MANY MORE DEAD COULD BE SEEN (SEE NO.3). THE NAUSEATING STENCH WAS ALMOST UNBEARABLE.

Jedna od poznatih fotografija koje je snimio Gilbert R. Di Loreto, pripadnik američkog liječničkog tima koji je ušao u logor Dachau 29. travnja 1945.

jehom. Drugo, zbog čega su se komunisti i fašisti tako nemilosrdno borili jedni protiv drugih; još dublje, zbog čega su svi fašizmi došli na vlast u dogovoru s najvećim dijelom vladajućih klasa i nisu nikada ni takli strateške središnje značajke kapitalizma, dok su svi komunizmi došli na vlast kroz krvave ustanke protiv vladajućih klasa i smjesta su ukinuli privatno vlasništvo nad najvažnijim sredstvima za proizvodnju viška vrijednosti u gradu i, gdje je to bilo moguće, na selu? Dakle, fašizam ne razara buržoaske ekonomske okvire ili temeljne institucije, nego ih, naprotiv, osnažuje i istodobno podređuje novoj ratničkoj eliti; komunizam ih razara, ali tada upada u nove probleme (vidi moju knjigu *Samo jednom*).

Mađioničarski trik cijele priče o totalitarizmu niječe suprotstavljene krajnje horizonte komunizma – ako ga "totalitaristi" namjerno ne brkaju sa staljinizmom – i fašizma, koji podrazumijevaju ključne razlike u njihovoj ideologiji i praksi što se tiče radničkih klasa, nacionalističkog šovinizma, ratnog nasilja, rasizma, seksizma, ravnopravnosti, upotrebe razuma i tako dalje (kao dobar primjer autora koji odbacuje totalitarizam kao pojam, ali prihvaća njegove horizonte, može poslužiti Payne, vidi 210-11 i dalje). "Kanonski" fašizam iz razdoblja 1919-45. nastao je kao kontrarevolucionarno sprečavanje komunizma i svih nezavisnih plebejskih politika, a neofašizam ih i danas onemoguću-

Ulaz u plinsku komoru, logor Dachau, snimio Gilbert R. Di Loreto

je (uz ostale zadatke koje obavlja). Čak i naglasak što ga fašizam stavlja na masovnu mobilizaciju proizlazi iz potrebe da suzbije masovne organizacije radničke klase. Na kraju, prevladavajuća linija u teoriji totalitarizma, koju predvode Friedrich i Brzezinski, i sama je reakcionarna u punom smislu te riječi (usp. Kühnl 175) jer odbacuje svaki radikalni narodni suverenitet te čak u nje ga i načelno sumnja (njezin omiljen prikaz obiteljske loze totalitarizma jest, vjerovali ili ne, Rousseau → Robespierre → Marx → Lenjin → Staljin → Hitler). Dodao bih da, bez obzira na milijune dolara ulupane u to ideološko oružje, ne znam ni za jedan bar napola uvjerljiv prikaz totalitarizma koji nadilazi teror svakodnevnog života i zahvaća njegove korijene i horizonte, dok imamo pola tuceta napola uvjerljivih prikaza fašizma.

Istina, takvo brkanje kategorija potaknule su, i dale mu natruhu uvjerljivosti, neke stvarne analogije, a možda čak i utjecaji, između komunizma i fašizma u praktičnim oblicima organiziranja – poput parada i omladinskih organizacija – i na nekim drugim područjima (ne tek masovno nasilje). Te sličnosti su važne i tužno poučne te ih moramo uzeti ozbiljno, a posebno oni među nama koji ne pristaju na to da ih se pretjerano pojednostavljuje.

Danas, kada iza parlamentarne fasade više nema ni traga bezbrižne demokracije nego samo nemilosrdna plutokracija, mi-

slim da bi “totalitarizam” možda imao smisla kad bi označivao epistemologiju i praksu represivnog omasovljenja koja je plod kapitalizma, o čemu se govori u 1.1, kao zajedničkog nazivnika svih dominantnih političkih modela od 1914. Čini se kao da se norma kolonijalne vlasti vratila kao bumerang, kroz širenje uloge vojske i birokracije do golemih razmjera, da zarazi i metropolitanske zemlje.⁰⁵

Pristupajući svojoj središnjoj temi, za početak moramo naznačiti o čemu govorimo. Nema jednostavnog, monokauzalnog objašnjenja fašizma; tunnelske teorije stvarnosti obično nikamo ne vode. Do plodonosnog razumijevanja možemo stići samo ispreplitanjem različitih pristupa koji se temelje na povijesnim dokazima i jasnom filozofskom horizontu. Nije bila riječ tek o prevari iz radionice prepređenog kapitalističkog establišmenta smišljenoj uz pomoć pokojeg ciničnog političara, iako su ti elementi itekako prisutni. Svako nije riječ o revoluciji odozdo, iako je u počecima fašističkih pokreta bilo i takvih težnji. Ustvari, moramo biti poštteni i otvo-

reno reći da u cijeloj toj ogromnoj poplavi radova još uvijek nema cjelovitog razumijevanja čak ni “kanonskog” fašizma, premda smo u stanju prepoznati njegova značajna središnja obilježja. Da navedem jedan važan primjer: osim uvida u Reicha, Theweleita, dvosveščane studije iz 1982. o “ženama u njemačkom fašizmu” i nekih francuskih tekstova koji mi nisu bili dostupni, rasprava o rodu/spolu još nije pravo ni otvorena. Međutim, kako kadrovi tako i birači ranih fašističkih pokreta pripadali su onome što je Karel Čapek u svom alegoričnom znanstvenofantastičnom romanu *Rat ljudi i daždevnjaka* (i usp. Brooker) nazvao “muškom hordom”, isključivo muškim bratovštinama unutar vojske, studentskog života i “niže inteligencije, a posebno stručnjaka za komunikaciju iz novina, radija, [itd]” (Mann 79), dok se u fašizmu 2.0 usto regrutiraju iz redova nogometnih huligana. Dakle, fašizam ne samo što je potpuno prigrlio mačistički patrijarhat i potčinjavanje žena, nego ih je i totalizirao kao tijesnu strukturu; činjenica da feminističke studije zanemaruju studije o fašizmu i obratno kontraproduktivna je. Le Bonova temeljna dihotomija između elita i mase rodno je obojena (usp. Passmore, u Costa Pinto ur. 119 ff), a ona je od njega preko posrednika prenesena sve do Mussolinija i Hitlera, koji je u *Mein Kampf* jasno izrazio neskriveni prezir prema “ženskastim” i mekanim masama.

⁰⁵ Razlog za to detektirao je proročanski – i, po meni, vrlo važno – Max Weber netom prije Prvog svjetskog rata (a opširnije Lenjin u svojoj teoriji imperijalizma nekoliko godina kasnije):

Općenito i u svakom trenutku, imperijalistički kapitalizam, posebno kapitalizam kolonijalne pljačke, zasnovan na izravnoj sili i prisilnom radu, daje daleko najveće mogućnosti profita. (168)

Nacistička vladavina u Evropi bila je upravo kapitalizam kolonijalne ili imperijalne pljačke, dijelom zamaskiran na Zapadu.

Beogradski Židovi prisilno dovedeni na raščišćavanje ruševina poslije okupacije zemlje 1941, svi su označeni židovskim zvijezdama – Bundesarchiv (njemački Savezni arhiv)

Fašistička *Hassliebe* (privlačnost kao i strah) prema mekoći koja ispražnjava muževnu snagu često prerasta u radikalnu mizoginiju (usp. Griffin 198).

Prema tome, kao početna aproksimacija, fašizam se sastoji od dvije sastavnice koje čine novu hegemoniju: *odozgo*, njegova ulaznica za vlast bila je *politika vladajuće klase za krizu u vremenu masa* (Milward, u Laqueur ur. 408; skoro svi znanstvenici se slažu). Pasivno parlamentarno ili apolitično kooptiranje nije bilo dovoljno u periodima najžešćih društvenih potresa, kada su i srednje klase slutile da su im ekonomska baza i društveni ugled ozbiljno ugroženi i žudjele za novim poretkom⁰⁶; “male ljude” moralo se dakle prijevarom nevjerojatnih razmjera mobilizirati u aktivni pristanak na sve nasilniju i, u konačnici, samoubilačku politiku vladajućih klasa. Međutim, vremenski prethodna komponenta koja je sve to omogućila došla je *odozdo*: bilo je to *aktiviranje ključnih segmenata ugroženih srednjih klasa* (sitne buržoazije) na dva načina: uključivanje u “*totalizirajuće*” diktatorske organizacije, obično pod okriljem vodeće fašističke stranke i sveobuhvatna ideologija *superiornosti vlastitog naroda, vlastite “krvi”*. Uspon fašizma na vlast nije moguć bez tih faktora – bez akutne društvene i gospodarske krize, nemogućnosti vladajućih klasa da nastave vladati kao i dotad, nemogućnosti možebitnih revolucionarnih snaga da stvore svoj povijesni blok za radikalni prevrat, te agresivnog ultranacionalizma obilježenog imperijalističkim stremljenjima. Ovo se djelomice poklapa s Griffinovom tvr-

06 Bez sumnje, pojam “srednja klasa” nastao je kao posljedica zbrke i uzrokuje zbrku, ali ga koristim u skraćenoj perspektivi neophodnoj za brze preglede. U najširem smislu, to su svi između kapitalista, uz njihove najbliže kolege iz vladajuće klase, te “neposrednih proizvođača” ili kanonskih proletera, to jest radnika u industriji ili uslužnom sektoru uz seljake. Ovdje pojam nije ograničen na male nezavisne gazde koji zapošljavaju članove obitelji, ali malo plaćenih radnika (Mann 18 ih zove “klasična sitna buržoazija”).

Žandari lojalni marionetskoj Nedićevoj vladi odvođeni Rome na strijeljanje, Šabac, rujna 1941.

Prizor iz logora Jasenovac, snimljeno nakon oslobođenja, vjerojatno 1945 – HDA, fond Agencije za fotodokumentaciju, signatura Z-79

Velik broj fotografija koji je u tisku i u digitalnoj sferi javno dostupan i koji se odnosi na Jasenovac, pa i uopće na zločine u Hrvatskoj u razdoblju 1941-1945, nema na žalost jasne naznake o okolnostima nastanka (tko je autor, kada je slika snimljena, gdje, koji je bio kontekst). Niz fotografija se na različitim mjestima objavljuje s različitim potpisima, u pravilu veoma površnim, a fotografije se koriste u ružnoj, priprosto propagandi.

Spomen područje Jasenovac na svojem portalu ne nudi ozbiljniji izbor dokumentarnih snimaka.

Za potrebe našeg temata pregledali smo u Hrvatskom državnom arhivu dva albuma s razmjerno velikim brojem dokumentarnih fotografija iz sredine

četridesetih godina. Na albumima stoje riječi *Zločin, 1946-1947, I* i *Zločini, 1946-1947, II*, označeni su brojevima 38 i 39, potječu iz fonda Agencije za fotodokumentaciju. To su fondovi koje je HDA preuzeo devedesetih godina. Čini se da nema nikakvih sačuvanih podataka o nastanku albuma. Doimaju se autentično, fotografije su veoma malog formata i po svemu sudeći dolazile su s različitih strana. Uz poneke su navedeni lokaliteti na kojima su snimljene, tu i tamo je naznačena i godina nastanka. Često je to 1945, premda na koricama albuma godine 1945. nema. Moguće je da se datacija na koricama odnosi na vrijeme u kojem su prethodno prikupljene fotografije stavljane u albume. U prostornome smislu slike su iz raznih hrvatskih krajeva, dominira područje Siska i Jasenovca.

Na golemoj većini snimaka nema tragova neke posebne "režije". Intencija je očito bila da se zabilježe posljedice zločina koje su Nijemci, ustaše i

drugi počinili u zadnjim danima rata. Neke fotografije su snimljene dosta vješto, neke nisu. Ne vide se ideološki obojene narudžbe, nema istaknutih pojedinaca onog doba. Osnovni ugođaj je jad i bijeda vremena i ljudi, prljavost, pustoš.

Cijela jedna serija slika prikazuje ljude po vrtovima i ledinama kako vise obješeni. Usput, u prolazu, pojedinačno zahvaćeni. Nekoliko ih visi sa stabala, većina sa stupova. Neki bez cipela. U pozadinama golemo panonska ravnica. Svi su mršavi, gladni, iscrpljeni. I živi i mrtvi. Posvuda prašina i beskrajno siromaštvo.

I ruševine. Bijeda koja je razorena.

Nekoliko slika u tematu preuzimamo iz tih albuma. U slučaju da koja od fotografija ne prikazuje ono što smo napisali da prikazuje, rado ćemo donijeti ispravak. (Branko Matan)

dnjom iz 2004. kako postoji velik stupanj suglasnosti među znanstvenicima da je fašizam suštinski *specifičan oblik ultranacionalizma u vrijeme akutne krize*, ali samo djelomice: dodao bih, prvo, da u ovoj definiciji još nedostaju neki dubinski faktori, a drugo, da se ideologija etničke obnove proizašla iz redova sitne buržoazije koristi u cilju reorganizacije i jačanja vladajuće klase, te je “revolucionarna” samo po tome što je *združena s ekstremnim paravojnim pobunjeničkim nasiljem i ratovima nacionalne države* (usp. i Sweezy 333–34).

Novi je vladajući blok (usp. Kühnl 167, 171–72) bio savez između fašističke elite i vodećih grupa iz redova industrijskog i bankarskog kapitala, vojske i visoke državne birokracije, često i s velikim zemljoposjednicima (Italija, Španjolska), a u većinski katoličkim zemljama i s više-manje neskrivenom ili bezuvjetnom savezu sa Crkvom i uz njenu snažnu ideološku podršku. Vojni su povjesničari već dokazali da su ekonomski najmoćnije skupine i vojska pod nacizmom imale presudnu ulogu u planiranju i definiranju ciljeva Drugog svjetskog rata odmah od godine 1934. (također v. podatke iz prve ruke u Sohn-Rethel).

Nema sumnje, fašizam *nije bio samo to*: bio je to višefaktorski i često proturječan pojam i praksa; štoviše, mijenjao se ovisno o fazi razvoja i različitim državama. Svaka tipologija koju naznačimo stoga nužno mora također biti višefaktorska; neki faktori i svi njihovi specifični ponderi mijenjat će se ovisno o državi i fazi razvoja. Ipak, u tom vrtlogu parametara preuzetih iz povijesne zbilje, svaki dosljedan pristup morat će utvrditi *minimalne generičke preduvjete* po kojima se određuje jesu li neki pokret ili država fašistički, kao smjerokaz za odluku o tome koje uključiti i u kojim fazama.

2. Elementi i faze fašizma kao “idealnog tipa”

2.1. Elementi

Društveno-politički nasrtaj fašizma pod izlikom ujedinjenja cijelog naroda u praksi je značio *stvaranje klasnog bloka između vladara* (iz kojeg su sada odstranjeni određeni užtogljeni ili preosjetljivi dijelovi i kojem su pridruženi najviši dostojanstvenici fašističke stranke, obično porijeklom iz nižih klasa) i *važnih ogorčenih segmenata srednjih klasa* (nacionalistička inteligencija, državna birokracija itd.) *praćeno neutralizacijom radničkih klasa u gradu i na selu, kao i svih devijantnih političkih snaga, uz pomoć terora i ideologije*.

Fašizam iz 1919–45. počeo je kao silovit protest protiv percipiranih prijetnji koje ugrožavaju “srednje klase” – to jest, uglavnom srednje ili niže srednje urbane i/ili ruralne buržoaske slojeve – često opisivane nizom prefiksa “anti-”. Bio je: *antiliberalan*, protiv kulta parlamentarizma i demokracije, zbog kojih su te velike grupe ostale nemoćne i nebranjene; *antikomunistički* (i antimarksistički), protiv – tada “boljševičke” – prijetnje revolucijom radničkih klasa iz grada i sa sela, koja ruši klasne privilegije; *antikonzervativan*, jer je ismijavao staromodnu elitističku zatvorenost i nostalgije za prošlošću kojima je pretpostavljao masovni aktivizam (premda je prezirao spore mase, kako jasno piše u *Mein Kampf*, a na kraju je sklopio savez s tradicionalnom desnicom radi uspona na vlast).⁰⁷ Iako su svi ti faktori bili od temeljne ideološke važnosti, *masovno nasilje i teror* – ulična strahovlada, kaznene ekspedicije, razbijanje skupova neistomišljenika, premlaćivanja, a nerijetko i ubojstva kao taktika ili kao teror – u praksi su se primjenjivali gotovo isključivo protiv antikapitalističke ljevice, a u Njemačkoj i protiv Jevreja. Jasno je da je ključnu ulogu u fašizmu iz ere 1919–45. odigralo paravojno sprečavanje mobilizacije radničkih klasa u sindikate, u pobunjeničke pokrete razdoblja 1917–21. i u socijalističke, a zatim i komunističke partije: strah od revolucije – koji nakon 1921. više nije bio realan, ali je dijelom služio kao babaroga, a dijelom kao dobra isprika za uvođenje *de facto* izvanrednog stanja – djelovao je kao pozadina za sve drugo u savezu s vrhunskim kapitalističkim organizacijama. Od te utemeljiteljske scene i trenutka nadalje, “fašizam biva integriran u kapitalističku ofanzivu” (Tasca 534). Nakon uspona na vlast, nasiljem i terorom služio se i za sustavnu pljačku dobara unutar njih neprijatelja i okupiranih zemalja.

Uz ove negacije, fašizam je izrijeком zagovarao kult volje, djelovanja i nasilja zasnovan na mističnoj ideji obnove nacije ili naroda, odbacivao je razumne argumente, a veličao masovne strasti, snažnu totalnu ili “totalitarnu” Državu,⁰⁸ često Vođu – neophodnog za pomirenje suprotstavljenih interesa u vlastitim redovima – i etničku aroganciju spram susjednih ili kolonijalnih “inferiornih naroda” koja kulminira u nacističkom superarijevskom rasizmu. Kao očito i ključno sredstvo za mobilizaciju ozlojeđenosti poslužio je izbor (*navodno na biološkim osnovama*) *žrtvenog jarca* pridodan već spomenutim “anti-jima” – između svjetskih ratova u Njemačkoj i istočnoj Evropi to su prvenstveno bili Jevreji, pa Romi i Sinti, zajedno s probranim neprijateljskim susjednim zemljama; međutim, fašizmi su po pravilu također bili antihomoseksualni (lezbijanzizmu se često gledalo kroz prste), a u novije su vrijeme postali antiimigrantski i antimuslimanski. S druge strane, liberalni “totalitarijanisti”, posebno sen-

⁰⁷ Mislim da je važno to što u imperijalističkom ratovanju protiv sovjetske revolucije i gušenju komunističkih ustanaka u Mađarskoj, Bavarskoj i Finskoj g. 1917–22, čini se, prvi put susrećemo masovnu poslijeratnu primjenu vojne diktature u Evropi kao oblika vlasti prihvaćenog po modernom kapitalizmu, uključujući neselektivne masakre cijelih etničkih ili političkih skupina koje su ocijenjene kao opasno “crvene” – što je bio signal koji su talijanski a zatim i njemački fašizam svakako recipirali. U tom smislu, Nolteova zamisao o evropskom građanskom ratu nije sasvim promašena, ali iza 1921. ustvari se radilo o preventivnom udaru uspaničenih ili riziku nesklonih vladajućih klasa. ⁰⁸ Vlast je u fašističkim režimima u pravilu isprepletena i podijeljena između državnog aparata, fašističke stranke i drugih faktora, što opširnije razmatram dolje. Mussolinijev ideal “sve u Državi, ništa izvan Države” (citirano u Figueroa Ibarra str. 149) predstavlja jedan pol, u kojem je stranka minimizirana, a drugi je pol “dvojna” vladavina Države i stranke u nacizmu, gdje sukobe između konkurentnih poslovnih i političkih elita rješava *Führer* (Neumann, Sohn-Rethel, Schweitzer). Vođa obično posjeduje neke važne idiosinkratične osobine (kao što je Hitlerov opsesivni antisemitizam), no uvijek je bio strukturno neophodan, neka vrsta crne rupe koja usisava svu drugu moć i zatim je preusmjerava (usp. Sohn-Rethel 145).

Ernst Bloch

Walter Benjamin

Bertolt Brecht

zacionalistički masovni mediji, prenaplaćavaju katkad vrlo važnu ulogu karizmatiskog Vođe jer im to dopušta da zanemare radne ljude, veliki kapital i klasnu borbu. Osim Hitlera i Mussolinija, drugi vođe fašističkih režima, npr. Franco, Salazar ili japanski generali, bili su poprilično bezlični, premda krvoločni – visoki eichmannovski birokrati represije. Danas vidimo da bar klero-fašizam može sasvim dobro funkcionirati bez Marxovog bonapartizma ili Spenglerovog cezarizma, kao čista oligarhija.

Kako se ovdje tvrdi, sve je to na okupu držao apsolutistički nacionalizam kao “vrhovno dobro”. Zato je prvi val fašističkih pokreta bio naglašeno neprijateljski nastrojen prema svemu što se može smatrati internacionalnim, a to uključuje, zbrda-zdola, Vatikan, Slobodne zidare, prosvjetiteljstvo, socijalizam i komunizam, internacionalni “parazitski” finansijski kapital, pacifizam i Jevreje; u drugom valu, neke će se mete mijenjati s – promašenim – geopolitičkim usponom Evrope i izljevom negativne katekse u “kontinentalne” dimenzije, uključujući mržnju protiv imigranata. Važno je istaknuti da najsnažnije korijene fašizma nalazimo u etnički miješanim ili perifernim dijelovima Država, npr. kod samog Hitlera kao Austrijanca u Njemačkoj, u D’Annunzijevom napadu na Fiume/Rijeku i nerazmjernoj brojnosti članstva fašističkih pokreta na sjeveroistoku Italije, u sjevernoj Rumunjskoj, u ustaškim žarištima od zagrebačke “niže inteligencije” do seljaka u Hercegovini i Lici, u Slovačkoj koja je imala moćne mađarske i jevrejske manjine i u karelijskoj iredenti za Finsku. Kako je ustvrdio Bataille, fašizmu je mrska svaka heterogenost, pa i miješani brakovi ili mulati.

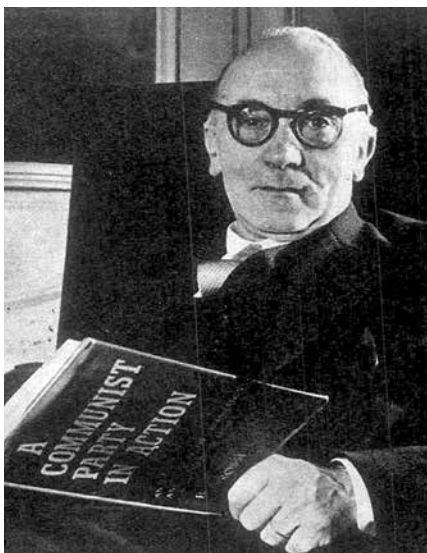
Kako provesti nacionalnu, usto etničku ili rasnu, obnovu? Kao prvo, fašističkim “revolucionarnim” organiziranjem masa uz pomoć neprekidne *demagoške propagande* (u većini slučajeva na taj je način očito kooptirana i neutralizirana socijalistička varijanta, zajedno s komunističkom varijantom nakon 1917) i akcijama *paravojnih* udarnih odreda ili milicije; drugo, iskorištavanjem strahova viših klasa od mahom imaginarne boljševičke pri-

jetnje, uz istodobnu demonstraciju snage fašističkih militariziranih gangsterskih odreda kao oruđa za razaranje radničkih klasnih organizacija; treće, nakon dolaska fašista na vlast, praktički “totalnim” organiziranjem gospodarstva i života u svrhe agresivnog ratovanja. Sve to znači “strah od slobode” (Fromm).

U ovoj raspravi polazim od pretpostavke da ideologija ponekad djeluje *al pari* s drugim ekonomskim i političkim faktorima, iako je ekonomski opstanak vjerojatno dugoročno presudan (vidi više u dijelu 4.5). Ideologija u širem smislu nije samo (iako također jest) lažna svijest, ona je prvenstveno “potreba ljudi da nađu vrhovni smisao, da dijele zajedničke norme, vrijednosti i rituale koji služe kao objašnjenje svijeta” (Mann 78) – i, dodao bih, uputa za svakodnevno snalaženje u društvu. Marx nam je kazao da čak i ideje postaju materijalna sila kad zahvate mase. Prema tome, nikako se ne smije umanjivati važnost apsolutnog ili fanatičnog uvjerenja. Kako je to rekao Fraenkel, “Treći Reich je bio teokracija bez boga” (48) – ali s Hitlerom umjesto njega. Plod je to klasne otuđenosti duboko ugroženog pojedinca, o čemu sam drugdje govorio, a sociolozi su već davno čvrsto povezali fašističke ideologije s nekim društvenim skupinama ili klasama, iako ne svi s istima. Fašistička ideologija očito je plod interesa i ozlojeđenosti “pučističkih grupa na čelu s intelektualcima koji su ostali izvan kruga liberalno-buržoaskih i socijalističkih vođa, a nadaju se doći na vlast iskorištavanjem kriza modernog društva,” zaključio je Karl Mannheim 1929. na talijanskom primjeru. U svom mnogo iscrpnijem radu Gino Germani razrađuje “psihosocijalnu hipotezu” o otuđenosti čovjeka u masovnom društvu po sve većoj izoliranosti klasičnih elita, mobilizaciji masa iz srednjih slojeva, stupnju zatvorenosti prema društvenoj integraciji i postojanju kontraelite u zametku s novom ideologijom. Poklopi li se određena konstelacija tih faktora, tada se mogu javiti eksplozivni i ekstremni politički pokreti. U fašizmu se mobiliziraju one “srednje klase” koje su nakon Prvog svjetskog rata, a zatim i u Velikoj depresiji, izgubile na ekonom-

Palmiro Togliatti, 1893 – 1964.

Angelo Tasca, 1892 – 1960.

Otto Bauer, 1881 – 1938.

skoj snazi i prestižu ili statusu u usporedbi s radničkim klasama i koje je nova elita navela da svoje frustracije preusmjere s pojedinaca ili klasa na razinu nacije s imperijalnim teritorijalnim pretenzijama, etničkom superiornošću i tako dalje. Naravno, fašisti nikad nisu mobilizirali većinu masa, ali su, na vrhuncu snage, uspjeli mobilizirati 15–30 % birača, što je bilo dovoljno za prevagu.

Čini mi se da postoje dvije stručno dugo zanemarivane teme, mada veoma prisutne među najboljim ranim kritičarima, koje su i danas nedovoljno teorijski proučene. Kao prvo, ideologija u fašizmu nije primarno pojmovna, nego uglavnom sačinjena od estetizirane – kičaste – politike (usp. Benjamin *Theorien i Kunstwerk*, Brecht *Theatralik*, i veći broj radova Ernsta Blocha no što mogu ovdje navesti, no vidi bar *Erbschaft*, u prvom redu esej o nesinkronosti njemačkih društvenih grupa, te pola tuceta članaka u njegovom *Hasard*; dalje usp. Mosse, *Nazism* 39–41 i 112–115, Friedländer i neki radovi u Griffin i Feldman, v. 3). Ovakva teatralna i kičasta politika mješavina je, prvo, *retro* stilova i legendi – Nibelunzi, Arijevci, Rimsko Carstvo itd, često vrlo efikasni za publike koje žedaju za empatijom i “koje bivaju oblikovane kao jedinstvena masa slijepih sljedbenika” (Brecht 563 i 566) – i drugo, tehnološke modernizacije u obliku masovnih rituala; to objašnjava i potporu nekih uglednih pisaca i kritičara ovakvoj politici. Ustvari, naglasak na volji razvedenoj od razuma počiva na magijskom mentalitetu (v. Vondung) i sklonosti okultizmu. Ta je magija “naturalizirana”, ona potječe iz pretpostavljene natpovijesne naravi naroda-nacije, apsolutna je, tamna i numinozna, te ju volja Vođe kanalizira u neodoljivu prirodnu snagu koja ne podliježe kritici (Brecht 567–69, a usp. Marcuse o “iracionalističkom naturalizmu,” 3ff. i 7ff, te cijeli odio Neocleusa o “prirodi”). Kako je primijetio Benjamin, ovome treba samo dodati teško zlobrabljenu tehnologiju pa da postane punokrvna mistika prirode (*Theorien* 246–47).

Kao drugo, sociolozi se bave velikim i jasno razgraničenim društvenim skupinama pa katkad umanjuju važnost početne ulo-

ge nezaposlenih radnika i deklasiranih elemenata općenito, posebno mladih ljudi i ratnih veterana iz Prvog svjetskog rata i sljedećih ratova (Tasca, Mann 359–60 i dalje), zbog kojih su mnogi fašistički pokreti – ali ne i režimi – bili međuklasni. Što se fašističkih vođa tiče, oni su obično potjecali iz dviju grupa: razočarani socijalistički ili anarhistički aktivisti koji su klasu zamijenili narodom, ili ratni veterani koji se nadaju boljem nastavku i boljoj ličnoj poziciji.

2.2. “Idealni tip” i faze

Povijesno, prvi uvjerljiv i razrađeniji obris fašizma ocrtala su tri suparnika sredinom 1930-ih. U moskovskim predavanjima Palmira Togliattija (nažalost objavljenim tek desetljećima kasnije) fašizam nije tek buržoaska diktatura nego reakcionarni masovni režim; podržavao je kapitalizam kao ekonomski sistem (s naglaskom na snažnu ulogu Države), ali kapitalizam ne mora nužno voditi u fašizam; uvijek podrazumijeva ekstremni teror, ali terorizam nije uvijek fašistički; nije samo znak buržoaske političke slabosti – iako jest znak velike političke promjene koja odbacuje demokraciju – nego, naprotiv, osnažuje vladajuću klasu kroz mobilizaciju sitne buržoazije (*Lezioni* 8–16, 28, 32, 37ff, 43). Otto Bauer u svom eseju (u Abendroth ur. 143–67) razlikuje fašizam od međuratnih vojnih ili staromodnih oligarhijskih diktatura u Poljskoj, Jugoslaviji, Mađarskoj i Bugarskoj kao novi despotizam, koji rješenje za oporavak od krize vidi u još jačoj eksploataciji radnika. Kao pokret, fašizam je reakcionarna mobilizacija sitnoburžoaskih i seljačkih masa koje se stavljaju u službu kapitalističke represije. Glavni kapitalistički konglomerati prepustili su mu državnu vlast kao efikasnijem agentu za provedbu masovne agitacije, represije i gospodarskog restrukturiranja. Što se tiče Angela Tasce, drugdje sam razmotrio neke argumente što ih je iznio na kraju svog ogromnog povijesnog prikaza Mussolinijevog uspona na vlast (513–67 u njegovoj knjizi),

ali, ukratko, preduvjeti fašizma su: masovna gospodarska kriza a zatim i kriza državne vlasti za koje nema očitog rješenja; zaoštavanje ali i pat-pozicija klasne borbe u politici; poslijeratna atmosfera silovitog uzbuđenja, šoka i paroksizma; srednja klasa koja je ostala bez sigurne ekonomske baze; te ofenziva viših klasa protiv radničkih zahtjeva. Posljedice fašizma su, kao prvo, eliminacija naroda kao političke sile i svih nezavisnih politika u korist državnog monopola nad politikom; snažna sklonost "bijegu naprijed" u ratove; ekonomsko planiranje oblikovano prema potrebama ratovanja, u kojem se profit prepušta kapitalistima u zamjenu za vlast prepuštenu fašistima, novoj vladajućoj klasi koji izrasta u golemu birokraciju.

Prema tome, talijanski komunist, austrijski socijalist i izgnani antistaljinist na opasnom putu od komunizma do mutne suradnje s Vichyjem, svi su došli do nekih sličnih zaključaka. I prije njih jednako je, mada kraće, promišljao i Trocki u nizu aktualnih komentara od 1924. nadalje (vidi Wistrich u Griffin-Feldman ur. 2: 70–94), te Gramsci u svojim zatvorskim bilješkama, gdje naglašava djelomično kooptiranje nekih zahtjeva podčinjenih klasa u cilju modernizacije kapitalističkih proizvodnih snaga kao i policijski karakter fašizma koji se proširio na nekadašnje civilno-društvene organizacije, poput sindikata (usp. 2: 1088–89 i 1227–29, usto Beetham u Griffin-Feldman ur. 2: 13–22).

Već je iz ovih početnih razgraničenja jasno da empirički ne postoji nikakav nepromjenjivi fašizam, nego samo Weberov *idealni tip*: fotografiju psa kao genusa ne možete snimiti ni na kojoj ulici. Prije svega, pokret prije dolaska na vlast i pokret na vlasti prilično su različite, mada srodne vrste. Možda je to najbolje objasnio Paxton 2004, koji drži da se razvoj fašizma može podijeliti na pet faza: 1/ početno stvaranje pokreta; 2/ razvoj prema sposobnosti za djelovanje i usidrenje u aktualnoj politici (prvi savezi, subvencije od bogatih simpatizera ili vojske, pronalaženje ciljnih sljedbenika); 3/ dolazak na vlast; 4/ vladavina, modus obnašanja vlasti; 5/ konačna entropija (ili "radikalizacija" kao u nacističkoj ratnoj ekonomiji). Četvrta faza je, naravno, ona gdje se vide stvarno poduzete mjere diljem nacije i njihovo značenje; u Italiji i u Njemačkoj tu fazu treba podijeliti na podfaze, od prvih nekoliko godina, kada se dokida svaka nezavisnost saveznika fašizma – Schweitzer to zove "djelomični fašizam" (7) – i fazu potpunog preuzimanja vlasti. Peta faza je najmaglovitija jer, na sreću, imamo vrlo malo podataka, izvan znanstvene fantastike, o fašizmima koji su nadživjeli svoje osnivače (ako ne računamo možda klerofašistički Iran). Ali treća faza, uspon na vlast, očito predstavlja središnju točku nakon koje se odbacuju socijalistička i sva druga antikapitalistička obećanja, tako česta u drugoj fazi – npr. Mussolinijeva čistka "fašističke ljevice" iz 1926–28. i Hi-

tlerova eliminacija SA odreda – a savez s krupnim kapitalom postaje neraskidiv. Treća faza također je obično počinjala igrokazom s ustupcima za saveznike i tolerancijom prema svima – osim prema svakoj emancipacijskoj misli – te vodi k međunarodnom agresivnom ratovanju. U tom procesu fašistička policijska država eliminira svaku organiziranu otvorenu oporbu. Glavna su obilježja fašizma u prvoj i drugoj fazi neograničeno građansko nasilje i demagogija, a od treće do pete faze korištenje državne vlasti za potpunu represiju radničkih klasa i razvoj nove vrste hijerarhijske stranke, koja funkcionira kao središte propagande, potpora za naoružane paravojne formacije, a kasnije kao kadar za upotpunjavanje državne uprave i jedna od međusobno sukobljenih elita na vlasti. Takav strogo politički i policijski vid države odbacuje "formalna" pravna ograničenja u korist povratka pretkapitalističkoj "prerogativnoj državi" (*Massnahmenstaat* – vidi Fraenkel 46–59 i dalje).

Fašizam je po nekim obilježjima srodan drugim oblicima suvremene rigidne klasne dominacije. Međutim, on usavršava prethodne desničarske oligarhije primjenom totalnog kontrarevolucionarnog ukidanja ustupaka radničkim klasama, ali i buržoaskih revolucionarnih prava i sloboda, posebno onih iz Francuske revolucije (usp. rani Marcuseov esej i brojne autore nakon toga), kao i žešće agresivnosti prema inozemstvu. Vojne diktature, česte u istočnoj Evropi i Latinskoj Americi prije 1940-ih i kasnije, on usavršava tako što njeguje fanatične masovne sljedbe i sveobuhvatne ideologije umjesto apolitične apatije (vidi više u trećem poglavlju). Dok je još u fazi pokreta, fašizam je polulegalno nasilništvo s blagoslovom ključnih dijelova Države a na vlasti funkcionira kao izvanredno stanje⁹⁹: "Izvanredno stanje je ustav Trećeg Reicha", veli lapidarni Fraenkel (3). Nasilna ratna gusjenica pretvara se u još nasilnijeg grabežljivca za međunarodno ratovanje, kojemu krila daje nacionalna država. Nema fašizma bez ekstremnog, masovnog i terorizirajućeg nasilja; nema fašističke države bez međunarodnih ratova. Fašistički je režim u konačnici jedinstvena, dotad neviđena kombinacija najgorih obilježja svih klasnih društava: ropstva za "biološki inferiorne", feudalne vladavine lokalnih baruna čak i nad posebnim djelatnostima i kapitalističke eksploatacije puštene s demokratske uzde – sasvim nova povijesna nakaza.

Pod fašističkom državnom vlašću (četvrta faza), postoji, kako sam naznačio, savez ili *povijesni blok zajedničke vlasti* s fašističkom hijerarhijom. Po pravilu uključuje vodeća kapitalistička poduzeća, vojsku i naslijeđenu, a sada i nabujalu, konzervativnu državnu birokraciju: viša buržoazija ne ostaje bez profita ni u kojem slučaju, iako je dio, ili pak glavnina, njezinih ovlasti što se tiče makroplaniranja podređen državnoj koordinaciji i norma-

⁹⁹ Ovo je omiljena teza samozvanog i sigurno najboljeg nacističkog teoretičara Carla Schmitta. Njegovi radovi, od knjige *Der Hüter der Verfassung* iz 1931. na dalje, trebali bi dijeliti povlašteni položaj s Giovannijem Gentileom, kojeg se obično citira, kao prve teoretske formulacije "totalitarne Države" kao one koja ne dopušta nikakvu opoziciju (vidi Fraenkel 60 i 222). Schmitt preuzima, što je po mom sudu važno, "totalnu mobilizaciju" Ernsta Jüngerova koja se odnosi na iskustvo Prvog svjetskog rata kao "žarište fašističke ratne mistike" (Benjamin, *Theorien* 239 i dalje). Sasvim u skladu sa svojom fiksacijom na "neprijatelja", koja proizlazi iz njegovog izvornog katoličkog konzervativizma, Schmitt je 1937. počeo veličati međudržavno ratovanje: "Općeniti oblik Države određen je prirodom totalnog rata... totalnom ratu, međutim, značenje daje totalni neprijatelj" (citirano ibidem str. 198 i 239). Kako je to majstorski sažeo Fraenkel, "trajno postojanje neprijatelja služi kao zamjena za racionalni cilj" (198). Ponovno otkrivanje Schmitta kao novog *maitre à penser** u posljednjih nekoliko desetljeća znak je nove respektabilnosti fašizma i njegovih modusa ratovanja, danas sveprisutnih.

ma. U zemljama s katoličkim masama – Italija, Španjolska, Portugal, Slovačka, Hrvatska i kratkotrajan konfuzni, ali krvavi, polufašizam u Austriji prije Hitlera – katolička hijerarhija je više ili manje istaknuti član tog saveza (Kühnl col. 172), te ću se ovome vratiti u dijelu 5. Danas bi tome vjerojatno trebalo pribrojiti više dužnosnike muslimanskog klera u Iranu nakon revolucije i druge klerike koje sudjeluju u skoro pa fašističkoj vlasti u muslimanskim zemljama i u Indiji (dubine azijske politike prema lo su mi poznate da bih mogao više o tome govoriti, ali mi se hinduska paravojska RSS čini više nego napola fašističkom). Konkretni ponderi u savezu mogu biti različiti, no viši partner obično je fašistička hijerarhija, posebno u nacističkoj “dvojnoj državi” (Fraenkel i Neumann) u kojoj je ona bila premoćna, uz mnogo snažniju ulogu vojske u Španjolskoj, Japanu¹⁰ i Austriji te dominantnu ulogu klera u Iranu. Međutim, kruti ideološki paganizam ili neki drugi antiklerikalizam može natjerati poneku konkurentnu crkvu da se do izvjesne mjere ideološki distancira, kao u slučaju nacista.

Komentatori su praktički jednoglasni oko toga koje skupine nisu, po pravilu, podržavale fašizam: radnici organizirani u sindikate ili partije, tradicionalni katolici i manjina drugih čvrstih konzervativaca, a ja bih dodao i većinu najistaknutijih intelektualaca.

Na kraju, trebalo bi biti jasno da fašizam nije marioneta monopolističkog kapitalizma, kako su to tvrdili staljinisti: stajao je na vlastitim nogama. Premda su mu središnje kapitalističke grupacije presudno pomogle da dođe na vlast (samo nakratko, mislili su), neke su kapitalističke frakcije često osjećale nelagodu prema toj vlasti, što ih nije sprečavalo da bez krznanja prihvate masovnu podršku za nastavak kapitalističkog načina proizvodnje (usp. Kühnl i dalje, Milward u Laqueur ur. 382–85 i mnogi drugi). Dakle, fašizam je svoj uspon na vlast započeo *odozdo* uz blagoslov vladajućih (u Italiji i Njemačkoj), ali, nakon što je postao priznata i prepoznata alternativa, bilo je moguće uvesti ga i *odozgo* bez snažnog domaćeg pokreta (Portugal, Japan...) ili čak nametnuti ga oružanom silom, i to izravnim presađivanjem iz drugih fašističkih nacija, u kom slučaju je masovna baza bila sekundarna (“satelitski” fašizmi u Slovačkoj, Hrvatskoj, Norveškoj, dobrim dijelom u Španjolskoj itd.).¹¹

3. O ultranacionalizmu kao ključnom elementu

Dovoljno je imati jednu jedinu čvrstu točku: naciju.
Ostalo je očito.

Mussolini 1924

Prvo: postao sam nacionalist.

Hitler, *Mein Kampf* (vrlo rano)

Prema slavnoj i prelomnoj tvrdnji Benedicta Andersona, nacija je “imaginarna zajednica” koja živi u *kvantificiranom vremenu* koje bilježi napredovanja (profite, pobjede) ili nazadovanja (gubitke, poraze). Walter Benjamin zvao je to homogenim praznim vremenom: “Marksist bi to zvao vremenom kapitala” (Chatterjee 4, Benjamin, GS I.2: 701). Dodao bih da nacija isto tako uvijek postoji u Newtonovom apsolutnom prostoru, kao posvećeni prostor s još svetijim – pomičnim, ali uvijek apodiktčnim, neuralgičnim i branjenim – granicama. Posvećenost jest emocionalno realna, ali u izračun je vlastitih interesa dodana naknadno, kao kompenzacija za njegovu kvantitativnu linearnost: možete imati vjernike koji u naciju vjeruju strastveno ili pak cinično, ali ne možete imati naciju bez prostorno-vremenske države u nekom obliku (makar i samo u očekivanjima, kako i priliči imaginarnoj zajednici).

Međutim, to službeno vrijeme nacije drastično se razlikuje od stvarnog proživljenog iskustva ljudi koje se zbiva u heterogenim vremenima nejednake gustoće, hitrine i usmjerenja, a modulira se i mijenja po rodu, klasi, boji kože, itd. “Nacija” silazi u taj empirijski *Lebenswelt* iz nebeskih visina kao platonovska ideja koja nosi značenje – daje smisao i kompenzaciju za turbulentna poniženja vremena. Ljudi unutar nacije (ili ljudi koji pripadaju naciji – važna, a često i fatalna razlika!) određeni su etnički, oni sačinjavaju singularni, jednovalentni narod (*Volk*) monoističkog soja; ljude u svakodnevnoj zbilji određuje promjenjivo mnoštvo faktora, od kojih je etnicitet samo jedan, manje-više važan faktor: utjelovljeni ljudi su neizlječivo polivalentni, višefaktorski i pluralni (*Leute*).

“Imaginaran”, naravno, ne znači nepostojeći, mada nacionalizam često zahtijeva, po Hobsbawmovoju formulaciji, vjeru u previše toga što očito ne stoji. Od različitih podjela ljudi u veli-

¹⁰ Japan je, u usporedbi s nekoliko kanonskih evropskih nacija, znatna aberacija: s ponekim ideologom, ali bez moćnog fašističkog masovnog pokreta ili stranke vrijednih spomena, s agresivnim militantnim ultranacionalistima koji preuzimaju njihovu ulogu, zajedno s frakcijom bogocara u politici i njenim brojnim sljedbenicima kao sekundarnim – premda ideološki istaknutim – partnerom. Smatram, međutim, da nepostojanje snažne fašističke političke frakcije ne može biti razlog da se zaniječu drugi putovi prema fašističkom društvenopolitičkom učinku i opsegu, ako su ispunjeni svi drugi kriteriji. Prihvatimo li da su, npr, Španjolska i Portugal – gdje su vojska a zatim i najviši birokrati i kapitalisti uz katoličku crkvu zamijenili stranački pokret odozdo – postale fašističke, mislim da moramo Japanu, od određenog trenutka iz 1930-ih, priznati isti status (vidi i Reynolds, ur, osobito pogovor urednika). Čak i pod Mussolinijem, stranka je nakon 1928. imala sekundarnu težinu u odnosu na staru državnu birokraciju, veliki biznis, vojsku i savez s Vatikanom. To što većina japanologa ne vjeruje u japanski fašizam – iako se i među neistomišljenicima može naći pokoji teškaš, počev od Roberta Bradyja i Barringtona Moorea – nije rješenje, nego problem. ¹¹ Postoji prava poplava literature koja se posebno bavi fašizmom u Italiji ili u Njemačkoj 1941–45. na tim jezicima i na engleskom, ali i na francuskom ili španjolskom. Moja generalizacija pokušaj je da se obuhvate središnje značajke obaju fašizama, iako se svrstavam među one teoretičare koji u nacizmu vide logički do kraja razvijeni oblik, a u Italiji kompromisni oblik sa starim konzervativnim establišmentom. Što se tiče Italije, istaknut ću, uz naslove o kojima govorim u ovom eseju i koje navodim u priloženoj *Odabranoj bibliografiji*, istraživanje Alberta Aquaronea, te Lelija Bassa, izvanrednog nezavisnog lijevog socijalista, koji u svojoj egzemplarnoj studiji o fašističkim udarnim brigadama (*squadrisimo*) zaključuje kako im Mussolini ne duguje svoj uspjeh u tolikoj mjeri koliko odluci finansijskog i monopolističkog kapitala, donesenoj 1920–21. usred velikih ekonomskih teškoća i političkih opasnosti, da likvidira staru državnu strukturu vlasti; također, u De Felice 1977, autor opširno analizira mnoge druge odlične radove sa svog stajališta (uz opsežne bilješke s bibliografijom).

Wilhelm Reich, 1897 – 1957.

Herbert Marcuse, 1898 – 1979 – snimljeno u Veneciji 1968.

Erich Fromm, 1900 – 1980.

ke grupe, upravo nacija predstavlja dominantnu političku ideju u usponu modernog kapitalizma. Kao jedna od istaknutih, a možda i najistaknutija takva grupa, ona izaziva snažnu odanost i stoga se može iskorištavati u političke svrhe – bez obzira na to što je njena definicija, a time i granice, još nejasnija od definicije njenog slavnog marksovskog takmaca, klase. Ipak, odrednica “imaginaran” naglašava da korijeni tog pojma leže u kolektivnoj imaginaciji, to jest u imaginacijama milijuna ljudi koje imaju zajedničku suštinsku denotaciju. Iz te je imaginacije nastala, kao najistaknutija laička verzija religije – koja u čistom obliku mora progoniti druge religije kao rivalske obmane a svakodnevno je potvrđuju, niječu i preoblikuju ti isti ljudi (vođe, zagovornici, neprijatelji, sljedbenici, fanatici) kao i opskurne ekonomsko-psihološke sile bez ljudskog lica. U usporedbi s nasiljem i tjeskobama kakve rađa kvantifikacijski kapitalizam, nacionalizam nudi razotuđujući osjećaj pripadnosti zajednici kao panaceju zadovoljstva i solidarnosti (kako to izrijeком tvrdi *Mein Kampf*). Nažalost, takva solidarnost odbacuje ekonomsku pravednost i po pravilu je lažna. Ona je ograničena i zaničvana urođenom superiornošću vlastite nacionalne skupine – što logično vodi u rasizam. Štoviše, unutar horizonta ratova među narodima, klasna borba izopačuje se u nasilje protiv manjina (mislim da je August Bebel rekao da je antisemitizam “socijalizam za idiote”) i “inferiornih” naroda u ulozi žrtvenog jarca: nacionalizam proždire socijalizam, a rasizam proždire čovječnost.¹²

Kakav je odnos fašizma i desničarske nacionalističke vladavine starog kova, koja se uglavnom temelji na zemljoposjednicima, vojsci i klerikalizmu, s diktatorskom varijantom kakvu su svjetske sile posebno podržavale u Latinskoj Americi, međuratnoj istočnoj Evropi (*cordon sanitaire** prema SSSR-u) i također, nakon dekolonizacije, u Africi i Aziji? Takav konzervativni “au-

toritarizam” razlikuje se od reakcionarnih režima nakon Francuske revolucije jer se mora nositi s pobunjenim masama i stoga se poziva na nacionalizam. Mann ga je okarakterizirao na sljedeći način: “Svi su ti režimi veličali red i štitili privatno vlasništvo; svi prihvaćaju autoritarni etatizam, a odbacuju federalizam i demokraciju.... Na kraju su prihvatili i ‘organski nacionalizam’. Nacija mora biti ‘jedna i nedjeljiva’, očišćena od podriivača...” (43) Neke su zamršene tipologije osmišljene kako bi razlikovale te “desničarske autoritarizme” od fašizma (usp. Mann 43–48, 56, 358–60, također Linz i Griffin, a možda najočitiije Payne 12–19). Po Mannu, razlika leži u veličanju suvremenosti i razvoju fašizma odozdo prema gore, a stoga i spremnosti za socijalnu politiku, paramilitarizam i mnogo veći broj ubijenih protivnika, koji raste od tisuća ili desetaka tisuća, koliko su ih konzervativci bili spremni pobiti, do fašističkih hladnokrvnih organiziranih ubojstava stotina tisuća žrtava – pa i milijuna u slučaju nacista i japanskih tennō-fašista (proporcionalno, samo su ustaše držali korak s takvim pokoljem, usp. Payne 409). Mislim da se taj nazgled kvantitativni indeks ne smije zanemariti jer naglašava novu kvalitativnu razinu divljaštva i manihejske dehumanizacije. Međutim, cijela ta tipologija vodi do spektra “konzervativna desnica” (Pilsudski, Horthy) → “radikalna desnica” (von Papen ili jugoslavenska Orjuna) → fašizam: zbog slabašne masovne baze druge grupe i, kako ističe Payne, njenog oslanjanja na vojne glavešine kao što su Pétain ili Antonescu – ili, naravno, na klerikalizam, dodao bih, kao u Salazarovom tričetvrt-fašizmu – ona je često kratkog daha i klizi prema “složenicama s fašizmom”: prije njega dolazi “monarho-”, “vojni” ili “klero-” (vratit ću se na ovaj posljednji). To je danas možda neizbježno, ali takve *ad hoc* intervencije pokazuju da *klasifikaciju* treba doraditi: npr. Mann se, a to je ključno, uopće ne bavi fašizmom na vlasti, premda spo-

¹² Točka 4. iz Programa netom preimenovanog NSDAP-a (Nacional-socijalističke njemačke radničke stranke) iz 1920. glasila je: “Samo pripadnici nacije mogu biti građani države. Samo oni njemačke krvi ... mogu biti pripadnici nacije.” (citirano u Neocleous 33, izvor na 102)

minje njegove intervencije masovnih razmjera na području ekonomije.¹³ Ipak, to potvrđuje da je njegova kovanica “nacionalni etatizam” od središnje važnosti za fašizam.

Bez sumnje, postoji i pozitivan, dobrodošao vid nacionalizma (usp. B. Anderson, *Spectre i Marx*), proistekao iz njegovih povijesnih korijena u antiapsolutističkim – antifeudalističkim i antiklerikalnim – pozicijama, s Francuskom revolucijom kao ključnom točkom. On je osnažio osjećaj solidarnosti sa bliskim supatnicima, često diskriminiranim zbog jezika, tjelesnih karakteristika, etniciteta i sličnih isprika za još veću eksploataciju i poniženja. Patriotsku obranu takvih ljudskih prava, s antifašističkim i antikolonijalističkim borbama protiv stranih tlačitelja kao najboljim primjerom, svakako moramo cijeniti i njegovati. Međutim, nije riječ samo o tome da je pravi patriotizam bio strahovito zloupotrijebljen u fašističkoj jurnjavi za novim porobljavanjima, pri čemu je nacionalizam sveden na *Volks* i osvajanje *Lebensrauma* (životnog prostora). Ironično, fašistički put, “svodeње ljudi na puki instrument vlasti”, konačno dokida horizont Herdera ili Mazzinija, po kojima nema slobodne nacije bez slobodnog naroda: “u najboljoj jakobinskoj i romantičkoj tradiciji, između ‘patriotskog’ i ‘demokratskog’ nema nikakve razlike” (Tasca 541). S druge strane istog novčića, nacistička prevlast u satelitskim fašizmima značila je da oni praktički nisu imali nikakvu nacionalnu nezavisnost, a i sami su se nacisti pred kraj Drugog svjetskog rata zadovoljili veličanjem “nove Evrope” nasuprot SAD-u, ali i SSSR-u (najavivši na taj način neofašistički stav u novijim preusmjeravanjima).

Prema tome, Andersonova važna spoznaja može se poboljšati uz pomoć Marxove sheme o dva horizonta i temporaliteta iz *Priloga jevrejskom pitanju*: država – a nacionalna država još i više – nužno se služi kako nebeskim tako i zemaljskim horizontom i vrijednosnim sustavom. Kao i kod religije, pravi život u suštini se odvija u svakodnevnoj zemaljskoj stvarnosti, gdje se rađaju djeca, eliminiraju neprijatelji i vladaju ekonomije vremena i rada. Ustvari, netolerantni i agresivni nacionalizam znatno pridonosi nečovječnosti i anomiji takvog života time što svakog neistomišljenika tretira kao neprijatelja kojeg mora “očistiti” te uvodi militariziranu paranoju kao prevladavajuće raspoloženje javnosti. Stoga je tu protuteža, posvećeni korektiv koji se zamišlja i službeno zaziva kao dominantni horizont u kojem vlada i tješi zajedničko blaženstvo – a donekle se ostvaruje tek na rijetke blagdane. Iskreni nacistički pisac Hans Johst prizivao je nov unanimitički kult gdje bi duša doživjela “san spasenja kao uprizorenju i zamišljenju istinu” (u Vondung 259). Kako je to nadahnuto sazeo Mosse, “fašizam je ljudima dao osjećaj sudjelovanja kroz ritual, osjećaj da su uzvanici na svojevrsnoj pretpremijeri utopije” (*Nazism* 115).

Kada prijetnje koje ugrožavaju velike mase ljudi, obično već deteritorijalizirane, zavrnu njihove strahove i tjeskobe sve do točke nepodnošljivosti, oni postaju spremni slijediti “zajedničarski” borbeni barjak; u slavnoj njemačkoj opreci, oni traže toplu *Gemeinschaft*, a ne hladni *Gesellschaft*. U tom konačnom smislu, korijeni fašizma leže u nacionalizmu, ali sjeme mu nalazimo u svim onim rasističkim i ksenofobnim idejama i silama koje obično prate nacionalizam. Možda i dalje postoje tri empiričke makropolitike mogućnosti za masovno društvo: “liberalni” tržišni kapitalizam s parlamentarnim strankama, fašistički potpuno militarizirani kapitalizam s dominantnom ulogom države, ili radikalni izlaz iz klasnih država. Kako se prva mogućnost sve više svodi na prazne parole, ideologiju opovrgnutu golemim tektonskim pomacima unutar kapitalizma prema monopolu i ratovima, koja prevladava već cijelo stoljeće i četvrt – očevito počevši od 1914. i ponovno od 1990-ih nadalje – konačno smo se našli na raskrsnici, kao Heraklo. Sudbonosni čvor naše epohe bit će prerezan kada ljudi – i, na kraju, narodi – skrenu lijevo, prema slobodarskom komunizmu, ili pak desno, prema totalitarniziranoj nacionalnoj državi: to jest, prema horizontu fašizma i daljnjih svjetskih ratova. *Tertium non datur*.*

4. Inventura i ekonomija

4.1. Skica i minimalni preduvjeti

Evo gore iznesenih uvida u glavnim crtama:

- Nema fašizma prije akutne ekonomsko-psihološke krize usred demografskog omasovljenja u kapitalizmu, koja izaziva snažne provale unutardržavnog i međudržavnog političkog nasilja (npr. bjesomučno ratovanje) globaliziranog razvojem tehnologije.
- Nema fašizma bez “posjedničkih klasa koje stvaraju nacionalno-etatičke vrijednosti” (Mann 358).
- Nema fašizma bez zaoštrenih klasnih napetosti, obično posljedice ekonomskog propadanja, i bez zaokreta vladajućih klasa prema pojačanoj eksploataciji; u razdoblju 1919-45. to je bilo popraćeno borbom protiv stvarne ili imaginarne prijetnje komunističke revolucije. U tom smislu, fašizam je zakonito dijete liberalizma, koje ubija svog oca (Marcuse, Larsen, Paxton).
- Nema fašizma bez ekstremnog naglašavanja patrijarhalne vlasti, agresivne muškosti i kulta mladosti koji se demagoški iskorištava za međugeneracijski sukob. Čvorište oblikovano frustriranom seksualnom strasti i političkom ekonomijom, prvo sagledano Reichom i artikulirano Theweleitom, valja dubinski istražiti

¹³ Ovdje se ne mogu opširnije posvetiti pitanju nacističkog rasizma, ali slažem se s Neocleousom u tome da je, povijesno, politički antisemitizam slijedio uspon nacionalizma (23, 26-36) i da su se nacisti njime služili kao nadnacionalističkom mistikom koja je dodala ezoteričnu znanost i biološku “krv” – kako je istaknuo Ernst Bloch – ksenofobnoj politici. U teoriji je arijevska rasizam čak i zamijenio nacionalnu državu, a u praksi su se stopili. Svakako je učinio njemački fašizam mitskijim i potentnijim od talijanske verzije. Empirijski, nastao je ondje gdje su Jevreji predstavljali dobru demagošku metu zbog svoje velike vidljivosti među gradskim financijskim kapitalistima ili malim trgovcima na selu, u kulturi ili u revolucionarnim organizacijama (Mosse, *Nazism* 97-98, i usp. o Istočnoj Evropi Vago i Mosse ur.). Međutim, veoma sam podozriv prema “teoriji političkih religija” (Emilio Gentile et al.) koja previše pojednostavljeno prikazuje pasivne i čeznutljive mase, te je ustvari stara teorija o totalitarizmu poslužena s postmodernističkim njuejdz umakom.

Ernst Fraenkel, 1898 – 1975.

Franz L. Neumann, 1900 – 1954 – snimljeno 1946.

Hannah Arendt sa studentima, Sveučilište Wesleyan, početak šezdesetih godina

- Nema fašizma bez sveprisutne i neprestane atmosfere paroksičkog nasilja i psihičkih šokova, potaknute kapitalističkim osiromašivanjem i ubrzanjem te prenesene iz ratova u nasilne građanske nemire; nema fašističke države bez bijega naprijed u međunarodne ratove.
- Nema fašističkog pokreta bez financiranja njegove propagande i naoružane paravojske od strane nekog kapitalističkog ili vojnog segmenta ili pak segmenata; nema uspona fašizma na vlast bez prešutnog odobravanja centralnih, ali i perifernih državnih organa (policija, pravosuđe, birokracija itd.)
- Nema fašističke države bez radnog naroda lišenog svake političke moći i bloka vladajuće klase odlučnog ugušiti sve protuteže njihovoj potpunoj vladavini.
- Nema fašizma bez potiskivanja slobodne i kritičke misli te “organicističke” mržnje prema radnim klasama i egalitarizmu.

Naravno, mogu postojati razni primjeri režima vlasti na putu od nefašističkog desničarskog apsolutizma prema fašizmu, koje možemo zvati embrio-fašističkim, djelomično fašističkim ili polufašističkim. Međutim, nijedan radni opis ne tvrdi ništa drugo nego da identificira ono što je zajedničko svim fašističkim pokretima, ništa manje a ni više od toga (usp. Payne 4 i dalje).

Stoga, sve ako prihvatimo da postoje važne razlike između različitih naroda, između fašizma kao pokreta i vladajuće oligarhije, i tako dalje, kako ćemo odrediti *dovoljne minimalne preduvjete* po kojima se određuje jesu li neki pokret ili država fašistički, kao temelj za odluku o tome koje ćemo od njih uvrstiti u našu raspravu? Po meni, to su:

- ekspanzivni ultranacionalizam nacionalne države kao ključna i totalizacijska, neosporiva ideologija, koja se služi palinogenetičkom (nacionalna obnova)¹⁴ demagogijom združenom s ekstremnim nasiljem – unutarnje razbojništvo i potreba za vanjskim osvajačkim ratom;
- potpuno potiskivanje nezavisnih radničkih organizacija, lijevih stranaka i razmišljanja; eliminacija radnog naroda kao političke snage i svih nezavisnih politika u korist državnog monopola nad politikama, krivično tabuiziranje buržoaskih i socijalističkih emancipacijskih dostignuća;
- organizacija ekonomije na državnoj razini u cilju jačanja vojne moći, s profitima koji se prepuštaju kapitalistima u zamjenu za vlast fašistima, i s djelomično obnovljenom vladajućom klasom koja često prerasta u golem birokratski aparat.

Koji režimi vlasti zadovoljavaju ove minimalne uvjete? Mislim da porota još vijeća kad je riječ o argentinskom peronizmu, premda ga nisam sklon svrstati u fašizam. Germani ga vidi kao “nacionalnu i narodsku” mobilizaciju nižih klasa i savez vojske i sindikata, a s fašizmom su mu zajednički neki oblici organiziranja i karizmatični vođa: potrebna su nam dodatna istraživanja o stvarnom utjecaju peronizma na ekonomiju i različite klase te o njegovim različitim fazama. Nisam vidio potkrepu za “liberalne” pokušaje da se Gadafiya u Libiji ili Nassera u Egiptu proglasi fašistima. Priznajem da se Francova i Salazarova ekonomska stagnacija uklapa u okvire trećeg uvjeta gore isključivo kao “multi slučaj” (da se poslužim Larsenom, u Griffin i Feldman 1: 355). Dotaknut ću se Irana nakon 1979. u poglavlju o klerikalnom fašizmu.

¹⁴ Nacionalna obnova ili palingeneza, ključ Griffinovje definicije fašizma, neodređen je kriterij (vidi Mann 12-13). Svaki nacionalizam istodobno vidi naciju kao prastaru – što je netočno (vidi Hobsbawm) – i vječno mladu; korijeni možda leže u tome što svaki kapitalist sanja o tome da se njegovi profiti rode uvijek iznova svake godine. (Ključno je pitanje što to točno umire prilikom ponovnog rađanja?) Ipak, čini mi se da je upravo ta pojmovna neodređenost i, na neki način, banalnost, združena s azijskim ezotericizmom koji u njima vreba, koristan pokazatelj. Da, nema nikakvog smisla, ali čini se kao da ima. To je smisao fašizma. Inače, prvu upotrebu pojma “ultranacionalizam” našao sam u Togliattija (*ideologia nazionalista esasperata*, Corso 12).

Alfred Sohn-Rethel, 1899 – 1990.

George Mosse, 1918 – 1999.

Walter Laqueur, 1921.

Kako bih u svojoj raspravi razmotrio stvarne učinke fašizma na ljude, sada ću proučiti neke ključne faktore fašističke ekonomije i pratećih pregrupiranja vladajuće klase.

4.2. Ekonomija i klasno pregrupiranje pod fašizmom

Malo je cjelovitih stručnih studija o “političkoj ekonomiji fašizma” (usp. Baker; djelomična iznimka je Milward u Laqueur ur., a važna iznimka Maierovo poglavlje), jer je to ustvari bio kapitalizam usmjeravan državom, praćen vrlo širokom monopolizacijom i političkim gušenjem opozicije, koji se priprema na rat. Fašistička “teorija” na području ekonomije sastojala se od niza fragmentarnih i proturječnih načela koja su primjenjivana i odbacivana prema hitnom diktatu okolnosti, poput njemačke sklonosti “krvi i tlu” ili plitkog talijanskog korporatizma, ali se uvijek zasnivala na hegemoniji volje i ideala nad materijalnom stvarnošću.

Fašistička ideologija prihvatila je nejasnu orijentaciju prema nacionalnom boljitku kroz privatno vlasništvo s potporom nacionalne države, uz sklonost militarizmu i ratu. Praksa – pokušaj ostvarivanja nacionalne autarhije s ciljem pripreme rata i umanjivanja stranog utjecaja – bila je razrađenija i donekle uspješna što se tiče nekih kratkometnih ciljeva; nužno je naglašavala produktivizam i rukovodstvenu organizaciju, a uvela je i zaštitne carine za domaći kapital, kontrolu deviza u vanjskoj trgovini kao i korištenje kreditnih institucija za apsorpciju javnog duga. Također se temeljila na neprekidnim improvizacijama i flaster-rješenjima kao i na sukobima, nerijetko kaotičnima, između frakcija kapitala, birokracije i politokracije: “korupcija, iznudivanje, izvlaštenja i otvorena pljačka bili su... obilježje režima i njegovih gospodara i slugu na svim razinama” (Evans 410, o nacistima).

Usredotočit ću se na daleko najuspješniju varijantu, a to je nacistička Njemačka. Posjedujemo za nju dragocjenu analizu iznutra i iz prve ruke od Sohn-Rethela, koju smatram fundamentalnom (dokle seže).

Vječni problem njemačke industrije u posljednjih 130 godina je napetost između ogromnih i vrlo kvalitetnih proizvodnih kapaciteta i malog unutarnjeg tržišta te nedovoljne unutarnje dostupnosti sirovina u usporedbi s SAD-om ili Britanskim Carstvom. U Velikoj depresiji, kad je visoka cijena fiksnog kapitala bez odgovarajućih profita zaprijetila da postane nepodnošljivom čak i najvećim tvrtkama i trustovima, dva su se krila kristalizirala u tim koncernima i povezanim megabankama (o kojima se malo zna jer su zaogrnuti velom tajnosti): osovina ugljen-čelik, koja je morala dominirati Evropom od Madrida do Kijeva i zapadne Azije da bi se mogla natjecati s SAD-om, i kemijsko-elektro-energetsko krilo, koje je držalo da može ravnopravno sudjelovati u natjecanju i početka je podozrivo gledalo na veliki rat (usp. Sohn-Rethel, također Bettelheim 1: 29-32, Eichholtz 1:147-53).

Dakle, iako su nacisti – poput svih fašističkih pokreta – u početku tvrdili da su, uz ostale “anti-je”, antikapitalisti, posebno protiv “neproduktivnih” banaka (koje su često, baš zgodno, bile jevrejske), njihov je sistem “dvojne države” bio “nova faza kapitalizma” (Fraenkel 171), ustvari čak njegova mutacija. Odvaгнуvši postojeće uvide i statističke podatke koje navode Eichholtz i drugi, potpuno se slažem sa Schweitzerovim sažetim prikazom nacističkih odnosa proizvodnje, gdje poslodavci pristaju na direktne državne kontrole i znatno ograničenje svoje moći raspolaganja proizvedenim dobrima u zamjenu za eliminaciju nezavisnih sindikata i utvrđivanja niske nadnice. Uz punu zaposlenost usmjerenu na javne radove a zatim sve više – ili isključivo – na ponovno naoružavanje (usp. posebno 297–99 i 332–33), to je osiguralo razdoblje sigurnosti i prosperiteta za kapitaliste. “Ustvari, uništenje sindikata ... također je proširilo moć velikog biznisa na ekonomske politike i ovlasti države” (Schweitzer vii–viii). Kapitalist je – kao i u Italiji – bio svečano priznat kao “gospodar u svojoj kući” (Fraenkel 81), ekonomski mini-Führer (*Betriebsführer*). Na kraju, “prilika za povećanje profita, a ne sloboda tržišta, postala je središnji kriterij za ocjenu ... djelovanja države” (Schweitzer ibidem). Osvremenjenim marksističkim rječnikom bliskim Frankfurtskoj školi (vidi posebno Neumanna i

Sohn-Rethela), to je značilo odustati od prevlasti robne proizvodnje za potrebe tržišta u korist izvlačenja profita uz pomoć diktatorske države (dakle nacističke stranke isprepletene s ponovno osnaženom državnim birokracijom). To je također značilo da je “vladajuća klasa pristala na apsolutnu integraciju državne vlasti” pod uvjetom, kao prvo, da ekonomski život – osim konfiskacije vlasništva Jevreja – bude proglašen nedodirljivim za fašističko nasilje i reguliran valjanim zakonima koji štite prava privatnog vlasništva i, kao drugo, da se nižim klasama uskrati pravna zaštita i da ih se politički razoruža (Fraenkel 154, 205-06, i dalje; Schweitzer 41). Politički, “[taj] kapitalizam postao je nespojiv s bilo kakvom ... demokracijom, ... ravnopravnošću i individualnom slobodom” (Schweitzer 535). Međutim, natjecanje privatnog sektora za državne narudžbe je cvjetalo.

Nacistički režim pretvorio je nedostatak ekonomske teorije u prednost: jedina točka njegovog ekonomskog programa bilo je ponovno naoružavanje. S tim ciljem, nacisti su povremeno provodili nacionalizacije (npr. u sektoru čelika), ali uglavnom su se udruživali s vojskom i velikim biznisom. Iz toga je slijedilo “osnaživanje kapitalističkih institucija, i polucehovski [ili polukorporativni] oblik ekonomske organizacije” (Schweitzer 2). Smatram da “polukorporatizam” nije toliko bio cilj koliko *ad hoc* način primjene nacističkog saveza s vojskom i kapitalistima, uz dodatak autarhije kao nužne pratnje naoružavanja. Nacisti su uspjeli podrediti sve ekonomske politike agresiji kod kuće i u inozemstvu, uz puno sudjelovanje poslovnog sektora. Država je efikasno nadzirala ekonomiju pomoću kontrole nad vanjskom trgovinom, burzom, krupnim investicijama, cijenama i potrošnjom te, naravno, kroz poreze. To je podrazumijevalo fordističku modernizaciju pomoću sumanutih investicija i povlašten položaj velikog kapitala. Veliku je političku važnost imala pobjeda nad nezaposlenošću, koja je pala sa šest milijuna iz 1933. na samo jedan milijun u 1938, a na kraju je sasvim eliminirana, kao u SAD-u, ratom – također zahvaljujući regrutiranju te iseljavanju i fizičkoj likvidaciji protivnika. Državno planiranje može se smatrati uspješnim na području ulaganja i proizvodnje, manje u distribuciji i cijenama, a najmanje što se tiče radne snage. Indeks industrijske proizvodnje (1928. = 100) porastao je s 54 u 1932. na 133 u prvom kvartalu 1939, što krije rast robe široke potrošnje za 60 % u usporedbi s rastom investicijskih dobara za oko 260 % (Fraenkel 176–78) i pad industrijskih ulaganja u robu široke potrošnje sa 45 % iz 1933. na 18 % iz 1939. (Schweitzer 347): kako je rekao Goebbels, “Ne možete pucati maslacem, nego mecima.” Naravno, sve su se velike države u Drugom svjetskom ratu suočile s tim problemima, formirale su goleme vojno-industrijske komplekse i enormno povećale proizvodnju, dokazujući tako da su proizvodne snage visokog kapitalizma, ako se njima pravilno upravlja, sasvim dovoljne “da pretvore ovaj planet u mjesto prikladno za život” (Brecht), ali nije mi poznata nijedna komparativna studija. Na kraju, za vrijeme rata, ekonomija je pod nacistima postala “genocidna ropska i trajno ratna ekonomija” (Baker 237).

U dubljoj analizi, sve gore navedeno znači da se nacistička simbioza države i krupnog kapitala odlučno prihvatila izvlačenja Marxovog i frankfurtskog “apsolutnog viška vrijednosti” kroz obnovu i razvoj uz pomoć državnog nasilja – uz “bijeg naprijed” pod vječitom prijetnjom neminovnog sloma (vidi Mason 104ff). Dva su glavna izvora tog izvlačenja bila, prvo, pojačana eksploatacija njemačkog radnog naroda i, drugo, neizravna, a zatim i izravna dominacija nad radnicima i kapitalistima stranih zemalja, prvenstveno istočno od Njemačke, od Balkana do SSSR-a (usp. Sohn-Rethel 110–17, 123–25, 173–79 et passim). Što se tiče sela, “upitno je ... je li njemački i talijanski fašizam u bilo kojem trenu imao obuhvatnu poljoprivrednu politiku” (Laqueur 44). U Njemačkoj, ideološko naglašavanje ruralizma i zaštite malog proizvođača u praksi je dovelo do pune kapitalizacije poljoprivrede (Sohn-Rethel 121), uz poboljšanja u proizvodnji korisna za autarhiju, određeno rasterećenje određenog sloja samostalnih seljaka u Njemačkoj te usto i dobrodošlu emigraciju mnogih na rad u gradove, a punu podršku za profite bogatih zemljoposjednika. Masa radnog seljaštva ostala je pasivna.

To je za njemački kapital značilo uspon do potpune prevlasti velikih industrijskih trustova, na štetu ne samo radničkih klasa, nego i trgovine, ruralne ekonomije i srednjih kapitalista (Sohn-Rethel 178; Togliatti je našao da je to bio slučaj i u Italiji, *Corso* 120–22). Kapitalizam je postajao sve više monopoliziran, i pregrupirao se u *de facto* obavezne karte (Konzern – usp. Schweitzer 269–75 i 662, oba Bradyjeva naslova, Bettelheimovo treće poglavlje, i Eichholtz) pod utjecajem najvećih poduzeća, što je bila smrtna presuda za mnoge male kapitaliste, a možda i za većinu. Proizvodna poduzeća zadržala su svoje privatne profite, no njihovo je poslovanje “nacionalizirano” ili “socijalizirano” u potčinjenost državi kao jedinom kupcu (cf. Sohn-Rethel 199). Nije to bio ni pravi državni kapitalizam niti bonapartizam, unatoč brojnim sličnostima i s jednim i s drugim, nego nešto sasvim novo pod suncem.

Ukratko, vladajuće klase su se pregrupirale apsorbirajući neke frakcije srednje i sitne buržoazije (usp. Tasca 544), radne klase su bile nemoćne i “pacificirane”, a neki su dotad marginalni segmenti srednje klase unaprijeđeni. Lišeno plebejske demokracije odozdo, društveno tkivo izvitoperilo se pod nemilosrdnim pritiskom terora, propagande, eksploatacije i, konačno, masovnog rata.

4.3. Profitiranje i hegemonija u fašističkim državama

Tko je profitirao u ekonomiji pod fašizmom, *cui bono*? Materijalne prednosti za sljedbenike nacista u politici i biznisu na

vrhu su bile goleme, a sve manje, ali ipak znatne, prema nižim razinama (vidi primjenu Brechtovu pjesmu *Und was bekam des soldaten weib?* [A što je dobila vojnikova žena?]). Ratni profiti njemačkog industrijskog kapitala skriveni su iza dimne zavjese falsifikacija i tajni, ali ukupni iznos procjenjuje se na oko 100 milijardi Reichsmaraka, što danas možda vrijedi otprilike kao 60 % *saveznog proračuna SAD-a za 2007.*¹⁵ Industrijska radnička klasa – koja je, zajedno sa stanovništvom okupiranih teritorija, bila izvor tih profita – ušutkana je punom zaposlenošću, s nešto plaćenih prekovremenih sati, terorom i boljim uvjetima na radnom mjestu, i zadržavanjem skromnih socijalnih koncesija iz Weimarske Republike, bez obzira na to što su plaće ostale zamrznute na razini iz vremena depresije dok je porast produktivnosti – naime stope eksploatacije – u razdoblju 1932-36. procijenjen na 20-25% (Sohn-Rethel 175), a sigurno više nakon toga. Njemački su radnici tradicionalno bili prilično fragmentirani, njihovo je slobodno vrijeme bilo u potpunosti “organizirano” (imitacija Italije – Mosse, *Nazism* 41), a Gestapo je bio sveprisutan. Potmulo nezadovoljstvo i pasivni otpor stoga su bujali, ali na koji su način neutralizirani i zašto nikada nisu eksplodirali bar u obliku štrajkova – kao u Italiji za vrijeme ratova – ni danas nije jasno (usp. Mason 231ff). Napokon, možda je glavna snaga fašističkih pokreta dolazila iz marginaliziranih i ugroženih segmenata malih proizvođača i kancelarijskih radnika srednje klase kojima je prijetila proletarizacija, ali te grupe nisu ni na koji način odredile fašističku politiku nakon preuzimanja vlasti.

Pa onda, tko je bio hegemon ili vlastodržac u fašizmu, veliki kapital ili fašistička elita? Ako jezgro fašizma leži u promjenjivom ali čvrstom savezu dviju moćnih elita vlasti (Neumann), najmoćnijih kapitalista i fašističke stranke, tko je u tom savezu šef? Na to pitanje nije moguće dati nikakav digitalni odgovor: ni talijanski niti njemački slučaj nisu bili marionetska kazališta gdje je jedna strana vuče konce, a druga pleše.

Bez sumnje, fašistička stranka imala je prevlast u svakodnevnom mjerama i informativnom programu kao i u neprekidnoj dugogodišnjoj propagandi. No strukturne promjene u ekonomiji

i svakodnevnom životu stvorile su unaprijeđeni kapitalizam ili “kapitalizam 2.0”, s golemim profitima koji su i dalje pritjecali u velike kapitalističke *Konzerne* (trustove itd) koji su proždrali male, pa i srednje proizvođače. Njegovo je novo obilježje prvenstveno snažna državna intervencija kroz koordinaciju i planiranje ciljeva proizvodnje i trendova da se izbjegne kriza i potakne zapošljavanje, s plaćama koje ostaju na minimalnoj razini; to se zatim neprimjetno pretapa u pripremu za rat, a zatim u punu ratnu ekonomiju. Glavni cilj sustava bio je osigurati vlastitoj nacionalnoj državi velik udio u političkoj dominaciji nad svijetom; primijetio sam da to s ekonomskog gledišta nije značilo samo pozamašan udio u podjeli plijena za fašističke vođe visoke i srednje razine, nego također važnu ulogu i profite za glavne kapitalističke konglomerate. Stoga, promotrimo li samo nacizam kao ekstremni slučaj, vidimo da postoje dobri argumenti na jednoj i drugoj strani: hegemon je veliki kapital ili fašistička stranka na vlasti. Međutim, rasprava o tome pripada li prvenstvo politici ili pak ekonomiji čini mi se jalovom. Kako je politika kraćeg vijeka od načina proizvodnje – recimo Treći Reich od njemačkog kapitalizma od Bismarcka do danas – držim da je, u većini slučajeva kada fašizam preuzima vlast uz pomoć snažnog pokreta odozdo, stranačka elita hegemonijska *kratkoročno*, između preuzimanja vlasti i konačne entropije (vidi drugo poglavlje). *Dugoročno*, međutim, čini mi se da su dominantni oni elementi koje je fašizam naglo pojačao tako da je došlo do obnove kapitalizma, poput međudržavne (kasnije i međunarodne) ekonomske koordinacije, pojačane kapilarne demagogije (kasnije povjerene prividno apolitičnim masovnim medijima) i vojnih intervencija za ekonomske i strateške prednosti. U tom smislu, ekonomska karakterizacija fašizma kao monopolističkog kapitalizma u kojem dominira država posvećena neprekidnom ratovanju možda ipak dobro opisuje i njegovu konačnu dugoročnu kristalizaciju.

Nakon 1970-ih, zaokret kapitalizma prema desničarskoj politici označen imenima Margaret Thatcher i Ronalda Reagana, počevši od epohalnog slabljenja radničkih pokreta (nije slučajno da su oboje počeli slamanjem po jednog velikog štrajka – kon-

¹⁵ Da bi se stekla makar i maglovita predodžba o tome o kakve su mastodontske iznose dosežali ratni profiti njemačke industrije, prilažem malu vježbu iz računa.

Početna procjena profita na oko 100 milijardi RM iznesena je u Eichholz 2: 569. (Ne znam kako od toga oduzeti gubitke što ih je njemačka industrija pretrpjela zbog ratnih razaranja i ne znam koliko ih je nadoknadio Marshallov plan kojim je Njemačka dobila protuvrijednost od 13.2 milijardi USD po tečaju iz 2016.) Kako je navedeno na <http://www.history.ucsb.edu/faculty/marcuse/projects/currency.htm>, po službenom tečaju iz 1938, 1 USD vrijedio je 2.49 RM. Također, protuvrijednost plaće od 6 000 RM u 2007. g. znatno se razlikuje ovisno o odabranom načinu izračunavanja, ali preporučuje se primjena procijenjenog medija – “godišnje potrošačke košarice”, što iznosi oko 84.000 USD. Dalje, 1 RM iz 1938. vrijedilo bi 14 USD iz 2007. g. a 100 milijardi (10⁸) odgovaralo bi iznosu od 1.4 bilijuna (10¹²) USD.

Savezni proračun SAD-a za 2007. iznosio je oko 2.4 bilijuna \$. Prema tome, *ratni profiti njemačke industrije danas bi vrijedili otprilike kao 60 % Saveznog proračuna SAD-a za 2007.*

Možemo to sagledati i u usporedbi s pojedinačnim megakorporacijama: prema http://archive.fortune.com/magazines/fortune/fortune500_archive/full/2005/ (usporediva godina prije sloma), profiti najvećih kompanija iznosili su kako slijedi: Exxon Mobile 25.3 milijarde, Citygroup 17.0 milijardi, General Electric 16.6 milijardi, sve tri zajedno = oko 59 milijardi USD.

Prema tome, 100 milijardi RM iz 1938. = 1400 milijardi USD iz 2007. (ili 2005) otprilike odgovara zbroju 23,5 godina profita što su ih 2005. ostvarile tri tada najprofitabilnije kompanije u SAD-u. Naravno, to su grube procjene, koje mogu varirati od dvostruko veće do dvostruko manje preračunate vrijednosti, a i početnu procjenu može se revidirati (po meni NE naniže). Ali dobivamo grubu predodžbu o razmjerima.

Kako se navodi na https://en.wikipedia.org/wiki/World_War_II_casualties#Nazi_Germany, broj njemačkih žrtava (bez Austrije) još je sporan, ali izgleda da je riječ o 4,4 milijuna stradalih na frontu, 0,5 u savezničkim bombardiranjima i 0,5 milijuna u nacističkim progonima (eutanazirani i Jevreji), sve zajedno 5 400 000 ljudi. Bezobzirno, ali sasvim u duhu nacionalizma, mogli bismo reći da je dobit po glavi mrtvog Nijemca iznosila možda oko (100 000 : 5,4 =) 19 000 RM ili 265 000 USD iz 2007. *Non olet.**

Sisak, zločini ustaša,
1945 – HDA, fond
Agencije za
fotodokumentaciju,
signatura Z-184

trolora u zračnim lukama u SAD-u i rudara u UK-u), koji se u tim dvjema zemljama, kao i u Francuskoj, nastavlja kroz neprekidne vojne intervencije u inozemstvu. Čini mi se da to najavljuje neku vrstu puzećeg polufašizma na globalnoj razini. Putinova Rusija, koja se opire svođenju svoje države na ulogu sporednog aktera u svjetskoj politici, ne odudara previše od tog obrasca, kao ni vladajuća klasa nekada komunističke Kine. Nije ni čudo što vladari nekih zemalja misle da je vrijeme odvažiti se na “polu-” fašizam ili nešto još gore. Iznijet ću još nekoliko argumenata vezanih za fašizam 2.0 ili neonacizam u šestom poglavlju.

5. Pristup klerikalnom fašizmu i, usput, “Istočnoj Evropi”

Kad govorimo o teatralnosti fašizma, govorimo kao stručnjaci za teatralnost, ali i kao potlačeni.... Zato proučavajmo neustrašivo, ili ujedno i strepeći....

Brecht, *O teatralnosti fašizma*

5.0. Ovo poglavlje pišem na poticaj nekih kolega iz Hrvatske, koji danas oko sebe primjećuju znakove brzog i neometanog zaokreta prema katoličkom klerofašizmu (poput čvrstog zahvata u cijelo obrazovanje) i žele barem započeti raspravu o tome. No sama je tema spoznajno legitimna pošto smo svjedoci globalnog zaokreta u sličnom pravcu, od američkih protestantskih ili arijevske sekte preko velikog dijela Evrope i Afrike do najmahnitijih oblika u Aziji, od muslimanskog područja do Indije i dalje. Ustvari, od moja tri oblika “složenica s fašizmom”, o kojima sam govorio u trećem poglavlju, monarhizam milošću Božjom praktički je izumro, a monarhizam milošću narodnom sveden je na šaćicu preživjelih primjeraka koji se teško mogu složiti s fašizmom ako nisu udruženi s militarizmom (kao što je to često bio slučaj između dva svjetska rata na Balkanu, s katastrofom koja je slijedila, i kao što je danas slučaj, recimo, na Tajlandu). Čisti “vojni fašizam” i dalje je ozbiljan konkurent, od Pinocheta 1973. nadalje, ali trenutno je u nemilosti metropolitanskih kapitalističkih medija i nekih međunarodnih institucija jer previše neuvijeno razotkriva kako vlast djeluje i s kojim ciljem. Za razliku od toga, stare dobre religije i danas pružaju potentnu tehni-

ku kooptiranja utopijskih čežnji masa za pravdom i sigurnošću, pošto obuhvaćaju nebeski i zemaljski pol, idealno i realno, o čemu sam govorio ranije.

Međutim, smatram da rasprava o građanskoj religiji nakon Rousseaua ili o modernim “političkim religijama” (vidi bilješku 11) u ovom slučaju ne bi bila produktivna jer bi zahtijevala dubinsku diferencijaciju između egzistencijalnog vjerovanja ili “vjere” općenito – bez koje ne mogu postojati ni osobe, a kamoli političke grupe ili velike struje – i teističke religije. Kako je to precizno rekao jedan od mojih učitelja, “Transcendentni element prisutan u vjeri nije natprirodan i ne vodi nas izvan ili dalje od povijesti. Samo nas vodi dalje od pojedinca.” (Goldmann 90) Prema tome, u kulturama koje se zasnivaju na stoljećima judeokršćanske ideološke dominacije, upotreba pojmova poput spasenja ili žrtve sama po sebi nije dokaz prisutnosti ili odsutnosti klerikalizma. Ograničit ću se na ono što se ovdje čini važnim: kako se vlast služi religijom i kako to velike klerikalne grupe ili Crkve u konačnici prešutno odobravaju. Ako te grupe, a to je presudno, sudjeluju u vlasti do te mjere da duboko utječu na neke od njezinih središnjih mjera, pojam “klerofašizam” je koristan.¹⁶ Politički, neki niječu vrijednost tog pojma, drugi obilaze oko njega kao oko vruće kaše, a najviše je onih koji ga jednostavno izbjegavaju (usp. Berlet, u Griffith i Feldman 5: 400), možda zbog ideološkog ili pragmatičnog straha od sukoba s moćnim klerikalizmima.

5.1. Katolički klerofašisti

Kanonski fašistički pokreti često su bili antiklerikalni, a nacističke udarne jedinice SS-a bile su fanatično neopoganske. No kao prvo, to ne vrijedi za “istočno-evropske” varijante, koje su po pravilu maštale o “korporativno kršćanskoj” državi a snažno ih je podržavalo “trojstvo vjeroispovijest-crkva-kler” (Sugar 151). Kao drugo, protivljenje crkvi često je bila zavist, što je olakšavalo kasnije kompromise, kao u Italiji. A zavist je bila stopljena sa divljenjem, posebno prema aparatu i strasnoj privrženosti unutar katoličke crkve, što su naglasili kako Mussolini tako i *Mein Kampf* (481). Tako je žestoka borba s raznim crkvama i vjerskim strankama – npr. u Weimarskoj Njemačkoj – za konzervativne ili malograđanske mase mogla dovesti i do svojevrsne ideološke fuzije, olakšane znatnom podudarnosti u konzervativnom kulturnom kontekstu, koji se pokazao popularnijim od svjetovnih “vitalističkih” mistika i dovodio je do analognih manihejskih stavova prema uništavanju neprijatelja (“mi ili oni”). Posebno, učestala nejasna područja polufašizma bila su širom prijemčiva za katolički klerikalizam, npr. u Salazarovom Portugalu te u mješavini vojnog i klerikalnog polufašizma karakterističnoj za austrijski *Heimwehr*. U Weimarskoj Njemačkoj nacisti su se žestoko borili s kršćanskim strankama za glasove konzervativnih birača. Ali ti su se takmaci mogli isto tako i ujediniti jer je njihova

konzervativna kulturna pozadina bila u velikoj mjeri podudarana, a pokazala se popularnijom od svjetovnih “vitalističkih” mistika. U Rumunjskoj je upravo pravoslavlje na selu i u malim mjestima bilo jedan od faktora privlačnosti Željezne garde. Mussolini je zacrtao smjer prema kompromisu, ali i nekoj vrsti pomoćne katoličke vlasti, u Konkordatu s Vatikanom iz 1929, koji su mnogi kopirali 1930-ih. A čak i usred najžešćih natjecateljskih obračuna, katoličke su ideje, praktična stajališta i nenadmašne komunikacijske infrastrukture često nosile fašizam na krkače (a u Njemačkoj su to činili i luteranski *völkisch** rasizam i teologija – vidi Pollard, u Costa Pinto ur. 145). To je osobito vrijedilo za političku ekonomiju, gdje se katolički konzervativizam modernizirao nakon enciklike *Rerum Novarum* Pape Leona XIII iz 1891. u korist hijerarhijske, antidemokratske, “korporativne” Države, koja afirmira velike razlike između društvenih “redova” ili staleža (klasa) u uređenom sustavu protuteža pod hegemonijom Crkve; isti taj “socijalni katolicizam” ili korporativizam u 20. stoljeću ostvario je sinergiju s protofašističkim nacionalizmom i mržnjom prema individualizmu, počevši s Maurrasom, koji je bio utjecajan i na pravoslavnom Balkanu (Mann 85-86). Ukratko, “fašizam je obično imao pomoć utvrđenih religija i posuđivao je mnoge njihove tehnike, baš kao što je posuđivao tehnike socijalističkih pokreta” (idem 87).

Vatikan je tada zaigrao prepredenu igru, spreman zažmiriti na glavninu fašističkog antiklerikalizma i dati ključnu podršku Mussolinijevom ili Hitlerovom uvođenju diktature, pod uvjetom da budu efikasni antisocijalisti i antikomunisti (usp. Trevor-Roper u Woolf ur. 25-31 i 34-35). To je lokalnom svećenstvu omogućilo da protestira (u Njemačkoj npr. protiv eutanazije), da u potpunosti stane na stranu fašizma (Portugal, Španjolska), da aktivno pomaže bez stvarnog učesća u vlasti (Hrvatska) ili da se pak s njome stopi (Slovačka), dok je Vatikan naizgled držao distancu, katkad se javno žalio – npr. na nacističke teorije u enciklici iz 1937. – i, u slučaju masovne likvidacije Jevreja, čak smiono zaplovio protiv struje fašističkog ekstremizma (katolička tradicija bila je protujevrska, ali ne i rasistička). Međutim, Vatikan se nikad nije distancirao od podrške Salazaru, Franku ili ustašama, o Horthyju da se ne govori: u Iberiji i nekadašnjim habsburškim područjima, npr. u Mađarskoj ili zapadnoj Jugoslaviji, katolička crkva bila je jedan od najvećih zemljoposjednika (a danas je opet tako) kao i važan element nacionalističke identifikacije. Ukratko, kako je zaključio autoritativni Mosse, “fašizam i Crkve isprva su svugdje surađivali”; bez obzira na antisocijalizam, postojala je nada “da bi se politička vjera mogla odraziti na religijsku vjeru, a tada bi crkve opet bile pune. To se, naravno, nije dogodilo” (*Nazism* 36). Prema tome, makijavelizam se stopio s mrzovoljnim ideološkim simpatijama prema ponovnoj sakralizaciji.

Nisam našao mnogo materijala o razlozima zbog kojih bi mladi ljudi i relativno nepovlaštene skupine mogli preći s kato-

¹⁶ Imam dojam da Griffinov uvod u knjigu *Clerical Fascism* kreće u sasvim drukčijem i donekle perversnom pravcu kada definira klerikalni fašizam kao “ideologiju i političku praksu klerikalaca i teologa” (5) u nekoj vrsti odnosa s fašizmom, o čemu zatim raspravlja. Istraživanje u tom pravcu može biti donekle korisno, ali ne i za moje svrhe ovdje. Konceptualno mi je najkorisniji Laqueur 1996 – uvijek u granicama idealnog tipa.

ličkog na fašistički autoritarizam, osim u aproksimaciji Reichovoj tezi o seksualnoj frustriranosti. Linz napominje da najvažnija razlika među njima leži u katoličkom potiskivanju seksualnosti i nasilja te efeminiranom formalizmu (u Laqueur ed. 36).

Najočitiji primjer potpune ili "totalne" podjele vlasti između katoličkog svećenstva i pomahnitalih nacionalista bila je *Slovačka* (vidi naslove o tome u mojoj bibliografiji o Istočnoj Evropi u prilogu), u kojoj je katolicizam bio "otac fašizma" (Nolte, cit. u Linz 32). Hlinkina katolička stranka, otprilike negdje nakon 1938. klizila je prema fašizmu pa se stoga "nezavisna" država oca Tise može s pravom nazvati klerofašističkom. Vago je opisao *hrvatski ustaški režim* u razdoblju od 1941–45. kao "ukorijenjen u fanatičnom protusrpskom ultranacionalizmu, dopunjenom antikomunističkim, antisemitskim i antidemokratskim idejama, kao i *sui generis* völkisch kršćanskim (katoličkim) antimodernizmom... s relativno velikim brojem katoličkih svećenika i laika aktivnih u svjetovnim organima i organizacijama katoličke crkve" kao i uz velik udio Mannove "niže inteligencije" profesionalaca i studenata (u Laqueur ur. 247; postoji niz drugih pristupa koji se u tome slažu, npr. porazna osuda u Noltea [1966], Jelinek [1980: 371–75], koji citira i njemačke te talijanske dokumente, ili Payne [407–09]). Laqueur, koji je velik autoritet, i sam je ocijenio kako, "iako je Vatikan s vremena na vrijeme prosvjedovao protiv prisilnih preobraćenja i pokolja nekatolika pod ustaškim režimom, lokalno ih je svećenstvo podržavalo." (44) Kao posljedica toga, "hrvatska država ustaškog pokreta... predstavlja dobar primjer dvostrukog utjecaja religije i fašizma, koji rezultira dotad neviđenim državnim terorizmom, čak i po balkanskim mjerilima." (148)¹⁷

Sve te "istočno-" ili možda "srednjoevropske" slučajeve (možda bismo trebali reći "istočno od linije Szczecin–Trst"?) obilježava slaba prethodna modernizacija proizvodnje i ideologije, a stoga i slabi tragovi modernizma u fašističkim horizontima i ponašanju, s doslovno reakcionarnim fantazijama o turanskom ili gotskom podrijetlu, što im i priliči uzme li se u obzir da je među njima snažno prevladavala "niža inteligencija", kako studenti tako i zaposleni, a i "gradski seljaci". Izgleda da su "fašistički pokreti imali posebno dobre šanse za uspjeh tamo gdje su... aristokracija, vojska, birokracija ili Crkva uspjeli zadržati povlastice i nakon industrijske revolucije..." (Winkler, cit. u Linz 111). Međutim, o tim slučajevima ne znamo dovoljno kako zbog neadekvatnog pristupa izvornim materijalima tako i zbog grube ideološke zloupotrebe tih izvora: bilo od staljinista, koji ih najčešće uopće ne istražuju nego prepuštaju novinarskim denuncijacijama, bilo u svesrdnoj (obično emigracijskoj) ili nešto opreznijoj obrani kao manjeg zla, pravih nacionalista i slično.

5.2. Globalizacija

Ipak, nije to nikakva neobična balkanska specifičnost pošto slični uzroci proizvode slične, premda manje poznate, rezultate diljem svijeta. Ovdje ću spomenuti samo dva takva očito klerofašistička pokreta. Kao prvo, tu su *burske organizacije* – ekstremističkog nizozemsko-protestantskog tipa stopljenog s nacističkim arijanizmom – kao što su *Broederbond* i *Straža volovskih kola* (*Ossewa Brandwag*); one su propale, ali su ipak snažno pridonijele pobjedi *aparthejda* (Griffin 158–59, također Payne 338–40). Druge su, i mnogo važnije, jer kako uvelike oblikuju politiku SAD-a tako su i izvor globalnog zračenja, *nove američke rasističke i ksenofobne organizacije* koje postoje sve od Ku Klux Klana i u usponu su od 1980-ih naovamo, ali dobivaju novu vitalnost i skreću u smjeru klerikalnog profiliranja (usp. pionirsku Armstrong) nakon 11. rujna; paradoksalno, "bez obzira na to što Osama & Co. ne bi postojali bez zapadnog laicizma protiv kojeg se bore, njihov najučinkovitiji napad na Velikog Sotonu udahnuo je nov život u naše domaće fundamentalističke tendencije" (osvrst na Armstrongičinu knjigu, https://en.wikipedia.org/wiki/The_Battle_for_God). Dakle, klerikalni fašizam u SAD-u je živ i zdrav. On je udarna oštrica američkog supremacizma, koji je zaposjeo Republikansku stranku, a obilno ga financiraju bogata privatna tijela i crkve. Usredotočuje se na grupacije Kršćanskog identiteta/Arijeviskih nacija, s neobičnim primjesama divljačkog kršćanstva i poganstva (u posljednje vrijeme i sotonizma), sa snažnim omladinskim organizacijama, uključujući skinhedske batinaške odrede i skinhedske rock bendove koji sviraju mrzilački *White Noise* ili "bijeli šum". Hrani se nezaposlenošću ili neizvjesnim prihodima i ozlojeđenošću radnika, no vode ga ugrožene srednje klase (usp. eseje Berleta i Lyonsa te Cottera u Griffin i Feldman ur. 5: 137ff. i 293ff). Neki otvoreno zagovaraju nasilje i služe se njime: "s nacistima dijele goruću mržnju prema manjinama, antisemitizam i čvrstu uvjerenost u urote divovskih razmjera" (Laqueur 224). Danas se mogu svi zajedno lijepo okupiti oko islamofobije. Farrakhanova naizgled manje klerikalizirana Nacija islama njihova je simetrična suprotnost.

U posthladnoratovskoj globalizaciji, ideološki začudna, ali nacionalistički logična koegzistencija militantne religije i desničarskog autoritarizma, koja obično najavljuje polufašizam ili pravi fašizam, "postoji u šijitskom Iranu, među jevrejskim fanaticima u Izraelu, među sikhima u Indiji i drugdje u Aziji. Ruska pravoslavna crkva dugo je već glavni stup ruskog nacionalizma, kao što su to armenska, gruzijska, ukrajinska i bugarska crkva u svojim zemljama." (Laqueur 148–49) U bivšem sovjetskom bloku, katolička i pravoslavna Crkva ponajviše nalikuju Burbonima: ništa nisu zaboravili i ništa nisu naučili, te često i dalje tupa po jednom te istom rasizmu, antisemitizmu i homofobiji (Pollard u Feldman i Turda 230, s bibliografskim navodima na 232–34), a klerofašizmi koje tako stvaraju danas tome veselo dodaju i an-

¹⁷ Laqueurov sud o 1990-ima u bivšoj Jugoslaviji nije mnogo povoljniji: "Činjenica da su crkve u bivšoj Jugoslaviji bezrezervno podržavale nacionalističke strasti doprinijela je razlazu i izbijanju rata. Iako se nisu identificirale s fašističkom doktrinom i praksom, ipak su popločale put prema diktaturi i zločinima genocida, a time i prema stvaranju političke klime u kojoj su fašističke politike bile prihvaćene kao najnormalnija stvar." (170)

Michael Mann

Robert Paxton

Rastko Močnik

tiimigrantske stavove – npr. puzeći klerofašizam u Poljskoj. To je globalna pojava: odnosi se i na razne budističke redovnike u Šri Lanki i Mjanmaru ili rabijatne rabine u Izraelu.

Laqueur zatim opširno opisuje muslimanske “radikalne fundamentaliste” od Afrike do Bangladeša, koji su posljednjih desetljeća najagresivniji i najuspješniji, a njihov razvoj u smjeru fašizma nacističkog tipa bit će sve očitiiji kako budu jačali. “Teologija bombe” (Laqueur 151) takozvanog “islamističkog fundamentalizma”¹⁸ s fašizmom dijeli antidemokratsku i anti-prosvjetiteljsku žudnju za totalnom kontrolom i oduševljenom podrškom masa, kao i vjeru u prisilu i nasilje protiv apostata ili otpadnika, ali i nemuslimanskih svećenika i manjina (kao što su Kopti u Egiptu). Poput fašizma, to je pokret mladih muškaraca koji se služi ženama, ali ih marginalizira i podčinjava. Često organizira paravojne postrojbe kao što su *pasdaran*i u Iranu, ili podzemne terorističke skupine kao što je Al Qaida, ili pak i jedne i druge (poput Talibana i ISIS-a), a pošto sebe vidi kao sudionika neprekidnog svetog rata, militarizira život gdje god može. S modernim “fašizmom 2.0” dijeli spoznaju da nacionalna država više nije ključna i zato naglašava razmjere pobune na razini cijele *umme**, promičući novi kalifat i druge transnacionalne forme, šireći mete agresija s nacionalnih neprijatelja na sve bezbožnike (Laqueur 149–55 i 176–77). Bio je ili još uvijek posebno agresivan u Srednjoj Africi, od Malija do Tanzanije, gdje se broj muslimana udvostručio unutar samo jedne generacije, ali i u Bosni ili Čeče-

¹⁸ Slažem se s Berletom (Griffith i Feldman 5: 397) koji tvrdi da moramo pomno paziti na semantičku higijenu kako ne bismo i sami skliznuli u zadrstost i možda se nehotice pretvorili u fašistoidne profesore mržnje. “Islam” je semantički istovrijedan kršćanstvu i judaizmu pa mu stoga ne treba dodavati sufikse koji nisu primjereni za ova dva posljednja – daje sljedeći primjer: ako “judaizam” nije jevrejski fanatizam, tada “islamizam” ne može biti muslimanski fanatizam. Kako je on preporučio, služim se odrednicom “islamski supremacist” ili nekim dužim parafrazama. Čak mi se ni “fundamentalizam” ne dopada, jer se slažem s onim povjesničarima koji u islamu vide brojne struje, a ne monolit, tako da je bilo koji “fundament” ustvari povijesni izbor (ako želite, povijesno tumačenje Kurana).

niji ili u najmanju ruku polufašističkoj Naciji islama u SAD-u. Nema sumnje u to da je islamski supremacizam religijska – vojna i/ili klerikalna – aglomeracija koja pripada genusu neofašističkih ili, u nekim slučajevima, polufašističkih pokreta, s kojima u potpunosti dijeli nedostatak bilo kakve ekonomske doktrine i podređenost ekonomije politici. Svakako, postoje i važne generacijske, geografske i ideološke razlike u odnosu na uglavnom laički evropski fašizam.

Posebno, nisam kompetentan suditi o tome je li u Iranu riječ o klerofašizmu ili nekom njegovom hibridu, kako se izvana čini. Revolucija protiv šaha zaista je imala narodne korijene u frakcijama, pa čak i strankama koje su težile nacionalnoj nezavisnosti i društvenoj pravdi, a većinom su ugušene neposredno nakon što su klerikalci preuzeli vlast. Iran također ima jedinu šijitsku državu koju mora braniti i stoga ne može do kraja slijediti teologiju bombe. Izgleda da je službeno dao neke autonomije armenskim, kurdskim i turskim manjinama, ali uvijek pod uvjetom da se ne vrijeđa “muslimanska religioznost”. Ima obrazovanu mladu generaciju, poslovne ljude i tehnokrate, kao i unutrašnje struje koje mogu djelovati kao protuteža.

6. Zaključno: i ukratko, o fašizmu 2.0

Prišel je fašizem.

Miklavž Komelj, *Nenaslovljiva imena* (2008)

6.o. Može li se gornja rasprava o fašizmu iskoristiti za razumijevanje razvoja događaja nakon 1989? To odbijaju mnogi “liberali”, koji smatraju da on gubi na važnosti nakon 1945. Po mom uvjerenju, i *mutatis mutandis**, da, može.

Da bi se to napravilo, najprije treba preispitati važnost i posljedice rasprave o razdoblju prije 1945, a zatim pridodati novu. Ovdje te novine mogu samo početno skicirati.

6.1. Nova matrica: nekrokapitalizam protiv građanstva (*citoyena*)

Prvo, prihvaćam dijagnozu po kojoj kapitalizam počiva na neprekidnoj “primitivnoj akumulaciji” kroz otimačinu i pljačku drugih mjesta, vremena, grupa ljudi i ekoloških grupa (kao slavnog pretka ovdje treba istaknuti Rosu Luxemburg, a obnovljeni interes za ovu teoriju u posljednjih nekoliko desetljeća neobično je velik). Za kapitaliste to znači da se gospodarskom natjecanju putem tržišta pridodaje sve otvorenije nasilničko i ratoborno natjecanje putem vojnog razaranja. Nacistički je projekt bio divovska mašina za prisilnu provedbu takve nove primitivne akumulacije u korist njemačkog kapitala i države (usp. Sohn-Rethel 121–23). Kao i tada, to sada i ovdje znači “rat, a rat stvara carstva, ali ih i razara” (Retort 186; usp. također Banerjee). Čak i u regijama gdje se otvoreni rat (barem zasad) pažljivo izbjegava i zataškava, jasno i uporno ruje nesigurnost, leglo eksplozivnog nasi-

lja, osobito u do zubiju naoružanom SAD-u.

Za ubrzanu “primitivnu akumulaciju” kakvu provode velike kapitalističke korporacije, u punoj simbiozi s vojskom nekoalicine najjačih država, nije potrebna nikakva golema depresija koja će stvarati masovne fizičke i psihološke prijetnje (mada se još nismo izvukli iz one koja je počela 2008). To je nova, nadograđena i dugotrajnija matrica analogna onoj koju sam opisao na početku ovog eseja, ustvari njena verzija 2.0, a iz nje se razvija fašizam u verzijama 2.0. Kapitalizam dakako nastupa, kao uvijek, širenjem i intenzifikacijom “invazijom i sterilizacijom premnogih nezaposjednutih područja ljudskog bića kao vrste (*species-being*)” (Retort 20), od okoliša do genoma. Ipak, glavna je poluga kapitalizma otvoreno hiper-tehnološko ratovanje: on će se, sad nam je jasno, *uvijek i neizbježno* okretati ratu kad god mu ekonomija upadne u nerješive nevolje. Ovaj zaokret vodi u neobuzdanu militarizaciju svakodnevice, što strahovito jača elitističku zapovjednu moć te povećava tjeskobu i netolerantnost. Vrlo je srodan fašizmu i pogodan za njegov razvoj: ustvari, i ključno, svodi se na puzeću, ali moćnu i neprekidnu, fašizaciju. Postavlja se pitanje, kako je to briljantno rekao Močnik, “Koliko fašizma?” U kojem to točno trenutku sjeme proklija, ličinka dobije krila, kvantiteta postaje kvaliteta?

Ogromno razrastanje militarizacije, pljačke i nasilja ima dvije glavne, nesagledive posljedice: beznačajnost građanstva (*citoyena*) i rat kao otac sviju stvari. Prvo, neprekidna, kapilarna, zvjerska pljačka ljudi i staništa, mozgovnih vijuga i cijelih zemalja, pa i kontinenata, poduprta učinkovitim “nezaustavljivim emocionalnim mašinama” (Perry Anderson 89, a vidi Retort, pogl. *Permanent War*, 78–107), izaziva korupciju i propadanje civilnog života pod ekonomskim i psihološkim nasrtajem vojno-financijskog kompleksa usmjerenog na smrt, potpuno integriranog s masovnim komunikacijama pa i s akademskim radom. Podsjetimo se tvrdnje Michaela Manna da, s jedne strane, apsolutizam povijesno uvijek proizlazi iz “potrebe države da poveća poreze kako bi vodila skuplje ratove u inozemstvu”, što vodi do stvaranja profesionalnih vojski koje su iskoristive i za represiju kod kuće (65), a s druge strane, da je – zajedno s militarizmom koji je usmjeren prema van – paramilitarizam “bio ključna vrijednost i ključni oblik organiziranja u fašizmu”. Sve to ovdje dobiva novo značenje: podrazumijeva prodor *nasilja* u pore svakodnevnog života i cijeli *Lebenswelt* kao “ključ za ‘radikalizaciju’ fašizma” (16). Fašistički pokreti su propagandističke paravojske u politici.

Drugo, taj rak radi na izjedanju velike buržoasko-revolucionarne zamisli i prakse *građanstva*, *citoyena*. To je horizont prijelaznih odnosa između države i demokracije odozdo (Gramscijevo civilno društvo), bez kojega nema mogućnosti napredovanja prema socijalizmu, komunizmu ili bilo kojoj drugoj mogućnosti društvene pravde. Goebbels je bio potpuno u pravu kad je proglasio, čim su nacisti preuzeli vlast, kako je “1789. godina ovime izbačena iz povijesti”: 1933. je izbrisala 1789! Umjesto toga, modernoj državi potrebno je “slabašno građanstvo”, “osiromašeni i sterilizirani javni prostor”, uz blijede ostatke nekada-

šnjeg civilnog društva. Njegovom ekonomskom gospodarstvu (kapitalizmu) potrebna je nacija bez *citoyena*, "društvena tekstura... labavo povezanih potrošačkih subjekata" izloženih neprekidnoj paljbi "idiotskih trendova i panika i slikovnih motiva" (Retort 21 i dalje). Čovjekova sudbina lišena univerzalnog građanstva znači da je pravo glasa lišeno značenja i da je nacionalizam razdvojen od dobrobiti većine ljudi – više ga se ne shvaća integralno politički, kao prilaz većine ljudi k moći, nego tek ograničeno "kulturno". Ako praktičnu jezgru fašizma možemo promatrati, prema G. M. Tamásu, kao "neprijateljstvo prema univerzalnog građanstvu" (elektronička str. 4), koje se neprekidno ograničava uz pomoć Prerogativne Države (vidi moju raspravu o Fraenkelu), tada se nalazimo usred možda prikrivenog, ali "metodičnog građanskog rata, s državom kao jednom od zaraćenih strana" (Tamás 10) – u korist financijskog kapitalizma i protiv 95 % ljudi, dodao bih. S druge strane, tamo gdje je tradicija *citoyena* slaba i/ili strana nasilna intervencija jaka – recimo, u najvećem dijelu Afrike, bivšeg Sovjetskog Saveza, a sada i Zapadne Azije – država je zatajila; rezultat su anomične zone otvorenog ratovanja koje desetkuje stanovništvo i stvara valove emigranata (svi imigranti najprije su bili emigranti). Sve ograničenije građanstvo i dalje ostaje rezervirano za bogatije zemlje s aktivnom državom, dok drugdje imamo "subpolitičko čovječanstvo", s time da bogatije enklave onda regrutiraju čak i svoje bijedne sunarodnjake za obranu bijednih preostalih privilegija – članstva u Evropskoj uniji ili WTO-u. To fašizmu 2.0 daje "populističku [masovnu] dimenziju koja mu je nedostajala." (idem 15-17)

Na kraju,

rat i nasilje postaju metafore koje definiraju klasu i rod – kao sredstva za određivanje društvenih i osobnih identiteta... Prekretnica u evropskoj povijesti nastupila je u trenutku kad je ... rat počeo sve više zauzimati središnje mjesto u stvaranju buržoaskog identiteta i kad je nova desnica počela zamjenjivati imovinu i obitelj ratom kao glavnom poveznicom između (muškog) pojedinca i nacije... (Michael Geyer, u Gillis 100)

Kako je to pionirski Benjamin eksplozivno sažeo posluživši se rječnikom srednjoškolske geometrije: "U paralelogramu sila što ga tvore nacija i priroda, rat je dijagonala" (*Theorien* 248; usp. poduže analize Marcusea o fašističkom "naturalističkom biologizmu", 17ff, i Neocleousa, 75ff, o njihovom polaganju prava na prostor i *Lebensraum* uz "prirodni zakon" kao opravdanje). Ili, eksplicitnije, "Samo rat omogućuje da se mobiliziraju sva postojeća tehnološka sredstva uz istodobno očuvanje vlasničkih odnosa" (*Kunstwerk* 468). I na kraju, ali ne i najmanje važno: "Fašizam primjenjuje estetiku politike ... u kojoj otuđeno čovječanstvo doživljava vlastito uništenje kao prvoklasni estetski užitek" (ibid. 469) – kao da je Benjamin ovdje s nama, 75 godina nakon što je samoubojstvom utekao fašistima, i gleda našu televiziju i filmove.

6.2. Nešto riječi o fašizmu 2.0

Tu resetiranu verziju zovem "fašizam 2.0 (F2)" jer to govori više nego "neofašizam", a nisam sasvim zadovoljan s oko pola tuceta aktualnih alternativa kao što su "para-", itd, osim "kripto-", što znači samo da pokreti ne otkrivaju sve ono što ustvari žele (što očigledno vrijedi za Haiderov FPÖ i većinu drugih evropskih stranaka koje sudjeluju na izborima). Općenito, sva toliko česta upućivanja na zamagljujući termin "desničarski populizam" – koliko znam, ljevičarskoga nema – valja čitati kao puzeću fašizaciju.

Možemo uočiti, globalno, tri glavna fokusa ili žarišta zaraže F2. Bogate i okretne klerofašističke tendencije u SAD-u, unutar i izvan Republikanske stranke, jedno su od tih žarišta. O njima sam govorio u petom poglavlju, a žalim što se time ne mogu opširnije pozabaviti.

Drugo se nalazi u Evropi. Resetirati znači izbrisati i, kao drugo, dodati nove teme i stavove, koje su, da ih nazovemo pravim imenom, neonacističke. Izbrisano je, u većini slučajeva, veličanje Vođe i antisemitizam, oboje u raskoraku s postmodernističkim vremenima (premda je licemjerje skriveno iza opće sumnje F2 u nacističko istrebljivanje Jevreja očito). U baštinu F2 dodane su dvije stvari (usp. Payne 498-99). Kao prvo, kako nacije postaju sve beznačajnije, gradi se mit o Evropi u opreci prema SAD-u – a ranije SSSR-u – kao i Islamu i ako zatreba Kini, koji se iz dana u dan koristi za rasplamsavanje ozlojeđenosti i nasilja ugroženih nižih i srednjih klasa protiv "imigranata": fašizam sada može biti i nacionalistički i (rasno) internacionalistički dok brani *Festung Europa*.^{*} Idealna fašistička Evropa i dalje predstavlja neku verziju arijeuskog rasizma, iako se on lokalno može zvati "keltski" ili kako vam drago. Kao drugo, jača sklonost doslovnom terorizmu – ubojstva koja ne biraju metu s ciljem da impresioniraju ostale¹⁹ – kao u Italiji, Njemačkoj ili Francuskoj; ona, s jedne strane, otkriva slabost, ali i, s druge strane, podršku važnih dijelova državnog aparata (birokracija, policija). Sve ostalo je socijalni darvinizam preuzet od Velikih predaka (usp. Opitz 243-57), prikladno ublažen kad je to potrebno ("ne želimo ubijati imigrante, neka se samo lijepo vrate odakle su došli i tamo skapavaju od gladi pod bombama"). Nadopunjuju ga nove ideologije koje koketiraju s ezoterizmom, pod uvjetom da je zagrijan za ratove u cilju pročišćenja – u Italiji od Evole do zaludenosti Tolkienom – a često se opravdava *njuejdžovskim* kvazireligijskim, ali elitističkim argumentima (Laqueur 95 i 100).

Treći, brzo rastući faktor u posljednjim je godinama veliki priliv izbjeglica ne samo (kao i ranije) iz Afrike nego sada također iz Zapadne Azije, od Afganistana do Sirije. To je masovni pokret gladnih, koji potiču ili iz plebejskih radnih klasa ili iz proletarizirane srednje klase, koje su iz njihovih domova protjerale američke i zapadnoevropske bombe. Ne predvodi ih nikakav politički pokret nego su to pojedinci ili porodice što bježe prema imućnijim mjestima gdje bi mogli preživjeti. Kapitalizam za njih

¹⁹ O terorizmu vidi moje dvije analize nedugo nakon 2001, sada poglavlja 20-21 u *Darko Suvin*. Kako sam to opširnije razradio, po bilo kojoj iole razumnoj definiciji, osim "grupnog terorizma", koji se uvijek stavlja u prvi plan, tu je i tehnološki superiorni i mnogo ubojitiji "državni terorizam".

predstavlja hirovitu i nesmiljenu Sudbinu protiv koje se ne može boriti nego ju se može samo infiltrirati. Mada su oni nužno potrebni ekonomiji demografski opadajuće Evrope, ideologizirani kapitalistički “liberalizam” mobilizira protiv njih nacionalne šovinizme da bi spriječio savez plebejaca protiv vladara. Bijes osiromašene većine Evropljana, smjesa strave i nemoći, kanalizira se protiv te imaginarne i sasvim lažne opasnosti. To zapostavlja interese transnacionalne kapitalističke klase, koju predstavljaju nešto racionalniji političari poput gdje Merkel ili Obama, u korist zaokreta prema F2 (kao u slučaju Trumpa).

S tim je zaokretom u potpunosti usporediva vizija islamskih supremacista, izuzmu li se njezina naglašena feudalna i robovlasnička obilježja jer nikad nisu morali brinuti brigu o *citoyenu*. I oni su usmjereni na entitete veličine kontinenta, otvoreno su teroristički (samo bogatiji i uspješniji usred veće materijalne i moralne bijede), militaristički i mačistički. Čak je i kanonski evropski fašizam uskršavao neke od najgorih vidova pretkapitalističkih formacija: individualna i kastinska utjelovljenja vlasti umjesto građanstva i urođenih prava, usku vezu između religije i vlasti (“sakralizacija”), te primat ratničkih vrlina i nasilja nad skrbi, plemena ili *ethnosa* nad univerzalizmom, maglovitih emocija nad argumentiranom inteligencijom i tako dalje. Prema tome, srodnost između euro-američkih F2 pokreta i islamskih supremacista je očigledna. Međutim, ne treba im evropski “naslijeđeni fašizam” (Paxton 175) jer imaju vlastito ideološko naslijeđe u tumačenjima Kurana iz posljednjih četvrt stoljeća. Ako je, kako je to rekao Fraenkel, “Treći Reich bio teokracija bez boga”, “teokratski” je islamski supremacizam (salafizam) umetnuo svog Boga, tvrdeći da to podrazumijeva totalitarnu Državu. U zapadno-azijskoj regiji, takva se fašistička kvazidržava IS/ISIL, ili kako se već zove, s dobro funkcionirajućom vojskom i teritorijalnim aparatom pojavila u 2010-ima.

A kako je prošlo osam točaka iz moje skice u 4.1 u ovom postfordističkom svijetu “čiste buržoazije bez *citoyena*” (Tamás 7) ili modernizma svedenog na kapitalističku tehnokraciju uz mitove (Neocleous 60) – ukratko, na podivljalu financijsku plutokraciju širom globusa?²⁰ Čini mi se da su sve žive i zdrave u F2, osim središnje uloge nacionalne države, danas irelevantne za važnije odluke osim u velikim silama: agresivnom imperijalizmu SAD-a, defanzivnoj kineskoj i ruskoj autokraciji te satelitskoj Evropi (ili Evropama).

Na kraju, ovaj kratki zaključak pokazuje da se unutar zaokreta prema F2 ultranacionalistička ideologija u *longue durée* povlači, ali da, kadgod i gdje god ju je kapitalizam nužno trebao,

kao u Istočnoj Evropi ili protiv imigranata, fašizam opet nadire. Smatram da to potvrđuje moju hipotezu iz 4.3 da je *à la longue* kapitalizam, a ne nacionalizam, pravi hegemon, a ustvari i istinski korisnik, fašizma. *Besserwisser* (pametnjakovići) znanstvenici koji fašizmu prilaze, kako je to rekao moj omiljeni fašistolog Tim Mason, “oslobođeni tereta teorije” (323), pa to nastoje nadoknaditi improviziranim hipotezama s osobnim pečatom, podsmjehivat će se ovom *passéizmu*. Ali sarkazam usmjeren na ovu razdražujuću – a istini za volju, mjestimice nedoradenu i redukcionističku – marksističku tezu možda se na kraju okrene protiv njih samih. Ta glavna istina neće nas sama po sebi osloboditi ali će nam omogućiti da vidimo istinsku slobodu.

Pa ipak, pa ipak... Kad pogledam unatrag na ono što sam naučio pišući ovaj esej, obuzima me sumnja, poprilično udaljena od većine marksističkih uvida, premda u potpunosti na tragu Marxa i tradicije koju je izrazila (ne slučajno, na temelju pouke Prvog svjetskog rata) Rosa Luxemburg u svom sloganu “socijalizam ili barbarizam”. U radikalno benjaminskom stilu, mori me sumnja u to da će poraz Lenjinovog oslobodilačkog i plebejskog, protukapitalističkog i proturatnog, pothvata stvarno značiti cijelo stoljeće ili više pod Gvozdenom petom, što bi ostavilo nezamislivu pustoš – opustošeni planet i opustošene ljudske horizonte – svima koji će doći nakon toga. To bi značilo da bi Marxov niz klasnih društvenih formacija ne samo neprogresivistički počinjao od “azijskog načina proizvodnje” nego bi također vrlo neprogresivistički završavao u tipu proizvodnih odnosa, poput povratnog fašizma 2.0, koji sažima i pogoršava mnoga najstrašnija obilježja klasnih društava – dakle tanatokraciju pod kojom je svjetski proletarijat rascijepljen na manjinu Jack Londonovih Plaćenika i ogromnu potpuno osiromašenu i obespravljenu većinu. Freudov “nagon smrti”, proročanski izraz iz 1920. skovan (dijelom i zbog trauma svjetskog rata) u vrijeme krize s kojom ovaj esej započinje, možda je snažniji no što su mnogi među nama slutili.²¹ Smrt, opcija Tanatos, najviši je predmet i skrivena svrha (*telos*) otuđenih ljudskih subjekata u kapitalističkom individualizmu, u ratu, naravno, i – u fašizmu.

Marx nam je to rekao, pred gotovo dva stoljeća: nijekanje samog sebe, “nijekanje života i svih ljudskih potreba, glavna je doktrina političke ekonomije, nauke o *bogatstvu*” (www.marxists.org/archive/marx/works/1844/manuscripts/needs.htm).

5 ENGLESKOGA PREVELA: **Marija Mrčela**

²⁰ Da moja čitateljica i čitatelj ne bi mislili da sam se bezrazložno obrušio na takvu plutokraciju, evo još samo vrlo malo brojki (koje, kao što znamo, nisu mišljenja) iz Shaha:

više od tri milijarde ljudi živi s manje od 2,50 USD na dan. To uključuje i svako drugo dijete.

najmanje jedna trećina sveukupne privatne financijske imovine danas je vlasništvo najbogatijih 91,000 ljudi na svijetu – samo 0,001 % svjetskog stanovništva. Sljedećih 51 % sveukupne imovine vlasništvo je sljedećih 8,4 milijuna ljudi – samo 0,14 % svjetskog stanovništva. Gotovo sve to izbjeglo je bilo kakvom oporezivanju. ²¹ Možda bih smio ustvrditi kako sam i sam nešto o tome naslutio u svojim radovima u posljednjih četvrt stoljeća, mada opciju Tanatos nisam politički povezo s fašizmom, nego najprije s doktrinarnim individualizmom (u *Polity*), a zatim s ratovima, ekonomskom eksploatacijom i ekocidom (u *Death*).

Glosar

villes tentaculaires = polipski gradovi (Verhaeren)

otium = dokolica, spokoj, vrijeme za spoznajne aktivnosti; tradicionalno, u antici, suprotno od *negotium*, svakodnevnog života s ciljem zarade ili posla/zaposlenosti

locus amoenus = idealizirano i izdvojeno "ugodno mjesto" idilične sigurnosti i ljepote, npr. kod Virgilija, Shakespearea ili Tassa

Lebenswelt = doslovno "životni svijet", u Husserla itd, "svijet koji subjekti mogu zajedno doživjeti" (Wikipedia), epistemološka osnova

cordon sanitaire = izvorno, zaštitni pojas oko područja zahvaćenog zarazom, u modernoj politici, lanac neprijateljskih evropskih država formiran oko SSSR-a poslije 1921, od Finske do Balkana, u cilju njegove izolacije i neutralizacije

tennō = nebeski vladar, bogocar (u Japanu), tradicija oživljena u 19. stoljeću

Gemeinschaft vs. *Gesellschaft* = zajednica nasuprot društvu

Tertium non datur = treće mogućnosti nema/ne postoji

umma = supranacionalna muslimanska svjetska zajednica

mutatis mutandis = mijenjajući što treba promijeniti

Festung Europa = "Tvrdava Europa", pojam kojim su nacisti 1941-45. nazivali područje pod svojom vlašću

maître à penser = intelektualni i moralni vodič

[*pecunia*] *non olet* = novac ne smrdi (i ne otkriva svoje podrijetlo)

Korišteni radovi izvan moje Odabrane bibliografije o fašizmu

(L = London, NY = New York)

Anderson, [K] Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. L: Verso, 1983.

---. *The Spectre of Comparison*. L: Verso, 1998.

---. *Marx at the Margins: On Nationalism, Ethnicity, and Non-Western Societies*. U of Chicago P, 2010.

Anderson, Perry. *Origins of Postmodernity*. L: Verso, 1998.

Aquarone, Alberto. *L'organizzazione dello stato totalitario*. Torino: Einaudi, 2003. [1965].

Armstrong, Karen. *The Battle for God: A History of Fundamentalism*. NY: Ballantine, 2001. [2000].

Balibar, Etienne. *Sur la dictature du prolétariat*. Paris: Maspero, 1976.

---. *Masses, Classes, Ideas*. Prev. J. Swenson. L & NY: Routledge, 1994.

Banerjee, Subhabrata Bobby. "Necrocapitalism." *Organization Studies* 29.12 (2008): 1541-63.

Bataille, Georges. "The Psychological Structure of Fascism", u Allan Stoekl ur, *Visions of Excess*. Prev. C.R. Lovitt. Minneapolis: U of Minnesota P, 1993, 137-60 [original 1933].

Benjamin, Walter. *Gesammelte Schriften* [kao GS]. Frankfurt: Suhrkamp, 1972-83.

Bloch, Ernst. Ernst. *Vom Hasard zur Katastrophe*. Frankfurt: Suhrkamp, 1972.

---. *Erbschaft dieser Zeit*, prošireno izd. Frankfurt: Suhrkamp, 1962 [original 1935].

Chatterjee, Partha. *The Politics of the Governed*. NY: Columbia UP, 2004.

Friedrich, Carl J, i Zbigniew Brzezinski. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge MA: Harvard UP, 1956.

Gillis, John R, ed. *The Militarization of the Western World*. New Brunswick & L: Rutgers UP, 1989.

Goldmann, Lucien. *The Hidden God*. L: Routledge & K. Paul, 1964.

Gramsci, Antonio. *Quaderni del carcere*, 4 sv. Ur. V. Gerratana. Torino: Einaudi, 1975.

Griffin, Roger. "The 'Holy Storm': 'Clerical Fascism' through the Lens of Modernism" u *Clerical Fascism in Interwar Europe*. Ur. M. Feldman i M. Turda s T. Georgescu. NY & L: Routledge, 2008, 1-15.

Hitler, Adolf. *Mein Kampf*. München: Eher V., 1943. http://mk.christogenea.org/system/files/resources/Mein_Kampf_German.pdf

Hobsbawm, Eric J. *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth and Reality*. Cambridge: Cambridge UP, 1992. [1989].

London, Jack. *The Iron Heel*. Predgovor L.

Trotsky. [Edinburgh]: Rebel, 1999 [Gvozdena peta. Beograd: Otvorena knjiga, 2013].

Luxemburg, Rosa. *The Accumulation of Capital*. Prev. A. Schwarzschild. NY: Modern Reader, 1968. [original 1913, www.marxists.org/deutsch/archiv/luxemburg/1913/akkkap/].

Mannheim, Karl. *Ideology and Utopia*. L: Routledge, 1936. [brojni reprinti; original 1929].

Marx, Karl. "Introduction" u *A Contribution to the Critique of Hegel's Philosophy of Right*. www.marxists.org/archive/marx/works/1843/critique-hpr/intro.htm

Ortega y Gasset, José. *The Revolt of the Masses*. Notre Dame IN & NY: U of Notre Dame P & W.W. Norton, 1985. [1932, rpt. 1994; original 1930].

Retort (Iain Boal, T.J. Clark, Joseph Matthews i Michael Watts). *Afflicted Powers: Capital and Spectacle in the Age of War*. L: Verso, 2005.

Reynolds, E. Bruce, ur. *Japan in the Fascist Era*. NY & Houndmills: Palgrave Macmillan, 2004.

Shah, Anup. *Poverty Facts and Stats*. www.globalissues.org/article/26/poverty-facts-and-stats (pristup: 8. 8. 2016).

[Suvín, Darko] *Darko Suvín: A Life in Letters*. Ur. Ph. E. Wegner. Vashon Island WA: Paradoxa, 2011.

---. "Death into Life: For a Poetics of Anticapitalist Alternative" (2009) u njegovoj knjizi *In Leviathan's Belly*. Baltimore MD: Wildside P for Borgo P, 2012, 309-30.

---. "Polity or Disaster: From Individualist Self Toward Personal Valences and Collective Subjects." *Discours social/ Social Discourse* 6.1-2 (1994): 181-210.

---. *Splendour, Misery, and Potentialities: An X-ray of Socialist Yugoslavia*. Predgovor F. Jameson. Leiden & Boston: Brill, 2016.

Tamás, G.M. *On Post-Fascism: The Degradation of Universal Citizenship*. Boston R. (lipanj 2000) <https://bostonreview.net/world/g-m-tam%C3%A1s-post-fascism> (pristup 27. 6. 2016).

Virilio, Paul. *Speed and Politics: An Essay on Dromology*. Prev. M. Polizzotti. NY: Semiotext(e), 1986. [original 1977]

[Weber, Max]. > *From Max Weber: Essays in Sociology*. Prev. i ur. H.H. Gerth i C.W. Mills. L & NY: Routledge, 2009.

Darko Suvin

Pomno odabrana kronološka bibliografija o fašizmu

(uglavnom knjige; NY = New York, L= London, F u komentarima = fašizam)

ovo je osobni odabir, uglavnom radova koji su mi bili posebno korisni. Izbjegavao sam obmanjivačku raspravu o "totalitarizmu" (osim relativno najbolje verzije) i birao knjige s materijalima i teorijama o stvarnim društveno-ekonomskim rezultatima F-a, kad je to bilo moguće na engleskom ili u prijevodu na engleski. Uvrstio sam i važne sažete prikaze pristupa čije horizonte uglavnom ili uopće ne dijelim, ali nisam bio toliki mazo-hist pa da uključim i naslove iz zadnjih dvadeset godina koji ponovno iznose ista stajališta poslužena u postmodernističkom umaku. U pravilu sam anotirao jedinice kod kojih nije samo po sebi očito o kojem je radu riječ ili o kojima se ne govori u eseju.

Osim antologija, popis je kronološki. Bibliografija o posljednjih tucet godina je tanušna, a ni neke ranije naslove nisam uspio naći u vremenu kojim sam raspolagao.

Antologije

- Abendroth, Wolfgang, ur. *Faschismus und Kapitalismus: Theorien über die sozialen Ursprünge und die Funktion des Faschismus*. Frankfurt & Wien: Europa V, 1967. (Antologija s ranim radovima Thalheimera, Marcusea, Bauera, A. Rosenberga i Tasse, ponekad skraćenima)
- Nolte, Ernst, ur. *Theorien über den Faschismus*. Köln: Kiepenheuer & Witsch, 1967. (Antologija ranijih radova, uključuje Zetkin, Blocha, Borkenaua, itd.)

Prije 1996.

- Benjamin, Walter. "Theorien des deutschen Faschismus" u njegovoj knjizi *Gesammelte Schriften* Frankfurt: Suhrkamp, 1980, 8: 238-50. ["Theories of German Fascism." *New German Critique* 17 (1979)] [1930]; i "Das Kunstwerk...", *GS* 2: 431-508 ["The Work of Art ...", u *Illuminations* [1950. i reprinti]] [1935-39].
- Reich, Wilhelm. *The Mass Psychology of Fascism*. Prev. V. R. Carfagno. NY: Farrar, Strauss & Giroux, 1970. [original 1933]. (F proizlazi iz masovne frustracije, političke i seksualne, čije je žarište patrijarhalna obitelj.)
- Marcuse, Herbert. "The Struggle against Liberalism in the Totalitarian View of the State" u njegovoj knjizi *Negations*. Prev. J. J. Shapiro. Boston: Beacon, 1968. [ori-

ginal 1934]. (Pionirski traktat o radanju totalne države iz liberalizma.)

Togliatti, Palmiro. *Lezioni sul fascismo*. Roma: Ed. Riuniti, 1970; dopunjeno izd. s bilješkama *Corso sugli avversari: Le lezioni sul fascismo*. Torino: Einaudi, 2010; predavanja održana 1935]. (Zbog slučajnosti raspolaganja, koristim oba izdanja.)

Brady, Robert A. *The Spirit and Structure of German Fascism*. NY & L: Viking, 1937. [rpt. 1971]. (Temeljita dokumentirana rasprava o onome što se tada znalo o ekonomiji nacističke Njemačke, njenim institucijama i poslovnim praksama.)

Sohn-Rethel, Alfred. *Ökonomie und Klassenstruktur des deutschen Faschismus*. Frankfurt: Suhrkamp, 1973. (*Economy and Class Structure of German Fascism*. L: CSE Bks, 1978) [napisano 1937-41]. (Svjedočanstvo insajderskog aktera iz prve ruke, s vrlo detaljnom i dubokom analizom njemačkih kapitalističkih grupacija i njihovih veza s politikom. Nezaobilazno i jako poučno.)

Tasca, Angelo. *Nascita e avvento del fascismo*: Firenze: Nuova Italia, 1950. [francusko izd. u progonstvu 1938; talijanski rpt. 1965, 1995; *The Rise of Italian Fascism*. Prev. P. & D. Wait. NY: Fertig, 1966 - neka se izdanja razlikuju po opsegu]. (Temeljni povijesni prikaz, korak po korak, s prvoklasnim teorijskim Epilogom.)

Brecht, Bertolt. "Über die Theatralik des Faschismus" u njegovoj knjizi *GFA*. Berlin & Frankfurt: Aufbau V. & Suhrkamp V, 1995, 22:1: 56169. [Napisano 1939]

Fraenkel, Ernst. *The Dual State: A Contribution to the Theory of Dictatorship*. Prev. E.A. Shils et al. Clark NJ: Lawbook Exchange, 2010 [original NY & L: Oxford UP 1941, rpt. 2006]. (Sjajno induktivno istraživanje pravnih i pravosudnih vidova *Massnahmenstaata* [prerogativne države], isprepletenih s pravnom državom, koja je još uvijek učinkovita u slučaju privatnog vlasništva nad velikim sredstvima proizvodnje.)

Fromm, Erich. *Escape from Freedom*. NY: Holt, Rinehart, & Winston, 1969. [original 1941]. (Nakon Frommovog političkog neofreudizma, pojavile su se brojne psihološke interpretacije F-a, ali čini se da nisu dodale ništa presudno, osim Theweleita.)

Neumann, Franz. *Behemoth: The Structure and Practice of National Socialism*. Oxford: Oxford UP, 1942. [dostupno na www.unz.org/Pub/NeumannFranz-1942; prošireno izd. 1944; rpt. 1983]. (Sjajno. Najopsežnije rano izdanje o funkcioniranju nacizma na engleskom jeziku, posebno njegovih političkih i ekonomskih vidova. Režim je bio savez konkurentskih elita moći s primatom nacističke stranke.)

Sweezy, Paul M. "Fascism", pogl. 18 u njegovoj knjizi *The Theory of Capitalist Development*. NY: 1942; rpt. L: Dobson, 1962, 329-67; thepointistochangeit.files.wordpress.com/2012/08/sweezy_theory-of-capitalisticdevelopment1.pdf. (Uglavnom zastarjelo, mada je snažna povezanost s kapitalizmom i imperijalizmom i danas značajna.)

Brady, Robert A. *Business as a System of Power*. NY: Columbia UP, 1945. [original 1943]. (Naglasak na "vršnim organizacijama" u poslovnim sektoru, s podacima za 1880-1940, poglavlja o Njemačkoj, Italiji, Francuskoj i Japanu.)

Bettelheim, Charles. *L'Économie allemande sous le nazisme*. Paris: Rivière, 1946; rpt. Pariz: Maspero, 1971, 2 sv. [njemačko izd. *Die deutsche Wirtschaft unter dem Nationalsozialismus*, München: 1974]. (Ogromna količina podataka uz kruto tumačenje.)

Arendt, Hannah. *The Origins of Totalitarianism*. NY: Harcourt, Brace, 1951. [prošireno izd. 1958; brojna kasnija izdanja] (Način na koji se Arendt služi pojmom "totalitarizam" odstupa od uobičajene hladnoratovske varijante po naglasku na antisemitizmu, imperijalizmu, propasti klasne solidarnosti i izolaciji pojedinca, no ipak je suodgovorna za izjednačavanje Hitlera i Staljina. U 3. dijelu raspravlja se o načelima i posljedicama F-a i o tome što "totalna dominacija" znači u vladavini terora.)

Bardèche, Maurice. *Qu'est-ce que le fascisme?* Pariz: Les Sept Couleurs, 1961. [rpt. 1970]. (Neskrušena i otrovna bizarnost iz pera neortodoksnog "lijevo-fašističkog intelektualca, s nekim neofašističkim temama.)

Maruyama Masao. *Thought and Behaviour in Modern Japanese Politics*. Ur. I. Morris. L: Oxford UP, 1963. (Karakteristike japanskog F-a.)

Nolte, Ernst. *The Three Faces of Fascism: Action Française, Italian Fascism, National Socialism*. Prev. L. Vennewitz, L: Weidenfeld & Nicolson, 1965. [njemački original 1963]. (Pohvalna povijesna analiza, aberantne pretpostavke.)

Mosse, George L. *The Crisis of German Ideology: Intellectual Origins of the Third Reich*. NY: Grosset & Dunlap, 1964. (Njemačka 1815-1945; jedno od najvažnijih istraživanja na ovom području). Vidi i njegovu knjigu *Nationalisation of the Masses*. NY: Fertig, 1975.

Schweitzer, Arthur. *Big Business in the Third Reich*. Bloomington: Indiana UP, 1964. (Ogroman i koristan pregled, sa zaključcima u rječniku zastarjelih američkih društvenih znanosti. Mnogo empiričkih dokaza o tome da poslovni lideri snose velik

- dio odgovornosti za nacističku politiku pošto su predali vlast u zamjenu za profite. Sve do 1937. nacisti su dijelili vlast s generalima i velikim biznisom u "djelomičnom F-u".)
- Weber, Eugen. *Varieties of Fascism: Doctrines of Revolution in the Twentieth Century*. NY: Van Nostrand Reinhold, 1985. [1964]. (Sadrži poglavlja o fašističkim pokretima u raznim zemljama i dvojbenu stav, s previše razumijevanja za rumunjsku varijantu.)
- Moore, Barrington, Jr. *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Boston: Beacon P, 1966. (Pionirska komparativna analiza industrijalizacije velikih poljoprivrednih zemalja, s liberalnim, fašističkim ili komunističkim ishodima.)
- [Mason, Timothy] *Nazism, Fascism, and the Working Class: Essays by Tim Mason*. Ur. J. Caplan. Cambridge & NY: Cambridge UP, 1995. (Inovativni i opširno argumentirani eseji, posebno "vrhovni autoritet" (Paxton) o primatu politike, ženama, radničkim klasama itd.; uglavnom napisani u razdoblju od 1968-90.)
- Woolf, S. J., ur. *European Fascism*. L: Weidenfeld & Nicolson, 1970 [1968]. (Povijesni prikazi pokreta i događaja u različitim evropskim zemljama, bez dubinske analize.)
- Eichholtz, Dietrich. *Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft*, 3 sv. Berlin DDR: Akademie-V, 1969-96, rpt. München: Saur, 2002; rpt. Berlin: De Gruyter, 2013. (Monumentalan statističko-povijesni rad.)
- Vondung, Klaus. *Magie und Manipulation: Ideologischer Kult und politische Religion des Nationalsozialismus*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1971.
- Turner, Henry A., Jr. *Fascismus und Kapitalismus in Deutschland*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1972. (Tvrdi da kapitalisti nisu bili odgovorni za nacističku politiku.)
- Laqueur, Walter ur. *Fascism: A Reader's Guide*. Berkeley: U of California P, 1976. (Vrlo zaslužan prvi pristup s radovima raznih istraživača; posebno sam se služio esejima Juana J. Linza, Adriana Lytteltona, Hansa Mommsena, Bele Vago, te Alan S. Milwardovim "Fascism and the Economy", 379-412).
- De Felice, Renzo. *Interpretations of Fascism*. Cambridge MA: Harvard UP, 1977. (Koristan pregled koji obuhvaća široko područje, dvojbenu horizont.)
- Theweleit, Klaus. *Männerphantasien*, 2 sv. V Roter Stern, 1977, rpt. 2000; *Male Fantasies*, 2 sv. L: Polity P i Minneapolis: U of Minnesota P, 1987. (Mačistička militarizirana psihologija i F. Nezaobilazno.)
- Germani, Gino. *Authoritarianism, Fascism, and National Populism*. New Brunswick: Transaction, 1978. [Razne ranije verzije na talijanskom i španjolskom] (Jako dobro. Naglasak na Italiji i Argentini.)
- Mosse, George L. [s M. A. Ledeenom]. *Nazism*. New Brunswick & Oxford: Transaction & Blackwell, 1978. (Intervju kao opsežan prikaz, vrlo korisno.)
- Larsen, Stein Ugelvik, Bernt Hagtvet i Jan Petter Myklebust. *Who were the Fascists: Social Roots of European Fascism*. Bergen itd: Universitetsforlaget, 1980. (Izuzetno informativan prikaz, iz pera više autora na oko 800 str., kako teorija o F-u tako i njegovog razvoja u većini evropskih zemalja.)
- Friedländer, Saul. *Reflections of Nazism: An Essay on Kitsch and Death*. NY: Harper & Row, 1984. [rpt. 2000].
- Opitz, Reinhardt. *Faschismus und Neofaschismus*. Bonn: Pahl-Rugenstein, 1996. [Original 1984] (Detaljan prikaz. Zadnja trećina o neofašizmu u Njemačkoj do sredine 1980-ih.)
- Maier, Charles S. "The Economics of Fascism and Nazism" u njegovoj knjizi *In Search of Stability*. Cambridge: Cambridge UP, 1988, 70-120. [U knjizi su prerađeni njegovi raniji eseji; rpt. 2003]
- Sternhell, Zeev, s Marijom Sznajderom i Maiom Asheri. *The Birth of Fascist Ideology, From Cultural Rebellion to Political Revolution*. Prev. D. Maisei. Princeton: Princeton UP, 1995. [1994; manje francusko izd. 1989]. (F kao pobuna protiv prosvjetiteljstva i pojmovni okvir s dubokim korijenima u evropskoj kulturi. Pionirski, ali ograničeno.)
- Brooker, Paul. *The Faces of Fraternalism*. Oxford: Clarendon P, 1991. (Fokus na fašističkom "mehanički solidarnom" muškom drugarstvu u Njemačkoj, Italiji, Japanu)
- Griffin, Roger. *The Nature of Fascism*. L & NY: Pinter & St. Martin's P, 1991. (Čudna mješavina raskošnog pregleda i istraživanja korisnog za studente, uz restriktivan fokus na ideologiji, definira F strogo kao "palingenetički ultranacionalizam" u poticajnoj, ali u konačnici kontraproduktivnoj "žarkoj želji da svede F na jednu jezgrovitu rečenicu" (Paxton). Poglavlja o Italiji, Njemačkoj te izvan-evropskom fašizmu uz opsežan pregled "evropskog fašizma" poslije 1945, str. 161-76)
- Payne, Stanley G. *A History of Fascism, 1914-1945*. Madison: U of Wisconsin P, 1995. (Najopsežnije istraživanje ove teme, vezanih teorija i sekundarne literature u 20. stoljeću, proširenje njegovog kraćeg pristupa iz 1980. "Nevjerojatno učen", mada uglavnom opisan (Paxton), vjerojatno najprihvaćeniji pristup F-u. Usredotočuje se na niz njegovih prefiksa "anti", na "ideologiju i ciljeve" i "stil i organizaciju"; ostaje konceptualno nejasan. Fundamentalno, iako se katkad potkradu političke predrasude.)
- Poslije 1996.**
- Laqueur, Walter. *Fascism: Past, Present, Future*. NY & Oxford: Oxford UP, 1996. (Pionirsko i vrijedno istraživanje "neofašizma" i "postfašizma" u svijetu; terminologija još uvijek eksperimentalna.)
- Neocleous, Mark. *Fascism*. Buckingham & Minneapolis: Open U & U of Minnesota P, 1997. (Spretna i borbena knjižica organizirana oko pojmova nacije, rata i prirode/prirodnog u F-u.)
- Figueroa Ibarra, Carlos. "Faschismus" u *Historisch-Kritisches Wörterbuch des Marxismus*, sv. 4. Hamburg: Argument V, 1999, col 147-64.
- Kühnl, Reinhard. "Faschismustheorie", kao u prethodnoj jedinici, col. 165-86.
- Larsen, Stein Ugelvik, ur. *Fascism outside Europe*. NY: Columbia UP, 2001.
- Griffin, Roger, s Matthewom Feldmanom. *Fascism: The Nature of Fascism*, 5 sv. L: Taylor & Francis, 2004. (Vrlo širok pregled, uglavnom materijala koji dotad nisu prikupljeni; oslanja se na Griffinovu teoriju iz 1991. Sv. 5, 400 str, obuhvaća razdoblje poslije 1945.)
- Mann, Michael. *Fascists*. Cambridge: Cambridge UP, 2004. (Hvalevrijedna višefaktorska sociološka analiza fašističkih pokreta - ne država - sa studijama slučaja o Italiji, Njemačkoj, Austriji, Mađarskoj, Rumunjskoj i Španjolskoj. "Jezgro" fašističkog i biračkog tijela sačinjavali su vojnici, veterani, državni službenici, učitelji iz nacionalne države i pripadnici etničke većine na spornim teritorijima, a u nekim slučajevima i plebejci. Strana pomoć bila je ključna za uspon F-a na vlast u manjim zemljama, kao u slučaju Franca.)
- Paxton, Robert O. *The Anatomy of Fascism*. NY: Vintage Books, 2005. [original 2004]. (Uravnotežen, raskošan i promišljen rad, strukturiran po jasnim "fazama" razvoja F-a. Obilježja F-a su opsesija raspadom zajednice i iskupljujući kultovi nasilja i čistoće, uz stranku s masovnom bazom odanih militantnih nacionalista u nelagodnoj, ali učinkovitoj suradnji s tradicionalnim elitama, koja napušta demokratske slobode i kreće, bez ikakvih etičkih ili pravnih ograničenja, u ostvarivanje unutrašnjeg čišćenja i vanjskog širenja. Ogroman "bibliografski esej", 221-49, praktički nezaobilazan. Primjer jasnoće i artikuliranosti, važna sinteza.)

- Evans, Richard J. *The Coming of the Third Reich*, i *The Third Reich in Power: 1933–1939*. L: Penguin Books, 2004. [2003]. (1,400 stranica povijesnih događaja i komentara. Sve – ili više nego – što ste željeli znati.)
- Blamires, Cyprian P, ur. *World Fascism: A Historical Encyclopedia*, sv. 1-2. S. Barbara: ABC-Clio, 2006. (Golem i mješovit izvor informacija, često bezbojno empiristički.)
- Baker, David. "The Political Economy of Fascism: Myth or Reality, or Myth and Reality?" *New Political Economy* 11. 2 (2006): 227–50.
- Feldman, Matthew, i Marius Turda sa Tudor Georgescuom, ur. *Clerical Fascism in Interwar Europe*. NY & L: Routledge, 2008 (Posebno esej Johna Pollarda ">Clerical Fascism<: Context, Overview and Conclusion," 221-34)
- Costa Pinto, Antonio, ur. *Rethinking the Nature of Fascism: Comparative Perspectives*. Houndsmills & NY: Palgrave Macmillan, 2011. (Posebno eseji Kevina Passmorea, 119-40, i Johna Pollarda, 141-64)
- Dodatak: "Istočna Evropa"**
- Ova kompilacija svakako je nepotpuna, sastavljena je od onoga na što sam naišao dok sam radio na F općenito i smatrao da može biti korisnim za istraživanje. Vidi također gore Weber 1964, Larsen et al. ur, str. 334-418, i važne Mannove analize Mađarske i Rumunjske; Jelinek (također kao Yellinek) ima još pola tuceta radova o Slovačkoj i ustaškoj državi. Dugačak Tuđmanov članak iz 1963. o Hrvatskoj u razdoblju od 1941-45. ima mnogo podataka, ali nikakvih drugih kvaliteta. Naslovi koje DS nije vidio označeni su kao N.
- Tudman, Franjo. "The Independent State of Croatia as an Instrument of the Occupation Powers in Yugoslavia, and the People's Liberation Movement in Croatia from 1941 to 1945" u P. V. Brajović, ur. *Les Systèmes d'Occupation en Yougoslavie 1941-45*. Beograd: Institut pour l'étude du mouvement ouvrier, 1963, 135-262.
- Hory, Ladislaus, i Martin Broszat. *Der kroatische Ustascha-Staat, 1941-45*. Stuttgart: 1964. (N)
- Barbu, Z[eev]. "Rumania" u Woolf ur. 146-66; ažurirana opsežnija verzija: "Psycho-Historical and Sociological Perspectives on the Iron Guard..." u Larsen et al. ur, 379-94.
- Nolte, Ernst. "Kroatien," u njegovom *Die faschistischen Bewegungen*. München: DTV, 1966, 200-03. (Kratka užasnuta karakteristika ustaških "groznih pokolja", ističe prisni odnos sa katolicizmom.)
- Lackó, Miklós. *Arrow-Cross Men, National Socialists, 1935-1944*. Studia Historica, sv. 61. Budimpešta: Akadémiai Kiadó, 1969. [skraćena engleska verzija njegove knjige na mađarskom iz 1966]. (N)
- Broszat, Martin. "Faschismus und Kollaboration in Ostmitteleuropa zwischen den Weltkriegen." *Vjhrshefte f. Zeitgeschichte* br. 3 (1966): 225-51. (N)
- Armstrong, John. "Collaborationism in World War 2: The Integral Nationalist Variant in Eastern Europe." *J of Modern History* 40.3 (1968): 396-410. (N)
- Lackó, Miklós. "Zur Frage der Besonderheiten des südosteuropäischen Faschismus" u *Fašismus a Evropa/ Fascism and Europe*, 2 sv. Ed. Inst. of History, ČAS. Prag: 1969-70, 2: 1-22. (Značajan metodološki pristup; gornje je vrlo teško naći, ima ruska verzija u *Etudes historiques 1970*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970, 513-34.)
- Sugar, Peter F, ur. *Native Fascism in the Successor States 1918-1945*. S. Barbara: ABC-Clio, 1971. (Eseji o "državama sljednicama" Habsburške Monarhije; raznovrsni opisi, uklj. Avakumovića o Jugoslaviji).
- Nagy-Talavera, Nicholas M. *The Green Shirts and the Others: A History of Fascism in Hungary and Romania*. Stanford: Hoover Inst, 1970. (N)
- Dress, Hans. *Slowakei und die faschistische Neuordnung Europas*. Berlin: 1972. (N)
- Lackó, Miklós. "Ostmitteleuropäischer Faschismus." *Vjschr. für Zeitgeschichte* br. 1 (1973): 39-51. (N)
- Vago, Bela, i George L. Mosse ur. *Jews and Non-Jews in Eastern Europe, 1918-1945*. Jerusalem & New Brunswick: Israel UP & Transaction, 1974.
- Kuljić, Todor. "Srpski fašizam i sociologija." *Sociologija* 16 (1974): 237-69. (Bogat pregled Ljotičevog Zbora i šire ideologije srpskog fašizma.)
- Vago, Bela. "Fascism in Eastern Europe" u Laqueur ur. 1976, 229-54 [s podužom bibliografijom 250-53].
- Butić-Jelić, Fikreta. *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska, 1941-45*. Zagreb: Liber & Školska knjiga, 1977. (Solidan i ozbiljan pregled.)
- Krizman, Bogdan. *NDH između Hitlera i Musolinija*. Zagreb: Globus, 1980. (Povijesni prikaz događaja, temeljen na izvornim dokumentima. Vidi i njegova dva druga naslova, *Pavelić i Ustaše*, 1970, i *Ustaše i Treći Reich*, 1983)
- Jelinek, Yeshayahu. "Clergy and Fascism [in Slovakia and Croatia]" u Larsen et al ur. 1980, 367-78.
- Jellinek, Yeshayahu. "Nationalities and Minorities in the Independent State of Croatia." *Nationalities Papers* 8:2 (1984): 195-210. (N)
- Hoensch, Jörg K. "Slovakia: 'One God, One People, One Party'" u idem i R.J. Wolff ur, *Catholics, the State and the European Radical Right, 1919-1945*. Boulder: Social Science Monographs, 1987, 156-88. (N)
- Shelah, Menachem. "The Catholic Church in Croatia: Vatican and the Murder of Croatian Jews." *Holocaust and Genocide Studies* 4.3 (1989): 325-39. (N)
- Ioanid, Radu. *The Sword of the Archangel: Fascist Ideology in Romania*. Prev. P. Heinegg. NY: Columbia UP, 1990. (N)
- Močnik, Rastko. *Koliko fašizma?*. Zagreb: Arkzin, 1999. [slovenski original 1995]. (Osnovna teza za F 2.0.)
- Glenny, Misha. *The Balkans: Nationalism, War and the Great Powers 1804-1999*. Penguin Books, 2001. [2000; vidi posebno o ustašama i katoličkoj crkvi]
- lordachi, Constantin. *Charisma, Politics and Violence: The Legion of the "Archangel Michael" in Inter-war Romania*. Trondheim: Trondheim Studies on East European Cultures & Societies, 2004. (N)
- Biondich, Mark. "Radical Catholicism and Fascism in Croatia 1918-1945" u M. Feldman i M. Turda sa T. Georgescuom, ur. *Clerical Fascism in Interwar Europe* NY & L: Routledge, 2008, 171-86. (Zanimljiv fokus na ultranacionalističke katoličke "klerofašističke" laike. Opravdava njihov aktivni dosluh s ustašama jer su oni ostvarili "katoličku hrvatsku državu". Rpt. članka iz 2007)
- lordachi, Constantin. "Fascism in Interwar East Central and Southeast Europe." *East Central Europe* 37 (2010): 161–213. (N)

Božo Kovačević

Hrvatska crkvena laž

*Poruka je jasna: pravi Hrvati su nužno katolici, a pravi katolici su nužno
sljedbenici kleronacionalističkih političkih vizija Crkve*

Kao Dan sjećanja na holokaust i sprečavanja zločina protiv čovječnosti u većini europskih zemalja obilježava se 27. siječnja. Taj se dan u Hrvatskoj obilježava od 2005. godine. Ne znam jesu li hrvatski biskupi namjerno ili nenamjerno odredili da se izvanredna sjednica Hrvatske biskupske konferencije održi baš toga dana 2014. godine. Ali sasvim je pouzdano da su namjerno odlučili da ni predsjednik HBK nadbiskup Želimir Puljić ni po činu najviši među njima kardinal Josip Bozanić neće prisustvovati obilježavanju toga dana u Hrvatskom saboru. Nakon što je tadašnji premijer Milanović ukazao na to da su sve druge vjerske zajednice na tom obilježavanju predstavljali njihovi čelnici, biskupi su se osjetili pogođenima njegovom kritikom i u službenom priopćenju sa svog zasjedanja poručili su ovo:

“Sa zasjedanja biskupi su uputili priopćenje u kojem su istaknuli kako je Hrvatski sabor, kao organizator komemorativnog skupa povodom Dana sjećanja na holokaust bio upoznat s činjenicom da su biskupi spriječeni doći na skup zbog održavanja izvanrednog plenarnog zasjedanja HBK. Stoga su izrazili žaljenje što je taj spomen skup narušen neprimjerenim prozivanjem Katoličke Crkve od predsjednika Vlade Republike Hrvatske, iako je ondje bio nazočan predstavnik Katoličke Crkve.” (Priopćenje 27. siječnja 2014.)

Iz tog priopćenja je jasno da su biskupi – ako su ih njihove stručne službe možda propustile obavijestiti o važnosti dana 27. siječnja – pozivom iz Hrvatskoga sabora bili pravodobno obaviješteni i pozvani da sudjeluju u službenoj državnoj komemoraciji. Nije se radilo o tome da je vlast – s kojom su biskupi bili u

stalnom sukobu zbog zakonskog uređivanja položaja istospolnih zajednica i namjere da se u školski kurikulum uvede sekularni zdravstveni odgoj – namjerno biskupe dovela u nepriliku pozivajući ih da se odazovu svečanosti baš na dan kad se održavao i njihov sastanak, nego o tome da su biskupi, namjerno ili nenamjerno, odlučili zasjedati baš na dan obilježavanja holokausta. Oni su zasjedanje tog crkvenoga tijela iskoristili kao izgovor za nesudjelovanje svojih najviših predstavnika na tom obilježavanju. Kako su imali opravdani razlog, prozivanje predsjednika vlade smatrali su neprimjerenim. Ta njihova sjednica nije se – nakon što su shvatili za koji je dan sazvana – mogla održati ni dan prije ni dan poslije. A bila je toliko važna da je nijedan od dvojice najistaknutijih čelnika HBK nije mogao napustiti ni za trenutak i pridružiti se državnim i vjerskim uglednicima u Saboru. Odluku da nijedan od njih toga dana ne bude u Saboru oni nisu smatrali neprimjerenim odnosom prema svemu onome na što podsjeća taj dan.

Za slučaj da nekoga od njih (dakako, bezrazložno) zapeče savjest ili se kod nekog pojavi (zasigurno vragom potaknuta) dvojba o tome je li primjereno da najviši predstavnici Crkve u Hrvata ignoriraju obilježavanje najstrašnijeg genocida u Europi, kojemu su i vlasti tadašnje Nezavisne Države Hrvatske primjetno doprinijele, biskupi su imali spreman odgovor:

“Budući da se nadnevak zasjedanja poklopio s Danom sjećanja na holokaust i sprečavanja zločina protiv čovječnosti hrvatski su se biskupi na zasjedanju spomenuli svih žrtava židovskoga naroda tijekom Drugog svjetskog rata uz molitvu Gospodinu za sve nevino stradale i da se više nikad ne ponove takva zlodjela.”

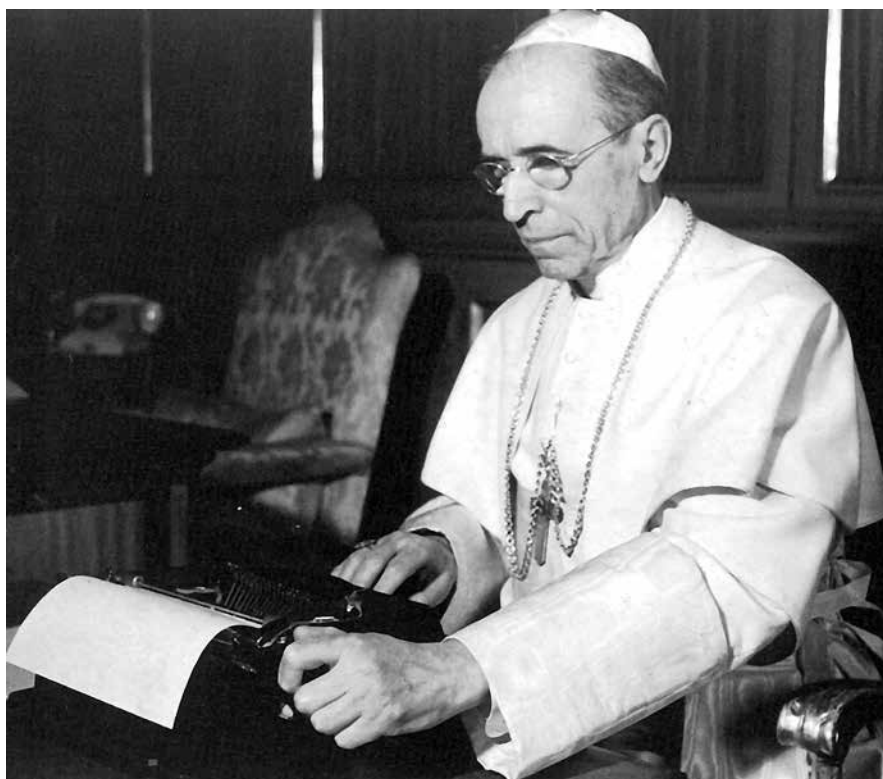
Biskupi, očito, molitvu smatraju dostatnim odgovorom na sva pitanja koja se o holokaustu mogu postaviti. A tih je pitanja doista mnogo. Jedno od njih je i ovo: ako se itko prije početka provedbe *konačnog rješenja* židovskog pitanja u Trećem Reichu i kvislinškim državama na istoku i zapadu Europe molio da to takvog čega ne dođe, kako to da te molitve nisu bile uslišene? Ako tadašnje molitve nisu bile uslišene, temeljem čega vjerovati da se isto neće ponoviti i s ovim novim biskupskim vapajima? Jesu li baš svi tvorci i izvršitelji monstruoznih zamisli o uništavanju cijelih naroda bili stvorenja potpuno netaknuta ičim što su ih kršćanske crkve učile? Ako su djeca u svim europskim državama pohađala vjeronauk i ako su u svim vojskama postojali vojni ordinarijati, kako objasniti da su crkvenim dušebrižjem tako obilno darivani Europljani počinili ono za što biskupi mole da se nikad ne ponovi? Jesu li baš svi koji su se molili u tim mračnim vremenima europske sramote upućivali potpuno jednake molbe, odnosno, jesu li svi kršćanski vjernici vjerovali da Židove u Europi ne treba proganjati ili su neki vjerovali, i ne samo vjerovali nego i zdušno radili na tome, da židovsko pitanje i još pokoje usputno zajedno s njim definitivno skinu s dnevnoga reda, kao što je to u NDH bilo srpsko i cigansko pitanje? Je li dovoljno samo moliti da se strahote ne ponove, a ne zapitati se kako i zašto su se one uopće dogodile?

Kršćanstvo i antijudaizam

Jasno je da na jednom zasjedanju, čije održavanje se samo poklopilo s obilježavanjem holokausta i nije bilo posvećeno toj temi, nije bilo primjereno ni postavljanje svih tih pitanja, ni traženje odgovora na njih. Promicanjem i propovijedanjem osnovnih vjerskih i crkvenih postavki o svim relevantnim etičkim, političkim i društvenim pitanjima bavi se crkva u cjelini, svi njezini predstavnici od pape do župnika, crkvena glasila i svi vjeroučitelji koji – da bi mogli obavljati taj posao – moraju biti “po sudu crkvene vlasti prikladni za to” i koji moraju imati “ispravu o ka-

Pio XI, rođen kao Achille Ambrogio Damiano Ratti, 1857 – 1939, papa od 1922. do 1939.

Pio XII, rođen kao Eugenio Maria Giuseppe Pacelli, 1876 – 1958, papa od 1939. do 1958.

Fotografija ga prikazuje za pisaćim strojem dok priprema jednu od svojih božićnih poruka u doba rata

nonskom mandatu (*missio canonica*) koju je izdao dijecezanski biskup”. Isto tako je jasno da nijedan od današnjih biskupa nije mogao proživljavati osobne nedoumice i duševne lomove zbog crkvene politike u vrijeme holokausta jer su svi oni kao ljudi i svećenici stasali nakon što su te mučne teme već postale dio europske povijesti. Možda upravo zbog toga nisu ni najmanje dvojili o tome kako treba postupiti kad su ustanovili da se termin njihova zasjedanja poklopio s državnim evociranjem sjećanja na strahote holokausta: odlučili su baviti se svojim poslom. Onim što su u tom trenutku smatrali važnijim. Pritom su zanemarili činjenicu da su oni službeni predstavnici institucije koja se poziva na kontinuitet svog djelovanja od vremena svetoga Petra, koja je sebe i svog apsolutnog monarha proglasila nepogrešivima, koja je tijekom većeg dijela svog dosadašnjeg trajanja naučavala o odgovornosti Židova za Isusovu smrt (previđajući da je, prema crkvenom učenju, ta za obične ljude čudovišna ideja o žrtvovanju vlastitog nedužnog sina bila božja zamisao a Židovi i Rimljani su ionako bili samo instrumenti ostvarivanja te zamisli pa, prema tome, nisu mogli biti u potpunosti odgovorni za to uprizorenje nezaslužene muka), čiji predstavnici su umnogome pridonijeli da njemački parlament dvotrećinskom većinom glasova omogući Hitleru neograničenu vlast u Njemačkoj i koja je mnogo čime mogla poslužiti kao uzor za stvaranje mehanizma kojima su totalitarni režimi 20. stoljeća obračunavali s onima koji su različiti i koji samostalno misle, s onima koji se razlikuju rasom, nacijom, vjerom, izgledom i ponašanjem kao i s hereticima unutar vlastitih redova. Javno demonstrirajući nehaj prema iskazivanju pijeteta žrtvama holokausta biskupi kao da su svojim vjernicima pružili primjer kako se oni trebaju odnositi prema tom sekularnom prazniku: mučili su se oni drugi, njihove patnje nisu i ne mogu postati svete kao patnje naših mučenika, njihovi ostaci – ako ih uopće ima – nisu naše relikvije jer nemaju *autentiku*, službenu potvrdu viših crkvenih vlasti.

Kad se problematizira holokaust, nemoguće je izbjeći raspravu o barem posrednom utjecaju kršćanske tradicije odnosa prema Židovima na mase, osobito u Njemačkoj, koje su poletno slijedile zločinačke naredbe svojih nacističkih vođa. Kako to da su milijuni ljudi odgajanih u kršćanskom duhu preko noći prihvatili umnogome pogansku i nedvojbeno zločinačku Hitlerovu politiku u čijem je središtu, osim stvaranja životnog prostora za Nijemce na račun ponajprije slavenskih naroda, bilo istrebljenje Židova? U vrlo odmjerenom napisanoj natuknici o Katoličkoj crkvi u *Enciklopediji holokausta* naglašava se – nasuprot mnogim autorima koji su znatno kritičniji prema tom *kobnom* papi, kako ga neki zovu – da stvarni utjecaj tadašnjeg kontroverznog pape Pia XII ni iz daleka nije bio takav da bi on svojim apelima ili enciklikama mogao zaustaviti provedbu nacističkih namjera o uništenju Židova u Europi. Ne samo da bi poduzimanje energičnijih pokušaja da se utječe na Hitlerovu vlast moglo pooštriti odnos prema crkvi u Njemačkoj s kojom je Vatikan od 1933. imao sporazum o konkordatu, ali ga Hitler nije poštivao, nego ni papini pokušaji da uvjeri vlade Sjedinjenih Država i niza dru-

Francisco de Goya: *Por mover la lengua de otro modo* (Jer je jezikom micao na drukčiji način), 1810-1811, Muzej Prado, Madrid

Iz serije crteža o Inkviziciji – pred sudom za vrijeme izricanja presude

gih izvan europskih zemalja kako bi trebale liberalizirati imigracijsku politiku radi prihvata većeg broja židovskih izbjeglica nisu urodili plodom. No unatoč trezvenom sagledavanju stvarne (ne)moći Vatikana u turbulentnim ratnim vremenima, u toj natuknici se ipak naglašava da su katoličanstvo i kršćanstvo općenito svojim inzistiranjem na kolektivnoj krivnji Židova za Isusovo ubojstvo kao i za sve ekonomske nedaće kroz koje je prolazila vajmarska Njemačka utjecali na stvaranje pretpostavki za prešutno odobravanje Hitlerovih ideja o istrebljenju Židova i za sudjelovanje u njihovoj provedbi. Govoreći i o njemačkom katolicizmu i o njemačkom protestantizmu autori navedene enciklopedije konstatiraju:

“Bilo bi pogrešno pripisivati tom kršćanskom naslijeđu neprijateljstva prema judaizmu i Židovima da je bilo dovoljan razlog za nacistički genocid protiv Židova. Ali ne može se sumnjati da su za većinu Nijemaca ti tradicionalni kršćanski osjećaji stvorili ozračje u kojem su nacistički progoni bili odobravani bez suprotstavljanja.” (Laqueur, Tydor Baumel (ed) 2001:497)

Francisco de Goya: *Por haber nacido en otra parte* (Jer se rodila negdje drugdje), 1810-1811, Muzej Prado, Madrid

Osuđenica prije nego što će biti spaljena na lomači

Mnogi istaknuti protestantski teolozi "imali su znatan utjecaj na razvoj nacionalističke i rasističke teologije koja je napadala Židove, liberalne i internacionaliste kao zlokovne pronositelje sekularizma". (ibid. 496) Organizacija *Njemački kršćani* ujedinila je oko 600 000 protestanata koji su prihvatili nacizam i pokušali očistiti kršćanstvo od svih natruha judaizma. "Kršćansko naslijeđe neprijateljstva prema judaizmu i Židovima, premda ne i dovoljan razlog za nacistički genocid, igralo je kritičnu ulogu. Kršćanski antisemitizam nije motivirao one na vrhu koji su donosili odluke, ali je pomogao učiniti njihove zapovijedi razumljivim za one na nižim razinama koji su provodili mjere protiv Židova kao i onima koji su im to pasivno opraštali." (Bergen 1996:9) Nezamislive zločine počinili su obični ljudi koji nisu bili "samo obični Nijemci: oni su isto tako bili obični kršćani. Rijetki su bili pobožni, mnogi nisu poštivali naloge vjere, a neki su se opredijelili za odbacivanje kršćanskih crkava u korist neopoganskih skupina. Ali svi su oni bili rođeni u pretežito kršćanskom društvu i sudjelovali u njegovoj kulturi." (ibid. 10) To – misli Doris L. Bergen, autorica knjige o pokretu njemačkih kršćana u Trećem Reichu – navodi na zaključak da je kršćanski odgoj nadahnut antisemitizmom pridonio tako brzom i bezbolnom amalgamira-

Francisco de Goya: *Por linaje de hebreos* (Jer je židovskoga roda), 1808-1814, British Museum, London

Iz serije crteža o Inkviziciji – uz osuđenika dominiraju figure inkvizitora i svećenika

nju elemenata kršćanstva i nacizma u glavama tih običnih, malih ljudi. Usporedno s protestantskim i katolički antijudaizam bio je "dopunski čimbenik nacističkog antisemitizma" (Laqueur, Tydor Baumel (ed) 2001: 111) premda se ne može reći da bez njega ne bi bilo holokausta.

Aktivno svrstavanje znatnog broja protestantskih svećenika i istaknutih teologa uz nacistički režim, što je 1939. godine dovelo do osnivanja *Instituta za proučavanje i odstranjenje židovskog utjecaja na njemački religijski život*, dokumentirano je brojnim publikacijama koje je taj institut objavljivao sve do 1945. godine. (Heschel 2015) Ako bi za Katoličku crkvu moglo biti utješno to što njezino svećenstvo u Njemačkoj nije sudjelovalo u takvim intelektualnim poduhvatima, to ipak ne znači da nema brojnih primjera otvorenog antijudaizma u djelima istaknutih katoličkih teologa toga vremena. Tako su ugledni katolički teolozi Bernhard Bartmann, Karl Adam i Romano Guardini – od kojih nijedan nije bio pripadnik nacističkog pokreta, a Adam i Guardini su bili u otvorenom sukobu s nacističkim vlastima zbog čega su izgubili posao na sveučilištu – svojim stajalištima o judaizmu kao prevladanom obliku religije nespojivim s kršćanstvom pridonijeli

jeli tome da se njihovi vjernici lakše pomire s politikom istrebljenja Židova. U nastojanju da izgradi most između njemačkog naroda i pravoga kršćanstva Adam je iznio tezu da je Marija, Isusova majka, rođena bez istočnoga grijeha “i prema tome bez židovskih odvratnih svojstava”. (Krieg 2007:62)

Svi katolički teolozi dužni su podčinjavati se autoritetu pape u vjerskim pitanjima. Nijedan od gore spomenutih teologa nije imao problema sa Svetom Stolicom zbog svojih stajališta o judaizmu. Ali kad je poznati katolički teolog Joseph Wittig 1922. godine objavio esej u kojem je, primjenjujući historijsko-rekonstrukcijsku metodu u proučavanju vremena u kojem je Isus živio, nastojao prevladati tradicionalne crkvene postavke o tome da su Židovi krivi za Isusovu smrt, suočio se sa žestokom kritikom službenog Vatikana i mnogih svojih kolega. No nije se stvar zaustavila samo na kritici. “29. srpnja 1925. godine Sveta Stolica je Wittigov esej stavila na Indeks zabranjenih knjiga, a godinu dana kasnije ekskomunicirala je Wittiga.” (ibid. 55) Premda je odluka o njegovoj ekskomunikaciji bila rezultat papinske i crkvene nepogrešivosti, on je poslije Drugog svjetskog rata rehabilitiran temeljem iste nepogrešivosti koja je papu Pia XII navela da katoličkim teolozima dopusti da se bave i proučavanjem stvarnih povijesnih okolnosti Isusova djelovanja i pogibije što je dotad bila povlastica samo protestantskih teologa – a ne samo proučavanjem tekstova Svetoga pisma. Na istoj liniji nepogrešivosti pape i Crkve 25. ožujka 1928. godine zabranjeno je djelovanje međunarodne organizacije katoličkih svećenika *Amici Israel* koja se zauzimala za izbacivanje optužaba za deicid iz katoličke liturgije. Neovisno o tome – ili baš zbog toga – što je pokret uključivao “tisuće svećenika, stotine biskupa i desetak i više kardinala” (Lysiak 2007:28), njegovo je djelovanje zabranjeno. U dekretu o zabrani djelovanja *Amici Israel* istodobno je osuđen antisemitizam. “To je bila prva crkvena službena osuda antisemitizma, ali paradoksalno ona se pojavila samo u dekretu koji je raspustio organizaciju koja je isto tako nastojala da mu se suprotstavi.” (ibid. 29)

Nestali tekst papine enciklike

Kako taj kontroverzni dekret nije nimalo djelovao na ublažavanje antisemitizma nego se on, osobito nakon Hitlerova dolaska na vlast 1933. godine, sve više širio i poprimao zabrinjavajuće razmjere, papa Pio XI odlučio je poduzeti energičniji korak. Godine 1937. objavio je encikliku *S gorućom brigom* (*Mit brennender Sorge*) u kojoj je jasno osudio rasizam i antisemitizam, ali nije bilo jasne i nedvojbene osude nacizma. Suočen s činjenicom da je i Mussolinijeva vlada 1938. godine objavila da prihvaća načela nacističke rasne politike, papa je u nekoliko navrata otvoreno osudio antisemitizam naglasivši da su svi katolici duhovni semiti. Poznata *Kristalna noć*, nacističko divljanje diljem Njemačke u noći između 9. i 10. studenog 1938. obilježeno razbijanjem izloga židovskih trgovina, spaljivanjem 177 sinagoga, ubojstvom

91 čovjeka i uhićenjem tridesetak tisuća Židova, učvrstila ga je u namjeri da objavi novu encikliku posvećenu tom problemu, *Humani Generis Unitas*. Nacrt teksta te enciklike došao je na papin stol tek nakon što su njegovi autori smislili način kako da zaobiđu propisanu administrativnu proceduru. No Pio XI umro je prije nego što je dospio napraviti konačnu redakciju teksta. “Neposredno nakon što je papa umro, rukopis je nestao.” (Phayer 2001:4) Mnogo godina kasnije pronađen je rukopis neobjavljene enciklike koja je osuđivala kako rasistički motiviran antisemitizam, tako i američki rasizam protiv crnaca.

Papu Pia XI naslijedio je dotadašnji državni tajnik Eugenio Maria Giuseppe Giovanni Pacelli čiji su ured autori nacrtali enciklike morali zaobići kako bi taj nacrt uopće došao do pape. Pacellija – koji je službovao kao nuncij u Njemačkoj i koji se smatrao zaslužnim za potpisivanje konkordata s Njemačkom neposredno nakon Hitlerova dolaska na vlast – mnogi smatraju suodgovornim za neuobičajenu šutnju kojom je inače rječiti i antirasistički raspoloženi papa Pio XI popratio Kristalnu noć u Njemačkoj. Državni tajnik Pacelli savjetovao je oprez. Stoga nije čudno što je rukopis antirasističke enciklike nestao nakon što je Pacelli postao papa Pio XII. Crkva je propustila nedvosmisleno se odrediti prema već jasno vidljivoj sudbini Židova pod nacističkim režimom. Nacisti u Njemačkoj i u nizu kvislinskih država proveli su holokaust, program uništenja europskih Židova, a da se papa Pio XII nije oglasio nijednom enciklikom o tome.

No sama činjenica da je Hitler uspio isposlovati dvotrećinsku većinu glasova ukupnog broja članova Reichstaga za izvanredne diktatorske ovlasti, što je dovelo do situacije u kojoj je provedba njegove genocidne politike postala moguća, uvelike je bila zasluga tadašnjeg državnog tajnika Pacellija. Još dok je bio papinski nuncij u Münchenu u turbulentno vrijeme završetka Prvog svjetskog rata dogodilo se da su predstavnici kratkotrajne ljevičarske revolucionarne vlasti (neuspješno) pokušali rekvirirati njegov luksuzni službeni automobil. To je samo potvrdilo njegova već ranije duboko usađena uvjerenja – koja su još od pape Pia IX bila ozakonjena kao službena crkvena stajališta koja su idući pape samo dodatno elaborirali – o potpunoj neprihvatljivosti bilo kakvog sekularnog, liberalnog i, osobito, ljevičarskog režima. Stoga je Pacelliju i suradnja kršćanske Stranke centra sa socijaldemokratima u posljednjim godinama Vajmarske Njemačke bila neprihvatljiva pa je kancelar Brüninga nagovarao da razvrgne tu koaliciju i uvede u vlast naciste koji se dotad još nisu sasvim razmahali. Kad je, nakon izbora 5. ožujka 1933. koji su potvrdili relativnu parlamentarnu većinu nacista ali ne i njihovu apsolutnu vlast, kancelar Hitler zatražio izglasavanje izvanrednoga stanja, Pacelli je preko biskupa Kaasa, predsjednika tada opozicijske Stranke centra, napravio pritisak da kršćanski zastupnici podrže taj prijedlog. Nakon što je uspješno odrađen taj dio posla, Pacelli je inzistirao da – kao što je Lateranskim sporazumom sa Mussolinijem 1929. godine dogovoreno da protuusluga za pristanak vlade na konkordat s Vatikanom bude ukidanje ka-

Antimodernistička prisega

Ja N. N. čvrsto prihvaćam i primam sve i pojedino, što je nepogrešivo crkveno učiteljstvo definiralo, potvrdilo i izjavilo, posebno pak ona poglavlja nauka, koja se izravno suprotstavljaju zabludama ovoga vremena.⁰¹

Kao prvo naime ispovijedam da se Boga može sigurno spoznati, tako da ga se može i dokazati, kao začetnika i cilj sviju stvari, "po onome što je učinjeno" [Rim 1,20], to jest po vidljivim djelima stvaranja, kao uzrok preko učinka.

Drugo, prihvaćam i odobravam ponajprije čudesu i proroštva kao vanjske dokaze objave, to jest kao najsigurnije znakove da je kršćanska religija božanskog porijekla, te smatram da su oni najprilagođeniji shvaćanju svakog vremena i (svih) ljudi, pa i ovoga vremena.

Treće, isto tako čvrstom vjerom vjerujem da je Crkva, čuvarica i učiteljica objavljene riječi, utemeljena neposredno i izravno po samom pravom i povijesnom Kristu dok je boravio među nama, te daje sagrađena na Petru, prvaku apostolske hijerarhije, i njegovim nasljednicima do vijeka.

Četvrto, iskreno prihvaćam nauk vjere uvijek u istom smislu i u istom značenju do nas posredovan od apostola preko pravovjernih otaca; i zbog toga u potpunosti odbacujem krivovjerno mišljenje o razvitku dogmi, koje (kaže) da su one prelazile iz jednog mišljenja u drugo, drugačije od onoga koji je prije toga imala Crkva; isto tako osuđujem svaku zabludu koja uči da je božanski poklad, predan Kristovoj Zaručnici i koji je ona vjerno čuvala, filozofska misao, ili proizvod ljudske svijesti, koji je polagano izgrađen ljudskim nastojanjima, i koji je kasnije usavršavan neograničenim napretkom.

Peto, najčvršće držim i iskreno ispovijedam, da vjera nije religijski osjećaj koji je proizašao iz krila podsvijesti, pod pritiskom srca i sklonosti moralno oblikovane volje, nego da je ona pravi pristanak razuma istini prihvaćenoj izvana po slušanju, kojom naime vjerujemo da je istinito ono što je kazao, posvjedočio i objavio osobni Bog Stvoritelj i naš Gospodin, zbog autoriteta najistinitoljubivijeg Boga.

Isto tako se s dužnim poštovanjem podlažem i čitavom se dušom priključujem osudama, izjavama i svim propisima koji se nalaze u enciklici "Pascendi" i u dekretu "Lamentabili", posebno onima koje nazivaju povijest dogmi.

Isto tako odbacujem zabludu onih koji tvrde da se vjera koju predlaže Crkva može protiviti povijesti, te da se katoličke dogme, u smislu kako se sada shvaćaju, ne mogu uskladiti s istinitijim izvorima kršćanske religije.

Isto tako osuđujem i odbacujem mišljenje onih koji kažu da obrazovaniji čovjek-kršćanin ima dvostruku osobnost, jednu vjernika, drugu povjesničara; kao da se povjesničar smije držati onoga što proturječi vjeri vjernika, ili da (može) postavljati pretpostavke iz kojih slijedi, da su dogme krive ili sumnjive, samo ako ih izravno ne niječe.

Također odbacujem onu metodu prosuđivanja i tumačenja Svetoga pisma, koja se, zanemarujući crkvenu predaju, analogiju vjere i odredbe Apostolske stolice, priklanja racionalističkim razmišljanjima, a kritiku teksta prihvaća, manje dozvoljeno a više lakoumno, kao jedino i najviše pravilo.

Osim toga odbacujem mišljenje onih koji drže da učitelj koji predaje neki povijesni teološki predmet, ili koji piše o tim stvarima, mora najprije odložiti mišljenje koje je imao prije toga, bilo o nadnaravnom podrijetlu katoličke predaje, bilo o obećanoj božanskoj pomoći za vječno održavanje svake objavljene istine; zatim da djela pojedinih otaca treba tumačiti samo prema načelima znanosti, isključujući bilo kakav sveti autoritet, i s onom slobodom prosuđivanja, kojom se običavaju istraživati i drugi svjetski dokumenti.

Konačno, izjavljujem da sam u svemu najudaljeniji od zabluda koju drže modernisti, da u svetoj predaji nema ničeg božanskog, ili što je mnogo gore, oni to dozvoljavaju u panteističkom smislu, tako da ne preostaje ništa osim gole i jednostavne činjenice, koja je jednaka općim povijesnim činjenicama; to jest, da su ljudi svojom marljivošću, spretnošću i sposobnošću nastavili kroz sljedeće naraštaje nauku koju su započeli Krist i njegovi apostoli.

Zbog toga čvrsto zadržavam vjeru otaca i zadržat ću ju do posljednjeg daha života, o sigurnom daru istine, koji jest, koji je bio i koji će uvijek biti, kod "biskupa apostolskih nasljednika"; ne kako bi se držalo ono što bi se moglo činiti boljim i prikladnijim, prema duhu vremena svakog pojedinca, nego kako se "nikada ne bi drugačije vjerovalo, nikada drugačije" shvaćala apsolutna i nepromjenjiva istina, koju su apostoli propovijedali od početka.

Prisežem, da ću sve to vjerno, potpuno i iskreno obdržavati i nepovredivo čuvati, i da nikada od toga neću odstupati niti u naučavanju niti bilo kojim riječima ili pisanim djelima. Na to prisežem, na to se zaklinjem, tako mi pomogao Bog i ovo sveto Božje Evanđelje.

⁰¹ Tekst preuzimamo s portala www.katolik.hr, iz članka – Dario C. i Viktor Verić: *Modernizam i pape: Antimodernistička prisega iz 1907. godine*, URL: <http://www.katolik.hr/nekatolicke skupine/mnu/pseu-dokatolicizamnu/modernizam-i-pape-antimodernistika-prisega-iz-1907-godine/>.

Papa Pio X. je 1. rujna 1910. godine propisao da cjelokupno svećenstvo, redovničke poglavarice i profesori u sjemeništimu moraju položiti *Antimodernističku prisegu*. Svrha je bila spriječiti prodor protestantskih pristupa proučavanju povijesnog konteksta zbivanja opisanih u *Novom zavjetu*, ali i zabraniti katolicima da prihvaćaju moderne svjetonazore zasnovane na teoriji evolucije, liberalizmu, socijalizmu i, općenito, na zasadama prosvjetiteljstva, racionalizma i materijalizma. Povjesničarima katoličke provenijencije tim je dokumentom faktički propisano da spoznaju do kojih mogu doći moraju biti u skladu s crkvenim dogmama. Tu su prisegu sve do 1967. godine polagali dakoni prije svećeničkog ređenja. Posljednjih nekoliko godina, osobito u pontifikatu pape Benedikta XVI., osnažuju unutar Crkve shvaćanja da je potrebno vratiti se s puta koji je zacrtao Drugi vatikanski koncil na smjer koji je najpregnantnije izražen u toj prisezi i prethodnim antimodernističkim enciklikama pape Pia IX, Lava XIII. i Pia X.

toličkih političkih skupina – Stranka centra donese odluku o samoraspuštanju. Kad je i to učinjeno, više nije bilo prepreka za potpisivanje konkordata između Hitlerove Njemačke i Vatikana. Bio je to prvi međunarodni ugovor koji je sklopila Njemačka pod Hitlerovim vodstvom. Zadovoljan, Hitler je stranačkom članstvu objasnio da činjenica “da je Vatikan zaključio sporazum s novom Njemačkom znači da je Katolička crkva priznala nacionalsocijalističku državu”, a svojim ministrima je naglasio da je stvorena sfera povjerenja “koja će biti osobito važna u urgentnoj borbi protiv međunarodnog židovstva”. (Cornwell 2008:130) Pacelli je u službenom Vatikanskom glasilu odgovorio da je sporazum zasnovan na crkvenom kanonskom pravu i da njegovo potpisivanje, zapravo, predstavlja ne samo njemačko “službeno priznanje zakonodavstva Crkve nego isto tako i usvajanje mnogih odredaba tog zakonodavstva i zaštitu cjelokupnog crkvenog zakonodavstva”. (ibid. 131)

Nakon diplomatskog uspjeha bilo je potrebno još samo pacificirati njemačke biskupe od kojih su neki naciste tretirali kao heretike i bezbožnike zbog terorizma i divljaštva kojim su ovi odgovarali na svaki znak neprihvatanja svoje politike. Vatikanska hijerarhija uvjerala je biskupe da je taj konkordat, unatoč svakodnevnom smanjivanju slobode crkvenog djelovanja, u interesu crkve. Viši cilj u ime kojega je bilo potrebno otrpjeti nacistički teror bio je Hitlerov križarski rat protiv boljševizma. Njemački izaslanik prenio je stajalište Vatikana formirano odmah poslije prve sjednice nove Hitlerove vlade, prema kojemu je iznimno pohvalno ono što kancelar i njegova vlada poduzimaju protiv komunizma. (ibid. 134) Na sam dan pada Mussolinija, kad je već bilo izvjesno da će Treći Reich izgubiti rat, visoki predstavnik Vatikana polagao je nade u Hitlera kao posljednju uzdanicu protiv najezde komunizma. Državni tajnik Maglione izjavio je da “sudbina Europe zavisi o pobjedonosnom otporu Njemačke na ruskoj fronti. Njemačka armija je jedini mogući bedem protiv boljševizma. Ako se taj bedem slomi, bit će gotovo s europskom kulturom.” (Friedlander 2008:566) Takvo stajalište identično je programskim odrednicama iznesenim u dokumentu Instituta za međunarodne odnose pri njemačkom Ministarstvu vanjskih poslova, koje je 1942. godine potpisao sam ministar Ribbentrop: “Danas ne može biti dvojbe o tome da postoji unutrašnja veza između zajedničke fronte naroda Europe protiv Židova i spontanog drugarstva po oružju gotovo cijelog kontinenta u borbi protiv boljševizma.” (Weinreich 1999:135) Doista, razlozi i opravdanja za šutnju u vezi s holokaustom bili su neosporivi. Cilj – Europa bez boljševizma i, kako se nadao Vatikan, katolička – opravdavao je sve žrtve nacizma, osobito ako one nisu spadale u izravnu nadležnost Katoličke crkve. Pio XII ostao je dosljedan u poštivanju svojih prioriteta koji su logikom funkcioniranja crkve kao apsolutne monarhije postali i njezini prioriteti. Nedugo nakon što su okupirali Italiju, Nijemci su odlučili ubrzano provesti ono čemu su se mnogi u talijanskoj vojsci i diplomaciji sve vrijeme suprotstavljali ponekad izravno sabotirajući Mussolinijeve zapovijedi. Odlučili su deportirati rimske Židove. Pio XII ni-

je se oglasio ni u tom slučaju na zadovoljstvo službenog Berlina. Ambasador Ernst von Weizsäcker izvjestio je da papa “sebi nije dopustio da bude naveden na demonstrativni komentar protiv deportacije Židova Rima”. (Friedlander 2008:564) Ali nekoliko dana poslije toga, u trenutku kad je stigla vijest da je vlak s rimskim Židovima na svom putu prema Auschwitzu stigao u Beč, papa je američkom izaslaniku, ne spomenuvši strašne događaje od prije nekoliko dana, iskazao bojazan zbog djelovanja manjih komunističkih skupina u blizini Vatikana i sigurnosnog rizika povezanog s tim. A kasnije, kad su saveznici oslobodili Rim, Pio XII je zamolio da savezničke postrojbe koje će osiguravati Vatikan ne budu sastavljene od crnaca. Očito je papa samo sebe i sebi slične smatrao bičima stvorenim na sliku i priliku božju.

Zakašnjeli i nakratko probuđeni entuzijazam, s kojim su 1937. godine biskupi i svećenici diljem Njemačke s oltara čitali encikliku *Mit brennender Sorge*, iz Vatikana više nije dobivao nikakav poticaj nakon što je Pacelli postao papa. Sustavno onemogućavanje održavanja različitih tradicionalnih aktivnosti katoličke crkve, koje su nacisti smatrali političkim djelovanjem, ni papu Pia XI ni njegovog državnog tajnika Pacellija nije potaknulo na energičniju reakciju. Čak ni krajnje agresivan nastup nacista prema poljskom svećenstvu nakon okupacije Poljske 1939. godine nije naveo Pia XII da se – u skladu s poslanjem Crkve i odredbama ugovora o konkordatu s Poljskom, koji je postojao prije onoga s Njemačkom, i s činjenicom da je Vatikan priznavao izbjegličku poljsku vladu – oglasi nedvosmislenom javnom osuđom takvih postupaka. “Oko 2600, ili 20 posto svih poljskih svećenika umrlo je u rukama nacista; znatno veći postotak je onih koji su bili zatvarani.” (Phayer 2001: 22).

Slučaj Jedwabne

No i sama poljska crkva je pitanje tretmana svojih službenika stavila u drugi plan u odnosu na apsolutni prioritet, židovsko pitanje. U jednom crkvenom dokumentu upućenom izbjegličkoj poljskoj vladi, napisanom nepune dvije godine nakon što su Njemačka i SSSR okupirali Poljsku i u trenutcima kad Nijemci upravo na poljskom tlu počinju s ostvarivanjem planova o konačnom rješenju, istaknuto je da je “potreba za rješavanjem židovskog pitanja urgentna”. (Friedlander 2007: 184) Pripadnici poljskog pokreta otpora iz redova Katoličke crkve smatrali su svojom obavezom naglasiti neka važna dostignuća njemačkih okupatora, koja se tiču budućnosti poljskog naroda i koja predstavljaju obvezu za buduću vlast u slobodnoj Poljskoj. “Što se tiče židovskog pitanja, može se vidjeti kao jedinstveno udjeljivanje božanske milosti to da su Nijemci već napravili dobar početak potpuno nevezano sa svim lošim što su oni već učinili i još čine našoj zemlji. Oni su pokazali da je oslobođenje poljskog društva od židovske kuge moguće. Oni su za nas utrljali put koji moramo slijediti: s manje okrutnosti, zasigurno, no bez popuštanja, dosljedno. Očito, moguće je vidjeti božju ruku u tome što su dopri-

nos rješavanju tog urgentnog pitanja napravili okupatori.” (ibid. 185) Taj crkveni dokument napisan je nedugo nakon masakra koji su mještani gradića Jedwabne – samoinicijativno, bez sudjelovanja njemačkih okupacijskih snaga – počinili nad svojim židovskim sumještanima poubijavši ih sve, od najnemoćnijeg starca do tek rođenih beba. “Te su grupe naoružanih seljaka trčale naokolo i lovile Židove, koji su pokušavali pobjeći, i vraćali ih natrag u grad. Prvo su ih klali na neopisiv način, brutalno, nekoliko sati, na mehanički način, da bi konačno, ostatak satjerali u štagalj i zapalili ih.” (Banac, Gross 2003:88) Mjesto je do početka njemačke okupacije bilo u sovjetskoj okupacijskoj zoni. Prije nego su bili masakrirani Židovi su morali srušiti Lenjinov spomenik koji su sovjeti ondje podigli. Pokušavajući objasniti što se i zašto dogodilo u tom poljskom gradiću jedan povjesničar je zaključio da su ti ljudi, odgajani u katoličkom duhu i neprestano podsjećani na davne ali neoprostive židovske grijeh, “slijedeći antisemitsku interpretaciju kršćanstva ne samo znali kako djelovati, nego su isto tako bili potpuno uvjereni da je njihovo ponašanje bilo opravdano.” (Przemysław Czapliński, navedeno prema Gross, Grudzińska Gross 2012:110) Očito je da su se u nekim bitnim pitanjima podudarali interesi njemačkih okupatora i predodžbe poljskog katoličkog puka o tome kako bi trebalo biti uređeno njihovo društvo. Isto je tako očito da papa Pio XII ni izdaleka nije bio jedini u crkvenim redovima koji je smatrao da je u interesu višega cilja oportuno odsutjeti stradavanja poljskih svećenika i poljskih katolika kojih je u njemačkim logorima na početku rata bilo više nego Židova. U kontekstu spoznaja o raširenom antijudaizmu unutar Katoličke crkve, povezanog s ambicijama Vatikana da se prošire područja pod izričitom katoličkom vjerskom jurisdikcijom, uopće nije čudno što je papa Pio XII izbjegao javno se odrediti prema sudbini Židova kad su ih u Njemačkoj i u svim zemljama pod njemačkom otvorenom ili prikrivenom okupacijom počeli masovno uništavati u sklopu provedbe plana o konačnom rješenju. Takav pristup vrha katoličke hijerarhije i dobrog dijela svećenstva očito je bio utemeljen na očekivanjima da će Nijemci pripremiti teren za stvaranje budućih čistih katoličkih država.

Autor knjige o njemačkoj pričuvnoj policijskoj postrojbi Bataljun 101, čijih osamstotinjak pripadnika je vlastoručno poubijalo 38 000 muškaraca, žena i djece i sudjelovalo u deportacijama daljnjih 45 200 nedužnih ljudi koji su završili u plinskim komorama, pokušao je objasniti kako to da su inače obični ljudi, činovnici, prodavači, zanatlije i vozači, postali masovni ubojice Židova. Detaljno analiziravši opsežne zapisnike iz istrage provedene početkom šezdesetih godina, došao je do zaključka da eventualni strah od odmazde zbog odbijanja da se izvrši zapovijed nije mogao biti presudan kriterij. Kad im je zapovjednik – koji je očito imao strahovite moralne dvojbe u vezi sa zapovijedima s više razine koje je bio dužan izvršiti – prije prve specijalne zadatke dao mogućnost da odbiju sudjelovati u pokolju žena i djece (jer je muškarce taj put trebalo odvesti na prisilni rad), tek je nekoliko pripadnika postrojbe iskoristilo tu mogućnost. I nakon

što je postalo jasno da se ne primjenjuju nikakve službene sankcije protiv onih koji su odbili postati ubojice, do kraja rata samo je dvadesetak posto ukupnog broja pripadnika postrojbe apstiniralo od izravnog sudjelovanja u izvršavanju užasnih zadataka. Ostali su postali masovni ubojice. “Glavni problem je objasniti zašto su obični ljudi – oblikovani u kulturi koja je imala svoje posebnosti ali je ipak bila unutar glavne struje zapadnih, kršćanskih i prosvjetiteljskih tradicija – svjesno izveli najgori genocid u ljudskoj povijesti.” (Browning 2001:222) S obzirom na ponašanje i antijudaistička stajališta istaknutih kršćanskih teologa, protestantskih i katoličkih, na jasnu političku podršku crkvenih krugova Hitleru i na zasluge Pacellija u dovođenju Hitlera na vlast i za sklapanje konkordata s njegovom vlašću te s obzirom na potpunu šutnju vrha crkvene hijerarhije o holokaustu možda i nije čudno da se nitko od ispitanih policajaca – ni oni koji su ubijali kao ni oni koji su im samo pomagali u tome – nije pozvao na religijska uvjerenja kao razlog za odbijanje zapovijedi ili barem kao na mogući uzrok nelagode prilikom susreta sa Židovima koje su od ranije poznavali, a sad su ih morali ubiti. (Treba naglasiti da su policajci od medicinskog osoblja i od pripadnika SS-a prekaljenih u Ukrajini i drugim zapadnim dijelovima SSSR-a dobili precizne upute kako što učinkovitije ubijati: nisu pucali iz streljačkoga stroja nego pojedinačno, svaki je policajac svakoj svojoj žrtvi, polegnutoj potrbuške na tlo, pucao u potiljak.) Neki su izjavili da su imali svoja unosna građanska zanimanja pa im nije bilo stalo do karijere u policiji, što implicira da su barem neki ubojice to svjesno postali zato jer su smatrali da im je to jamstvo uspjeha u policiji. Dobar dio njih izjavio je da nisu bili svjesni što čine u vrijeme kad su provodili masakre i da su tek kasnije počeli razmišljati o tome.

Pokušavajući objasniti preobražaj običnih ljudi u masovne ubojice Browning uzroke za to ne vidi u njihovoj većoj podložnosti bilo kršćanskim, bilo prosvjetiteljskim tradicijama. Ove druge podrazumijevaju liberalizam, individualizam, ateizam, socijalizam i političku ravnopravnost muškaraca i žena, a prava liberalna uvjerenja kao i ona socijalistička isključivala su antisemitizam. Isto tako nije posegnuo za općepoznatim psihosociološkim teorijama kakve su ponudili Reich, Fromm, Marcuse i Theweleit. On se oslanja na eksperimentalnu psihologiju. Poznati su eksperimenti u kojima voditelj eksperimenta upoznaje ispitanike s njihovom zadaćom da, u interesu razvoja znanosti, druge ispitanike podvrgavaju sve snažnijim strujnim udarima pa i pod cijenu da ovi drugi zbog toga proživljavaju ozbiljne neugode. Ovi drugi bili su tako instruirani da uvjerljivo glume sve veću patnju zbog navodne izloženosti tim udarima. Pokazalo se da je većina ispitanika iz prve grupe, dakle onih koji postupno pojačavaju struju, spremna slijediti naredbe voditelja da pojačavaju struju i kad su se oni navodno izloženi udarima već previjali od nepodnošljivih bolova. Autoritet znanosti i status voditelja projekta bili su dovoljni za to da obični ljudi pristanu nanositi patnju drugim ljudima koji im nisu ništa skrivili. U slučaju pripadnika Bataljuna 101 taj autoritet bilo je više zapovje-

dništvo koje je od njih tražilo da budu ubojice. Može biti da je legitimacijski okvir za prihvaćanje tih zapovijedi podrazumijevao da to više zapovjedništvo djeluje u ime države, naroda, Führera, u ime organizacije u koju se svaki od njih uklapa i koja daje neki smisao svemu što se od njih traži na naprave ma koliko strahno i nezamislivo bilo to što se traži.

U kontekstu ove rasprave opravdano je postaviti pitanje da li bi otpor provedbi genocida bio jači i djelotvorniji da su poruke koje su milijuni običnih ljudi dobivali s mnogih tisuća oltara i u okvirima bezbrojnih sati vjeronauka bile jednoznačno protiv svakog ubojstva, protiv mržnje, protiv isključivanja bilo koje osobe iz društva temeljem njezine vjerske, rasne, nacionalne i političke pripadnosti? Ako se pristanak prosječnih ljudi iz susjedstva da postanu masovni ubojice doista odvijao po obrascu povinoviranja autoritetu u opisanom psihološkom eksperimentu, kako to da gotovo nitko od njih nije odbio sudjelovati u ubojstvima pozivajući se na autoritet crkve kojoj pripada i na vrijednosti koje je kao vjernik dužan poštovati? Za mnoge od njih bilo je samorazumljivo da ih crkva ne bi osudila zbog sudjelovanja u kažnjavanju mrskih Židova, krivaca za smrt Sina Božjeg.

Autoritet znanosti

Kad je u pitanju nastanak nacizma u Njemačkoj, nedvojbeno je da su početnu kadrovsku bazu i udarnu snagu nacističke stranke u vrijeme njezina uspona činili višestruko nezadovoljni pripadnici desničarski motiviranih kontrarevolucionarnih skupina bivših vojnika iz Prvog svjetskog rata. Njihova unisona mržnja prema komunizmu i liberalnoj demokraciji kao i opsjednutost predodžbama o demonskoj snazi slobodnih i seksualno samosvjesnih žena, žena ravnopravnih s muškarcima, činila ih je bliskima stajalištima kršćanskih crkava, pa tako i Katoličke crkve. A njihova potreba da pronađu krivce za poraz Njemačke u Prvom svjetskom ratu i za ekonomsku kataklizmu poslije 1929. godine mogla je biti uslišena odgovorima koji su stoljećima ukazivali na krivce za patnje Božjega Sina i za neprilike svih njegovih sljedbenika. Razumno je pretpostaviti da tisuće svećenika ne bi ni osnivalo organizaciju *Amici Israel* da nisu bili svjesni anti-judaizma imanentnog Katoličkoj crkvi. Jednako je tako razumno pretpostaviti da bi utjecaj Katoličke crkve u pokušajima onemogućavanja nesnošljivosti prema Židovima – oko čega se uzaludno trudio papa Pio XI, uzaludno jer nije dopuštao da se problematizira sadržaj katoličke liturgije i tisućljetne predaje – bio veći da su poruke bile konstantne, nedvojbene i dosljedne. A sasvim je sigurno da je izostanak bilo kakve javne inicijative Svete Stolicе u vezi s najstrašnijim genocidom na europskom tlu koji se događao pred očima svećenika i papinskih nuncija znatno smanjio izgleda da se vojnici primoravani na izvršavanje zločina pozovu i oslone na njezin autoritet i odbiju pretvarati se u zločince. Kakva je, primjerice, u takvim okolnostima mogla biti uloga kapelana, protestantskih i katoličkih, koji su službovali u po-

strojbama Wehrmachta? “Zapravo, institucija kapelana je isto tako apsorbirala pa su čak i kapelani koji su bili izmučeni masovnim ubijanjem o kojem su eufemistički govorili kao o ‘posebnoj prirodi ovoga rata’ završili pružajući - zapravo, utjelovljujući - kršćansku potvrdu njemačkog rata istrebljenja.” (Bergen 2015:154) Ako je zadaća tisuća njemačkih vojnika bilo neprestano ubijanje Židova, a zadaća kapelana da te vojnike psihički osnaže kako bi što duže mogli obavljati svoj krvavi posao, koja je bila viša svrha u ime koje su ti kapelani vršili svoju službu?

Kad već govorimo o autoritetima koji su, uz više zapovjedništvo i crkvene dušobrižnike, mogli utjecati na odluke običnih ljudi određenih da budu egzekutori milijuna židovskih žrtava diljem Trećega Reicha, potrebno je spomenuti i profesore, znanstvenike, fizičare, biologe, antropologe, liječnike i inženjere. Kako je to pokazala opsežna studija *Hitler's Professors* (Hitlerovi profesori), nacisti nisu imali problema ni s mobilizacijom pripadnika nacionalne intelektualne elite na zadacima promicanja svetog cilja uništenja Židova. Brojni instituti bavili su se isključivo pitanjem oslobađanja Europe od židovstva, a učestale nacionalne i međunarodne konferencije o tom pitanju pružile su mogućnost brojnim znanstvenicima da razmijene iskustva u spoznavanju tog ključnog znanstvenog problema i da izvijeste o uspjesima u njegovu rješavanju. “Nisu samo drugorazredni pisci ili lažni naučenjaci sudjelovali u vođenju rata protiv Židova. Nacisti su krenuli s relativno malim brojem autsajdera, ali im se uskoro pridružio ogroman broj ljudi s regularnim akademskim položajima, neki od njih znanstvenici na glasu. Kako je vrijeme prolazilo, masa sveučilišnih nastavnika, znanstvene periodike i izdavačkih kuća bila je potpuno nacistificirana.” (Weinreich 1999:240) Dakle, malim ljudima je ponuđen doista impresivan izbor mogućih autoriteta koji su unisono ukazivali na opravdanost, moralnu prihvatljivost i neizbježnost urgentnog rješavanja židovskog pitanja. S radija i iz prikladnih brošura koje su pripremali Joseph Goebbels, Heinrich Himmler i SS, s oltara i s katedri, iz novina i vjerskih publikacija ti su ih autoriteti uvjeravali da je njihova sveta dužnost služiti naciji i Führeru izvršavanjem svakog povjerenog im zadatka. To nesalomljivo jedinstvo elite i naroda mnogi su smatrali jamstvom da će svi problemi biti uspješno riješeni, a rješavanjem židovskog problema mnogi od tih intelektualaca i propovjednika zdušno su se bavili i onda kad je već postalo jasno da Treći Reich neće moći uspješno riješiti ni problem svog opstanka.

Možda bi javna crkvena osuda antižidovskog zakonodavstva, masovnih progona i napokon totalnog istrebljenja Židova doista rezultirala pojačanjem nacističke represije prema predstavnicima Crkve a da se pritom položaj Židova ne bi ni najmanje poboljšao. Možda bi u neobuzdanom mahnitanju zla i ozračju straha bilo iluzorno očekivati da će objave s oltara ili papine enciklike utjecati na nacističke moćnike ikako drukčije nego kao okidači za daljnje još žešće iskazivanje sadizma i prema onima koji nisu bili predestinirani kao njihove primarne žrtve. Možda bi ja-

Bez potpisa – HDA,
fond Agencije za
fotodokumentaciju,
signatura Z-1747

sna javna crkvena osuda nacizma rezultirala time da bi bila onemogućena i karitativna djelatnost kojom su neki svećenici i katolički aktivisti te pojedini nunciji kao i sam Vatikan pomagali pojedinim Židovima i spašavali ih od plinskih komora. Možda bi se ta očita nesposobnost Crkve da se u teškim vremenima ponaša u skladu s poslanjima i vrlinama koje sama sebi pripisuje mogla objasniti kao slučajna slabost njezina tadašnjeg (nepogrešivog) vodstva da nije bilo neke čudovišne dosljednosti u spremnosti na potpuno prešućivanje najgoreg zločina u povijesti Europe samo zato da bi se održao konkordat s režimom koji je te zločine počinio i da bi se povećali izgledi za širenje utjecaja Katoličke crkve u zemljama koje je taj režim okupirao. “Sveopća šutnja katoličkog klera o stradanjima židovske nacije nije proizlazila iz zaborava ili pogrešaka pojedinih pripadnika klera, od kojih su se neki ponašali različito. To je bilo svjesno stajalište, namjerno učinjen izbor zasnovan na dobro strukturiranom pogledu na svijet.” (Gross, Grudzinska Gross 2012:114) Tome bismo mogli dodati mišljenje da je zbog visokog stupnja podudaranja kršćanski strukturiranog pogleda na svijet – kako protestantskog,

tako i katoličkog – i nacističkog viđenja svijeta bez Židova mnogim kršćanima bilo nejasno tko je, zapravo, pravi autoritet i vođa kojega treba slijediti. Zbog toga kad tragama za odgovorom na pitanja o tome zašto su Pio XII i Crkva ustrajno šutjeli o nacističkom istrebljenju Židova, ne treba odbaciti ni Ericksenovu hipotezu: “Strah da bi mnogi mogli izabrati Hitlera prije nego papu teško da je bio najnevažniji razlog za to da on ostane tih.” (Ericksen 2015:137)

Odnos Vatikana prema Slovačkoj i NDH

Nakon što je izravnim miješanjem u njemački politički život uvelike pridonijela učvršćivanju zločinačke nacističke vlasti Katolička crkva nije imala učinkovite instrumente za djelovanje u Hitlerovoj Njemačkoj, ali je možda mogla više učiniti u malim katoličkim zemljama koje su se našle u orbiti Trećega Reicha. No i tu nije bilo vidljivijih uspjeha. Slovačka kvislinška vlada, na čijem čelu je bio katolički biskup Josef Tiso, u ožujku 1942. godi-

ne donijela je plan o deportaciji 80 000 Židova u Njemačku, što je za njih značilo sigurnu smrt. Vatikan je prosvjedovao diplomatskim kanalima i isposlovao ublažavanje navedenoga plana, ali su do kraja rata gotovo svi slovački Židovi bili poubijani. Tiso je, opravdavajući svoju politiku, jednom zgodom izjavio da je “bilo kršćansko djelo prognati Židove jer je to bilo za dobro slovačke nacije da se oslobodi njihova štetočinstva”. (Laqueur, Tydig Baumel 2001: 598) Bio je degradiran, papa mu je oduzeo titulu biskupa. Takav grijeh nije podrazumijevao ekskomunikaciju jer Tiso, valjda, nije doveo u pitanje tadašnju liturgiju ni ostala crkvena učenja. A što se tiče političkih ciljeva Vatikana i pape Pia XII, Tiso je, očito, zasluživao više pohvala nego pokuda. Svjetovni sud ga je poslije rata osudio na smrt.

I prema zbivanjima u ratnoj Hrvatskoj, gdje su vlast obnašali ustaše, Vatikan je u većoj mjeri inzistirao na diplomatskim finesama negoli na jasnoj ocjeni režima o čijem je djelovanju bio dobro obaviješten. Izostalo je diplomatsko priznanje Nezavisne Države Hrvatske kao što je izostalo nedvosmisleno javno određene prema politici ustaške vlasti. “Zločinački ustaški ekscesi protiv Židova i njihova jednako ubilačka *vendetta* protiv pravoslavnog seljaštva nisu bili osuđeni nijednom posebnom papinskom izjavom i ostali su kao trajno naslijeđe.” (ibid. 113) Jedan od autora koji su prema politici pape Pia XII znatno kritičniji nego autori članaka u *Enciklopediji holokausta* konstatirao je da je poglavar Katoličke crkve želio da NDH bude katolička država pa “nije osudio katoličke fašiste u Hrvatskoj kad su počinili genocid protiv pravoslavnih kršćana. Vatikansko tajništvo je zapravo tretiralo ustaške ubojice kao djecu koja ‘prave pogreške’ i koja bi se trebala naučiti ponašati ako žele da papa prizna njihovu državu”. (Phayer 2001:57)

Zapravo, razloge za nepriznavanje NDH, odnosno za izbjegavanje uspostave diplomatskih odnosa između Vatikana i NDH, treba vidjeti u tradiciji prema kojoj Vatikan ne priznaje neku novu državnu tvorevinu “dok njezin opstanak ne bude sankcioniran na konferenciji mira”. (Veraja 2014:161) Prema dosad dostupnim dokumentima ne može se zaključiti da je Pio XII mislio da vlast u NDH nije dovoljno katolička. Objašnjavajući razloge za izostanak diplomatskog priznanja NDH od strane Vatikana državni tajnik Maglione se pozvao na međunarodno pravo i na to da “države koje su nastale u tijeku i kao posljedica nekog rata Sveta Stolica ne običava priznavati u tijeku istoga rata, već samo kada su nove države, po završetku neprijateljstava, od mirovnih sporazuma ili od međunarodnih tijela eventualno postojećih i nadležnih formalno priznate”. (Krišto II 1998:73) U istom dopisu naglašava se da Sveta Stolica ne ignorira “zasluge hrvatskoga naroda za zaštitu katoličke vjere” koje su stečene “od tako vjernih i pobožnih sinova”. Službeni se Vatikan distancirao od svojih vjernih i pobožnih sinova istodobno ih potičući da nastave s ostvarivanjem svoje povijesne misije. Ako ti pobožni sinovi u obrani i širenju katoličke vjere naprave nešto na svoju ruku, Vatikan za to neće osjećati ni onoliku dozu odgovornosti koju je iskazao de-

gradirajući biskupa Tisu jer, eto, tu Hrvatsku – za razliku od Slovačke – nije ni priznao pa je, prema tome, jasno da tu ni o kakvoj odgovornosti Svete Stolice ne može biti riječi.

Dokument iz 1864.

Crkveni čelnici rezoniraju u okvirima svojih milenijskih perspektiva i projekcija. Ako je Katolička crkva progutala gorku pilulu Vestfalskoga mira 1648. godine pokleknuvši nakon tridesetogodišnjeg rata protiv protestantskih heretika i suglasivši se s načelom *cuius regio, illius religio*, to nipošto nije značilo da je spremna samo svjetovnim silama dopustiti da određuju tko će gdje vladati. Katoličkoj crkvi je stalo do toga da u što više regija državnu vlast obnašaju katolici kako bi vladajući njima vladala i njihovim državama. U tome se ambicije Katoličke crkve ne razlikuju od ambicija drugih crkava. Svaka od njih nastoji da, gdje god da se za to pruži prilika, u određenoj državi bude jedina ili barem dominantna crkva, a ne tek jedna od mnogih između kojih se građani mogu slobodno opredjeljivati. Katolička crkva prednjači u nepopustljivom inzistiranju na obnovi svojega srednjovjekovnog prava da bude iznad svjetovnih vlasti, da određuje kakve svjetovne vlasti trebaju biti. Do Drugog vatikanskog koncila nije bilo ni najmanjeg znaka odstupanja od ijedne od zapovijedi koje je papa Pio IX nanizao u dokumentu *Quanta cura; Sylabus* iz 1864. godine. A ondje stoji da među tvrdnje, koje svojim autoritetom papa “odbacuje, zabranjuje i osuđuje, te želi i zapovijeda da ih svi sinovi Katoličke crkve u potpunosti smatraju za zabranjene i osuđene”, svakako treba uvrstiti i ove:

Svaki čovjek ima slobodu prihvatiti i ispovijedati religiju, za koju, vođen svjetlom razuma, bude smatrao da je istinita. Ljudi u obdržavanju bilo koje religije mogu pronaći put vječnog spasenja i postići vječno spasenje.

Na tom popisu apsolutno neprihvatljivih zabluda stoji i ova:

Crkva nema ovlasti dogmatski definirati da je religija Katoličke crkve jedina prava religija.

Sasvim otvorene pretenzije na ono što moderne države smatraju svojim ekskluzivnim pravom, monopol upotrebe sile radi provođenja zakona, papa Pio IX iskazao je proglašivši neoprostivim grijehom shvaćanje da Crkva ne smije koristiti silu. Ozbiljni grijeh čini onaj koji pomisli da

Crkva nema ovlasti nanositi silu, niti ima ikakvu izravnu ili neizravnu vremenitu vlast.

Na liniji potpune negacije svih dostignuća moderne društvene filozofije i političke teorije i prakse građanskih društava Pio IX svim katolicima zabranjuje da misle da:

Kod sukoba zakona obiju vlasti, jača je građanska vlast.

Laička vlast ima pravo raskinuti, tumačiti i učiniti nevaljalima svečane ugovore (koje narod zove 'konkordati') sklopljene sa Svetom stolicom o korištenju prava koja spadaju na crkveni imunitet, bez njezinog pristanka pa i uz njezino protivljenje.

Crkvu treba odvojiti od države i državu od Crkve.

Osobito važnim papa je smatrao zablude koje se odnose na liberalizam pa je kao krajnje bogohulno istaknuo mišljenje da:

U ovo naše vrijeme nije više korisno katoličku religiju smatrati za jedinu državnu religiju, isključujući sve ostale religije. (Crkveni dokumenti)

Dakle, Crkva uči da ljudi nemaju slobodu izbora i propovijedanja bilo koje religije jer je religija Katoličke crkve jedina religija. Svjetovna, građanska državna vlast mora se pokoravati religijskoj vlasti, odnosno Katoličkoj crkvi koja mora biti priznata kao jedina državna religija koja isključuje sve druge religije. Svjetovna vlast nema pravo raskinuti konkordat s Vatikanom ako se ovaj tome protivi. Država ne smije biti odvojena od crkve. Politika Vatikana vođena je tim načelima koja svjetovnu vlast priznaju jedino ako je ona u funkciji ostvarivanja interesa Katoličke crkve. Zbog toga je Piu XII bilo važno da je vlast u novoosnovanoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj katolička. Ako je vlast katolička, onda joj je zadaća učiniti katoličku religiju jedinom državnim religijom. U svjetlu ovih činjenica o političko-ideološkim imperativima kojima se rukovodi crkvena hijerarhija jasno je da masovno pokatoličavanje pravoslavnog stanovništva koje je nasilno provodila vlast NDH nije bilo u suprotnosti s interesima Katoličke crkve. Utoliko mi se neuvjerljivom čini, primjerice, ocjena da je crkva u NDH pokazala "pokoju naivnost u odnosu s političarima i u vođenju politike". (Krišto I 1998:367) Rekao bih da je vjerojatnije da se tu radilo o prešutnoj spremnosti Vatikana da tolerira i ustaške metode u postizanju dalekosežnih ciljeva Katoličke crkve. Naravno da se ne može govoriti ni o kakvoj faktičnoj neutralnosti Katoličke crkve prema zbivanjima u NDH. Da se politika Vatikana prema NDH svodila samo na diplomatsku neutralnost uz izbjegavanje javne osude genocidne politike ustaške vlasti, već to bi značilo prešutnu podršku tom režimu. A ta politika ni iz daleka nije bila neutralna.

Srbija i politika Srpske pravoslavne crkve

Isti autor, koji dopušta da je dobro organizirana i vjekovima razvijana vatikanska diplomacija baš u odnosu prema NDH bila naivna, objašnjava da je *žestoka vjerska netolerancija* kojom je odisao sav katolički vjerski tisak jednodušno podržavajući NDH i njezinog poglavnika bila reakcija na obespravljenost katolika u kraljevskoj Jugoslaviji. S pravom on kritički konstatira da su "pra-

voslavni biskupi smatrali posve normalnim da u višereligijskoj državi njihova crkva bude državna, što znači povlaštena". (ibid. 30). No on ni na koji način ne problematizira činjenicu da su Vatikan i Kraljevina Srbija 1914. godine sklopili ugovor o konkordatu koji je Srbija i ratificirala, a Vatikan zbog izbijanja rata nije. Jasno je da je Srbija pokušavala pronaći način da izbjegne daljnju primjenu odluka Berlinskog kongresa koje su određivale patronat Austro-Ugarske nad kršćanima u Osmanskome carstvu. Kako se Turska povukla s Balkana a Srbija se ratnim osvajanjima proširila na teritorije Kosova i Makedonije, povećao se i broj katolika koji su u njoj živjeli. Konkordat s Vatikanom trebao je pripomoći osamostaljivanju Srbije u odnosu na velikog susjeda koji je stremio širenju na istok, a pravo da se brine u katolicima Austrija je mogla koristiti kao moćno oružje za izravno uplitanje u unutrašnje stvari Srbije.

Motivi srpske politike bili su jasni. Ali imajući u vidu shvaćanja Katoličke crkve da je katoličanstvo jedina prava religija, da se državna vlast mora pokoravati vjerskoj i da je ugovor o konkordatu praktično neraskidiv, jasno je da je Vatikan pokušao napraviti korak prema tome da u Srbiji i katoličanstvo postane državna religija premda je i nakon znatnog teritorijalnog proširenja broj katolika u Srbiji bio statistički zanemariv. Ako tome dodamo da su predstavnici Katoličke crkve nakon austrijske aneksije Bosne i Hercegovine otvoreno tražili da se cijeli taj teritorij pripoji Hrvatskoj premda je ondje živjelo samo nešto više od 20% katolika te da su nakon objave rata 1914. godine hrvatski i slovenski katolički biskupi pozivali na križarski rat protiv Srbije i pravoslavlja, onda bi se i politika Srpske pravoslavne crkve nakon stvaranja SHS i kasnije Kraljevine Jugoslavije mogla tumačiti kao reakcija na takvu politiku Katoličke crkve. Katolička se crkva i nakon što je Prvi svjetski rat bio završen zauzimala za opstanak Austro-Ugarske kao katoličke monarhije premda etnički i konfesionalni sastav te države nije bio ništa manje složen negoli onaj u prvoj Jugoslaviji. Zapravo, obje su te crkve nastojale izmanipulirati narode i države da ratuju za njihove interese. Nacijama koje su se tek počele upoznavati s abecedom demokracije i mogućnošću da država bude sekularna, crkvene su hijerarhije nametale predvestfalske, gotovo srednjovjekovne fantazmagorije i alternative koje su građanskim revolucijama na Zapadu bile uglavnom prevladane. Ukratko, obje su te crkve bile složne u upornom nastojanju da onemoguće modernizaciju nacija nad kojima su imale vjerski monopol. I nije bilo tako visoke cijene koju u ime postizanja svojih nazadnih ciljeva ne bi bile spremne nametnuti svojim vjernicima i svim nevjernicima. Srpski imperijalizam i ekspanzionizam opravdavao se svetosavljem, kosovskim mitovima i prikladnim vidovima rasizma: jednim jugoslavenskim prema kojemu su Srbi, Hrvati i Slovenci dio iste rase i istog naroda kojemu Hrvati i Slovenci uglavnom nisu htjeli pripadati te drugim, antialbanskim, prema kojemu Albanci nisu ljudi pa ih se može nekažnjeno pljačkati, raseljavati i ubijati. Antijudaizam je, naravno, i u pravoslavlju kao i u katolicizmu bio konstanta. Vatikan je pak izabrao nacizam i njegove različ-

te ekstremno nacionalističke i antisemitske inačice kao daleko prikladniji svjetovni oslonac za ispunjavanje svoje *Antimodernističke prisege* negoli su to mogli biti liberalizam i komunizam, dvije međusobno suprotstavljene modernističke koncepcije.

Kako su sve zainteresirane strane imale svoje predstavnike pri Svetoj Stolici, vatikanska je administracija bila temeljito obaviještena o svemu što su zaraćene i nezaraćene, priznate i nepriznate države predbacivale jedne drugima. Razumljivo je da je papa bio izložen mnoštvu propagandističkih informacija kojima je svaka od strana u sukobu na tlu tada faktički nepostojeće ali međunarodno priznate Jugoslavije one druge optuživala da je skrivila veće zločine. Netko naivan bi možda mogao pomisliti da papa nije mogao steći pouzdanu sliku o tome što se zapravo zbivalo. Ali ma koliko netko bio naivan, ne može prihvatiti pretpostavku da je Vatikan bio neobaviješten o masovnom prevođenju pravoslavaca na katoličanstvo što je tijekom prve godine bila jedna od glavnih politika vlasti NDH. To je područje striktno regulirano kanonskim pravom i Vatikan u tom pogledu nije dopuštao improvizacije. U slučajevima kad su se državne vlasti uplitala u područje koje je Vatikan smatrao isključivom domenom crkvene politike i crkvenog prava, suprotstavljao se i državama znatno moćnijim i znatno manje o njemu ovisnim negoli je to bila NDH. No premda su vlasti NDH nedugo nakon ustoličenja počele definirati i provoditi politiku prevođenja pravoslavaca u katoličanstvo, što crkva drži isključivo svojim djelokrugom, papinski vizitator Marcone – kojemu se papa “udostojio dopustiti korištenje ovlasti koje je običaj dozvoljavati papinskim predstavnicima” – dobio je instrukciju da nastavi motriti da katoličko svećenstvo “ostane izvan i iznad nadmetanja strana, ipak pružajući civilnim vlastima lojalnu i nesebičnu suradnju”. (Krišto II 1998:96) Ni riječi o tome da se vizitator posebno pozabavi činjenicom da se u NDH već nekoliko mjeseci provodi politika prevođenja šizmatika u jedinu pravu vjeru prema pravilima koja je odredila država, a ne Crkva.

Sukob oko nadležnosti

Da bi pospješio povratak onih otpadnika koji na pravoslavlje nisu prešli svojevoljno nego pod prisilom, Kongregacija za istočne crkve još je 17. srpnja 1941. zagrebačkom nadbiskupu Stepincu dala odgovarajuću uputu. Otpadnicima, apostatima, koji su pod pritiskom prešli s katoličanstva bizantskog obreda na pravoslavlje, treba omogućiti da se vrate u okrilje Katoličke crkve i da zadrže istočni obred. Vatikan, zapravo, predlaže da se pravoslavne ne primorava na prihvaćanje katoličkog obreda jer su oni, navodno, u prošlosti bili katolici bizantskog obreda. Važno je samo da oni priznaju autoritet pape. Crkva u Hrvatskoj “ponovno će se učiniti zaslužnom zbog dragocjenog priloga za uredni razvitak katolicizma u krajevima, gdje postoje tolike nade za povratak disidenata.” (Krišto II 1998:77) Očito, Vatikan je polagao velike nade u brzo širenje katolicizma pod vlašću NDH tako odanoj

Crkvi. Spominjanje mogućnosti da hrvatski biskupi ponovo steknu zasluge za širenje katoličanstva može se shvatiti kao aluzija na nedavnu prošlost kad je, primjerice, biskup Stadler bio zadužen za pokatoličenje Bosne nakon austrijske aneksije te zemlje ili na nešto davnije zasluge stečene još u 10. stoljeću u borbi protiv Grgura Ninskog i glagoljaša, u zatiranju bosanskih bogumila ili u progonu protestanata i spaljivanju vještica, što je u Hrvatskoj bila praksa sve do sredine 18. stoljeća.

Biskupi u NDH žilavo su se nadmetali sa svjetovnim vlastima inzistirajući na tome da je njihova riječ u pitanjima prijelaza posljednja. Moglo bi se reći da je upravo sukob oko nadležnosti bio uzrokom najozbiljnijih tenzija između državnih i crkvenih vlasti u NDH. Vatikan je predlagao najbezbolnije rješenje, prijelaz s pravoslavlja na grkokatoličku vjeru, a vlasti NDH tu su konverziju zabranile. Pravoslavni su trebali prijeći na katoličanstvo bez zadržavanja istočnog obreda. Sukob se zaoštrio do te mjere da je nadbiskup Stepinac čak zaprijetio ekskomunikacijom jednog fratra koji je obnašao visoku dužnost u Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja, ministra i samog poglavnika “ako se budu protivili željama Svete Stolice”. (Krišto I 1998:102) Naravno, Sveta Stolica nije iskazala snažnu želju da se prestane s postupkom masovnog pokatoličavanja, nego je – ostajući dosljedna u svojoj politici što je moguće bezbolnijeg i masovnog prijelaza na katoličanstvo – za jednog od biskupa imenovala Janka Šimraka, grkokatoličkog svećenika. Razumljivo da se Paveliću kao i svećenicima koji su u državnoj službi radili na provedbi njegovog koncepta rješavanja srpskog pitanja u Hrvatskoj ta odluka nije svidjela. Uz to, Pavelić je bio povrijeđen činjenicom da Sveta Stolica nije tražila njegovu suglasnost za imenovanje biskupa pa se protivio i Šimrakovom imenovanju kao i imenovanju Petra Čule za mostarskog biskupa. Neposluh i nepriznavanje prvenstva crkvene vlasti u odnosu na državnu mogli su biti dostatan razlog za izricanje prijetnje ekskomunikacijom. Masovna ubojstva nisu ulazila u kategoriju takvih grijeha jer su mogla pridonijeti ostvarivanju ciljeva koje je Sveta Stolica smatrala tako važnima da je tolerirala i ponešto drastična sredstva za njihovo postizanje.

U trenutku kad je opat Marcone u kolovozu 1941. stigao u Zagreb već je davno na snazi bila *Zakonska odredba o zabrani ćirilice, Zakonska odredba o prijelazu s jedne vjere na drugu, Državna Uputa o prijelazu s jedne vjere na drugu*, povjerljivi dopis Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja biskupskim ordinarijatima o vjerskim prijelazima, odluka ministra pravosuđa i bogoštovlja o mijenjanju naziva *srpsko-pravoslavna vjera u grčko-istočna vjera*, vladina *Okružnica o prijelazu grkoistočnjaka na katolicizam* te upute Ministarstva unutarnjih poslova o dobivanju potvrde o čestitosti. Naravno, ne treba smetnuti s uma ni odluku ustaških vlasti da se pravoslavci i Židovi moraju iseliti iz elitnih dijelova Zagreba. Ni za koga nije bilo dvojbe da je riječ o prisilnom prevođenju s pravoslavlja na katoličanstvo. Biskupi su, s jedne strane, inzistirali na svojoj nadležnosti i na nužnosti da prijelaz bude rezultat slobod-

dne volje, a s druge su strane znali da je masovna potreba za pristupanjem katoličkoj vjeri ponajprije izraz opravdanog straha pravoslavaca da bi mogli stradati ako ne konvertiraju.

Cinizam kardinala Maglionea

Popustljivost u poštivanju tih crkvenih kriterija, koju su neki biskupi sugerirali ili tolerirali svećenicima na terenu, nedvojbeno je bila izraz njihove spremnosti da pomognu ljudima u nevolji. Ali pohvala koju je u veljači 1942. godine državni tajnik kardinal Maglione uputio hrvatskim biskupima primjer je krajnjeg cinizma. Pohvaljeni su za čvrstinu “kojom su preuzvišeni biskupi rezervirali pravo hijerarhije da daje uredbe i smjernice u pitanju obraćenja te brigu kojom su nastojali zaštititi načelo da obraćenja moraju biti plod intimnog uvjerenja, a ne vanjske prisile”. (Krišto II 1998:155) Znajući da Nijemci nisu imali nikakav interes za pokatoličavanje Srba i da je taj segment politike ekskluzivni ustaški doprinos popisu strahota počinjenih za vrijeme Drugog svjetskog rata a ne rezultat nacističkog nametanja, Vatikan nije učinio ni najmanji pokušaj da izravnim pritiskom na režim pokuša isposlovati ukidanje tih diskriminirajućih zakona i dokidanje zločinačke prakse njihove primjene. Državnom, autokratskom odlukom o osnivanju Hrvatske pravoslavne crkve u travnju 1942. nije nimalo promijenjena činjenica da je onima koji su bili pravoslavni vjernici uskraćeno pravo da pišu pismom koje su smatrali svojim i da budu pripadnici one vjere kojoj žele pripadati. I malobrojne protestantske zajednice, osobito one čiji su članovi uglavnom bili Nijemci pa su se osjećale povlaštenima, pridružile su se lovu na pravoslavne duše. Sadržaj Maglioneova dopisa pokazuje da je Vatikan u potpunosti svjestan da ne može biti riječ o slobodnoj volji prilikom konverzije.

Biskupi su pohvaljeni i za to što su nastojali “da se zajamči disidentima jednaka prava s drugim građanima”. Ta formulacija pokazuje da je Maglione svjestan da disidenti, odnosno pravoslavci, nemaju jednaka prava kao katolici. Već sama činjenica obespravljenosti disidenata ukazuje na postojanje jasnog motiva za konverziju: ostvarivanje građanskih prava. Ne dovodeći u pitanje cijeli paket državnih akata kojima se sustavno obespravljuju pravoslavni Srbi nego inzistirajući samo na njihovu statusu religijskih disidenata, nastojanje biskupa na korektnom odnosu prema pravoslavnim Maglione sagledava u aspektu stvaranja pretpostavki za provedbu nalogu Kongregacije za istočne crkve o najprikladnijem načinu za masovno pokatoličenje pravoslavničkih vjernika. Ako su neki Srbi ateisti ili pripadnici drugih religija, Katolička crkva nije zainteresirana za njih i njihova građanska prava. Pravoslavni bi trebali slobodno odlučiti o konverziji, kako to nalažu crkvena pravila. Svjesno ignoriranje političkog konteksta u kojem bi se ta ubrzana masovna slobodna konverzija trebala provoditi ukazuje, zapravo, na to da je Crkvi stalo samo do toga da ona izgleda kao slobodna. I ako bi pravoslavima bila priznata zakonska prava kao i katolicima, oni bi

ostali disidenti u slučaju da ne konvertiraju. U svakoj državi za koju Vatikan smatra da je katolička, trajni status vjerskog disidenta podrazumijeva nezanemarivi rizik. S obzirom na stajalište Crkve da je crkveno zakonodavstvo nadređeno državnom, moguće je da država bude prikriveno ili neprikriveno instrumentalizirana u interesu rješavanja problema s religijskim disidentima. Isto tako političke elite mogu pozivanje na vjernost Crkvi iskoristiti za ostvarivanje svojih političkih interesa pod krinkom obračuna s disidentima i nevjernicima. I jedno i drugo je, nedvojbeno, bilo na djelu u NDH. Crkva je državu htjela iskoristiti kao sredstvo za masovno pokatoličavanje pravoslavničkih. Ustaška država je crkvu htjela iskoristiti kao sredstvo za svoje obračune sa Srbima. A zajednički interes jedne i druge strane svodio se na suprotstavljanje takvim koncepcijama države i društva koje podrazumijevaju da bi pojedinac trebao biti slobodan u izboru svjetonazora te vjerskog i nacionalnog opredjeljivanja. S obzirom na neskrivene namjere režima da promijeni etnički i religijski sastav stanovništva svima je bilo jasno da je prelazak na katoličanstvo pravoslavima trebao jamčiti ostanak na poslu, pravo na stan ili čak pravo na život, premda su u tom pogledu ta jamstva bila najmanje djelotvorna.

O očekivanim vidljivim svjetovnim posljedicama prevođenja s pravoslavlja na katoličanstvo govori i ova pojedinost iz dopisa Ministarstva unutarnjih poslova Velikim župama iz rujna 1941. godine: “Oni koji su prešli na katolicizam treba da osjete, da su dobili neku zaštitu u pogledu otpuštanja i selenja, dakako, ponovno naglašavam, ako sve drugo odgovara kod dotičnih osoba intencijama Hrvatske državne vlade.” (Krišto II 1998:101) *Katolički tjednik* prenio je na istom shvaćanju utemeljeno objašnjenje Stožerstva za Bosansku Hrvatsku u kojem crno na bijelom piše: “Žitelji grko-istočne vjere mogu slobodno prelaziti na katoličku vjeru i tim prelazom postaju ravnopravni građani NDH.” (Novak 1986: 632) Zanimljivo je pismo koje u prosincu 1942. godine zemunski gvardijan fra Anđelko Gregić šalje bivšem parohu u Borovu koji je, da bi spasio život, prebjegao u Srbiju. Gregić je cijelu parohiju preveo na katoličanstvo pa sad svom kolegi iz druge crkve objašnjava što se, zašto i kako dogodilo. Opisujući ponašanje pravoslavnog stanovništva Gregić piše: “Bojali su se. Kasnije se počelo dizati i neke seljake, navodno političare. Panika je bila tu. Jedino jamstvo sigurnosti bio je prijelaz.” (ibid. 698) Mislim da Gregić ne griješi kada, osjećajući griznju savjesti što je prevodio ljude u katoličanstvo pod moralnim pritiskom, pokušava opravdati se i uvjeriti svoga kolegu s druge strane granice da je dobro postupio: “Međutim dragi g. kolega, ako se promatra samo sa ljudskog stanovišta, mi smo narodu učinili dobro i usluge. Bez toga čina, dragi Bog zna kako bi ta sela prošla.” (ibid. 698) Drugi crkveni pregalac, fra Ivo Brkan iz Bosanske Posavine, suočen je s drukčijim problemom pa je primjenjivao drukčije metode. Poučen iskustvom, on je bio uvjeren da je više stotina srpskih muškaraca koje su ustaše odvele u kolovozu 1941. godine zapravo ubijeno. Stoga je trebalo napraviti posao ugodan Bogu i državi. Nekoliko mjeseci kasnije fra Ivo opisuje kako su

“udovice mlade i željne života koje su brzo zaboravile odvedene, njih 500 do 600 sposobnih za udaju iz pet sela... Priroda traži svoje. I ove udovice bi se udale, naravno za katolika, jer Srba blizu nema. Zgodan momenat da ih se sada penetrira sve, i njihove obitelji, preko njih katoličkom vjerom i hrvatstvom prožme za brzo vrijeme uz malo truda, vlasti i crkve.” (ibid. 677) Crkveno glasilo *Katolički tjednik* prenijelo je vijest iz Bjelovara koja navodi obveze koje obraćenici moraju izvršavati: “Prelaznici si imadu napraviti blokove, u koje će im se svake nedjelje i blagdane dati pismena potvrda s datumom da su obavili vjerske dužnosti. Kod mise i putem domaćih novina bit će pravodobno objavljeno, kada će se održavati za sve prelaznike vjeronauk, koji je strogo obvezatan.” (ibid. 642) Očito je da je crkva, nakon što je primanjem u svoje krilo (barem prividno) zajamčila prelaznicima građanska prava, odlučila strogo skrbiti o njihovoj duhovnoj dobrobiti strogo kontrolirajući njihovu netom stečenu slobodu. Ovi gotovo nasumično izabrani primjeri jasno pokazuju u kakvim se uvjetima odvijao slobodni prijelaz sa šizmatičke vjere na onu jedinu pravu i jedinu koja je mogla biti jamstvo za stjecanje građanskih prava.

Zakonska prava samo za pripadnike Katoličke crkve

Činjenica da su se predstavnici Katoličke crkve u svim dijelovima Europe pod njemačkom okupacijom osobito gorljivo (premda ne uvijek i uspješno) zauzimali za one Židove koji su konvertirali na katoličanstvo isto tako pokazuje da je njihova trajna nit vodilja bilo shvaćanje da pripadnost Katoličkoj crkvi treba biti jamstvo spasa i pred prolaznim zemaljskim sucima, a ne samo pred onima na nebu. To u potpunosti potvrđuje i Rezolucija Hrvatske biskupske konferencije o Židovima od 18. studenoga 1941. godine. U toj rezoluciji biskupi od vlasti traže:

“Židovi, ili potomci Židova, koji se nakon vjerskog prijelaza u Katoličku Crkvu uopće više Židovima ne drže, nego sudjeluju u svim hrvatskim i vjerskim rodoljubnim akcijama, neka se zaštiti njihova osobna i građanska sloboda i neka im se povрати njihova imovina u posjed i vlasništvo.

Nadalje se zaključuje, da Državne oblasti ne stavljaju zapreka katoličkim svećenicima, koji bi željeli po svojoj dušebrižničkoj dužnosti bivše Židove a sadanje katolike posjetiti u internacijama i logorima radi duhovnih potreba.” (Krišto II 1998: 110)

Nijednom diplomatskom aluzijom, nijednom ma koliko dvoznačnom formulacijom nije iskazano da biskupi misle kako nitko samom činjenicom svoga postojanja ne bi smio biti bezrazložno, bez ikakve krivnje, lišen građanskih sloboda i imovine. Isto tako, ni ne pomišljaju da bi i oni koji nisu katolici, a pripadnici su drugih religija, trebali imati pravo na zadovoljavanje svojih duhovnih potreba. Shvaćanje da je pripadnost Katoličkoj crkvi

nužan uvjet za ostvarivanje građanskih prava implicitna je pretpostavka na kojoj je zasnovana ta biskupska intervencija. Ona je zoran primjer primjene crkvene politike i crkvenog poimanja države i društva. Tek pripadnost Katoličkoj crkvi pruža nužne preduvjete za ostvarivanje zakonskih prava.

Uvid u katolički tisak iz vremena masovnog prevođenja šizmatika na jedinu pravu vjeru pokazuje da su se neki pripadnici crkve s velikim entuzijazmom odnosili prema činjenici da je država svojim energičnim mjerama odlučila pripomoći ostvarenju vjekovne misije katoličanstva. Tako *Eparhijski Vjesnik križevačke biskupije* poziva svećenike da, u skladu s naredbama državne vlasti, ubrzaju postupke prevođenja:

“Svaki župnik neka ima pred očima, da su došli povijesni dani naše misije, koje se ne možemo i ne smijemo ni pod koju cijenu odreći nego za koju moramo raditi sa svim silama. Sad se na djelu ima pokazati, što smo kroz stoljeća u teoriji govorili. U pitanju prijelaza dosada smo jako malo učinili samo zato, što smo bili neodlučni i što smo se bojali malih zapreka i prigovora ljudi. Svako veliko djelo ima svojih protivnika, ali zato ne smijemo klonuti duhom, jer se radi o sve-toj uniji, o spašavanju duša i o najvećoj slavi Krista Gospodina. Naš rad je legalan u smislu Sv. Stolice... zatim u smislu odluke Sv. Kongregacije za Istočnu crkvu... I napokon u smislu Okružnice Vlade NDH od 30. VII. 1941. koja želi da grkoistočnjaci prelaze na katoličku vjeru.” (Novak 1986:700)

Zanimljiv je pokušaj jednog autora u *Katoličkom tjedniku* da, svjestan okolnosti u kojima se provodi na samo pokatoličavanje nego i fizička eliminacija raso, etnički i religijski nepodobnih, pomiri navodno opravdane političke imperativne i svoju kršćansku savjest:

“Dakako da je onima, koji plaćaju račun, i na čijem se tijelu izvode operacije, teško. Ljudi smo. U stvarima, koje se tiču naše kože, naše egzistencije, naše obitelji, svi smo najosjetljiviji. Takve tragike najgore bole. To je ubod u živo meso. Srca se stežu, oči se zalijevaju suzama, na usta se izvija uzdah ili – kletva... Drugo je politika. Ona koji put drži, da opće dobro i opći interes traže željezan, krut, tvrd postupak. Ljudi koji vladaju, uzimlju na sebe i odgovornost. Pojedince se to ne tiče! Ni naših se katoličkih i vjerskih savjesti to ne tiče! Mi imamo drugi krug djelovanja. Onaj sitni i privatni. Za nj smo mi u punini odgovorni. On je sav naš. Za nj smo mi odgovorni. I Bogu i svojim kršćanskim savjestima.” (ibid. 611)

Ne može se pogriješiti u određivanju poruke navedenog teksta. Suočena s rasnim zakonima, progonima i ubijanjem onih koje režim smatra nepodobnima katolička savjest treba ostati mirna. Kako je sav katolički tisak u jurisdikciji biskupa, ne bi bilo razumno pretpostaviti da je citirana poruka bila izraz opozicije shvaćanjima crkvene hijerarhije. Takvo umirivanje savjesti

vjernika u skladu je s politikom Crkve da je u interesu postizanja svetih ciljeva dopušteno koristiti sva sredstva. Čovjek koji nije ideološki ili vjerski zaluden, na nepravdu, zločin i teror reagirat će zgražanjem, ogorčenošću i revoltom. Autor navedenog članka u crkvenom listu svojom zadaćom i misijom Crkve smatra uvjeriti vjernike da je ono prema čemu bi kao normalni ljudi mogli osjećati prirodno gađanje zapravo božja volja kojoj se moraju pokoriti potirući preostale tračke moralne autonomije i zdravog razuma u sebi.

Pismo biskupa Alojzija Mišića

Najupečatljiviji dokument o odnosu vlasti NDH prema pravoslavnom stanovništvu ostavio je mostarsko-duvanjski biskup Alojzije Mišić pišući u studenome 1941. nadbiskupu Stepincu o prilikama u Hercegovini. Premda je to pismo dobro poznato i često citirano, mislim da neki njegovi dijelovi zavređuju da i ovdje budu prezentirani:

“Jedno vrijeme bio je izgled, da će veliki broj šizmatika preći u zajednicu katoličke Crkve, međutim, postavljeni za stožernike i logornike, zlopotrebili su položaj, iskoristili nastrane instinkte masa, podržali slabije ljudske strane, da je strahota, šta je iz toga proizašlo. Suprot lieka nigdje... Ljudi se hvatalo ko zvijerinje. Klalo, ubijalo, - žive u ponor bacalo. Ženske, majke s djecom, odrasle djevojke, djecu mušku i žensku bacali su u jame. Podžupan u Mostaru g. Bajić muhamedanac, javno izgovara kao činovnik - morao bi da šuti, a ne telali - da je u Ljubinju samo u jednu jamu 700 šizmatika bačeno. Od Mostara i Čapljine odvezla je željeznica šest punih vagona majka, djevojaka, djece ispod deset godina, do stanice Surmanci, gdje su izvagonirani, odvedeni u brda, žive matere s djecom bacali u duboke propunte. Sve je strmoglavljeno i ubijeno. U župi Klepci iz okolnih sela N. N.: 700 šizmatika ubijeno je. Dalje da nabrajam? Predaleko bih otišao. U samom gradu Mostaru na stotine ih je vezalo, odvodilo izvan grada pa ko živine ubijali.” (Krišto II 1998:108)

Mišić dalje objašnjava da je posljedica takvih represalija ustaških vlasti nova talijanska okupacija Hercegovine. A jedna od posljedica je i to “da je radi ovakvih prilika pitanje prelaza šizme na katolicizam u Hercegovini do kraja stradalo”. Da je vođena pametnija politika i da se spretnije pristupilo prevođenju pravoslavnih na katolicizam, misli biskup Mišić, “umnožio bi se broj katolika za jedno pet do šest stotina hiljada. Toliko treba Bosna i Hercegovina, da od 700 000 skoči na jedan milijun i tri stotine tisuća...” (ibid. 109) Ako dobro razumijem Mišićeve riječi, one govore da njemu - a to vjerojatno znači i drugim pripadnicima crkvene hijerarhije - uopće nije bila sporna zamisao o masovnom prevođenju šizmatika na katoličanstvo. Poglavnike zamisli i crkveni planovi podudarali su se što se tiče ciljeva. U pitanju su bile samo nedopustive ustaške metode.

Biskup Alojzije Mišić, 1859 – 1942.

Mark Biondich je, temeljem analize svih dostupnih dokumenata o provedbi prisilne konverzije, izračunao da je u razdoblju od travnja 1941. do siječnja 1942. s pravoslavlja na katoličanstvo prevedeno između 97 447 i 99 333 ljudi. (Biondich 2005:91) S obzirom na Mišićevo očekivanje da bi se samo u Bosni i Hercegovini trebalo prevesti barem 600 000 šizmatika, rezultati su skromni. No to ne umanjuje, najblaže rečeno, anakronični karakter zamisli o prisilnom nametanju jednog konfesionalnog identiteta državi čija jedna trećina stanovništva se nije uklapala u predodžbu novih vlastodržaca i niza desničarskih i klerikalnih ideologa o tome tko je, a tko nije pravi Hrvat i katolik. “Provedba politike prisilne konverzije 1941.-42. i u bitnome nekontrolirano djelovanje regionalnih ustaških zapovjednika i stranačkih dužnosnika baca jasno svjetlo na istinsku narav režima i državnoga stroja u NDH.” (ibid. 112) Tome treba dodati da je diplomatska suzdržanost i prividna neutralnost Vatikana u pogledu politike prisilnog prevođenja s pravoslavlja na katoličanstvo usporediva sa šutnjom kojom je vrh Katoličke crkve popratio holokaust.

Nerijetko se događalo da pripadnici ustaških postrojbi nisu pravili razliku između konvertiranih i nekonvertiranih, bilo da je riječ o pravoslavcima, bilo o Židovima. To je, dakako, bio dodatni razlog sa smanjivanjem interesa za tu vrstu zaštite. I jedni i

drugi su zaštitu tražili od Talijana. Tako se u općem kaosu odvijala još jedna dodatna krvava komedija apsurdna na balkanski način. Srbi koji su uglavnom podržavali Jugoslaviju tražili su spas u jednoj od neprijateljskih okupacijskih sila, odgovornoj za slom njihove države i za uspostavu nove od koje su bježali. Dijelovi Dalmacije, u kojima su mnogi intelektualci krajem Prvog svjetskog rata optirali za Jugoslaviju kao jamstvo da taj dio hrvatskog teritorija neće pripasti Italiji, Rimskim ugovorima sklopljenim između poglavnika Nezavisne Države Hrvatske i Mussolinija pripali su Italiji. Italija kao prvi i najvažniji Hitlerov europski saveznik pružala je zaštitu onima koje su progonili nacisti i njihovi vazali. Rezultat toga je da su Talijani i izbjeglička jugoslavenska vlada, dakle strane koje su jedna s drugom bile u ratu, zasipale Vatikan vijestima o ustaškim zločinima, dok je Hrvatska kod vatikanskih prelata urgirala za intervencije u zaštiti stanovništva izloženog četničkom terorizmu i talijanskim represalijama koje su se protezale od ukidanja vjerskih škola na hrvatskom jeziku do strijeljanja talaca, primjerice, troje ljudi za jedan srušeni električni stup.

Primjeri s početka devedesetih godina

Situacije s početka devedesetih godina, kad su mnogi građani koji su život proveli u Hrvatskoj uzalud tražili ili iznimno dugo čekali da dobiju domovnicu dok su drugi, koji ovdje nikad nisu živjeli, domovnice dobivali temeljem potvrda koje su izdavali crkveni uredi diljem svijeta, izgledale su kao daleki, ublaženi i ponešto iskrivljeni odjeci nemilih zbivanja iz vremena NDH. Sjećam se da jedan moj rođak – koji se rodio u Hrvatskoj, ali ga je još u mladosti služba odvela u druge dijelove Jugoslavije – u hrvatskom konzularnom predstavništvu u jednoj od bivših jugoslavenskih republika uzalud nastojao izboriti se za hrvatske papire. Na koncu je u konzulat donio fotografiju iz 1942. godine, snimljenu za zagrebačkom Zrinjercu, na kojoj su on kao mala beba, njegov otac domobranski časnik i njegova majka. Odjednom su nestale sve birokratske prepreke i on se uskoro ukazao u Hrvatskoj kao njezin punopravni građanin. No takvu sreću nisu imale tisuće ljudi iz različitih dijelova Jugoslavije koji su se u trenutku njezina raspada 1991. godine zatekli u Sloveniji. Budući da su njihova prezimena sadržavala i slovo *ć* kojega nema u slovenskom jeziku, to je dosjetljivim ksenofobnim političkim birokratima poslužilo kao idealno opravdanje da oni budu jednostavno izbrisani iz svih evidencija. Ostali su bez ikakvih prava. Na predsjednicu Slovenskog helsinškog odbora, koja je bila najviše angažirana u kritici slovenskih vlasti i u borbi za prava obespravljenih, čak je pokušao atentat. Tek su presude Europskog suda za ljudska prava primorale vlast Republike Slovenije da tu kategoriju izbrisanih uvrsti u popise svojih državljana. Slovenija zasigurno nije jedini recentni europski primjer donošenja i provedbe politika koje podsjećaju na vrijeme najcrnjeg nacionalizma. I, nažalost, danas nije jedina europska država koja se dobrovoljno ograđuje bodljikavom žicom. Nakon raspada Sovjetskog

Saveza u Europi je samo Bjelorusija na taj način potvrđivala svoju odijeljenost, posebnost i isključenost. A Mađarska, Austrija i Slovenija svojim se karikaturnim replikama simbola hladnoratovskog doba proizvodnje neprevladivih podjela diče kao vrhunarnim potvrdama svog paneuropskog identiteta.

Stepinčeve intervencije

U usporedbi s papom Pijom XII zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac bio je pravi junak. Njegove intervencije za pomoć Židovima kod ustaških vlasti kao i konkretne akcije koje je poduzimao bile su toliko brojne i općepoznate da su ga njemački obavještajci u Zagrebu proglasili prijateljem Židova. Nešto više od mjesec dana nakon stvaranja NDH Stepinac je poglavniku uputio prosvjed zbog ubojstva 260 Srba u Glini upozorivši “da ovo po katoličkom moralu nije dozvoljeno” (Krišto II 1998:39). Nekoliko dana poslije toga kod ministra unutarnjih poslova intervenirao predlažući da se ukine obveza Židova da na odjeći nose žutu šestokraku zvijezdu. Kako je vlast užurbano radila na programu smanjivanja udjela pravoslavnog stanovništva u ukupnom pučanstvu NDH, tako je razloga i povoda za biskupove intervencije bilo sve više. Nedugo nakon intervencije zbog žute zvijezde intervenirao je za humani postupak s djecom pravoslavaca koji su prisilno raseljavani s Korduna “jer djeca nisu kriva što su živa”. (ibid. 55) Pretpostavljam da je iskazivanjem nade da će djeca biti zaštićena zapravo molio da im se poštedi život što njihovim roditeljima – neovisno o tome jesu li konvertirali ili ne – nije bilo zajamčeno. Zašto bi se uopće trebalo brinuti o djeci, ako bi cijelim obiteljima bilo zajamčeno *humano preseljenje* u sklopu kojega je onoliko Srba iz Hrvatske trebalo biti preseljeno u Srbiju koliko Slovenaca su Nijemci prebacili iz okupirane Slovenije u Hrvatsku? Dobro je poznata i njegova intervencija kojom od poglavnika traži humano postupanje prema nearijevcima prilikom deportiranja u sabirne logore i u samim logorima. Nekoliko puta je u propovijedima nedvosmisleno osudio primjenu rasnih zakona. Usudio se osuditi postojanje logora u Jasenovcu nakon što se uvjerio da su ondje ubijena sedmorica slovenskih svećenika.

Najuporniji je Stepinac u obrani granica crkvene jurisdikcije u kadrovskim pitanjima i prava Crkve da isključivo ona bude odgovorna za prevođenje iz jedne vjere u drugu. To potvrđuje i opširna predstava koju je kao predsjednik Hrvatske biskupske konferencije u studenom 1941. godine uputio poglavniku. U kontekstu zauzimanja za autonomiju Crkve u svim pitanjima iz njezine nadležnosti napisao je i riječi kojima se na najotvoreniji način suprotstavio genocidnoj i terorističkoj politici ustaškog režima prema pravoslavnim Srbima. Neovisno o svim verbalnim ogradama kojima hini uvjerenost da Pavelić zapravo ne zna što njegovi ljudi na terenu rade, Stepinac je svjesno preuzeo rizik da bude izložen poglavnikovu gnjevu jer je dirnuo u ono što je za ustaše bio najsvetiji dio njihove misije. U točki 11 te predstave Stepinac piše:

“Neka se za konverzije stvori među grkoiztočnim žiteljima psihologički temelj. U tu svrhu neka im se ne samo zajamče nego i dadu sva građanska prava i osobito pravo osobne slobode i pravo vlasništva. Neka se najstrože zabrani svaki protuzakoniti postupak protiv osobne slobode i svojine grkoiztočnjaka, a neka se izriču nad njima kazne kao i nad drugim građanima samo nakon provedenog sudbenog postupka. U prvom redu neka se najstrože zabrani svaka privatna akcija za rušenje grkoiztočnih crkvi i kapela i otuđivanje njihova vlasništva.” (ibid. 115)

U daljnjem tekstu Stepinac navodi primjere grkokatoličkih svećenika kojima su ustaše onemogućavale da provode prevođenje pravoslavaca, a neki lokalni dužnosnici su harangirali i protiv grkokatoličke crkve i njezinih svećenika, dakle protiv onih koji su nominalno katolici. Ti su dužnosnici, postupajući u skladu s prethodno donesenim odlukama središnje vlasti, otvoreno prijetili pravoslavnima da im neće biti zajamčena građanska prava ako prijeđu na grkokatoličku, a ne na čistu katoličku vjeru. Stepinac spominje i primjere iz Bosne gdje su četnici protjerali grkokatoličke svećenike smatrajući ih katolicima pa naglašava potpuno apsurdnu situaciju prema kojoj Crkva četnike poziva da konvertiraju na grkokatoličku vjeru, a tu vjeru ustaše proglašavaju neprijateljskom. Nadbiskup nije propustio naglasiti da se hrvatski narod ponosio “svojom tisućljetnom kulturom i kršćanskom uljudbom” i istaknuti očekivanje da će taj narod pokazati “da će biti plemenitiji i čovječniji nego oni, koji su do jučer vladali njime”. Cijeli taj tekst zauzimanjem za ono što bi trebalo biti pokazuje da je u NDH uglavnom bilo onako kako ne bi trebalo da bude. Na samome kraju nadbiskup se poziva na poslanje Crkve u skladu s kojim je napisano i njegovo obraćanje poglavniku:

“Crkva mora sa stanovišta evandjelja osuditi zločinstva i ispade neodgovornih elemenata i nezrelih mladića te zahtijevati puno poštovanje čovječje ličnosti bez obzira na dob, spol, vjeru, narodnost ili rasu, jer su svi ljudi djeca Božja i za sve je umro Krist – ‘qui vult omnes homines salvos fieri’ (koji hoće da se svi ljudi spase).” (ibid. 118)

I u toj rečenici Stepinac se suprotstavio nacističkoj diskriminaciji prema rasi kao i ustaškom obogaćenju kriterija za diskriminaciju temeljem pravoslavne vjere i srpske nacionalne pripadnosti. Time je iskazao hrabrost koja je mogla izazvati i takav poglavnikov gnjev od kojega ni Stepinčev visoki crkveni status nije bio sasvim pouzdana zaštita. Nedugo prije ove Stepinčeve intervencije zagrebački kanonik Pavle Lončar bio je ekspresno osuđen na smrt strijeljanjem jer je u jednom predavanju uvrijedio poglavnika. Od smrti ga je spasila intervencija papinskog vizitatora Marconeja. Lako se moglo dogoditi da poglavnika duboko povrijedi ta pisana predstava u kojoj se putem osude zločina neodgovornih elemenata i nazrelih mladića zapravo temeljito kritizira politika koju je on osmislio i poticao njezinu proved-

bu. Stepinac je vjerojatno računao na to da je Pavelić svjestan da mu je, uz Italiju i Njemačku, Vatikan jedini pouzdani saveznik na međunarodnom planu pa stoga neće poduzeti korake koji bi mogli rezultirati nestankom tog savezništva i te podrške. No i uz tu kalkulaciju rizik koji je nadbiskup poduzeo bio je doista velik i nadilazi bilo što što je papa Pio XII ikad rekao na račun politike Trećega Reicha.

Zbunjujuće pojedinosti

No u nekima od Stepinčevih intervencija, neovisno o hrabrosti koja je bila potrebna da se na takav način intervenira, postoje zbunjujuće pojedinosti. Tako, primjerice, u poznatoj intervenciji za humani postupak prema Židovima koje se deportira iz Zagreba on upozorava da “odnosne mjere, koje se u tom smjeru provode, mogle bi se provoditi, a da postignu potpuni učinak, na humaniji i obzirniji način”. (ibid. 77) Premda je i takvo obraćanje povlačilo stanoviti rizik pa ga stoga treba shvatiti i kao primjer nadbiskupove hrabrosti, ipak zbunjuje načelni afirmativni odnos prema *potpunom učinku* koji bi se mogao postići i primjenom humanijeg postupka “prema slabim starcima i staricama, nejakoj i nedužnoj djeci i prema bolesnicima”. (ibid. 77) Nejasno je kakav to očekivani potpuni učinak opravdava primjenu bilo kakvih državnih mjera ne samo prema tim starcima i djeci, nego i prema onima koji nisu ni stari, ni nemoćni, ni bolesni. Sve njih čekala je izvjesna skora smrt kao sasvim predvidljiv učinak primjene rasnih zakona.

Kad se uzmu u obzir svi okršaji koje je Stepinac imao s ustaškom vlašću, pomalo iznenađuje način na koji je tu vlast branio pred vatikanskim autoritetima. Kako je Vatikan putem predstavnika izbjegličke jugoslavenske vlade i putem brojnih talijanskih izvješća o ustaškom teroru bio izložen pritisku da nešto poduzme zbog nedovoljnog angažmana hrvatskih biskupa u zaštiti prava pravoslavnih vjernika, od Stepinca je zatraženo da se o tome izjasni. On je u svibnju 1943. godine dostavio opširnu dokumentaciju o tome što su on i drugi biskupi poduzeli radi zaštite prava pravoslavnih i nearijevaca. Dakako, ta dokumentacija koja je sadržavala zaključke sastanaka Hrvatske biskupske konferencije i brojne kardinalove intervencije kod ustaških vlasti posredno je svjedočila o pravim prilikama u NDH. Stoga se napomena papinskog vizitatora u popratnom pismu uz tu dokumentaciju da “nikada od strane hrvatske vlasti nije bilo vjerskog progona protiv raskolnika” (ibid. 267) čini potpuno depulsirom. Ako toga nije bilo, zašto je bilo potrebno donositi zaključke, pisati predstave, ogorčeno prosvjedovati protiv postupaka te vlasti i čak prijetiti ekskomunikacijom?

No i sam Stepinac je u dopisu državnom tajniku Maglioneu smatrao nužnim istaknuti “da je hrvatska Vlada, ne učinivši toliko zla, koliko kažu Srbi, učinila mnogo toga dobrog”. (ibid. 269) Sve dobro što je NDH učinila tiče se ustupaka Katoličkoj crkvi.

Želeći pronaći pravu glazbu za vatikanske uši, a i sam uvjeren da je to u sveopćem ratnom metežu bilo najvažnije, Stepinac je kao prvu zaslugu vlasti NDH naveo borbu protiv pobačaja. Za razliku od bivših beogradskih šizmatičkih vlasti koje o tome nisu vodile brigu, NDH se energično bori protiv toga zla. Stepinac nije naveo da je u NDH za pobačaj bila propisana smrtna kazna. Ali je naglasio da beogradska vlada nije učinila ništa da bi onemogućila izvođenje pobačaja u Hrvatskoj “jer je inspirirana u prvom redu židovskim i pravoslavnim liječnicima”. (ibid. 269) Takva napomena pokazuje da je Stepinac ipak bio kozmopolit u nešto manjoj mjeri negoli bi se to moglo zaključiti iz nekih dijelova predstavke upućene poglavniku. Ta napomena zapravo pokazuje da mu klerofašistički stereotipi o Židovima i Srbima uopće nisu strani. To potvrđuje i druga po rangi zasluga Pavelićeve vlade. Ta je vlada “strogo zabranila sva pornografska izdanja kojima su također u prvom redu upravljali Židovi i pravoslavci”. Ustaški režim zaslužuje punu podršku Vatikana i zbog toga što je ukinuo masoneriju i što vodi “ogorčenu borbu protiv komunizma koji je počeo cvjetati pod beogradskom Vladom”. Radi postizanja što boljeg efekta kod državnog tajnika Stepinac je, zapravo, Kraljevinu Jugoslaviju optužio za podržavanje komunizma premda su u toj državi dvije podjednako tretirane skupine političkih zatvorenika činili komunistički socijalni revolucionari i ustaški nacionalni revolucionari. Nadbiskup je radi političkog efekta zaobišao istinu. Nezaobilaznim dostignućem ustaške vlasti Stepinac smatra činjenicu da je vlada izdala uredbu protiv bogohuljenja. Vlada također hoće da vojnici budu kršćanski obrazovani što bivšoj raskolničkoj vladi nije bilo važno. Razumljivo je da nadbiskup osobito cijeni to što nova vlast “nije protiv vjerskih škola, što je srpska vlada htjela ukinuti po svaku cijenu”. Može biti, ali ih nije ukinula. A ustaška je vlast 9. kolovoza 1941. godine zabranila bogoslužje po pravoslavnom obredu, a 19. rujna iste godine donijela Zakonsku odredbu o konfiskaciji imovine srpskih zavoda i ustanova. To nadbiskup nije spomenuo u svom popisu zasluga vlasti NDH. Isto je tako, iz čiste pristojnosti, ostao nespomenut nemili događaj iz listopada 1941. kada je srušena zagrebačka sinagoga, a to zacijelo nisu napravili neodgovorni elementi i nezreli mladići bez poglavnikova znanja. No dobrom voljom poglavnika povećani su doprinosi za crkvene ustanove kao i plaće svećenika. Vlada podržava i karitativnu djelatnost Crkve. Na kraju Stepinac ističe da vlada “pomaže podizanje i popravak crkava”. Nije pojasnio je li riječ samo o katoličkim crkvama ili i o brojnim pravoslavnim crkvenim objektima diljem NDH koje su nekontrolirani zanesenjaci opljačkali i srušili u ime poglavnika i NDH.

Predstavku poglavniku i popratno pismo Maglioneu kao da nije pisao isti čovjek. S jedne strane hrabra osoba koja se u ime izvornog kršćanskog ideala ravnopravnosti svih ljudi odlučno suprotstavlja režimu zasnovanom na uvjerenju da je opravdano ubijati ljude zato što su drukčiji prema bilo kojem od kriterija koje je vlast proizvoljno odredila. S druge strane sitni, uskogrudni crkveni poslušnik koji polaže ispit iz vjeronauka pa se trudi

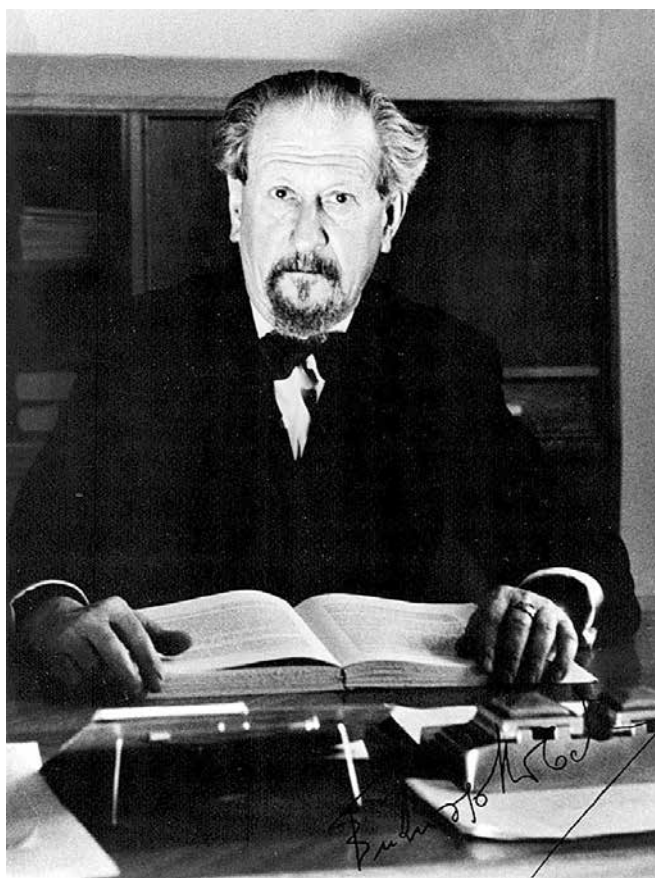
nabrojiti sve važne stvari upravo onim redoslijedom za koji pretpostavlja da se najviše sviđa njegovom vjeroučitelju. No sagleđamo li te dokumente u kontekstu politike Katoličke crkve, ta paradoksalna situacija pokazuje se kao trajni standard. Crkvena je vlast nadređena državnoj pa se vlastima u katoličkoj državi može s visoka popovati i koristiti ih zbog svega u čemu su pogriješile. Unutar struktura crkvene vlasti ne treba trošiti suviše riječi nego se treba baviti samo onime što je bitno. Zabrana abortusa i pornografije te povećanje svećeničkih plaća i njihovo instaliranje u obrazovne i vojne strukture daleko su uvjerljiviji znakovi da režim jest katolički nego što bi sitnice kao što su masovna ubojstva i deportacije u logore smrti mogle biti shvaćene kao znakovi da režim nije katolički. Izostankom prve vrste znakova prepoznavanja – zabrane abortusa i pornografije te državne skrbi za dobrobit katoličkih svećenika – režim bi se legitimirao kao antikatolički, što bi bio neoprostivi grijeh. Učestalim ponavljanjem oprostivih grijeha, kao što su ubijanje i deportacije nedužnih ljudi, vlast koja se deklarira kao katolička, zapravo, povećava svoju ovisnost o Crkvi koja joj jedina može oprostiti sve što je učinila. Što su krupniji grijesi koje treba oprostiti, to je važnost Crkve veća i naplativija.

Stepinac je, očito, mislio da bi opstanak hrvatskog naroda bio doveden u pitanje ako ne bi postojala nezavisna hrvatska država. Kako u NDH nije bilo alternative Pavelićevu režimu, a raspoložive opcije u vidu izbjegličke jugoslavenske vlade i sve snažnijeg partizanskog pokreta pod rukovodstvom komunista nisu predviđale ni samostalnu ni katoličku Hrvatsku, Stepinac se odlučio za isticanje katoličkih kvaliteta tog režima kako bi on bio Vatikanu prihvatljiviji i kako ga ne bi dodatno oslabio i izolirao. Potpuno u duhu krajnjeg konzervativizma i posvemašnjeg antimodernizma Katoličke crkve, što je sve bilo osnaženo tradicionalističkom i žestoko nacionalističkom ideologijom hrvatskog katoličkog pokreta, njemu se činilo da rasistički i nedemokratski režimi za Katoličku crkvu i za katoličku Hrvatsku predstavljaju manju opasnost od bilo čega modernog. Bezizlaz u kojem se, kao iskreni vjernik i smjerni sluga politike vrha Katoličke crkve, Stepinac našao 1943. godine gotovo da je bio neizbježna posljedica ustrajnosti Crkve u donošenju pogrešnih odluka, od sramotnog suprotstavljanja rehabilitaciji Dreyfusa nadahnutog čistim antisemitizmom, preko izravne umiješanosti kardinala Pacellija u instaliranje nacističke diktature u Njemačkoj, do antisemitskih katoličkih nasrtaja na socijalističkog premijera Francuske Leona Bluma sredinom tridesetih godina. U vrijeme kada se činilo da mogućnost izbora postoji, Crkva je otvoreno poticala antisemitske strasti i podržavala režime koji su odbacivali demokraciju i individualnu slobodu u ime vjernosti premodernim predodžbama o navodno božanski utemeljenim tradicionalnim represivnim društvenim institucijama. Na koncu su se i njezini najvjerniji sluge poput Stepinca našli u opasnosti da postanu žrtve takvih režima, a da su ih prisiljeni braniti u strahu i od liberalizma i od komunizma. Takav splet okolnosti doveo je Stepinca u situaciju da se opredjeljuje između abortusa i genocida.

Isprika na Drugom vatikanskom koncilu

Pretpostavljam da bi se mogao naći netko tko bi na ovu moju raspravu samo odmahnuo rukom ustvrdivši da su sva pitanja i svi problemi s kojima je možda bilo moguće povezivati Katoličku crkvu riješeni Drugim vatikanskim koncilom. U *Deklaraciji o odnosu Crkve prema nekršćanskim religijama* jasno je napisano da se odgovornost za Kristove muke “ne može uračunavati niti svim Židovima bez razlike koji su tada živjeli, niti današnjim Židovima”. (*Drugi* 1986:387) Ondje je isto tako izrečena svojevrsna isprika za sve što je Crkva u prošlosti učinila protiv Židova: “Stoga Crkva, koja osuđuje sve progone protiv bilo kojih ljudi, sjećajući se zajedničke baštine sa Židovima, potaknuta religioznom evanđeoskom ljubavlju a ne političkim motivima, žali mržnju, progone, očitovanja antisemitizma kojima su u bilo koje vrijeme i s bilo koje strane Židovi bili pogođeni.” (ibid. 389) No posljednja trojica papa nisu smatrali da su tom objavom svi računi Crkve sa Židovima raščišćeni. Sva su trojica posjetila Yad va-shem. Ne vidim zašto su hrvatski biskupi smatrali da je rješavanje organizacijsko-birokratskih pitanja na sjednici Hrvatske biskupske konferencije bilo toliko važno da nije bilo moguće ni promijeniti vrijeme održavanja sastanka niti prekinuti sastanak radi sudjelovanja njihovog najvišeg predstavnika na službenom obilježavanju Dana holokausta. S obzirom na to da je opravdano povezivati Crkvu s instaliranjem Hitlera na vlast i da je postojao njezin otvoren interes za pokatoličavanje onog dijela stanovništva NDH koje je navodno prijevaram prešlo na pravoslavlje te da su u državnoj politici prisilnog prevođenja na katoličanstvo sudjelovali i brojni svećenici, mislim da se hrvatski biskupi ne mogu ponašati kao da se to nikad nije dogodilo i kao da se to njih ni na koji način ne tiče.

Temeljem mnogih pokazatelja moguće je zaključiti da Katolička crkva u Hrvatskoj nastoji pokazati da ona nema nikakve veze ni sa kojim od totalitarnih režima koji su prethodili uspostavi Republike Hrvatske. U činjenici da su 1945. godine oslobođitelji bili komunisti i da je njihova vlast odgovorna za zločine počinjene neposredno poslije rata Crkva kao da nastoji pronaći ispriku za nepriznavanje svoje uloge u političkim zbivanjima prije i za vrijeme Drugog svjetskog rata. Budući da su podatke o zločinima za vrijeme rata prikupljale različite komisije i sudovi koje je instalirala komunistička vlast, Crkva kao da je sklona odreći svaku vjerodostojnost tim podacima. Knjigu *Magnum crimen*, koja je nedvojbeno napisana kao generalna optužnica protiv Katoličke crkve, Vatikan je stavio na popis zabranjenih knjiga. Time kao da je nestala svaka potreba da se komentiraju i istraže mnogi zločini za koje njezin autor tvrdi da su ih poticanjem ili izravnim sudjelovanjem počinili i neki pripadnici Crkve. Zabrana i odbijanje da se o tvrdnjama i dokazima prezentiranim u toj knjizi raspravlja samo zbog toga što je njezin autor bio mason i Jugoslaven navodi prije na zaključak da se o tome uopće ne želi raspravljati negoli da je baš sve ondje napisano nevjerodostojno. Za Viktora Novaka je, doista, svatko tko je ikad bio član

Viktor Novak, 4. veljače 1889, Donja Stubica – 1. svibnja 1977, Beograd

ustaške organizacije ili njezin istaknuti simpatizer ujedno i zločinac. Svatko tko se zauzimao za političke koncepcije neuskладive s jugoslavenskom koncepcijom koju je zastupala revolucionarna omladina na početku 20. stoljeća, a osobito ako se zauzimao za samostalnu hrvatsku državu, za njega je predodređen da bude zločinac. A spoj nacionalizma i katoličkog fundamentalizma u jednoj osobi više je nego uvjerljiva indicija da se radi o zločincu. Način na koji je pisana ta knjiga ne ostavlja mogućnost razgovora. Novak govori ne samo kao stručni autoritet koji ima uvid u sve relevantne dokumente, nego i kao pobjednik koji vjeruje da je svaka njegova optužnica ujedno i presuda. Nepristrani čitatelj uočiti će tendencioznost Novakova pisanja. Ali to ne znači da ne treba ni pokušati odgovoriti na pitanja koja se nameću dok se čita ta knjiga.

Nametanje katoličkih zabrana putem zakona

No bezgrešna kakva je uvijek bila, Crkva se ne osvrće i ne propituje svoje ionako nemoguće pogreške. Danas je ona samoprolašeni borac protiv političkih ideologija, a te besmislice uporno ponavljaju političari koji su na vlast došli i uz crkvenu pomoć. Nemiješanje u politiku je i dalje imperativ od kojega Crkva ne odstupa. U politiku, dakako, ne spada činjenica da su predstavnici Crkve podržavali skupinu razbijača koja je uništavala

KOMUNISTIČKO-LIBERALISTIČKO-ATEISTIČKA IDEOLOGIJA U HRVATSKOJ DANAS

- vraćanje komunističke ideologije
- Hrvati su opet ugnjetavani u vlastitoj zemlji
- sloboda (sve mi je dozvoljeno, ja odlučujem)
- seksualna "sloboda" i rodna ideologija
- skrivanje iza ljudskih prava
- borba protiv Crkve i Boga

Jedna od ilustracija ponuđena na korištenje u srednjoškolskoj nastavi vjeronauka

Izvor – mr. sc. Snježana Majdandžić-Gladić: *Crkva u suvremenom svijetu – služiteljica čovjeka i čovječanstva; Priprema za izvođenje nastave Vjeronauka, Vjera i djela*, Portal katoličkih teologa (www.vjeraidjela.com), 31. 3. 2014. (preuzeto u listopadu 2016, posrijedi je pdf-dokument izrađen unutar cjeline *Radni listovi i nastavni materijali za srednjoškolski vjeronauk*; autorica je na portalu predstavljena kao "urednica stranice zlatnadjeca.com"; inače je zaposlena kao vjeroučiteljica na Ekonomskoj i upravnoj školi u Osijeku; obje web-stranice, *Zlatna djeca* i *Vjera i djela*, njezini su osobni portali, s time da su *Vjera i djela* očito kolektivna inicijativa koja okuplja sedamdesetak nastavnika, studenata, svećenika i teologa)

ploče sa ćirilčnim natpisima u Vukovaru. Ondje su, kako je poznato, temeljem *Erdutskog sporazuma* i *Ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina* na zgrade tijela državne vlasti postavljene ploče i sa ćirilčnim nazivima tih institucija. Sve to nije priječilo biskupe da podržavaju razbijače tih ploča i kad su predstavnicima državne vlasti i pripadnicima diplomatskog zbora onemogućavali protokolarno obilježavanje pada Vukovara. Viša zadaća, koja opravdanje ima u crkvenim a ne zemaljskim zakonima, nalažala im je da moraju poduzeti sve kako se ne bi održao socijaldemokratski načelnik Vukovara i kako bi pao agnostički predsjednik Republike i socijaldemokratska vlada. Pritom su zaboravili da su glagoljica i jedna varijanta ćirilice bila pisma na kojima su napisani gotovo svi crkveni spisi na hrvatskom jeziku do 16. stoljeća. Isto tako su podržali nasilne prosvjede branitelja protiv socijaldemokratske hrvatske vlade. Nakon što su crkveni pozudanci preuzeli vlast, prosvjedi su prestali. Nijedan od zahtjeva koji su podneseni socijaldemokratskoj vlasti nova desničarska vlada nije provela u djelo. Ništa se u materijalnom i socijalnom statusu branitelja nije promijenilo poslije promjene vlasti. Ali crkveni cilj je postignut. Na vlasti su oni koji će katoličke zabrane određenih vrsta ponašanja koje se odnose na vjernike nametnuti cijelom društvu kao zakonske zabrane.

Ovlašteni crkveni predstavnici imaju izuzetno izoštren osjećaj za povijesnu istinu i pravdu. Uvodničar *Glasa koncila* se zgraža nad činjenicom da neprijatelji Crkve i svega hrvatskoga svake

godine uporno podsjećaju na dan osnivanja NDH 10. travnja 1941. To je davna prošlost, tvrdi on, i jedini smisao takvih evokacija je pokušaj da se Crkvu učini suodgovornim za nešto s čim ona nema veze. Ali zato, strogo se pridržavajući načela o nemiješanju Crkve u politiku, isti uvodničar optužuje tada još socijaldemokratsku vladu i državne medije, koji još nisu bili stavljeni pod crkveni nadzor, ni manje ni više nego za veleizdaju jer nisu sudjelovali u obilježavanju bitke u Gvozdanskom gdje je, 1578. godine, u borbi protiv Turaka poginula cijela hrvatska katolička posada:

“Ne može se previdjeti da je taj spomen ignorirala sadašnja tehnička Vlada i politička ljevica, ali ni to da su kreatori glavne struje javnoga mnijenja sa svojim medijima, uključujući javni servis koji, očito je, sada posve neopravdano nosi u imenu pridjev ‘hrvatski’, taj povijesni događaj stavili ‘u bunker’ – po dobrom starom komunističkom običaju. Teško se oteti mišljenju da je zapravo riječ o vrlo logičnom i smišljenom prešućivanju tako slavne i junačke žrtve svih onih koji su si za cilj svo-

ga djelovanja postavili slabljenje do uništenja hrvatskoga naroda i države Hrvatske. Protivnici (da se ne kaže zapravo neprijatelji) Hrvatske ne mogu ni prenijeti, a kamoli slaviti istinu, ni o čemu velikom iz hrvatske povijesti, osobito ne iz ratne povijesti, odnosno iz žrtvovanja hrvatskih branitelja svih razdoblja – jer, po njihovoj viziji, hrvatski narod treba nestati s lica zemlje.” (Miklenić, 17. 1. 2016)

Zlodusi ugnjetavaju hrvatski narod slobodom

Poruka je jasna: Hrvatima i svakoj hrvatskoj vlasti mora biti važno samo ono što Crkva smatra važnim. Pravi Hrvati su nužno katolici, a pravi katolici su nužno sljedbenici kleronacionalističkih političkih vizija Crkve. Oni koji se ne slažu u svakoj pojedinosti s crkvenim viđenjem povijesne istine i pravde, neprijatelji su Hrvatske. Kao što ti neprijatelji smatraju da “hrvatski narod treba nestati s lica zemlje”, tako je opravdano učiniti sve da nestanu takvi socijaldemokratski neprijatelji Crkve i hrvatskog naroda. U vrijeme dok je na dužnosti predsjednika još bio agnostik, a u Banskim dvorima stolovao socijaldemokratski premijer, obojica demokratski izabrani, autori didaktičkih i metodičkih uputa za predavače vjeronauka nisu se ustručavali u jednoj *powerpoint* prezentaciji preporučiti da se djecu uči da se, u sklopu oživljavanja komunističko-liberalističko-ateističke ide-

ologije, u Hrvatskoj na vlast vraća komunistička ideologija i da su Hrvati ugnjetavani u vlastitoj zemlji. Glavna opasnost koja prijeti od tog troglavog ideološkog čudovišta je sloboda. Ti zlodusi, dakle, hrvatski narod ugnjetavaju slobodom. Crkva je pozvana da to onemogući. Takva su službena stajališta Crkve u situaciji kad Ustav određuje da je Hrvatska republika, da je državna vlast odvojena od crkvene i da je svakome zajamčena sloboda vjerskog i političkog opredjeljivanja. Da bi pokazali relativnost i prolaznost Ustava i zakona koje su ipak donijeli samo ljudi i da bi deklarirali svoju privrženost vječnim božanskim zakonima, kratkotrajni neideološki premijer Orešković i kreacionistički neideološki ministar znanosti Šustar sudjelovali su u poganskom ritualu masovnog iskazivanja pobožnosti obogaljenim i mumificiranim zemnim ostacima Leopolda Mandića. Svecu je – u duhu najsvjetlijih tradicija europske uljudbe i katoličkog poštovanja prema mrtvima – poslije smrti otkinuta jedna ruka da bi je u isto vrijeme na nekom drugom mjestu mogli obožavati i drugi pripadnici kršćanskoga stada. To skrnavljenje nije izvedeno u neko davno srednjovjekovno mračno doba (koje je bilo mračnim ponajprije stoga što ga je Katolička crkva činila takvim), nego 1942. godine, dakle u jednako tako mračnom vremenu koje je i opet bilo takvo zahvaljujući nezanimarivim zaslugama Katoličke crkve.

Kao samoproglášena braniteljica čovječanstva od svih totalitarizama, Crkva uredno prešućuje ne samo svoju izravnu umiješanost u stvaranje pretpostavki za Hitlerovu apsolutnu vlast u Njemačkoj, nego i činjenicu da i danas postoji i djeluje jedna od najtrajnijih institucionalnih struktura koja je Crkvi stoljećima osiguravala monopol u svim poslovima od javnog interesa u cijeloj Europi. To je inkvizicija. U za Crkvu nemilim vremenima kakvog-takvog sekularizma, ona može na popis zabranjenih knjiga staviti neko djelo koje će baš zbog toga postati traženo ili profesorima teologije zabraniti rad na bogoslovnim fakultetima. Za Crkvu to je krajnje nezadovoljavajuća situacija. Ta je slavna i važna institucija stoljećima zabranjivala i drastično kažnjavala svaki pokušaj da se slobodno misli. Masovno ubijanje i progon Židova iz Španjolske krajem 15. stoljeća, a nedugo zatim i iz Portugala, jedna je od istaknutijih epizoda povijesti Katoličke crkve koja se može smatrati anticipacijom holokausta u 20. stoljeću. Ali sama inkvizicija je “čvrsto ujedinila crkvenu ideologiju i svjetovnu moć stvorivši tako model za društvo totalizirano u jedinstvu putem sile i terora.” (Versluis 2006:14) Totalitarni režimi 20. stoljeća od kojih bi nas Crkva htjela obraniti su se (u slučaju staljinizma valjda neovlašteno, a u slučaju nacizma ipak uz stanoviti mig prešutnog odobravanja) okoristili njezinom stoljećima usavršavanom praksom progona heretika. Hereza znači izbor ili vlastito mišljenje. (Pozivam se na natuknicu u *Leksikonu ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva* koji je – pružajući time jedan od mogućih brojnih demantija tvrdnji crkvenih predstavnika i njihovih političkih marioneta da je u bivšoj Jugoslaviji i SR Hrvatskoj sve vrijeme sve bilo kao u sovjet-

skom staljinizmu i da je Crkva bila u potpunoj ilegali i pod neprestanim progonima – 1979. godine legalno objavljen u izdanju Sveučilišne naklade Liber i Kršćanske sadašnjosti u Zagrebu.) Zainteresiranost Crkve za uvođenje vidljivih i nerijetko za označene kobnih oznaka u slučaju da slobodno misle, za surove fizičke posljedice iskazivanja i najmanjeg otklona od proizvoljno proglašavane i jednako tako proizvoljno redefinirane ortodoksije trajno je obilježje njezina djelovanja. Uspostavom sekularnih režima u Americi i Europi oduzeta je Crkvi mogućnost da istjerivanje svojih ovosvjetskih materijalnih interesa i probitaka provodi pod krinkom borbe protiv heretika. Ali nedemokratski režimi su naprosto preuzeli dobro uhodani mehanizam inkvizicije. “Jedinstvo ili totaliziranje svjetovne i religijske birokracije u jednu totalitarnu moć, kriminalizacija mišljenja, upotreba tortura i ubijanja, ulijevanje terora u stanovništvo, upotreba tajnih dokaza i svjedoka i upotreba javnog sramoćenja, ponižavanja i ‘pokaznih procesa’ ili ‘pokaznih pogubljenja’ – sve to može ponovo biti pronađeno u totalitarizmima dvadesetog stoljeća.” (ibid. 18) Politika kao religija i religija kao politika – to je zajedničko obilježje svih nedemokratskih, dogmatskih, netolerantnih i surovih tipova vlasti. “Ubijanje heretika ima teološki izvor; ubijanje političkih protivnika ima politički izvor – ali često to dvoje nije tako odvojeno i tako se čak može govoriti o političkoj teologiji u kojoj biti neprijatelj *de facto* znači biti heretik.” (ibid. 58) Upravo je takav mentalni sklop pisca uvodnika *Glasa koncila* i onih u čije ime on istupa.

Da nam se ne bi dogodilo da se odjednom nađemo u neslobodnom društvu u kojem će se nečiji vjerski status, porijeklo, seksualno opredjeljenje, umjetnički ukus i politička uvjerenja preispitivati kao kriteriji za stjecanje građanskih prava, potrebno je suprotstaviti se otvorenom crkvenom pohodu protiv slobode. Pozivam na obranu političkog sekularizma i demokracije kao dosad najpouzdanijih mehanizama za onemogućavanje društvenog stanja u kojem se bilo čiji privatni mitovi, fantazije i samonametnute zabrane pretvaraju u zakonima propisane obveze za sve građane. Zauzimam se za kontekstualni sekularizam kako ga definira Rajev Bhargava. Prema njegovom shvaćanju, “politički sekularizam mora se sagledati kao dio kritičkog društvenog sekularizma, zapravo, kao samokritička socijalna perspektiva koja je protiv četiri tipa dominacije: međureligijske, unutarreligijske, dominacije sekularnog nad religioznim i dominacije religioznog nad sekularnim. Trebamo ga iznova shvatiti ne kao da je protiv religije nego protiv institucionalizirane religijske dominacije.” (Bhargava 2011:111)

Takvim pristupom društvo može izbjeći zamke totalitarizma. A ono što vjeroučitelji, istaknuti klerici i najviši državni dužnosnici neprestano ponavljaju da je Crkva najpouzdaniji bedem protiv totalitarizma samo je jedna velika hrvatska crkvena laž.

Literatura

- Banac, Ivo (2003), *I žrtve i zločinci. Razgovor s Janom T. Grossom, Gordogan*, 1, str. 87-99
- Bayer, Vladimir (1969), *Ugovor s đavlom*, Zagreb: Zora
- Bergen, Doris L. (1996), *Twisted Cross. The German Christian Movement in the Third Reich*, University of North Carolina Press
- Bergen, Doris L. (2015), *Protestants, Catholics, Mennonites and Jews: Identities and Institutions in Holocaust Studies*, u Browning, C.R.; Heschel, S.; Marrus, M.R.; Shain, M. (ed)(2015), *Holocaust Scholarship*, New York: Palgrave Macmillan, 142-156
- Bhargava, Rajeev (2011), *Rehabilitating Secularism*, u Calhoun, Craig; Juergensmeier, Mark; VanAntwerpen, Jonathan (ed), *Rethinking Secularism*, Oxford University Press, str. 92-113
- Biondich, Mark (2005), *Religion and Nation in Wartime Croatia: Reflections on the Ustasha Policy of Forced Religious Conversions, 1941-1942*, *The Slavonic and East European Review*, 1, 71-116
- Božanić, Josip (2009), *Čovjek, crkva i domovina*, Zagreb: Glas koncila
- Browning, Christopher R. (2001), *Ordinary Men*, London: Penguin Books
- Browning, Christopher R.; Heschel, Susanah; Marrus, Michael R.; Shain, Milton (ed) (2015), *Holocaust Scholarship*, New York: Palgrave Macmillan
- Calhoun, Craig; Juergensmeier, Mark; VanAntwerpen, Jonathan (ed)(2011), *Rethinking Secularism*, Oxford University Press
- Crkva u suvremenom svijetu – služiteljica čovjeka i čovječanstva. Priprema za izvođenje nastave Vjeronauka*, www.vjeraidjela.com
- Crkveni dokumenti. Zbirka službenih izjava crkvenog Učiteljstva, drevnih kršćanskih spisa i zapisa ranokršćanske predaje, Quanta cura; Syllabus (Pio IX, 8.XII:1864.)*, www.crkvenidokumentiblogspot.hr
- Drugi vatikanski koncil. Dokumenti. IV izdanje*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost
- Eriksen, Robert P. (2015), *Pastors and Professors: Assessing Complicity and Unfolding Complexity*, u Browning, Christopher R.; Heschel, Susanah; Marrus, Michael R.; Shain, Milton (ed), *Holocaust Scholarship*, New York: Palgrave Macmillan, str.117-141
- Feldhay, Rivka (1995), *Galileo and the Church*, Cambridge University Press
- Ferreri, Mario; Wintrobe, Ronald (ed)(2009), *The Political Economy of Theocracy*, New York: Palgrave Macmillan
- Friedlander, Saul (2008), *The Years of Extermination*, New York: HarperCollins Publishers
- Gascoigne, Robert (2009), *Church and Secularity*, Washington D.C.: Georgetown University Press
- Gross, Jan Tomasz; Grudzinska Gross, Irena (2012), *Golden Harvest. Events at the Periphery of the Holocaust*, Oxford University Press
- Heiden, Konrad (2010/1934), *A History of National Socialism*, London and New York: Routledge
- Heschel, Susan (2015), *Historiosophy as a Response to Catastrophe: Studing Nazi Christians as a Jew*, u Browning, C. R.; Heschel, S.; Marrus, M. R.; Shain, M. (ed), *Holocaust Scholarship*, New York: Palgrave Macmillan, 99-116
- Homza, Lu Ann (ed)(2006), *The Spanish Inquisition, 1478-1614. An Anthology of Sources*, Indianapolis: Hackett Publishing Company
- Krieg, Robert A. (2007), *German Catholic Views of Jesus nad Judaism, 1918-1945*, u Spicer, Kevin P. (ed), *Antisemitism, Christian Ambivalence, and Holocaust*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, str. 50-75
- Krišto, Jure (1998), *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941.-1945., I i II*, Zagreb: Hrvatski institut za povijesr
- Laqueur, Walter; Tydor Baumel, Judith (ed) (2001), *The Holocaust Encyclopedia*, Yale University Press
- Le Goff, Jacques (1982), *Intelektualci u srednjem vijeku*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske
- Lea, Henry Charles (1888/2010), *A History of the Inquisition of the Middle Ages I-III*, Cambridge University Press
- Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, Pretisak prvog izdanja iz 1979.* (1985), Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, Kršćanska sadašnjost
- Lysiak, Anna (2007), *Rabbinic Judaism in the Writings of Polish Catholic Theologians, 1918-1939*, u Spicer, Kevin P. (ed), *Antisemitism, Christian Ambivalence, and Holocaust*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, str. 26-49
- Magilow, Daniel H; Silverman, Lisa (2015), *Holocaust Representations in History*, London: Bloomsbury
- Mahoney, William M. (2011), *The History of the Czech Republic and Slovakia*, Santa Barbara: Greenwood
- Marienberg, Evyatar (2015), *Chatolicism Today*, London and New York: Routledge
- Maxwell-Stuart, P.G. (1997), *Chronicle of the Popes*, London: Thames and Hudson
- Mayer, Thomas F. (2013), *The Roman Inquisition. A Papal Bureucracy and Its Laws in the Age of Galileo*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press
- McGrath, Alister E. (2004), *The Twilight of Atheism*, New York: Doubleday
- Miklenić, Ivan (2016), *Opasno ignoriranje žrtava, Glas Koncila*, 2/2169, 17.1.2016.
- Novak, Viktor (1986), *Magnum crimen. Pola vijeka klarikalizma u Hrvatskoj*, Beograd: Naša knjiga
- Priopćenje s izvanrednog zasjedanja HBK 27. siječnja 2014.*, www.hbk.hr
- Phayer, Michael (2001), *Catholic Church and the Holocaust, 1930-1965*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press
- Rawlings, Helen (2006), *The Spanish Inquisition*, Maledn: Blackwell Publishing
- Smith, Graeme (2008), *A Short History of Secularism*, London and New York: I.B. Tauris
- Spicer, Kevin P. (ed)(2007), *Antisemitism, Christian Ambivalence, and Holocaust*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press
- Steinberg, Jonathan (2002), *All or Nothing. The Axis and the Holocaust 1941-1943*, London and New York: Routledge
- Tadić, Ladislav (2010), *Kontinuitet regresije, Gordogan* 19-22, str. 46-49
- Thomsett, Michael C. (2010), *The Inquisition. A History*, Jefferson: McFarland and Company
- Versluis, Arthur (2006), *The New Inquisitions. Heretic-Hunting and the Intellectual Origins of the Modern Totalitarianism*, Oxford University Press
- Veraja, Fabijan (2013), *Putovima providnosti*, Split, Rim: Crkva u svijetu, Hrvatski povijesni institut u Rimu
- Veraja, Fabijan (2014), *Nikola Moscatello. 'Uspomene' u svjetlu dokumenata*, Rim: Papinski hrvatski zavod svetog Jeronima
- Weinreich, Max (1999), *Hitler's Professors*, Yale University Press
- White, Michael (2002), *The Pope and the Heretic*, HarperCollins e-books
- Zuckerman, Boško (2010), *Prilog proučavanju antisemitizma i protužidovske propagande u vodećem zagrebačkom ustaškom tisku 1941-1943*, Zagreb: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, 2, 355-385

Mario Stipančević

Podzemna Hrvatska Ive Franića Požežanina

Stranputice jednog željezničara

Vjerojatnost da među čitateljima postoji nekolicina onih koji su čuli ili ponešto znaju o osobi ili pokretu čija su imena zabilježena u naslovu vrlo je mala. I autor ovih redaka se s jednim i drugim susreo sasvim slučajno. S Ivom Franićem, doduše, još sredinom prve dekade ovoga stoljeća, pabirčeci po rukopisnoj ostavštini sveučilišnoga profesora i prvaka naše etnološke znanosti Milovana Gavazzija, a s *Podzemnom Hrvatskom* nedavno, pokušavajući ući u trag koncu Franićeva života, u kontekstu propitivanja njegova “etnološko/etnografskog opusa”. Ono što je pobudilo snažniji interes za istraživanje životnog puta ovog nepoznatog dionika domaće društvene scene tridesetih godina 20. stoljeća jest činjenica da se doista radilo o vrlo osebujnoj ličnosti.

O Franiću je napisano malo. Osim nekoliko kratkih biobibliografskih crtica u novije ga je vrijeme spomenulo svega nekoliko priloga. Prilično nezasluženo, jer je taj željezničarski činovnik, publicist, pjesnik⁰¹ i romanopisac, kulturni historičar i samozvani etnolog, trgovac, kazališni i umjetnički kritičar (zapravo svaštar, nestručnjak i plagijator, umnogome osoba sklona samoprecjenjivanju, politički poltron i konfesionalni konvertit) svojom djelatnošću svojevrjemenom izazvao burnu akademsku polemiku u hrvatskom intelektualnom mikrokozmosu, obilježio

jedno razdoblje zagrebačkog Etnografskog muzeja i, tijekom II. svjetskoga rata, bio suradnikom ili tvorcem nekoliko fantomskih ilegalnih političko-vojnih skupina promjenjivih naziva, ciljeva i saveznika.

Vozar požeške ravni

Rođen je 7. srpnja 1886. u Bertelovcima, nedaleko Slavonske Požege od seljačkih roditelja Tadije i Ane, rođ. Lohner. Majka mu je podrijetlom bila Njemica iz Jakšića. Dokumentima nepotvrđena obiteljska predaja govorila je da su preci Franića za vrijeme hrvatske kraljevske dinastije bili nastanjeni u Vrgorcu, otkud se tijekom 15. st. jedan odvjetak bježeći pred Osmanlijama sklonio u ličku koloniju Seoci, smještenu na Požeškoj gori, nekoliko kilometara južno od samoga gradskog središta. Početkom 19. st. djed Matan priženio se u zadrugu Kundakčić koja je ostala bez muškog potomka pa je novo obiteljsko ime u matičnim knjigama župe Jakšić bilježeno kao Franić-Kundakčić. Dakako, i površnim uvidom u rečeno, nema sumnje da se o Franićevoj lozi pozudano može govoriti tek od preseljenja iz Like u Slavoniju. Tvrdnja da je obiteljska korjenika bila iznikla u Vrgorcu također ni-

⁰¹ U pisanom obliku Franić se javnosti predstavio upravo poezijom. Zbirka *Spomenici mladosti* objavljena u rodnom gradu, Slavonskoj Požegi, godine 1908. njegov je prvi tiskom objavljeni rad. Posve očekivano, odisala je mladenačkom zanesenošću i ljubavlju, podjednako prema ženi i domovini. Kao uostalom uvijek kod Franića, u njoj ima svega: od veličanja rodne hrvatske grude do pozivanja na srpske pjesničke uzore Aleksu Šantića i Jovana Jovanovića Zmaja. Time su se donekle dali naslutiti autorovi ideološki nazori u kasnijoj zbilji protkani dragovoljačkim ratnim putom i poslijeratnim jugoslavensko-nacionalističkim zao-kretom. Sljedeća zbirka *U borbi života* (1921), nastala na temelju izravnih ratnih iskustava, puno je sumornija i vjerojatno najkvalitetnija. *Čeznuća i maštanja* tiskana deset godina kasnije slične su kakvoće, ali odaju slabiji emotivni polet od *Spomenika mladosti* i daleko manju iskrenost nego li pjesme zbirke *U borbi života*. Usput rečeno, *Čeznuća i maštanja* pojavila su se pod istovjetnim naslovom kao i zbirka puno poznatijega Gjura Arnolda iz 1907.

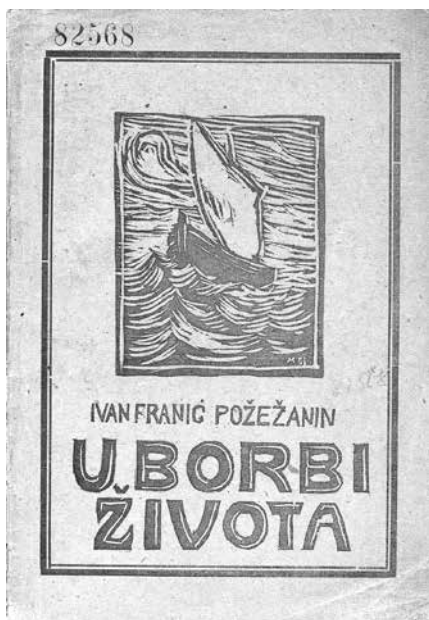
je posve neupitna iako i danas u tom gradiću veći broj žitelja nosi spomenuto prezime. O vezivanju podrijetla za razdoblje narodne dinastije nepotrebno je trošiti riječi.

Formalnu naobrazbu stjecao je u dva vremenski podosta razdvojena navrata. Osnovnu je školu i gimnaziju pohađao u Slavonskoj Požegi s dovršetkom 1906. polaganjem ispita zrelosti. Potkraj 1911. završio je viši tečaj za izobrazbu željezničkih službenika u Budimpešti, da bi od 1927. do 1931. (nakon četvrtog umirovljenja) studirao na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Diplomirao je XXV. skupinu predmeta, odnosno Historiju umjetnosti i kulture s klasičnom arheologijom, Narodnu historiju te Opću historiju s njemačkim jezikom.

Zaposlio se već kao gimnazijalac, od 1903. radeći kao pripravnik za grunтовничарско zvanje pri Grunтовnom uredu Kr. sudbenog stola u Slavonskoj Požegi. Nakon svršetka gimnazijskog školovanja i odsluženja jednogodišnje vojne obveze 1907-1908. u 78. pješačkom puku u Osijeku, nekoliko mjeseci tijekom 1908. službovao kao perovodni vježbenik pri Kr. financijskom ravnateljstvu u Slavonskoj Požegi, da bi krajem iste godine postao stipendistom Ugarskih državnih željeznica u Budimpešti kao vježbenik za prometnu službu. Nekako u to doba dogodio se i svojevrsni Franićev životni međučin, nespojiv s njegovom prijašnjom i kasnijom naobrazbom i djelovanjem – kratkotrajan boravak u franjevačkom samostanu u Varaždinu. Iz njega je vrlo brzo izbačen. Pretpostavka je da je tamo boravio kao kandidat za redovničko zvanje.

Najveći dio službovanja proveo je u željezničarskom zvanju. Nedugo nakon završetka izobrazbe u Budimpešti imenovan je željezničarskim činovnikom (1912). Čini se da je mađarskim poslodavcima bio koristan pa je u sljedeće tri godine dva puta unaprijeđen.

Od najmlađih dana bilo je vidljivo da se radilo o nemirnome duhu. U Prvi se svjetski rat otisnuo kao dragovoljac u A-U vojske, budući da su željezničarski službenici bili oslobođeni redovite vojne dužnosti. Kao vodnik istaknuo se u borbama za Crni vrh u Srbiji zbog čega je 1915. odlikovan zlatnom medaljom za hrabrost. Do konca rata promaknut je u čin natporučnika. Zbog zasluga u "okupatorskoj vojsci" osvit nove epohe dočekaio je u požeškom zatvoru (1919). U novoj je državi degradiran i kao običan redov pridijeljen 103. pješačkom puku. Iz razumljivih se razloga do 1941. nije razmetao vojničkom karijerom.

Naslovna stranica Franićeve zbirke pjesama *U borbi života*, Zagreb, 1921.

Ona ga, međutim, nije smetala da se odmah po povratku na drugu stranu rešetaka polagano započne penjati ljestvicom željezničarskoga zvanja. Nema sumnje da mu je u tome na ruku išla činjenica da je obrazovanog i iskusnog željezničarskog osoblja manjkalo, a u svemu mu je pomagao i, najblaže rečeno, labilan i nedosljedan karakter. Tako je krajem 1919. postavljen učiteljem željezničarskog tečaja u Zagrebu, a zatim i nastavnikom tečaja za izobrazbu željezničkih podčinovnika. Iz razloga koji nisu pobliže poznati, odlukom direkcije Državnih željeznica u Zagrebu umirovljen je 1921. Po prvi put.

Ako je dopušteno nagađati prema događajima koji su uslijedili, čini se da je ipak bilo nekakvoga otpora u odnosu na Franićevu nedavnu prošlost pa je umirovljen čim za kadrom njegova profila više nije postojala nasušna potreba. Zakratko. Naime, u miru je proveo svega nekoliko godina, posve dovoljno da sa sebe skine etiketu odlikovanog a-u dobrovoljca i dodvori se novim vlastodršcima pristajanjem uz velikosrpsku i centralističku radikalnu opciju. Zbog toga je već 1923. imenovan načelnikom Općeg odjeljenja Ministarstva saobraćaja i predsjednikom povjerenstva za upravu "Dobroćvornog fonda" Direkcije državnih željeznica u Zagrebu, a 1924. članom komisije za razvrstavanje službenika te načelnikom kontrole prihoda pri spomenutom Ministarstvu. Sredinom potonje godine drugi put je umirovljen i to na svega dva mjeseca,⁰² odnosno do odlaska na dužnost načelnika Administrativno-pravnog odjeljenja u zagrebačkoj Direkciji državnih željeznica. Tijekom 1924-1925. bio je i administrativni pomoćnik direktora Direkcije državnih željeznica Zagreb, a treće je umirovljenje 1927. dočekaio na mjestu načelnika Administrativno-pravnog odjeljenja.

Tijekom karijere službovao je u Osijeku, Zagrebu, Rumi i Subotici. Pored posla u željezničarskoj struci, bio je aktivan i kao tajnik Udruženja otpremnika i vozara pri Zemaljskom savezu trgovaca Hrvatske i Slavonije u Zagrebu, član Saveza špeditera Kraljevine SHS, povjerenik vladina Odjela za štampu u Beogradu, a čini se da barem kratko vrijeme bio namješten i u zagrebačkoj Obrtnoj školi.

Nakon umirovljenja 1927. nepunih osam godina formalno je proveo izvan službe, iskoristivši to vrijeme za upisivanje i svršetak studija na Filozofskom fakultetu u Zagrebu te intenzivniju publicističku djelatnost. Osim što je i tada zapravo svaštario baveći se jedno vrijeme fotografskim obrtom, 1931-1934. i novinarskim poslom u *Narodnim novinama*, "istaknuo se" i kao autor, pretrađivač i prevoditelj nekoliko funtromana.

⁰² Čini se da je i iza ovih umirovljenja stajalo skandalozno postupanje s personalom. Političko zaleđe, ipak, uspijevalo ga je rehabilitirati.

Краљевина Југославија
Kraljevina Jugoslaviya

Службенички лист — Službenički list

I Презиме и име службеника *Франци Т. Поже*
I Prezime i ime službenika

II Породица *sestog* дана *jula* месеца *18* осамдесет *šest* год.^{*)}
II Rodnja u mesecu i mesta *Novom na Srebi* grada *Slavonska* banovine *Lovske*

III Народност *Jugoslavci na* пера *opisno* *francuske* *načinjenici* *Zagreb*
III Narodnost u peru i načinjenici

Звање у државној служби^{*)} *Управник Етнографског музеја*
Звање у државној служби^{*)}

Фотопрографија службеника, сваке десете године — Fotografija službenika, сваке десете године.
(Формат — Format 5 × 7)

Године Godine	Године Godine	Године Godine	Године Godine
1935			

*) Број дана у месецу и године у десетина у броју година исписати словима.
*) Савиј промену звања уписати редом једно за другим. Ова рубрика треба на прилици узаконити да показује последње звање службеника. Облик на рубрици XVI, одакле стављати само назив звања.
*) Број дана у месецу и године у десетина у броју година исписати словима.
*) Сваку промену звања уписати редом једно за другим. Ова рубрика треба на прилици узаконити да показује последње звање службеника. Облик на рубрици XVI, одакле стављати само назив звања.

На листу 22 дана у укупном износу од 3 месеца 1935 год., означавајуће да се укупно да износи 2000 франка, како се на државној служби.
По листу 22 дана у укупном износу од 3 месеца 1935 год., означавајуће да се укупно да износи 2000 франка, како се на државној служби.

Цена 3 дина.
Cena 3 din.

14-222-IX-31

Издање и штампање државне штампарије Краљевине Југославије.
Izdavanje i štampaње државне штампарије Краљевине Југославије.

Ivo Franić Požežanin u doba upravljanja Etnografskim muzejom

Prva stranica Službeničkog lista Ive Franića iz 1935.

Činjenica da je nekako potkraj željezničarske karijere postao urednikom glasila Narodne radikalne stranke *Odjek* govori da je Franić unaprijed planirao sve poteze, nadajući se obilato iskoristiti političke veze u svom novom profesionalnom zvanju. Da je tomu bilo tako svjedoči podatak da je nedugo nakon dolaska na vlast Bogoljuba Jevtića i njegove Jugoslavenske nacionalne stranke, početkom veljače 1935, žurno oslobođen polaganja državnog profesorskog ispita i kraljevim ukazom namješten za upravitelja Etnografskog muzeja u Zagrebu, na tom mjestu naslijedivši dugogodišnjeg stručnoga voditelja Vladimira Tkalčića, začetnika domaće muzeologije, konzervatora, fotografa i autora prvog stalnog postava ustanove.

Uvreda znanosti

Događaj je, pomalo iznenađujuće, proizveo znatan odjek u intelektualnim krugovima onodobnoga Zagreba. Naime, ne samo da je spomenuto namještenje provedeno mimo zakona⁰³ koji je propisivao da se na čelu nekog od zajedničkih narodnih muzeja može nalaziti isključivo sveučilišni profesor, nego je Franićeva novopečena sveučilišna naobrazba bila stara svega nekoliko godina. Stručnog i praktičnog iskustva nije imao, a akademska titula stečena ujesen 1931. u najboljem mu je slučaju mogla priskrbiti mjesto suplenta kakve gimnazije ili činovničkog pripravnika u muzeju.

⁰³ Ovakav način namještanja na visoke pedagoško-znanstvene položaje u nas nije bio nikakva novost. Dovoljno je prisjetiti se primjera Đure Šurmina, Alberta Bazale i Milana Šufflaya, o čemu je pisao neponovljivi Josip Horvat. Pa i sam dolazak Milovana Gavazzija na Filozofski fakultet, bez obzira na svu kasnije pokazanu stručnost, zasigurno nije prošao bez „poguranca“ njegova oca, uglednoga geografa i sveučilišnoga profesora Artura o čemu je u tisku svojevremeno pisao Branko Vodnik. Prema njegovim je stavovima M. Gavazzi za sveučilišnoga profesora 1927. imenovan bez dovoljno stručne i znanstvene obrazovanosti jer je do toga doba objavio svega sedam „mršavih“ stručnih priloga opsega 81 tiskane stranice. Vodnik je Gavazzija prozivao da je samo nekoliko mjeseci prije namještenja na Filozofski fakultet bio običan *discipulus* etnologije i etnografije na Praškom sveučilištu, čudeći se kako se za tako kratko vrijeme moglo skočiti s učenika na učitelja. U prilog Vodnikovih stavova išla je i činjenica da se u isto doba kada je Milovan imenovan izvanrednim profesorom, Artur Gavazzi vratio s Ljubljanskog na Zagrebačko sveučilište. Bit će da se povratak uglednog profesora i pravog člana JAZU morao dogoditi u paketu sa sinovljevim imenovanjem.

	Mjest. Lascia	M. S. Br.	Ukaz	Broj					
11	Gen. Dirkeja drt. Kefurica	401/23	Postavljenje načelnika u d. Pom. dr.	7000	—	—	—	6-T 1923	
12	Gen. Dirkeja drt. Kefurica	24/I 1924 b. 2673	Imenovanje članom komisije za razmatranje službenika pomorskog vojnika	—	—	—	—	1/I 1924	
13	Dirkeja drt. Kefurica Zagreb	28/II 1923 b. 104/Pres 1923	Imenovanje predsjednika komisije za razmatranje "dobrovoljstva" službenika Kefurica Zagreb	—	—	—	—	1/E 1923	
14	Ministarstvo Zagreb	28/II 1924 Br. 42/24	Imenovanje naroda kao načelnika kontrole Dirkeja	3	II	—	—	30/II 1924	
15	Dirkeja drt. Kefurica Zagreb	22/IX 1924 b. 45.344/28	Vjerovanje da je razmatranje po zakonu od 1923 u III grupi I kategorije	3	II	—	—	1/E 1923	15
16	Ministarstvo Zagreb	Ukaz od 31/VIII 1924 b. 229/Pres 1924	Penzionisanje	3	II	—	—	17/IX 1924	
17	Ministarstvo Zagreb	Ukaz od 14/V 1924 b. 4. 272/24	Postavljenje načelnika	3	II	—	—	15/V 1924	3
18	Ministarstvo Zagreb	Ukaz od 10/II 1924 b. 586/35	Penzionisanje	3	II	—	—	1924	
19	Ministarstvo Zagreb	16/II 1935	Imenovanje stručne komisije za razmatranje službenika u Zagrebu	3	II	—	—	15/II 1935	2
20	Min. Prosveće	16. II. 1935 J. S. 5868	Imenovanje stručne komisije za razmatranje službenika u Zagrebu	3	II	—	—	15/II 1935	2

*) Ovdje se unose sve promjene koje nastupe u toku službovanja (postavljenje, unapređenje, pomicanje po periodskim povišicama, premeštanje, stavljanje na raspoloženo, uvaženo ostavke, penzionisanje, otpuštanje, promena struke. — Rubriku: "položajna grupa", "stepen grupe", i "periodska povišica u grupi" popuniti samo tada kada u toku službe bude promene u tome.

**) Broj dana u mesecu u jedinici i desetice u broju godina ispisati slovima. Ovakvo se može upisati i dan zakletve.

PRIMEČANJE: Ova se rubrika, u slučaju potrebe, može produžiti na zasebnoj tablici, koji treba ovdje umetnuti.

*) Ovdje se unose sve promjene koje nastupe u toku službovanja (postavljenje, unapređenje, pomicanje po periodskim povišicama, premeštanje, stavljanje na raspoloženo, uvaženo ostavke, penzionisanje, otpuštanje, promena struke. — Rubriku: "položajna grupa", "stepen grupe", i "periodska povišica u grupi" popuniti samo tada kada u toku službe bude promene u tome.

**) Broj dana u mesecu i jedinice i desetice u broju godina ispisati slovima. Ovakvo se može upisati i dan zakletve.

PRIMEČANJE: Ova se rubrika, u slučaju potrebe, može produžiti na zasebnoj tablici, koji treba ovdje umetnuti.

Obrat u pismu — ćirilica umjesto latinitice nakon preuzimanja ravnateljstva u Etnografskom muzeju

Franić se nije iskazao niti u pokušaju daljnje akademske obrazbe. Doktorsku tezu prijavljenu na Zagrebačkom sveučilištu morao je povući jer niti minimalno nije odgovarala propisanim uvjetima. Od struke je odbijena već i prije ulaska u proceduru obrane, nakon što je sveučilišni profesor i ugledni povjesničar Ferdo Šišić u svojstvu jednog od mogućih članova ispitne komisije usmeno obavijestio kandidata da njegova radnja ne odgovara zahtjevima doktorskog ispita, odnosno da ne pokazuje da kandidat vlada naučnom metodom i da je sposoban da samostalno radi u nauci.

Svemu usprkos tekst je u nastavcima 1934. objavljen pod nazivom *Stara katedrala u Zagrebu* u časopisu *Zagreb* (br. 2. do 11). Kao i drugi Franićevi priloz, obilovao je grubim pogreškama, a nažalost neimenovani domaći stručnjak nedugo nakon objavljivanja članka o tomu je radu izjavio: *Potpuno neznanje. Strahovito bombastično i neispravno!* Čini se da je spomenute riječi izgovorio istaknuti povjesničar, konzervator i restaurator Gjuro Szabo, tadašnji ravnatelj Muzeja grada Zagreba.

Niti Franićeva knjiga *Umjetnost i umjetnički obrt* tiskana 1931. prema ocjenama tadašnje, a i kasnije stručne javnosti, nije prešla granice osrednjeg novinarskog rada, odnosno nije bila ništa do štarskog traktata o različitim vrstama umjetnosti i umjetničkih obrta.

Formalno obrazovanje stečeno na zagrebačkom Filozofskom fakultetu također nije davalo uporišta imenovanju na čelo Etno-

grafskog muzeja. Kroz nekoliko semestara Franić zaista jest bio slušačem nekoliko etnografsko-etnoloških predmeta, i to kod M. Gavazzija, svojeg kasnijeg najžešćeg oponenta i osobe koja je bez sumnje najbolje poznavala njegovu stručnu vrijednost. Ako je vjerovati onodobnom tisku (i Gavazziju), Franić je nastavu doista samo pohađao i to vrlo neredovito i nemarno. Naime, iza sebe u vrijeme studiranja nije ostavio nikakva traga, niti je napisao poštene i cjelovite seminarski rad, a kamo li kolokvirao ili položio ispit. Zbog toga ga je s gledišta kulturno-antropološke znanstvene discipline uvredljivo nazivati etnologom, kako se znalo omaknuti autorima novijih priloga.

Studij je Franić vrlo vjerojatno svršio jer su mu profesori progledavali kroz prste zbog činjenice da je bio jedan od najstarijih studenata, naivno vjerujući da osoba umirovljena u željezničarskom zvanju sigurno neće tražiti visoke službe u području za koje se (naknadno) obrazuje. Naravno, posve krivo. Franić nije studirao iz radoznalosti i želje za stjecanjem znanja nego iz ambicije, častohleplja i koristoljublja. Zbog tog je, uostalom, i postao gorljivim radikalom i jugoslavenskim nacionalistom.

Osim nakaradnog namještanja na čelo Etnografskog muzeja i na silu pripremljenih, nemuštih "stručnih", publicističkih priloga, s etnologijom i etnografijom Franić nije imao nikakve veze. Zbog toga su i oni sami, od kojih niti jedan nije postojao prije samoga konca 1933, upravo vrvjeli dokazima o najelementarnijem neznanju etnografije (etnologije). Početak publiciranja ovakvih napisa svega godinu dana prije namještanja u Etnografski

HISTORIJA JEDNE KARIJERE

POSVEĆENO UPRAVITELJU ETNOGRAFSKOG MUZEJA U ZAGREBU
I. FRANIĆU POŽEŽANINU

IVES

— Biti i ostati kod ovakove glave
cio život bremzer — to ne bi bilo
pravo!

— Zašto na primjer postoje u Za-
grebu toliki muzeji bez pravog čovje-
ka na svojoj upravi?

— Sad sam napokon na mjestu,
koje mi donekle odgovara! Jedino što
me smeta je to, što ipak i dalje mo-
ram nešto da bremzam i to muzejalni
posao, da mogu svršiti svoje studije o
umjetnosti, bez kojih naša javnost vi-
še ne može da živi.

Franićeva karijera kako su je vidjele satiričke *Koprive*, 30. kolovoza 1935, autor Ivo Režek (potpisan svojim poznatim pseudonimom Ives)

muzej govori samo za sebe. U većini članaka Franić je već polagano isticao kandidaturu za namještenje koje će izazvati negodovanje u stručnoj javnosti.

Njegovi su etnološki prilozi bili često popraćeni pisanjem dnevnog tiska. Pored *Obzora*, u kojem ga je kritizirao ponajviše Gavazzi, na njih se gotovo pospršno osvrtao u *Hrvatskoj straži* i *Večeri*. Osim za nestručne tekstove, Franić je prozivan i za financijske malverzacije oko otkupa knjiga za knjižnicu Etnografskog muzeja. Naime, za ustanovu kojom je ravnao početkom 1936. od sebe je, tobože preko treće osobe, otkupio nemalu količinu knjiga za svotu od oko 25 000 dinara usprkos negativnom stavu interne muzejske komisije. Današnja približna vrijednost ovog iznosa, ako kao referencu uzimamo cijenu dnevnih novina, iznosila bi oko 100 000 kuna.

U Muzej su ovim putem dospjele knjige od kojih većina nije imala nikakve veze s etnografijom i etnologijom, niti su trebale pripadati bibliotečnom fundusu muzeološke institucije. Na nekima od njih, usprkos činjenici da su iz svih bili istrgnuti predlistovi, još uvijek su se nalazili Franićevi potpisi i/ili rukopisne bilješke. Neke pak knjige niti nisu bile njegove, nego vlasništvo drugih ustanova, kao primjerice Franjevačkog samostana u Slavonskoj Požegi. Zaposlenicima koji su pokušali zaustaviti nezakonito poslovanje, ravnatelj je, očekivano, uzvratio suspenzijom i uskratom polovice primanja.

Vinotočje i propisi o razdaljini od pisaćeg stola

Na kritike koje su dolazile od strane stručne javnosti, ali i dnevnoga tiska, Franić je odgovorio tužbom protiv lista *Večer* tvrdeći da iza hajke na njegovu stručnost i moralnost stoje Gavazzi, Vladimir Tkalčić i Stjepan Širola. Međutim, parnicom je polučio sasvim suprotan učinak, jer je upravo njom neoborivo dokazano u što se Muzej pretvorio Franićevim dolaskom za upravitelja. Naime, ne samo što su stručnjaci nedvosmisleno potvrdili da je sve što je u Muzeju od njegova dolaska bilo učinjeno pogrešno u okvirima struke, nego je obrana dokazala da je i tvrdnja optuženog lista u kojoj se Franića prozivalo da je ustanovu pretvorio u *vinotočje* bila istinita. Vrtar muzeja Lovro Krznar priznao je sudu da mu je ravnatelj dozvolio da u podrumu ustanove pohrani 3 bačve od 100 l vina u vlasništvu Dušana Fućaka, inspektora Mjesne kontrole Savske financijske direkcije u Zagrebu (i prisnoga Franićeva prijatelja), koje je po uputama Franića i potomjeg prodavao zainteresiranim strankama po cijeni od 10 dinara po litri. Po to su vino, među ostalima, dolazili podvornici Šumarskog fakulteta i Narodnog kazališta, a i sama Franićeva supruga. Bit će da je barem ono bilo kvalitetno.

Kakvu je strahovladu u ustanovu uveo novi ravnatelj nakon što su se njegova nestručnost i protuzakonite radnje počele povlačiti po novinskim člancima svjedoči "interna okružnica" koja je u spomenutoj sudskoj parnici podastarta kao dokaz obrane. U poznatoj i očekivanoj maniri paranoičnog, a zapravo vlastitim neznanjem okovanog i uplašenog uma, Franić je zbog "curenja

podataka” pojam službene tajne proširio na svaki trač unutar ustanove. Dakako, pravdajući ponašanje poštivanjem zakona i proglašavajući šutnju o muzejskim stvarima obvezom čak i pred sudom, osim ako za takvo što prethodno nije dobivena suglasnost ministra. Sve je, pritom, bilo umotano u optužbe za iznošenje podataka i prijepisa dokumenata uz prijetnje zaposlenicima *najradikalnijim sredstvima*. Ista je okružnica propisivala i druga “pravila” poput zabrane privatnih kontakata tijekom radnog vremena, bilo osobno bilo telefonski, bez Franićeva izravnog odobrenja ili zadržavanja od pisaćeg stroja službenice u pisarnici na razdaljini od najmanje 1,5 m – sučelice (!). Ovaj su dokument morali su potpisati svi zaposlenici beziznimno, uz opasku *pročitao, razumio*.

Očito posve izbačen iz takta zbog pritisaka sa svih strana, Franić je svoj bijes, osim na zaposlenicima i tisku, iskaljivao i na posjetiteljima. Tako je jednom prilikom na opće zgražanje prisutnih (od kojih većina nije znala da je nasilnik zapravo glava ustanove), četrnaestogodišnjeg dječaka ispljuskaao jer je, tobože, premještao predmete iz stalnoga postava. Ravnatelj sklon osobnim pedagoškim mjerama očito nije bio upoznat s time da je već u to vrijeme fizičko kažnjavanje djece u odgojnim ustanovama bilo strogo zabranjeno. Slučaj je dobio epilog zabranom pristupa mladeži ispod petnaest godina bez pratnje roditelja u Muzej, dakako, pod krinkom *osiguravanja narodne imovine i zdravlja nepromišljene omladine*, ali i još jednim crticom na popisu grijeha upravitelja koji je u svakom namjerniku vidio moguću prijetnju vlastitom autoritetu, što je i suvremenici bilo više nego očito. Činilo se da usprkos svim događajima Franiću zbog političkog zaleđa nitko ne može ništa. Možda je u spomenuto ponajviše bio uvjeren on sam.

Valja priznati da se inače uspavana zagrebačka intelektualna elita na Franića nije obrušavala samo kuloarskim pričama i piskaranjem u tisku. Točno godinu dana nakon imenovanja za ravnatelja (krajem veljače 1936) tridesetak uglednih društvenih i kulturnih djelatnika potpisalo prilično ostru predstavku tadašnjem ministru prosvjete Dobrivoju Stošoviću.⁰⁴ Sam tekst je zapravo bila prepisana i donekle usustavljena predstavka koja je u ime Zagrebačkog sveučilišta, Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti te nekoliko muzejskih ustanova bila odaslana na adresu Ministarstva prosvjete godinu ranije, već prigodom Fra-

nićeva imenovanja ravnateljem.⁰⁵ Budući da je ona u potpunosti ostala bez odgovora, odaslana je ponovno ali osnažena za spomenutih tridesetak potpisa uglednih intelektualaca. Nepotrebno je naglašavati da je ministru nastojala nedvosmisleno pokazati nekompetentnost i nestručnost novog ravnatelja Etnografskog muzeja i sramotu za sve kulturne i znanstvene ustanove koju je takav jednostrani politički čin proizveo. Čini se da je vrlo slična predstava nastala u konceptu i desetak dana ranije. Trebala je biti upućena tadašnjem ministru prosvjete Stevanu Ćiriću, koji je baš u veljači postao predsjednikom Narodne skupštine, a na njegovo je mjesto zasjeo spomenuti Stošović. Kako bilo da bilo, i taj je (vjerojatno neodaslan) dokument tražio da se alarmantno loše stanje u zagrebačkom Etnografskom muzeju što prije *dokrajči*. Izvan je svake sumnje, dakle, da su politički krugovi koji su blagoslovili Franićev dolazak na ravnateljsko mjesto bili itekako dobro informirani o stavovima struke. Nisu učinili ništa sljedećih nekoliko godina, odnosno, dokle god su se održavali na vlasti.

Iz dosadašnjih redaka nije preteško razabrati da je politika bila okidačem i uzrokom Franićeva dolaska na ravnateljsko mjesto, kao i uzrokom bure koja se u čaši vode domaćeg intelektualnog mikrokozmosa podizala kroz (za suvremenike i izravno zainteresirane) preduge četiri godine. Nakon uspostave diktature, Aleksandrova ubojstva i preuzimanja vlasti od strane Namjesništva, a pod krinkom tobožnje demokratizacije života, Jevtićeva je vlada pred inozemstvom nastojala Jugoslaviji podići kreditet stvarajući privid normalizacije javnog života, namještajući na značajna mjesta pouzdanike koji su ga trebali kontrolirati. U tom je smislu kao naručen iskočio odlikovani neprijateljski dragovoljac – pokajnik, natražnjak i politički poltron Franić, koji se od početka probijanja na ljestvici željezničarske struke počeo usko povezivati sa krugovima srpskih radikala, a ako je vjerovati njegovim iskazima, i s utjecajnijim srpskim političarima poput samog Pašića. Uostalom, i sama je etnologija u starojugoslavenskoj zajednici bila nešto drugo u odnosu na onu kasniju socijalističku. Sukob Franića i Gavazzija svakako se nije događao u političkoj zavjetrini i jednopartijskoj učmalosti.

Nije čudno niti to da je unitarist “ubačen” u znanstveno-kulturne redove upravo u etnografsko/etnološkoj disciplini. Etnologija je tada (a i dugo vremena poslije) u nas smatrana znanošću o

⁰⁴ Predstavku su doista supotpisali odreda pripadnici domaće intelektualne elite: Edo Šen, sveučilišni profesor, Nikola Andrić, književni povjesničar, pomoćnik ministra prosvjete u miru, Artur Gavazzi, sveučilišni profesor i pravi član JAZU, Slavko Batušić, književnik, Frano Kršinić, kipar, Ivo Kerdić, kipar, Vladimir Nator, književnik, Josip Andrić, muzikolog, Gjuro Szabo, povjesničar, ravnatelj Muzeja Grada Zagreba, Vladimir Kirin, slikar i ravnatelj Narodnih novina, Emil Laszowski, arhivist, direktor Državnog arhiva u Zagrebu, Antun Vrgoč, sveučilišni profesor, Ivo Horvat, sveučilišni profesor, Milan Rojc, pravnik, predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu u miru, Stjepan Hribar, arhitekt, Tomislav Krizman, slikar, Krsto Hegedušić, slikar, Drago Ibler, arhitekt, Aleksandar Ugronović, sveučilišni profesor, Antun Šimčik, filolog, Milan Praunsperger, pravnik i povjesničar, Matija Filjak, učitelj i publicist, Alfred Albini, arhitekt, Zlatko Šulentić, slikar, Vladimir Becić, slikar, Rudolf Erber, zagrebački gradonačelnik, Janko Barle, povjesničar, Stjepan Matičević, sveučilišni profesor i pravi član JAZU te Ljubo Babić, slikar. Uočljivo je da među potpisnicima nema Milovana Gavazzija, Vladimira Tkalića i Božidara Širole. Može se pretpostaviti da su zapravo oni bili autori predstavke, ali da kao osobe duboko upletene u sukob s Franićem svojim potpisom nisu željele dovoditi u pitanje „objektivnost“ ostalih potpisnika. ⁰⁵ Dokument su potpisali predsjednik JAZU Albert Bazala, rektor Sveučilišta Đuro Stipetić, dekan Filozofskog fakulteta Grga Novak, upravitelj Grafičke zbirke Artur Schneider, upravitelj Arheološko-historijskog muzeja Viktor Hoffler, upravitelj Muzeja za umjetnost i umjetnički obrt Vladimir Tkalić, upravitelj Zoološkog muzeja Krunoslav Babić, upravitelj Geološko-paleontološkog muzeja Marijan Salopek i upravitelj Mineraloško-petrografskog muzeja Fran Tučan.

KNJIŽEVNO-ZELJEZNIČARSKO-ETNOGRAFSKI PROFIL GOSPODINA POŽEZANINA

Gospodin Ivan Franić-Požezanin priznaje, da su ga već u pučkoj školi kažnjavali radi prepisivanja ...

On je međutim ipak dalje nastavio tim svojim običajem i mora se priznati da je daleko dotjerao. — Gilgamenš nascitur. — Kako je požezski g. Franić postao pjesnik i kakve su mu pjesme. — Predstavnici sveučilišta i naših znanstvenih ustanova tvrde da g. Franić nema kvalifikacija za mjesto ravnatelja etnografskog muzeja

F. I. P.

Uči sinko, često bi me
Nuko stari djeda
Jer bez znanja danas, vjeruj,
Živjeti se neda!

»A ja slušam mog djeda
I njegove zbove
Vjeruj, djede, proteklo je
Dalje doč' se more«...
(Ivan Franić-Požezanin:
»Spomenici mladosti«.
Str. 70.)

Poznato je, da je gospodin Ivan Franić-Požezanin vragometan čovjek. On je bio i željezničar i umjetnički kritik i pjesnik i fratar i etnograf i sastavljač željezničarskih priručnika i prodavač biblioteka Hrvatskog Radiša, i predavač na radio-stanici i organizator etnografskog muzeja na »naučnoj bazi« i borac na Crnom Vrh (odlikovan).

Na svim se ovim kolosjecima — da se izrazimo riječnikom koji je njemu još uvijek nepristupačiji gospodin iz Požege uvijek se izvorsno snalazio.

Stihovi koje smo gore naveli, očividno su mu uvijek bili zastava u ljestvici njegove karijere, koja bi i u Americi mogla služiti kao uzor. U Americi samo kolporteri postaju veliki ljudi, a kod nas željezničari postaju ravnatelji muzeja. Ali to smo već jednom zgođom spomenuli.

Idemo da vidimo što g. Franić govori o sebi, u svojim knjigama i pjesmama, da bi tako dobili potpuniji profil ovog našeg slavnog gilgamenša prije nego pokažemo, kako g. Franić nema nikakve kvalifikacije za mjesto, na kojem se sada nalazi na sramotu naše nauke.

Književni je rad gospodina Franića veoma mnogostran. Čitava mala hrpica lirike, romana i — znanstvenih (!) studija. Poučna hrpica. I veoma zanimiva za jednoga — znanstvenog radnika.

Isprepletena raznim poslovima, proslut je gospodina Franića pravi roman.

Gospodin Franić je »odrastao« na ulici, ulica ga je snažila i liječila —

veli u svojem autobiografskom romanu »San jednog sutona« (Zagreb 1931.)

Osnažen tako plemenitim uplivom ulice, gospodin Franić-Požezanin zaplovio je svim jedrima u našu stvarnost da ju oplodi svojom djelatnošću. Odgoj što ga je stekao na ulici dobro mu je došao. On

I tu je priliku znao izrabiti dobri mecena

A devet mjeseci kasnije? rodi se negdje na tavanu
Nevina žrtva žrtvina...
(»U bari života«)

Ili ovakve:

»Ja bi opet nešto pjevo
Ali ni sam ne znam čemu
Zalud kopam praznu maštu

Zagreb, 5. III. U dva navrata pokušali smo dosad prikazati rad gospodina Ivana Franića-Požezanina. U prvom smo članku zabilježili kako je gospodin Franić održao predavanje na zagrebačkoj radio-stanici i tom prilikom od riječi do riječi prepisao sve što je rekao u tom predavanju o »jugoslavenskoj demonologiji«, a da nijednom riječi nigdje nije naveo odakle je crpio svoju mudrost. Gospodin iz Požege je tom zgodom dokazao da je zaista pravi gilgamenš, to jest čovjek koji krade iz tuđih knjiga. U drugom smo članku poveli čitatelje etnografskim muzejem, kojem se sada na čelu kao ravnatelj nalazi bivši željezničar g. Franić i koji je on »svojom stručnom spremom« doveo skoro na rub propasti, na sveopće zgražanje čitave naše kulturne javnosti. U današnjem članku prikazat ćemo vam što g. Franić misli o sebi, pružit ćemo vam par citata iz njegovih pjesama, da se vidi čime se je sve bavio ovaj željezničar, pjesnik, kritik i na kraju znanstveni radnik i stručnjak za etnologiju i etnografiju, čovjek koji se maže »vješticijem balzamina« i točji vino u podrumu etnografskog muzeja.

nije prezaio pred zaprekama. Čovjek koji je na svoju zastavu zapisao stihove koje smo naveli, ne treba se zaista ničega bojati.

Već u pučkoj školi, međutim, kod gospodina Franića su se počeli pojavljivati prvi simptomi »gilgamenša«, to jest čovjeka koji krade od drugih da tako postane pametan. U svojoj (već spomenutoj) knjižici veli on da je prepisivao školske zadatke i da je tako bivao i kažnjen.

Ali to ga nije smelo. Gospodin Franić je živ primjer da se ne radija samo pjesnici i — gilgamenš nascitur! Nakon što je već u pučkoj školi prepisivao školske zadatke nastavio je to gospodin Franić vjerojatno i u srednjoj školi, i kad je »pročitao sve knjige u školskoj knjižnici«, postao je — sve to piše u spomenutom romanu — ništa drugo nego pjesnik.

A znate zašto je postao pjesnik. No, pogodište! Zato jer je već onda »imao glavu kao malo tkov« i jer se u njemu pojavio »ponos ne ružan, nego plemenit«. Kako je međutim bio veoma »bistar i brzo naučio i shvaćao« (veli on u svojem autobiografskom romanu), to je »postigao vrlo visoku karijeru u mladim, srazmjerno mladim godinama, zauzevši jedan od najzavidičijih

položaja.« U to vrijeme bio je tako »dobar i uman« da je, među ostalim, pjevao i ovakve pjesme: »I onda jednoga dana došla je stara scena!

Oni su bili na samu, kod njega u toplome stanu

Nač' ne mogu pjesmi temu
E pa dobro! kad ne mogu
S vilom pjesme konferirat
Ajde mašto ti na poso —
Malo ćemo fantazirat«

(Spomenici mladosti.)

Pjevajući ovakve pjesme, ili bolje rečeno kvareći tuđe pjesme da ih prikaže svojima (posljednja citirana pjesma bezobrazno je slična poznatoj Preradovićevoj »Pjevat mi se opet hoće«...), gospodin Franić je osvajao društvo svojim očima »punim dubljine i pronicavosti koja prodire u dno srca«, jer je bio i »ugodan konferansjer«, a kod »razgovora o umjetnosti osjećao se kao kod kuće«. U to vrijeme gospodin Franić je razvijao svoju

djelatnost u »Hrvatskom Radišu« istom ajzbanerskom spretnošću, kako to sada čini u etnografskom muzeju, jer je prije toga »prebrodio svjetski rat,

a da nije ni okom treptnuo«. Svoje doživljaje na Crnom Vrh u svom književnom radu, začudo, gospodin Franić, nigdje ne spominje, ali zato ćemo ih spomenuti drugom zgodom mi. Kako je međutim u sebi osjećao jedno ogromno blago, a »čovjek ne može dati ništa što nema u sebi«, gospodin je Ivan Franić-Požezanin osjetio potrebu, da se brine za naše narodno blago u etnografskom muzeju.

»Neka bude što god hoće, glavno da je lijepo sada« pjevao je gospodin Franić iz Požege i

mir niks dir niks« (ovo slučajno nije citat iz njegovih djela!) postao

je ravnatelj zagrebačkog etnografskog muzeja.

G. Franić-Požezanin stalno dokazuje da ima kvalifikacije za to mjesto, »jer je osam semestera bio odličan djak« prof. M. Gavazzija.

Međutim je činjenica, da je neredovito (osim u prvo vrijeme) dolazio na predavanja i slušao tek po jedan kolegij, kasnije nije bio ni član seminara. Nije čak nikada ni kolokvirao, niti je ikada izradio bilo kakvu seminarsku radnju niti polagao kakva ispita iz ove struke. Gospodin Franić nema ni formalne ni praktičke kvalifikacije za ravnatelja etnografskog muzeja

na temelju studija na univerzi. Njegova se »sprema« ogleda jedino na onome, što je iz toga područja ili napisao ili »ovorio na radio stanici (demonologija!).

Iz predstave koju su potpisali predstavnici Jugoslavenske akademije i umjetnosti, filozofskog fakulteta, arheološkog muzeja, muzeja za umjetnost umjetni obrt i drugi, a koja je obrazložena zakonskim argumentima, vidi se, da bi gospodin iz Požege mogao na temelju svojih kvalifikacija biti

imenovan suplentom u srednjoj školi ili činovnikom muzeja u pripravnoj grupi, gdje bi nakon tri godine rada mogao polagati asistentski stručni ispit. Svojim pak radom, koji su stručnjaci ocijenili negativno,

gospodin iz Požege također nije osposobljen za to mjesto, jer »nije sposoban da samostalno radi na nauci«.

Unatoč svega toga gospodin Ivo Franić »čovjek kojeg je osnažila ulica«, i dalje pašuje u Etnografskom muzeju, šurjuje s demonima putem radio-stanice,

otvara »na naučnoj bazi« vintotočje u muzeju, igra se s naukom kao sa željezničarskom zastavicom i mašuci tom svojom fratarsko-željezničarsko-etnografsko-književničkom zastavicom na kojoj su zapisani stihovi, što smo ih na početku

citirali, od vremena na vrijeme tužno pjevajući:

»O, da mogu čuda stvoriti
ja bi mnogo toga zbrisao...
(Čeznuća i mastanja, 1931.)

Ali gospodin Franić ipak ne može stvarati čuda, premda je i »gilgamenš« i rođak demona i vragometni čovjek uopće i premda se maže »vješticijem balzamaom«, jer se

ne može zbrisati sve ono što je on »zbrisao« i jer se ne može zbrisati da je od željezničara postao etnograf i ravnatelj muzeja i jer se ne može zbrisati da je sve to skupa što radi gospodin Franić u muzeju ne samo žalosno i tužno,

nego i sramotno i za naš etnografski muzej, za našu nauku, našu javnost i naše prilike, kojima »foršibaju« Franići, gilgamenši i ostala čeljad koju je »osnažila ulica«.

UMPI U ZAGREBU

Katarina Schwab, knjižnica, 78 g. Primolula 4. Požreb 6 u. pol 4.
Marija Pavličić, knjižnica, 69 g. Primolula 4. Požreb 6 u. 4.
Stjepan Kamenarić, stolar iz Rabu u sin. 57 g. Primolula 3. Bit. ce prevezen na ukop u Krivice.
Ruža Elsbacher, trgovica, radnica, 19 g. Primolula 2. Požreb 4 u. pol 3.

Posprdni članak o Franiću u zagrebačkoj Večeri, 5. ožujka 1936.

(seljačkom) narodu. Sa svim njegovim tradicijskim, kulturnim i društvenim značajkama. Narod je okosnica nacije, a ova pak države. Znanost o narodu staviti pod centralističko okrilje značilo je polagano činiti isto i s temeljnim obilježjima identiteta o kojima je ta disciplina imala skrbiti. Posljedice su bile predvidljive.

Sramota u Kopenhagenu

Međutim, ono što je Franića uguralo u tijesne etnološke cipele, iz njih ga je i izulo. Urušavanje politike koja mu je davala oslonac moralo je dovesti do u javnosti toliko iščekivane smjene s položaja ravnatelja Etnografskog muzeja. Svojevremeno nedodirljivi političko podmetnuti “kulturni autoritet”, osoba koja se usuđivala pismeno obavještavati predsjednika Vlade Nikolu Stojadinovića o stanju u hrvatskoj politici i nagovarati ga na upotrebu žestokih pravnih sredstava protiv nepoćudnih pojava po uzoru na Khuen-Héderváryja, s obzorja struke nestala je na isti način kao što se i pojavila. Prebrisana je novonastalom geopolitičkom situacijom u Europi koja se morala reflektirati na unutar-nju, kada zaobilazanje rješavanja “hrvatskog pitanja” i odbijanje izravnih pregovora s Hrvatskom seljačkom strankom, odnosno Seljačko-demokratskom koalicijom, više nije bilo moguće. Znali su to beogradski krugovi koji su još početkom lipnja 1939. Franića umirovali po četvrti put. Znao je to i Franić, ali nije želio mirovati. Nezajažljiva želja za položajima i utjecajem bila je jača. Nemali dio njegova karaktera počivao je na slabo utemeljenoj i gotovo groteskno izobličenoj ambicioznosti, ako ne i na uvjerenju u neku vrstu vlastita mesijanskog poslanja.

S kojim je moralom i odgovornošću prema društvu i struci Franić postao poznat domaćim intelektualnim krugovima prihvaćajući na se breme upravljanja ustanovom o čijoj djelatnosti nije imao pojma dovoljno je rečeno. Njegov političko djelovanje je posebna priča. Umjesto zaključnih stavova dosadašnjeg dijela priloga u kojemu se progovorilo o Franiću kao tobožnjem etnologu, odlučili smo prikazati kakvu je sliku ravnatelj zagrebačkog Etnografskog muzeja o jugoslavenskoj (bolje rečeno hrvatskoj) etnologiji svojevremeno ostavio u inozemstvu. Pred uistinu najuglednijim umovima struke koju je i sam trebao promovirati. Događaj je to koji ne traži komentara. Dovoljno je možda pripomenuti da se dio naše “intelektualne” sredine niti gotovo stoljeće nakon ovih događaja umnogome nije znatnije maknuo iz slične žabokrečine i političke prijetvornosti. Obrasci su ponašanja ostali isti, promijenili su se njihovi nositelji.

Početkom kolovoza 1938. održan je II. međunarodni kongres etnoloških i antropoloških znanosti u Kopenhagenu na kojemu se sastao zavidan broj najuglednijih europskih pripadnika spomenutih disciplina. Posve očekivano, pribivajući kongresu domaću je znanost među elitom predstavljao ravnatelj Etnografskog muzeja. Nije teško dokučiti zbog čega je odabran baš (i samo) on, a ne neki mjerodavniji stručnjaci koji su, usput, bili i

članovima Stalnoga vijeća spomenute kongresne organizacije. Kako god bilo, Franić se potrudio ostati zapamćen. U intervjuu tamošnjem listu *Extrabladet* od 4. kolovoza 1938., u jeku održavanja skupa, počastio je domaćine jedinstvenom salvom “pohvala”. Tako je prigovorio da je na samom prijemu i otvaranju Kongresa bio osupnut i razočaran nepažnjom domaćina, jer su sve počasne dužnosti već bile dodijeljene (čitaj – gospodin F. nije ušao u počasno predsjedništvo), znanje i pomoć *hostesa* bili su ograničeni i problematični, ekonomska pitanja zanemarena (*ta učenjaci nisu milioneri*), pa se o džepovima sudionika nije vodilo računa, posebice s obzirom na smještaj i prehranu! Objedi su bili čedni, preskupi – i bez uključenog pića. Pri razgledu gliptoteke bilo je servirano samo nekoliko malih sendviča sa šunkom i sirom, a bilo je lijepo rečeno da ne treba unaprijed večerati. Publikacije Kongresa bile su nedostatne i dostupne samo na engleskom (*koji malo tko razumije*), siroti sudionici na razgledima znamenitosti bili su prepušteni sami sebi te su morali pješčiti po jarkome suncu. Sve u svemu, danski se muzejski činovnici nisu isprsilili kao *spretni aranžeri kongresa*. A bogme su bili i škrti na jelu i piću. U takvim uvjetima za Franića je struka pala u drugi plan. O njoj u intervjuu nije rekao ni slova. Gladan i žedan razmišljao je samo o jednoj stvari.

I sve bi još bilo dobro da članak, naravno, nisu pročitali organizatori i sudionici Kongresa. Ovi potonji su se kao *delegati koji reprezentiraju vlade, sveučilišta i druge institucije* jednodušno sporazumjeli da svega dva dana nakon izlaska Franićevih bisera u istome dnevniku objave demanti njegovih stavova te izraze čuđenje i duboko žaljenje zbog potpuno neosnovanih kritika upućenih organizatorima događanja. Pritom, dakako, danskim kolegama nisu zaboravili odati dužno priznanje i pohvalu za učinjene napore u organizaciji skupa. Sam se *Extrabladet* također ispričao čitateljstvu zbog prenošenja pogrešnih i posve osobnih dojмова jednog sudionika skupa. A taj je, očito ne sluteći što će se dogoditi, osobno prisustvovao sastanku na kojemu je prihvaćena spomenuta izjava. Izravno otrpjevši salve kritika najuglednijih predstavnika etnološko/antropološke struke. Bez sumnje, savršen uspjeh domaćeg znanja i intelektualnog miljea.

Podzemno vojvodstvo

Posljednje godine Ive T. Franića Požežanina obavijene su istom onom koprenom nepredvidivosti i hohštapleraja kakvom je bio obavijen i čitav njegov životni tijek. Po dolasku ustaške vlasti odlučio je u potpunosti okrenuti kaput. Barem nakratko, valjalo se pozvati na stare protusrpske zasluge, a-u odlikovanja za hrabrost u borbama na srpskom ratištu, zasluge za osnivanje podružnica Hrvatskog sokola, drugovanje s istaknutim pravašima, oponiranje židovskoj i masonskoj *Tipografijinoj* i *Dežmanovoj štampi* i, povrh svega, na nepravedno smjenjivanje s mjesta ravnatelja Etnografskog muzeja po izričitoj traženju *sporazumaša*, odnosno Dragiše Cvetkovića osobno.

Sprati kompromitirajuću patinu s vlastita karaktera nije bilo jednostavno. Franićev je opus poznavalo previše ljudi, mnogima od njih zamjerio se i politički i osobno. Novi je režim teško zaboravljao jugoslavenstvo i bliskost sa srpskim radikalima čovjeka koji je, recimo, tridesetih godina "iz uvjerenja" napustio latinicu i počeo pisati ćirilicom. U dopisu Ministarstvu bogoštovlja i nastave (u kojem nije tražio rehabilitaciju već puko preživljavanje) to je prešutio, jednako kao što je prešutio i činjenicu da je zbog sklapanja braka s 26 godina mlađom zaručnicom Anom Krainčić iz Pleternice 1935. obred vjenčanja obavio u zagrebačkoj Preobraženskoj crkvi prešavši na pravoslavlje.^{o6}

Endehaškim vlastima Franić je, ipak, iz nepoznatih razloga pomalo ostao izvan fokusa. Pogotovo s obzirom na činjenicu da su njegov javašluk i nesposobnost bili naširoko poznati. Možda je u ovom kontekstu dovoljno spomenuti da su predstavnici stručnih klubova Hrvatskog sveučilišta tražili njegovu smjenu svega nekoliko mjeseci prije nego li se to i dogodilo, kao najvažniju Franićevu kvalifikaciju naveli *da je uvijek bio pristašom svih protuhrvatskih režima*. Svojstveno karakteru, ipak je i u novome režimu nekako uspio migoljiti.

U ratnim je godinama njegov životopis zadobio konačne, jednako začudne obrise o kojima se dosada nije znalo gotovo ništa. Jedini raspoloživi podatak iz literature u tom je kontekstu samo šturo navoe da je život skončao u blizini Topuskog početkom 1945. Bez popratnog objašnjenja i/ili navođenja izvora iz kojega je podatak crpljen. Već je i sama ta činjenica nagovještavala moguće poteškoće u potrazi za informacijama o posljednjem razdoblju Franićeva života.

Nasreću, neki su novi podaci ipak isplivali na površinu. Zbog neprijateljskoga držanja od ustaških je vlasti uhićivan dvaput. Svibnja 1941. i kolovoza 1943. godine. Dok je kao temelj za prvo uhićenje najvjerojatnije poslužilo prijeratno političko i društve-

Ministarstvo prosvete
Kraljevine Jugoslavije
Opšte odelenje
Ka Pbr. 5868
16 februara 1935 god.
Beograd

Na osnovu st. 2 § 55 Zakona
o činovnicima,

O d l u č u j e m :

da se FRANIĆ IVO, koji ukazom od 12.11.1935 god. postavljen za upravnika Etnografskog muzeja u Zagrebu III položajne grupe 2 stepena, oslobodi od polaganja državnog stručnog ispita za HKE stručno osoblje Muzeja.

Ministar prosvete,
S. Ćirić, s.r.

Da je prepis veran svome originalu, tvrdi:

Po naredbi
načelnika Opšteg odeljenja
za šefa odeljenja
Potpis načelnik

Da je prepis vjeran originalu tvrdi:

Upravnik muzeja:

Prijepis Ukaza Ministarstva prosvjete o imenovanju Franića upraviteljem Etnografskog muzeja (obratiti pozornost na potpis za jamčenje istovjetnosti izvorniku)

no držanje, drugo je bilo posljedicom ilegalnoga djelovanja. Treće uhićenje koje mu se prijetilo od kraja 1944. uspio je izbjeći. Očito znajući što mu se sprema, napustio je državni stan u Ivkančevoj ulici br. 8 na sam Božić 1944. obavijestivši služavku Kaju Rukavinu da odlazi k sestrama. Međutim, niti kod Marije Lakoš koja je živjela u Rečici kod Karlovca, niti kod Katarine Pavišić nastanjene u Slavonskoj Požegi, nikada nije stigao. Endehaški policijski organi uzaludno su ga (i vrlo mlako) tražili sve do samo-

^{o6} Jedan od mogućih razloga zbog kojega je Franić prešao na pravoslavlje bila je činjenica da se po rimokatoličkom obredu više nije mogao vjenčati. Naime, od 1919. bio je u braku s Desankom Đorđević s kojom se civilno, ali ne i crkveno, rastao 1930. godine. Drugi brak je tako mogao sklopiti (samo) u drugoj konfesiji. Shodno političkim stavovima, izabrao je Pravoslavlje. Po tomu u svoje vrijeme doista nije bio nikakva iznimka. Neobičan svakako jest, jer se sa Srpkijom vjenčao u Katoličkoj, a s Hrvaticom u Pravoslavnoj crkvi. Niti u jednom braku nije imao potomaka. S drugom se suprugom zakonski razveo 1940., a oboje su, naravno, 1941. ponovno prešli na katoličanstvo. Usput rečeno, od 1922 do 1931. Franić je koketirao i sa starokatoličkim reformnim pokretom.

ga konca režima. Službeni razlog zbog kojega je tražen, osim činjenice da otprije nije bio na dobrome glasu, bila je suradnja sa stanovitom Maricom Crljenković rođ. Maraković, koja je zbog protudržavnog rada već bila upućena u logor.

Franićev je zagrebački ratni život, pak, bio puno burniji nego što je ustaška policija mogla i pretpostaviti. Čini se da je već početkom rata počeo sudjelovati u radu nekoliko fluidnih, slabo uređenih, nedefiniranih i historiografiji gotovo potpuno nepoznatih ilegalnih organizacija. Zajedno s Markom Kožulom, Juricom Korenićem, Ilijom Čavlinom, Viktorom Holjcem, Ivanom Šulentićem, Stjepkom Debeljakom i drugim zagrebačkim intelektualcima, Franić je sudjelovao u osnivanju Jugoslavenskog revolucionarnog pokreta za Hrvatsku (JUREPOH), fantomske vojno-političke organizacije koja je okupljala (staro)jugoslavenske nacionaliste te na liniji suradnje s Nijemcima i četnicima Draže Mihailovića planirala preuzeti vlast u okupiranoj Jugoslaviji.

Spomenutu su skupinu, čini se, vodili ponajviše osobni interesi dijela inteligencije (još nedavno čvrsto uključene u aparat stare države) koja se nije mogla pomiriti s gubitkom širokih političko-imovinskih privilegija. Surađujući s Nijemcima, i uzdajući se u stara diplomatska poznanstva u inozemnim političkim krugovima, nadala se ponovnom zadobivanju visokih položaja i preuzimanju kormila države u svoje ruke.

Ova je skupina, kako je već rečeno, slabo poznata. Razlozi leže i u njezinoj marginalnosti, ali i činjenici da je sačuvanih arhivskih vrela koja bi o njoj autentično svjedočila relativno malo. Zbog toga niti ne čudi da je i ono malo podataka zapravo vrlo prijeporno. Tako ne možemo nedvojbeno utvrditi niti osnovne činjenice poput vremena utemeljenja, osnivača i razgranatosti organizacije, a kamo li druge, manje značajne podatke. Možda ćemo u tom kontekstu ponajmanje pogriješiti ako kažemo da se među tvorcima najčešće spominju Holjac, Korenić, Kožul, Franić i Šulentić, da su se sastanci pripadnika ove skupine redovito održavali u Kožulovu zagrebačkom uredu te da je pravac djelovanja barem u početku bilo traženje oslonca u redovima Gestapa, odnosno Nijemaca poradi uklanjanja Pavelićeve vlasti. Otpočetka je zacrtana i želja da ilegalni rad ne bude ograničen samo na Zagreb, nego da se proširi i na provinciju. Tako je Čavlina bio zadužen za agitaciju i vrbovanje novih članova na području Kostajnice s okolicom, Kožul za Dalmaciju, Šibenik i Split, Barbić za Sv. Ivan Zelinu s okolicom, Debeljak za Samobor i okolicu, u Slavoniji su agitirali kotarski liječnik u Osijeku Svoboda, odvjetnik Matić i Šulentić, u Zagrebu Korenić, Ivan Blažević na području Like i Gračaca, a u Sloveniji Srećko Kuković.

Istovremeno se istoimena skupina formirala i na Sušaku, a trebala je djelovati u Istri, Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru pod ingerencijom ing. Jelušića.

Pripadnici JUREPOH-a ilegalno su izdavali časopise *Sloboda i slavensko bratstvo* i *Omladinska revolucija* (mjesečno) te *Radio vijesti* (tjedno) u kojima su se negativno izražavali protiv NOP-a i komunista istovremeno hvaleći kralja i monarhiju. Na tragu takvih stavova posve je logično da je Draža Mihailović, kao legitimni predstavnik vlade u izbjeglištvu, imao namjeru uspostaviti veze s predstavnicima JUREPOH-a. To je i pokušao preko izaslanika Drage Matijasića i Stanka Tončića koji su imali zadaću utanačiti suradnju s HSS-om i uključiti JUREPOH u četnički pokret, odnosno pridobiti pripadnike spomenute organizacije da postanu jezgrom stvaranja Jugoslavenske vojske u otadžbini u Hrvatskoj. Ova je trebala nositi naziv Korpus JVO Hrvatske i biti pod zapovjedništvom majora Žarka Todorovića.⁹⁷

Matijasić (a kasnije i drugi Dražin izaslanik iz Srbije, advokat Juraj Gatin) nisu imali uspjeha kod HSS-a, ali se zato Tončić nagodio s JUREPOH-om. Ova je organizacija na se preuzela zadaću okupljanja mladih istomišljenika koji će činiti temelje Korpusa JVO Hrvatske. Tako je inicijalno pedesetak zagrebačkih studenata trebalo biti upućeno u četničke postrojbe stacionirane oko Srpskih Moravica s političkom motivacijom prikazivanja kako četnički pokret nije isključivo srpski te kako ga i Hrvati trebaju i imaju razloga podržati. Istovremeno su sušački Jurepovci poslali svoje predstavnike Krešu Vranića i Antuna Šustera u Otočac da u dogovoru s Talijanima prebace nekolicinu pripadnika četničkog pokreta u Hrvatsko primorje i na otok Krk kako bi tamo novačili mladež u četničke postrojbe. Dijelom im je to zaista i uspjelo.

Ustašama s druge strane nije bilo teško doznati za planove o upućivanju zagrebačkih studenata u četničke redove. Vrlo prozaično, otkucala im ih je djevojka koja nije željela da njezin mlađić (stanoviti Boić, sin gradskog senatora) ode iz Zagreba u šumu. Pohašeni su sredinom 1943, a među njima i Holjac, Hrvoje Macanović, Tončić, Matijasić, Fran Tućan i drugi.

Macanović je za razliku od većine uhićenih završio iza rešetaka na dulje vrijeme da bi kraj rata dočekao potpuno iscrpljen u konclogoru Mauthausen, koji su tek početkom svibnja 1945. oslobodili Amerikanci. U svjedočenju jugoslavenskim obavještajnim organima 1952. tvrdio je da su hapšenja zagrebačkih studenata, simpatizera JUREPOH-a, provedena jer su kao vojni obveznici pred ustaškim novačenjem željeli prebjeći partizanima,

⁹⁷ Žarko Todorović Valter (1907-oko 2000). Prema pisanju desno orijentirane srpske publicistike posrijedi je osoba čija je biografija (ili njezini dijelovi) iskorištena u svrhu komunističke propagande prilikom snimanja poznatog partizanskog filma *Valter brani Sarajevo* redatelja Hajrudina Krvavca (1972). Todorović je bio profesionalni vojnik školovan u staroj Jugoslaviji i Francuskoj. Tijekom Drugog svjetskog rata istaknuo se kao pripadnik Četničkog pokreta Draže Mihailovića. Zbog ilegalnog djelovanja uhapšen 1943. u Beogradu, prilikom njemačke protuobavještajne akcije kodnog naziva *Valter*. Nedugo zatim prebačen u Zagreb radi prokazivanja tamošnjih suradnika. Potkraj 1943. (a nakon uspješnog bijega i zatvora i ponovnog pritvaranja) prebačen u Mauthausen. Po završetku rata pristupio francuskoj Legiji stranaca da bi nakon desetogodišnjeg staža bio premješten na službu u Generalštab francuske vojske. Na spomenutoj je dužnosti umirovljen u činu pukovnika.

Obiteljsko ime: FRANIĆ POŽEŽENIN

Krsno ime: Ivan

Nadimak: _____

Gene- oca: pok. Tadija
ralia: matere: Ana rođ. Sauer

Zvanje, zanat i t. d.: _____

Sadanje zanimanje: činovnik

Rodno mjesto: Slav. Požega

Zavičajna općina: _____

Godina rođenja: 6.VII.1886

Vjeroispovjest: pravoslavna

Stal's: oženjen

Djeca: { _____

Zadnje obitavalište: _____

Služio u vojništvu kod: _____

Osobni opis:

Visina u cm: _____

Stas: _____

Kosa: _____

Brk: _____

Obrve: _____

Oblik lica: _____

Boja lica: _____

Oči: _____

Čelo: _____

Nos: _____

Usta: _____

Zubi: _____

Podbradak: _____

Ruke: _____

Osobiti znakovi
i tjelesne mane: { _____
_____**Osobita svojstva:**

Isprave o zavičajnosti: _____

Typus: 121

Fotografiran dne 17 / V 1941 br. 29796

Izmjera tijela:

glava . . .

prsa . . .

Sposobnosti:

Govori jezike: _____

Čita, piše: _____

Spretnost i umjeća: _____

Praktika:

Mijenjanje oblića: _____

Nadijevanje krivih imena: _____

Odan piću: _____

Simulacija { nagle bolesti, teškog ču-
venja, epilepsije, nesvi-
jesti, bedastoće, gluho-
nijemosti i t. d. }

Zločinački jezik: _____

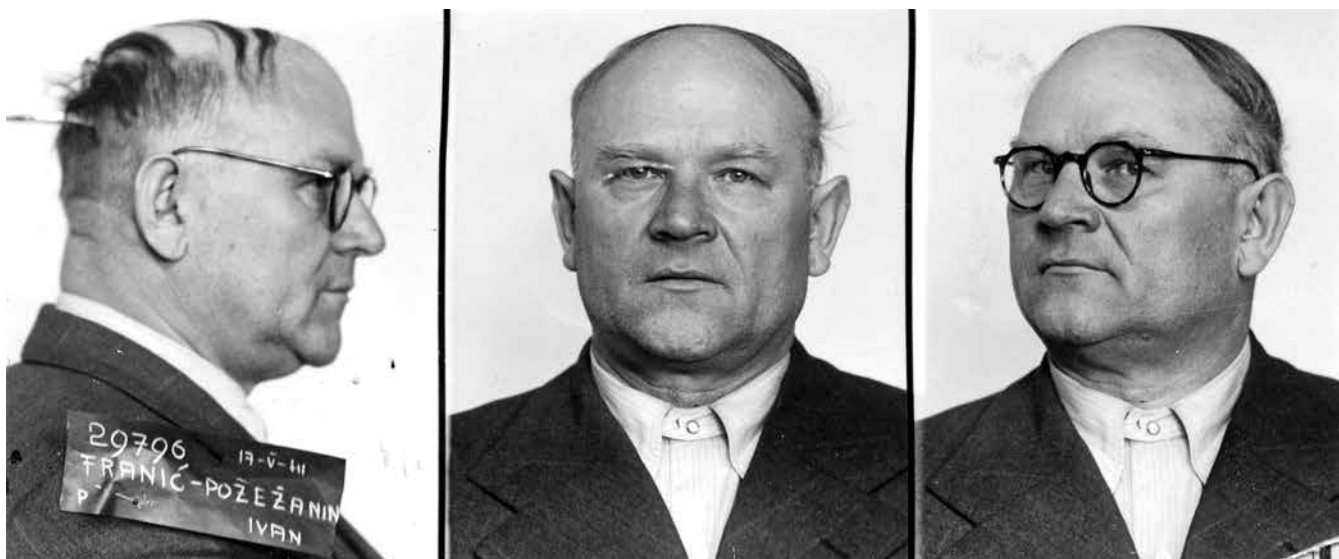
Rukopis:

Franić Požezanin

Daktiloskopiran: _____

Opaska:

Franićev policijski
karton nakon uhićenja
od strane ustaške
policije, 17. 5. 1941.
(Prezime majke
pogrešno je
navedeno)

Ivo Franić Požežanin, fotografije iz policijskog kartona

a ne četnicima. Ponovio je i priču prema kojoj je djevojka jednog od studenata otkrila čitavu akciju. Po njegovim je riječima tada uhapšeno oko 160 ljudi, prilikom čega je zaplijenjena čitava arhiva pokreta.

Neuspjeh spomenute operacije bio je neizbježan, što zbog mlakog djelovanja srpske strane, što zbog činjenice da je čitava djelatnost JUREPOH-a organizacijski bila na vrlo klimavim nogama. O tome svjedoči i podatak da je većina članova i simpatizera privedena na temelju popisa suradnika koji se nalazio kod jednoga od prvouhićenih. Čini se da zapravo niti ustaška policija nije posve ozbiljno shvatila ovu akciju, jer se najveći broj privremenih uskoro na ovaj ili onaj način ponovno našao na slobodi.

JURKO iz 1941.

Otada je i sama organizacija posve iščezla utapajući članstvo ili izravno u četnički pokret ili u novu organizaciju pod nazivom Jugoslavenski revolucionarni komitet (JRK ili – kako su ga nazivali članovi – JURKO) sastavljen od pristalica Jugoslavenske radikalne zajednice, Jugoslavenske nacionalne stranke, Samostalne demokratske stranke, HSS-a i članova sokolskih organizacija.

A ustrojavanje je JRK-a prema dostupnim vrelima također je inicirao Franić. Zapravo, na ovome mjestu valjalo bi izraziti i dozu sumnje u sudjelovanje Franića pri organiziranju JUREPOH-a, jer se čini malo vjerojatnim da je mogao biti osnivačem i suradnikom dviju ilegalnih organizacija koje su u Zagrebu djelovale usporedo od 1941. do 1943. Međutim, kako se u izvorima kao osnivači jedne i druge spominju Kožul, Čavlina i drugi, ovo nije bilo niti nemoguće, jer se radilo o vrlo fluidnim organizacijama bez čvrste unutarnje strukture, pa je i njihovo članstvo moglo

biti iznimno heterogeno. Uostalom, radilo se o Franiću. Dubina njegove sklonosti za konfabulacije i želje za osiguravanjem vlastita statusa bila je teško saglediva. Vjerojatno bi bio blizak i ustaškome režimu, samo da ga je netko u tom smislu doživljavao ozbiljno.

Prema Franićevim izjavama izrečenima OZNI nakon prelaska na "oslobođeni teritorij", do osnivanja JRK-a došlo je odmah po ulasku Nijemaca u Zagreb. Rad je započeo ilegalnim djelovanjem u malim skupinama, odnosno *trojkama*. Prvu su od njih činili najvažniji članovi osnivači, Kožul, Čavlina i Franić, a drugu Korenić, Čedo Perenčević i Fran Gabrek. Ilegalni se rad dalje širio isključivo izravnim kontaktom sa sljedećom trojkom, a kada je organizacija dovoljno narasla osnovan je i Izvršni odbor JRK-a (Korenić – predsjednik, Franić – tajnik, Čavlina, Debeljak i Branko Lebner – članovi). Tako je bilo sve do početka 1943. kada je Izvršni odbor postao Glavnim odborom u sastavu: Kožul, Korenić, Gabrek, Blažević, Srećko Kuković i Ljubo Buršić.

Čini se da je nakon uhićenja članova JUREPOH-a i JRK-a u zagrebačkim zatvorima tijekom druge polovice 1943. došlo do spajanja članstva spomenutih ilegalnih organizacija čime je nastala nova – Podzemna Hrvatska (PH), a Franić je, valjda kao bivši odlikovani dobrovoljac, preuzeo vojno krilo te ilegalne skupine.

Naime, u prosincu 1943. nastalo je Vojno vijeće PH na čelu s predsjednikom Franićem i Mirkom Pajem, šefom Odsjeka popunidbenog zapovjedništva, već spomenutim pukovnikom Kukovićem, zrakoplovnim pukovnikom Mihom Obuljenom, zrakoplovnim pukovnikom Mišom Dorčićem, zapovjednikom mornarice Petrom Mardešićem, majorom Maksom Jerbićem, šefom štaba Narodne zaštite Jankom Hameršakom te pukovnikom Vladimirom Kellerom.

Ime i prezime Ivo Franić 55
 Kogn. ime Vojvoda, Jurko
 Nacionalnost hrvatska
 Zvanje razn. obliki muzeja u p. književnik, publicist
 Dali je aktivan Saradivao u Jug. rev. komitetu
 saradivao u JNOF podzemne Hrvatske
 Gdje i šta radi ili radi aktívno. Gl. tajnik O.H. i
 je same simpatizer Gl. zapovjednik O.S.P.H.
 Od kada radi 10. IV 1941.
 Dali je radio u radio u Soc. demok. stranci
 polit. ili sind. do 1920. kad se razilo.
 organizacijama prije rata Tajnik Saveza željezničara
 Dali je služio vojsku jest
 Kojim oružjem rukuje _____
 Tko garantira za njega Dragica, Milan (M. H.)
 Primjedba Belegat P.H. za AKVOY; Gl. štab. NOV.

Zagreb _____

Za otpremu Tvrtko

Identifikacijski obrazac II Odsjeka OZNE na ime Ivo Franića Požežanina (1945)

Sačuvana Franićeva svjedočenja govore da je pripadnika ove organizacije bilo nekoliko tisuća, većinom iz redova zagrebačkih intelektualaca, koji su imali zadatke vrbovati članstvo i u provinciji. Tvrdnja da je 40% Zagrepčana bila idejno uz PH sigurno je prenapuhana, a vjerojatnije će biti točno da ih je bilo svega stotinjak i da su djelovali vrlo lokalno – gotovo isključivo u Zagrebu i bližjoj okolici.

Historijat PH

Ponajbolji uvid u djelovanje PH, odnosno sliku koju su o organizaciji imali njezini osnivači i članovi, nudi dokument kojeg je pod nazivom *Historijat* u drugoj polovici 1944. sastavio sam Franić. Zadaća mu je bila da posredstvom komunističke doušnice u Zagrebu kodnog imena *Dragica* "u šumu" dopremi što više podataka o ilegalnoj djelatnosti ove skupine koji bi onda pomogli profiliranju te organizacije kao partnera u borbi protiv ustaša i, napose, aktivnog sudjelovanja njezinih pripadnika prilikom ulaska partizanskih snaga u Zagreb.

U spomenutom se dokumentu Franić hvalisao kako je tiha, tajna, podzemna, konspiratorska propaganda PH tijekom 1943. oko

20 000 domobrana i ustaša svih rodova vojske uspjela učiniti svojim simpatizerima i okrenuti od Nijemaca. Također da su njezini članovi osujetili puč Lorković-Vokić! Naglašavali su i svoje tobožnje veze s Ministarstvom oružanih snaga, istaknutim ustašama i Nijemcima.

Među glavnim zadacima organizacije stajalo je povezivanje sa zapovjedničkim kadrom u oružanim snagama NDH, obavještajna djelatnost, sprječavanje miniranja važnih objekata u Zagrebu, oslobođenje zatvorenika iz ustaških zatvora, zatvaranje zločinaca u trenutku oslobođenja te, konačno, predaja ustaških jedinica na položajima oko Zagreba i omogućavanje ulaska partizana u glavni grad bez borbe.

Središnji cilj po oslobođenju bio je ujedinjenje svih južnoslavenskih naroda u demokratsku federalnu državu pod patronatom Rusije – bez obzira hoće li biti uređena kao republika ili monarhija. Spomenuta bi država uključivala i Bugarsku, a problem Bosne (ako se prethodno ne bi riješio plebiscitarno) trebalo je razriješiti podjelom između Hrvatske, Srbije i Crne Gore tako da Hrvatskoj pripadne tzv. Turska Hrvatska u porječju Une te Tuzla, Sarajevo, Mostar i Stolac. Istovremeno, Boka bi pripala Crnoj Gori, u Srijemu se oko granice valjalo sporazumjeti sa Sr-

bijom, Sloveniji prepustiti Trst, Goricu, Gradišku, dok bi Hrvatskoj pripala Metlika i Črnomelj. Međimurje, Baranja s Mohačom, Kapošvarom, Blatnim jezerom i Segedinom pripala bi Hrvatskoj (pa čak i županija Bekeš s većinskim slovačkim stanovništvom kao pridružena oblast). U tom je smislu trebalo poduprijeti Srbiju u borbi za čitav Banat, a Bugarsku za Dobrudžu i izlaz na Egejsko more.

Upravljanje državom zamišljeno je bez majorizacije, uz dogovaranje o opsegu zajedničkih poslova, demokratski, u *Državnom vijeću* kao glavnom tijelu i *Vrhovnoj upravi*, dok bi za sve ostale poslove bila nadležna svaka jedinica zasebno, svaka sa svojim imenovanim ministarstvima, odgovorna vlastitim parlamentima.

PH je također proklamirala zalaganje za kažnjavanje svih suradnika nacista, vjersku toleranciju, zadrugarstvo, seljačku zemljoradnju, kolektivnu obradu zemlje ne zadirući u privatno vlasništvo, široku socijalnu ravnopravnost, besplatno zdravstvo, favoriziranje znanosti, prosvjete i školstva uz čišćenje JAZU, Matice hrvatske, Društva Sv. Jeronima i drugih eminentnih ustanova od kolaboracionista (što su članovi PH nakon oslobođenja željeli preuzeti na sebe!), sklapanje civilnih umjesto crkvenih brakova, brisanje nezakonitosti djece u matičnim knjigama, borbu protiv prozelitizma i dr.

U dokumentu se deklarativno založilo za pristupanje PH *Oslobodilačkom frontu Jugoslavije*, ali se istovremeno tražilo i priznavanje ravnopravnim saveznikom u borbi te mjesto potpredsjednika AVNOJ-a i određen broj delegata u tom tijelu. Zatražen je i položaj potpredsjednika u Zajedničkoj jugoslavenskoj vladi, osnivanje resora za reparacije, obnovu i kolonizaciju i davanje istog članovima PH ili, u zamjenu, ministarstva unutarnjih poslova, prosvjete i vjere(!), odgovarajući broj mjesta u ZAVNOH-u (računalo se opet na potpredsjednika i nekoliko drugih portfelja, po mogućnosti za reparaciju i kolonizaciju ili unutarnje poslove i vjere), nadalje, mjesto gradonačelnika Zagreba, popunjavanje svih položaja uključujući i znanstvene institucije u Hrvatskoj, Bosni i drugim dijelovima koji će pripasti Hrvatskoj uz prethodni dogovor s vodstvom PH, kao i uključivanje članova PH kao punopravnih delegata u sva jugoslavenskih poslanstava na poslijeratnim pregovorima.

Niti to nije bio kraj zahtjeva. Vojna je suradnja imala poseban status. Tako se tražilo da Vrhovni štab NOV i POJ pismeno prizna svim oficirima, podoficirima i borcima PH ista prava i zadužbe kao da su se borili u sastavu NOV-a, a da se stradalima dodijele priznanja te potpora udovicama i siročadi. Vojno vijeće PH

se zauzvrat obavezivalo izraditi operativni plan borbe svojih snaga u Zagrebu u suradnji s NOV-om, s tim da bi se prilikom konačnih borbenih djelovanja pripadnici NOV-a morali taktički i operativno podrediti Vojnom vijeću PH (!).

Osim spomenutoga, Vrhovni štab je prema priloženom spisku morao hitno promaknuti niz članova Vojnog vijeća PH. Tako je *Vojvoda Jurko*⁰⁸ kao vrhovni komandant i *predsjednik* oružanih snaga PH trebao biti promaknut u čin armijskog generala, šest zapovjednika tobožnjih korpusa i divizija PH imala su se prevesti u divizijske generale, a tri u brigadne!!! Pritom je svih deset osoba kojima je trebalo osigurati visoke vojne činove navedeno poimenično, ali pod pseudonimima. Poslije potvrde *Sporazuma* PH se obavezala poslati svoje delegate u AVNOJ, Vrhovni štab NOV-a i središnju vladu.

S druge strane, jedino što je PH u svojem dopisu partizanskoj strani ponudila bile su infantilne sugestije NOP-u za napad na Zagreb – prividno frontalno s juga, ali pravi napad sa sjevera preko Gračana i Šestina te bočno preko Bukovca.⁰⁹

Sličnu nerealnost pokazivali su i drugi "PH proizvodi". Tako je, primjerice, letak iz svibnja 1944. zagovarao potporu partizanima u borbi protiv okupatora, poslijeratno ujedinjenje u federalnu Jugoslaviju na tragu ideja Stjepana Radića *bez beogradske čaršije i zagrebačke kafanske bande*, zadovoljštinu i reparacije po kratkom postupku za sve oštećene, povratak izbjeglih, potporu udovicama i siročadi, ništetnost svih odluka donesenih nakon 10. travnja 1941, jednakost pred zakonom, jamčenje prava i vjerskih sloboda pojedinaca ustavom, novu agrarnu reformu, propisivanje odgoja djece od strane države i kazne za zanemari vanje, propisivanje rada kao dužnosti, uz prisilu za slučajeve izbjegavanja. Osim toga, program predstavljen u letku propagirao je *hrvatsku narodnost i jugoslavensku pripadnost*, zagovarajući sveslavensko ujedinjenje i stojeći na poziciji da prijestolnica nove države ne može biti nijedan postojeći glavni grad. PH je predviđala da bi se Makedonci o vlastitoj sudbini trebali izjasniti plebiscitom, Bugarskoj je zajamčeno mjesto unutar nove države u kojoj bi odlučivala isključivo volja naroda bez priznavanja ranijih povijesnih prava. Naposljetku se kao oblik nove državne organizacije preporučivao i savez balkanskih država s Albanijom, Grčkom, Rumunjskom, Turskom! Konačan cilj trebalo je biti ujedinjenje svih Slavena na demokratskoj osnovi s punom ravnopravnošću u jedan državni sklop slavenskih sjedinjenih država pod vodstvom Rusije kao ostvarenje snova Križanića, Račkog, Strossmayera, Kvaternika i Radića te suprotstavljanje panslavencstva pangermanstvu.

⁰⁸ Pseudonim I. F. Požežanina (ustvari kratica izraza *Vojno vodstvo armije Jugoslavenskog revolucionarnog komiteta*). ⁰⁹ Na kasniji izravan prijedlog partizana za prelazak njezina članstva u I. udarnu diviziju PH se, naravno, negativno odredila, pravdajući se da je oslobođeni teritorij daleko, da zapovjednici postrojbi nisu posve provjereni, da bi odmazda u slučaju neuspjeha bila žestoka, da bi odlaskom simpatizera PH bila oslabljena u Zagrebu i okolici čime se ne bi mogli spriječiti pokolji u ustaškim zatvorima, devastacija i rušenje najvažnijih objekata i – što je najvažnije – da bi se uslijed takve akcije pokidala veza oslobođenog teritorija i simpatizera na okupiranom području (!).

Činjenica jest da je spomenuto bilo vrlo slično tadašnjim Titovim stavovima, umanjeno za ideološku, partijsko-komunističku retoriku. Međutim, Franić i PH nisu imali niti promil snage kakvu je imala Partija, niti bilo kakvu stvarnu podlogu da proglašene stavove i ostvare. Zapravo je, najvjerojatnije, prikazivanje sličnosti partijskih sa stavovima Podzemne Hrvatske bio jedan od načina na koji su se kolovođe ove skupine nastojale dodvoriti izglednim pobjednicima rata i stvarnim akterima budućeg novog državnog poretka.

Ono što je nedvojbeno jest činjenica da su im tekstovi bili neprecizni, nerazrađeni i sročeni na brzinu, te da se u njima nije reflektirala prevelika veza sa stvarnošću. Promatrajući utemeljenost zahtjeva u tadašnjoj zbilji i mogućnosti njihova provođenja, s postojećim pristojnim vremenskim odmakom, nameće se mišljenje da su stavovi PH-a, onako kako ih je prikazao Franić, bili ništa drugo nego neutemeljene tričarije ishlapljelih i novim vremenima pregaženih intelektualaca jugoslavenske, nekomunističke, orijentacije. Što su među spomenutom skupinom radili Macanović, Tućan i ostali ugledniji pripadnici zagrebačke intelektualne elite, teško je govoriti. Možda bi odgovor na spomenuto pitanje moglo ponuditi građivo koje se, prema nekim navodima, čuva u Istorijskom arhivu Beograda.

Naposlijetku, spomenutome u prilog, PH je u svojim istupima davao vrlo mlake i nedorečene upute civilnom stanovništvu i pripadnicima vojnih postrojbi (prije svega Zagrepčanima) u smjeru otkazivanja suradnje ustašama i Nijemcima uz taktiku spremnog čekanja dok PH ne pozove na opći ustanak. Želje i planiranja neke konkretne akcije u tom smjeru nije bilo niti na vidiku. PH za to nije bila sposobna. Djelovanje njezinoga članstva nije bilo ništa više od obične črkarije na papiru.

Usprkos tomu, Franić je pritisnut zbivanjima u dobi od nepunih 60 godina koncem 1944. odlučio povući konačni potez. Ustaški je režim bio na izdisaju, a partizanske jedinice sve bliže Zagrebu. Vremena za oklijevanje imao je sve manje. Zbog toga se sa zahtjevima PH uputio na oslobođeni teritorij. Na put je krenuo u jeku zime, a niti zdravlje ga više nije služilo kao nekada. Iz Zagreba se tegobno i sporo kretao do Čazme, a zatim – Daruvara, Pakraca, Požege, Virovitice, Kutjeva, da bi na kraju tim obilaznim devedesetodnevnim putovanjem napokon dospio u sjedište partizanskog pokreta – Topusko. Zbog čega je putovao spomenutom rutom i toliko dugo, nije poznato. Bit će da je tražio uporište u NOP-u, gdje je stigao i kako je umio. U konačno je odredište pristigao 3. veljače 1945. godine. I bio primljen od strane partizanskih oficira majora Rukavine i generala Gošnjaka. Petnaestak dana kasnije stavljen je u pritvor.

Podzemna Hrvatska bila je slabo poznata partizanskom pokretu. Zbog toga su i tražili izravno očitovanje o njezinoj snazi, djelovanju i uspjesima. Čini se da je Franić početkom siječnja 1945. zapeo u Kutjevu¹⁰ iz kojega se pravdao se da zbog bolesti još nije uspio stići u Topusko upozoravajući da su Šulentić, Dorčić i Keller kao predstavnici PH već pristigli na oslobođeni teritorij i da se s njima može razgovarati. II Odsjek OZNE polovicom je siječnja, dakle prije Franićeva dolaska u Topusko, već bio izradio analizu djelovanja PH u kojoj se o njezinim pripadnicima govorilo kao o prijetvornicima, smutljivcima i poslušnicima neprijateljskih agenata, čije je držanje bilo isključivo odrazom velike nužde. Dakako da su već bili ispitali Šulentića, Kellera i Dorčića.

Odluka o Podzemnoj Hrvatskoj je i prije saslušanja bila donesena, samo to Franić nije znao. Agenti OZNE bili su temeljiti i dobro obaviješteni, a odgovori *Vojvode Jurka* šturi, nesigurni, nedorečeni – stilski i sadržajno bez poveznice s pisanim zahtjevima PH-a kojima je također bio autor. Osobitu kontradiktornost pokazao je pri objašnjavanju tzv. *Naredbe PH* iz jeseni 1944. nakon Titova poziva na mobilizaciju u NOV-u s rokom do 15. rujna po kojoj su svi članovi PH-a (a zbog tobožnje suradnje s tim istim NOP-om) trebali ostati u Zagrebu(!). Usprkos svom Franićevu upiranju da pokaže suprotno, prijemna odluka bila je samo paravan vlastite nesposobnosti i straha od izravne suradnje s partizanima, ali i želje da se prethodno zatraži podjela poslijeratnog plijena. Kasnije izrađeni i partizanima poslani *Historijat* s istaknutim zahtjevima to je samo potvrdio.

I o njemu je Franić govorio kao o *prijedlogu*, a ne o *postavljanju uvjeta*, jer je PH bez obzira na ispunjavanje ili neispunjavanje prijedloga tobože imao samo jedan cilj – oslobođenje od okupatora. Franić se pokušavao izvući da je *podnesak krivo [...]* i u brzini *stilizovan*, *pa je došlo do neugodnih posljedica*, da *nema mjesta cjenkanju i uvjetima*, da je *drugarica Dragica* tražila memorandum za nekoliko sati, da *nisu poznavali ustroj NOP-a*, odnosno, da PH nije zahtijevao nikakav položaj, da imenovanje generalima nije bio uvjet nego prijedlog, koji se mogao i nije morao usvojiti.

Međutim, OZNA nije vjerovala Franiću. Imala je sasvim dovoljno informacija na temelju kojih je PH lakonski okvalificirala kao *udruženje izroda hrvatskog naroda svih mogućih boja, a koje je pokrenuo i grupirao I. S.*¹¹ koji njihovom politikom dirigira i dandanas.

U poslijeratnom je iskazu Ljubo Buršić,¹² svojevremeno bliski Franićev suradnik i jedan od osnivača PH, svojeg negdašnjeg nalogodavca okarakterizirao riječima: *Bio je čovjek sa mnogo profesija i prevrtljivac, bolesno ambiciozan i karijerista*. Iako je iskaz najvjerojatnije iznuđen i iako možda više govori o osobi koja ga je dala, nego o onoj na koju se odnosio, dojma smo da je Buršić

¹⁰ Prema nalazu dr. Trbolića, kutjevačkog općinskog liječnika, Franić je patio od bolova u zglobovima i leđima, slabog srca i reumatske upale. Poradi nesposobnosti za dugotrajno hodanje i napore preporučio mu je toplice. Čini se da je zbog toga nekoliko dana proveo u Daruvaru. ¹¹ Vjerojatno kratica za britansku tajnu službu Secret Intelligence Service. ¹² Buršić je poslije rata bio osuđen na dvadesetdvomjesečnu zatvorsku kaznu na Golom otoku.

u Franićevoj karakterologiji doista bio blizu istini. U svom je iskazu negdanji *Vojvodin* suradnik spomenuo još nekoliko vriednih informacija, poput one da je Franićeva služavka (koja je nakon njegova odlaska nastavila živjeti u stanu u Ivkančevoj) također bila aktivan član svih organizacija u kojima je djelovao i njezin poslodavac te osoba za vezu s partizanima. Ona je, najvjerojatnije, Franiću i pomogla da umakne od ustaške policije i potraži nove saveznike. Poslije 1945. živjela je u Zagrebu kao domaćica i, jedno vrijeme, aktivna članica Narodne fronte. Osim toga, Buršić je jedini spomenuo ono što se iz dostupnih dokumenata čini posve izvjesnim – kako je Franić kao *prevrtljivac i karijerista* [...] u partizanima strijeljan.

Da je tomu najvjerojatnije bilo tako svjedoči i činjenica da su predstavnici PH-a u Topuskom (naravno pod pritiskom agencije OZNE) napustili Franića. Ostalo je zabilježeno da niti Dorčić niti Šulentić više nisu željeli podupirati Franićeve *senilne ambicije* te se u potpunosti priklonili NOP-u (kao inženjeri bili su mu puno potrebniji nego li ostarjeli Franić) prokazujući dojučerašnjeg nadlogodavca novim vlastima.

Odlazak na oslobođeni teritorij bio je ujedno i posljednji Franićev životni zaokret. U Topuskom je doživio konačan krah svojih nastojanja. Podzemna je Hrvatska okvalificirana *udruženjem izroda hrvatskoga naroda svih mogućih boja*, simbolom *najcrnje velikosrpske tiranije nad hrvatskim narodom kroz 20 godina zamaskirana pod plaštem NOP-a*. Na temelju takvih stavova niti njezin Vojvoda nije mogao bolje proći. Uskoro je zaglavio u bespućima vlastitih laži i nezasitne ambicije.

* * *

Kada bi se, naposljetku, želio sažeti zadnji ulomak Franićeve portreta na temelju dostupnih podataka iz njegova životopisa, ostalo bi malo mjesta za osporavanje onoga što je izravno i nedvosmisleno izjavio Buršić. Slično su o Franiću mislili Gavazzi i čitav buljuk novinara koji ga je sredinom tridesetih godina 20. st. prozivao za nestručnost, dodvorništvo, puzavost, bahatost, halapljivost i častoljublje. Isto su o njemu rasuđivali zaposlenici zagrebačkog Etnografskog muzeja. Osoba bolesne i slaboumne utemeljene ambicije, opsjednuta sama sobom do tih razmjera da je i lozinku za mogući bijeg iz Zagreba na oslobođeni teritorij nazvala po sebi (*Vojvoda Jurko*) teško je mogla iznjedrati lažniji smiraj života u ionako surovim vremenima.

Jednome je i pod stare dane Franić ostao dosljedan. Vlastitoj nedosljednosti, prijetvornosti i koristoljublju. Njegovo je članstvo u trima spominjanim ilegalnim grupacijama bilo motivirano isključivo nadom da će barem u jednoj od njih zadobiti dugo očekivanu vodeću ulogu u makar najsitnijem segmentu onodobne društvene zbilje. Kao vješt i prokušan politički i ideološki beskičmenjak, zbog sve izglednijeg ishoda rata s istomišljenicima je po tko zna koji put promijenio stav, odbacio zacrtanu suradnju sa četnicima i Nijemcima i približio se nekolicini domobranskih časnika, kujući planove oko prekidanja sukoba s partizanskim jedinicama, radi zajedničkog uključivanja u borbu protiv ustaških vlasti. Odlazak u Glavni štab NOV i POJ-a bio je pogreška. Dijeljenje vodećih položaja i ničim utemeljeno priznavanje oslobodilačke djelatnosti fantomske ilegalne organizacije partizanskim glavešinama nije padalo na pamet. Niti su imali zašto, niti su bili ekipa koja je rado dijelila plijen. *Vojvoda* je kao i njegova *žalosna i komična akcija istovremeno*, kako su je okarakterizirali agenti OZNE, svršila u bljuzgavici, pod nogama pripadnika nove klike čiji su se članovi manirama i djelovanjem umnogome mogli mjeriti s Ivom Franićem.

IZVORI

HR-HDA-259. Redarstvena oblast za Grad Zagreb
 HR-HDA-890. Zbirka personalija. Ministarstvo prosvjete
 HR-HDA-1029. Milovan Gavazzi
 HR-HDA-1491. Odjeljenje zaštite naroda za Hrvatsku
 HR-HDA-1549. Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti Nezavisne Države Hrvatske i Narodnooslobodilačkog pokreta
 HR-HDA-1561. Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske
<http://goliotok.uimenaroda.net/sr/lice/1888/>. (1. rujna 2016)
<http://www.pogledi.rs/zarko-todorovic/>. (16. listopada 2016)

LITERATURA

Almanah, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. Svezak 2., dio IV. i V. Zagreb: Komisionalna naklada Hrvatskog štamparskog zavoda d.d. u Zagrebu, 1924.-1925.

ARNOLD, Gj. *Čeznuća i maštanja*, Zagreb, 1907.

BELAJ, V. Milovan Gavazzi, sein Leben und Werk: Hommage anlässlich seines hundertsten Geburtstags. *Studia ethnologica Croatica*, vol. 7/8, 1995/1996, str. 7-22.

FRANIĆ, I.

Spomenici mladosti, Požega, 1908.

U borbi života, Zagreb, 1921.

Radikalna stranka i Hrvati. *Stráža*. br. 156. 4/1922.

Radikalna stranka. Govor Ivana Franića na radikalnoj zabavi februara 1923. u Zagrebu. *Radikalni glasnik*. br. 2, 1/1923.

Hrvati i Radikalna stranka. *Odjek*. br. 2, 1/1923.

Ideja i politika. Mogu li Hrvati biti članovi Narodne radikalne stranke. *Odjek*. br. 17, 2/1924.

Čeznuća i maštanja, Zagreb, 1931.

Običaji i vjerovanje kod našega naroda u Bosni, Hercegovini, Slavoniji s malo analogije iz Priokarpatske Rusije i Ukrajine, kod katolika, pravoslavnih i muslimana. *Narodne novine*, 2. rujna 1933.

Stara katedrala u Zagrebu. *Zagreb*, 2-11, 1934.

Običaji i vjerovanje kod našega naroda u Bosni, Hercegovini, Slavoniji s malo analogije iz Priokarpatske Rusije i Ukrajine,

kod katolika, pravoslavnih i muslimana. *Narodne novine*, 2. rujna 1933.

Etnografski muzej u Zagrebu. Njegovo stvaranje, sadašnje stanje i potrebe.

Narodne novine, 21. listopada 1933.

Božićni običaji Južnih Slavena. *Narodne novine*, 23. prosinca 1933.

Smrt Salomona Bergera, osnivača i direktora Etnografskog muzeja. Nenadoknadivi gubitak na polju naše etnografije.

Narodne novine, 13. siječnja 1934.

O uskršnjim običajima kod Južnih Slavena.

Narodne novine, 31. ožujka 1934.

Božićni običaji. Simbolika u južnoslavenskim narodnim običajima. *Narodne novine*, 25. prosinca 1934.

Jedan novi Vjesnik. Odgovor prof. g. dru Milovanu Gavazziju. Beograd: Štamparija Kraljevine Jugoslavije, 1936.

Franić Požežanin, Ivo, *Hrvatski biografski leksikon*. IV(1998), str. 379.

GAVAZZI, M.

Jedan novi "Vjesnik". *Obzor*, 19. studenoga 1936.

G. B. Kvalifikacija Ivana Franića Požežanina. *Obzor*, 20. srpnja 1935.

HORVAT, J. *Hrvatski panoptikum*. Zagreb: Globus, 1982.

KARAULA, Ž. Pismo Ive Franića Požežanina, ravnatelja Etnografskog muzeja u Zagrebu predsjedniku jugoslavenske vlade Milanu Stojadinoviću 1937. godine. *Etnološka istraživanja*. 1, 15(2010), str. 227-235.

PLETENAC, T. Etnologija u službi politike: Pozadina sukoba Franić-Gavazzi. *Studia ethnologica Croatica*. 7/8, 1995/1996., str. 83-93.

[s.n.] Tužba upravitelja Etnografskog muzeja zbog napada u štampi u vezi s njegovim radom u muzeju. *Novosti*, 7. lipnja 1936.

[s.n.] Franić-Požežanin predaje u radio o demonologiji. *Hrvatska straža*, 14. veljače 1936.

[s.n.] Gospodin Ivan Franić-Požežanin priznaje, da su ga već u pučkoj školi kažnjavali radi prepisivanja...*Večer*, 5. ožujka 1936.

[s.n.] G. Franić-Požežanin saznaje tek iz "Večeri" kako bi morao uređivati Etnografski muzej. *Večer*, 13. ožujka 1936.

[s.n.] "Snabdjevanje" knjižnice Etnografskog muzeja. *Hrvatska straža*, 29. svibnja 1936.

[s.n.] Gospodin Ivan Franić Požežanin je

svoje vlastite knjige prodao Etnografskom muzeju za 25. 000 dinara. *Večer*, 30. svibnja 1936.

[s.n.] Tužba upravitelja Etnografskog muzeja zbog napada u štampi u vezi s njegovim radom u muzeju. *Novosti*, 7. lipnja 1936.

[s.n.] Tužba upravitelja Etnografskog muzeja zbog napada u štampi u vezi s njegovim radom u muzeju. *Novosti*, 21. kolovoza 1936.

[s.n.] Brojni svjedoci govorili su o radu Ivana Franića-Požežanina. *Jutarnji list*, 21. kolovoza, 1936.

[s.n.] Tužba direktora g. Franića po zakonu o štampi. *Novosti*, 7. lipnja 1936.

Nenad Ivić

Cezarov brat ili treba li još čitati antičke pisce?

Lišiti se povijesti znači biti osuđen na vječno ponavljanje novine

Sinanu Gudževiću

Počnimo od ružičastih stranica Larousseova rječnika.⁰¹ U njima je sadržano, barem se tako nekad mislilo, svekoliko znanje potrebno retorici nekog političara, repertoar drevnih sentencija koje čine učenim⁰². Tako je mislio prvi magistrat, evrofil i imaginarni diktator jedne karipske zemlje, početkom XX. stoljeća. Larousse je predstavljao i mjesto posvećenja svakog djelatnog čovjeka: ako ne završite u Larousseu, doviđenja slavo, rekao je mudri američki agent tom prvom magistratu u času njegova pada. Radi se, pogađate, o jednom romanu: *Recurso del método* ili *Pribjegavanje metodi* Aleja Carpentiera. Carpentier pričom o diktatoru prikazuje zgode i nezgode evropske filozofije u čudesnoj stvarnosti Južne Amerike: u pribjegavanju jednom diskursu ili govoru, onom o metodi, figurira "Descartes među biljkama mesožderkama". Postavlja pitanje znanja ili erudicije kao nužnog, temeljnog uvjeta za bavljenje politikom i nudi neočekivan, književni život tom konceptu.

Jedna sentencija, koja, gle iznenađenja, nije na ružičastim stranicama: *Historia magistra vitae*, povijest je učiteljica života, izvučena iz Cicerona, *de oratore*, 2.36, opće mjesto dostojno da se nađe u Flaubertovom *Rječniku uvriježenih ideja*, čija je slava ponešto potamnijela u posljednje vrijeme, ne samo zbog lingvističkog zaokreta u humanistici. Kao i svako opće mjesto, radi se zapravo o rizomu koji pokriva mnoštvo općih mjesta koje se obično

smatraju dubokim istinama. Tako, na primjer, među mnogim drugima, povezanost između dva teška i beskrajno prorađivana pojma kao što su život i povijest. Život pojmljen kao βίος, kao način umetanja u svijet (prema Aristotelu koji ga suprotstavlja ζωή, golom životu, jednostavnoj činjenici življenja)⁰³. Povijest je pak već kod Herodota ujedinjavala istraživanje, obavijesti i potragu, te s druge, ishod neke potrage, obavijest, znanje i verbalni izvještaj o onom što se saznalo, iskaz ili pripovijest. Što nas istraživanja događaja i iskazi što iz njih proistječu mogu naučiti o načinu umetanja u svijet?

Od povijesti se, za antičke ljude, nema što naučiti

Sve ovisi o onom koji govori. Postavimo li to pitanje nekom iz Antike, Grku ili Rimljaninu iz I. ili II. stoljeća, čak i obrazovanom, tj. okrenutom filozofiji (filozofija nije sličila na današnju institucionaliziranu disciplinu već više na široko, enciklopedijsko znanje), on to, unatoč Ciceronu, ne bi razumio. Stoga što Ciceron kaže, u stvari, da su istraživanja i iskazi korisni govorniku za sastavljanje govora, za uvjeravanje, a ne bilo kojem čovjeku, čovjeku s ulice da se orijentira u svojoj svakodnevici (dodajem da je pojam čovjeka s ulice jako opasno upotrebljavati za kulturu i svjetove u kojima nema mjesta za cijeli svijet, za hijerarhizirane svjetove, gdje status čovječnosti ili humaniteta - kao *genus* - ovisi o umetnutosti u svijet i ne prethodi mu na bilo koji način). Stoga što, nadalje, suprotno uvriježenom mišljenju, kao

⁰¹ Dopunjena i izmijenjena verzija predavanja "La justice et la politique dans l'antiquité tardive : leçons pour le temps présent" održanog 12. 9. 2015. na Université européenne d'été de 2015, "Faire justice. Quand la philosophie devient politique" u Varšavi, 7-12. 9. 2015. Antički pisci su neka vrsta stenograma za pojam antike, klupko različitosti kako među njima tako među njihovim slikama i aktualizacijama kroz vrijeme. Pitanje se može preoblikovati: treba li opet, iznova (neke su se nacije i kulture, poput francuske i njemačke, oblikovale na stanovitim aktualizacijama antike) aktualizirati antiku, ili je takav model zastario i treba biti napušten? Pitanje se svodi na opreku kontinuiteta i diskontinuiteta, posebno u njegovom zaoštrenom obliku apsolutnog diskontinuiteta, koji današnje školstvo, opsjednuto mnogo više smanjivanjem troškova, pedagogijom (pseudoznanošću apstrahiranja prenošenja iz prenesenog), odgojem i potragom za srećom, a mnogo manje prenošenjem znanja i njegovom kvalitetom, propagira i uvodi posvuda. ⁰² Pitanje se čini danas ponešto zastarjelim. Treba li uopće današnji političar, ili bilo tko drugi, biti učen? I što je, općenito, danas, učenost? Jedno je, čini mi se, sigurno: učenost više nije operativna erudicija proizašla iz života s knjigama, već vulgata ili nebuloza (u astronomskom smislu) proizašla iz dostupnosti internetskih podataka fabriciranih na neovjeren način, koja ne ispituje ni osporava, već samo potvrđuje *doxu*, čak i kad se čini da je ispituje i osporava. ⁰³ To je opreka koja predstavlja polazište Agambenova mišljenja: Giorgio Agamben, *Homo sacer. Il potere sovrano e la nuda vita*, Einaudi, Torino, 2005, 3-4.

što je to pokazao Moses Finley, povijest nije bila od posebne važnosti za antičke filozofe⁰⁴. Povijest nije postojala onako kao što za nas postoji, objektivno, izvan iskaza o njoj. A za obrazovane Grke i Rimljane, skeptične tj. nekršćane, svi su iskazi bili pod sumnjom laži. Nisu se omjeravali o Povijest, kao život kršćanina o Sveto Pismo, ili, u istoj perspektivi, kao danas povijesni članak o činjenice i znanstvenu *doxu*. Svakako, mogli su postati primjeri življenja i umiranja, primjeri što su pobožno preporučivani, ali koje su ljudi mnogo više slijedili u svojim iskazima nego u svojim životima. Iskaz o smrti Traseje Peta, koju je Tacit čudesno orkestrirao i spektakularizirao (*Annales*, 16. 34-5) ne obazirući se previše na stanje stvari, poslužio je tri stoljeća kasnije Amijan Marcelinu kao model opisa smrti voljenog imperatora Julijana, također bez prevelike brige za stanje stvari (*Res gestae*, 25. 3.15-23). Čemu je dakle uopće moglo poslužiti golemo mnoštvo prošlih događaja koje Sekst Empirik, u *adversus mathematicos*, 1.249, zove ἀμεθόδος ὕλη, što se obično prevodi kao zamršeno gradivo, ne vodeći računa o metafori: ἀμεθόδος ὕλη znači doslovce besputnu prašumu, sličnu neprohodnim šumama Germanije pred kojima su Rimljani postavili svoje granice, zovući ih krajem svijeta. Bolje se u to ne upuštati. Pojednostavljajući ponešto, može se reći da za davne, antičke ljude, povijest uči da se od nje nema što naučiti izvan spektakla pisanja (epa, drame, tragedije). Sve što se može, je, prema vlastitom ukusu, uživati u iskazima, te prema zdravom razumu, upravljati vlastitim životom. Između toga i vjerovanja da iskazi predstavljaju vjernu sliku stvarnosti, sigurno, izvjesno znanje, prema kojima se moglo odrediti vlastito ponašanje i osigurati (političku) budućnost, stoji bezdan, bezdan kršćanstva⁰⁵.

Ali iskazi su ipak bili povezani s djelima ljudi. Veza između epa i iskaza ljudskih djela postojala je oduvijek. Povijest se razlikuje od epa, kaže Aristotel, stoga što smjera potpunom iskazu, dok se poezija bavi jednim junakom ili jednim događajem (*Poet.* 1459a Dupont-Roc Lallot). Upravo je književnost u najširem smislu, kao literatura, kao *litterae*, kao sve što je napisano, dakle i ep i mit, ponudila prvim povjesničarima model selekcije i predstavljanja ljudskog djelovanja: kao što ep pjeva patnje ljudi dostojne pjevanja, tako i povijest, Tukidid na primjer, pripovijeda ono što

je dostojno pripovijedanja⁰⁶. S druge strane, filozofija se, s Platonom, uspostavila istodobno razlikovanjem od literature i crpljenjem iz nje, s obzirom da je ponudila "stanovitu mogućnost smisla - smisla što nije bio opskrbljen završenim značenjima već smislom kao kretanjem, događajem, egzistencijom"⁰⁷. Polazilo se od literature ne bi li joj se vratilo: ono što je bilo u središtu, jest ono što Platon zove "metežom knjiga", βίβλιον δὲ ὁμαδον (*Rep.* 364e). Iz tog je meteža ljubav za znanjem i mudrošću filozofija (u širokom smislu) crpila svoje predmete.

Oni koji misle i oni koji djeluju

Pitanje koje bismo mogli postaviti, jedno od mnogih, na koje se, naravno, golemo antičko nasljeđe ne svodi, jest slijedeće: kakav je odnos između meteža knjiga što ga spominje Platon (preciziram: Platon govori o knjigama kao o skupu koji proizvodi buku, i ta buka je buka bitke što je značenje grčke riječi ὁμαδος⁰⁸) i djelovanja među ljudima⁰⁹? Ili, još potanje: kakav je odnos između onih koji se bave slovima i onih koji se bave djelovanjem, između onih koji misle i onih koji djeluju, onih koji ratuju s knjigama i onih koji ratuju s ljudima? U Antici je to bio odnos između filozofa, onih koji vole mudrost i znanje, ne posjeduju ga ali ga traže i žele posjedovati, i onih koji vole ili posjeduju vlast ili je ne posjeduju i žele je obnašati. Taj odnos, nimalo očigledan, prelazi preko njihova života, preko βίος, preko njihova načina umetanja u svijet. Ono na što ovdje upozoravam nisu doktrine drevnih filozofa, već njihov život, doslovce njihove biografije ili biografemi: tu se učvoriuje odnos između iskaza ljudskog djelovanja i djelovanja ljudi, tu biva ispričana, ili figurirana, mogućnost saveza biblioteke i djelovanja. A antički su ljudi brižno obraćali pažnju na ono što, za njih, nije išlo samo po sebi, što se ovako li onako suprotstavljalo zdravu razumu, uvriježenom mišljenju ili *doxi*: Diogen Laertije i njegovo djelo *Život, doktrine i sentencije znamenitih filozofa*, knjiga koja je nekad bila jako čitana i promišljana, ili bilo koji drugi *Životi filozofa*, s one strane svog anegdotalnog ili doktrinalnog sadržaja, nude o tome dragocjena svjedočanstva. Treba ih, naravno, moći čitati ili htjeti pročitati u toj perspektivi.

⁰⁴ Moses Finley, *The Use and Abuse of History*, Harmondsworth, Penguin, 1975, str. 11-12. ⁰⁵ Jedna retorička vježba, tzv. *controversia*, promišlja mogućnosti djelovanja u zadanim, imaginarnim situacijama, npr. "Čovjek je optužen da je lud jer je svoju kćer natjerao u smrt. U građanskom ratu, žena odbije napustiti muža, premda su joj brat i otac bili na drugoj strani. Njezina strana biva poražena, muž ubijen i ona se vrati ocu. Odbijena od strane oca, reče: "Kako da se isкупim?" On odgovori: "Umri!" Ona se objesi pred vratima. Sin optuži oca za ludilo": Seneka Retor, *Controversiae*, 10.3.1. Upirući pogled s druge, suvremene strane tog bezdana, s njegova ruba ili čak iz središta, s obzirom da s kršćanstvom još nije završeno, današnji čovjek s političkim ambicijama može naučiti da politička služba, ako se želi imati ili zadržati reputaciju o čistim rukama, nužno vodi siromašenju a ne bogaćenju. To uvjerenje proizlazi iz svih predmodernih procjena političkog morala, od antike do Saint-Simona u XVIII. stoljeću. Lekcija političarima, bilo da se radi o kokošarenju, potkradanju preko putnih naloga, ili milijunskoj pljački. ⁰⁶ Luciano Canfora, *Totalità e selezione nella storiografia classica*, Bari, Laterza, 1972, str. 73. ⁰⁷ Jean-Luc Nancy u Mathilde Girard, Jean-Luc Nancy, *Proprement dit. Entretien sur le mythe*, Fécamp, Lignes, 2015, str. 20. Riječ filozofija se, kao što je poznato, prvi put pojavljuje u *Fedonu* (59a) i povezana je s prelaskom sa istraživanja imena (npr. pravda, dobro) na istraživanje propozicija gdje je ime kombinirano s glagolom. Cf. najzadnje Jean-Claude Milner, *La puissance du détail. Phrases célèbres et fragments en philosophie*, Paris, Grasset, 2014, str. 58. S druge strane, vremenske i društvene, filozofija je bila i način ispravnog ponašanja u društvu, obavljanje društvenih dužnosti, *officii observantia quam philosophiam vocant*, kako kaže Fronton, *Ad Verum imperatorem*, 2.22 Van den Hout. ⁰⁸ Cf. Marcel Detienne, *Les dieux d'Orphée*, Paris, Gallimard, 2007, str. 16. Platon govori o Orfeju. Mnogo kasnije, u antoninskom Rimu, smatralo se da dobar vladar mora biti tako vješt govornik kao Orfej koji je svojim govorničkim znanjem stvarao skladne zajednice: Fronton, *Ad Marcum Caesarem*, 4.1.2 Van den Hout. ⁰⁹ Razliku su, pretpostavljam bolno, iskusili neki današnji političari ili političarke koji su prije politike imaginarne svjetove gradili na buci meteža knjiga, tj. ljudi sveučilišni nastavnici. Ne radi se tu o prelazu iz imaginarnog u stvarnost, kao što to hoće *doxa*, već o drugačijem tipu imaginarnog.

Treba li, međutim, još uvijek čitati drevne autore, kad citiranje Larousseovih ružičastih stranica više nije u modi, čak ni među političarima tranzicijskih zemalja, kad su klasični jezici, izvan uskih specijalističkih krugova što se gotovo stide svojih znanja, istjerani iz obrazovnog kurikulum¹⁰? Danas je moderno raspravljati o društvenim stavovima drevnih ljudi lijepeći postkolonijalnu ili psihoanalitičku teoriju na duboko različite stvarnosti i imaginarije ili na njihove politike i brige o samima sebi, a da ih se pritom ne može čitati na grčkom ili latinskom¹¹. Ili začinjati (podmukli povratak ružičastih stranica) vlastiti suhi govor o modernitetu antičkim citatima, i time uspostavljati znakove znanstvenosti i obuhvatnosti izložbom znanja koje nikad nije bilo odista posjedovano¹². Drugačije: što nas životi antičkih filozofa mogu naučiti o našim današnjim filozofima i njihovom odnosu prema moći ako vodimo računa da je prakticiranje filozofije u antici bilo, kao što je to pokazao Pierre Hadot, škola življenja, individualnog življenja ali i umetanja u svijet? Što danas, u doba više manje neupitnog pristajanja uz vulgatu kapitalističkog globalno-partikularnog nacionalizma, činiti sa stavom Marka Aurelija, imperatora i filozofa, koji zahvaljuje bogovima što su mu dopustili da “kad je započeo žudjeti za filozofijom [...], nije sjeo u osamu da sastavlja opća mjesta ili razrješava silogizme, ili se bavi nebeskim pojavama”, ali koji se istodobno stalno podsjeća da se mora “naviknuti misliti”?¹³ Filozofi su se bavili mnogim stvarima, ponajviše samima sobom, ponešto svojim sredinama, ljudima i njihovom zajednicom, ali ne sudbinom nacija, kakav god bio smisao što ga hoćemo pridati toj riječi, narod, porodica, pleme, skupina stranaca, ali nikad onaj koji se udomaćio početkom XIX. stoljeća. Ili još, općenitije: treba li opet, u ovo po-

strevolucionarno doba, posegnuti za tekstovima dalekih i različitih kultura, koje mogućnost društvenih promjena nisu vidjele u razmjerima onoga što se danas podrazumijeva pod revolucijom, tj. spojem ekstrema učinkovite misli i ekstrema okupljanja ljudi? Grci su govorili o μεταβολή (promjena, čin promjene), a Rimljani o *renovatio*, o obnovi, jer je kod njih novina bila shvaćana kao obnova pokvarene starine (uzgred, i pojam *revolutio* je astronomskog podrijetla i najprije znači povratak nebeskog tijela na isto mjesto). Treba li, još jednom, tražiti iskon naše situacije i nedaća u Antici, posebice u doba kad je ljudski soj, po Gibbonovim riječima, bio najsretniji (Gibbon govori o dobu Antonina), bilo da ga zovemo rajskim iskonom, iskonom istjerivanja ili iskonom nakon istjerivanja iz raja? Radi se o povezanim stvarima; čak i ako te iskone pronađemo (podsjetimo se da povijest nije sigurno znanje), mogu li nas oni bilo što poučiti o našim današnjim regulacijama? Euklid iz Megare je odbacivao zaključivanje po analogiji stoga što “ako su pojmovi slični, treba se prije okrenuti prema stvarima samim a ne prema onima koje su im slične, ako su pak različiti, približavanje je proizvoljno” (Diogen Laertije, 2.10, 107). Financijske muke Perikla i Temistokla ne objašnjavaju nedavni bankrot Grčke ili višetisućljetnu rasipnost Grka, stoga što Atena nije imala proračun...

Briga za ono što je veće od ovoga svijeta

A ipak, sudbina Sokrata, optuženog za bezboštvo nakon besprijeke i kompetentne političke karijere, te osuđenog na smrt većinom glasova skupštine od pet stotina - optužba je jako slič-

10 Iako klasični autori više nisu u modi, to ne znači da je citiranje nestalo. Kao što kaže Jean-Claude Milner, *op.cit.*, str. 13, kad danas neki stručnjak “iznosi ozbiljno brojke, kad žonglira s navodno objektivnim postocima, ne radi se o nečem drugom [...]. Ekonomski žargon je zamijenio latinski, međunarodni monetarni fond Vergilija, izvještaji revizije Musseta, ispitivanja javnog mnijenja heksametre, ali sa istom svrhom. [...] Moja sumnja dolazi iz drugog mjesta: oni se prave da informiraju, a samo citiraju nepoznate autoritete. Jednu kulturu zamjenjuju drugom, s istim krivotvoriteljskim namjerama i zamkama [...]. Od citata koje upotrebljavaju čine minijature sveukupnosti. Pretendiraju da su svakim citatom stvorili cijeli svijet mudrosti, znanja ili smisla”. **11** Moći čitati autore na originalu nije izraz snobizma, kao što mi je opetovano predbačeno. Oni koji to predbacuju istodobno iskazuju silnu brigu za *drugog*, za njegove patnje koje taj drugi ne može izraziti evropskim kulturnim idiomom (ili bilo kojim drugim, globalnim ili kozmopolitskim) što ga podjarmljuje (to je barem u jednom svom dijelu, akademska, teorijska *doxa*). Izvan sumnjive samoopunomoćenosti, zanimljivo je da se taj drugi, više manje uvijek, pojavljuje na engleskom jeziku (tj. na onom jeziku koji vlada globalnom akademijom) ili na jezicima čiji vokabular uvijek više ili manje prelazi preko ili ovisi o engleskom. Kad ga se čini govoriti, *drugi* govori *engleski*. Ili, češće, *muca* na engleskom, što se svodi na potvrdu njegova kvintesencijalnog barbarstva, tj. globalnog poretka protiv kojeg se takvo istraživanje drugog postavlja. Drugi je nedjeljiv od modaliteta vlastitog pojavljivanja, kao što je poznato; to ne vrijedi samo za drugog već i za onog koji mu stoji nasuprot, koji ga čini govoriti. U situaciji očigledne hegemonije, ono što se predbacuje kao snobizam predstavlja ipak samo stanoviti interes za problematiziranje i razumijevanje drugog, a ne upotrebu drugog u svrhu potvrde vlastitih prethodnih uvjerenja. Ako, naravno, i problematiziranje nije tek evropocentrična kolonijalistička zavjera, izmišljena još davno od strane prijetovnih Grka. U toj perspektivi, uvjeren sam, uvijek je bolje pretpostaviti Benvenistea i Dumézila Greenblattu ili bilo kojoj hipostazi novog historizma. **12** Jedan mi je naš teoretičar, čije filozofske pretenzije uživaju stanoviti ugled među nefilozofima, objašnjavajući svoje postkolonijalne historijske lektire, govorio o Cezarovu bratu koji je bio negdje namjesnik. Tako nešto sigurno ne može pisati ni u jednom tekstu nekog povjesničara kasnorepublikanskog Rima, makar se on bavio postkolonijalizmom u pretkolonijalnim dobima. Omaška govori o tome što danas treba znati, a što ne: kao što se to danas kaže, rješavati probleme, a ne gomilati činjenice i podatke (uzgred, upitajte se bi li se laka srca prepustili kirurgu koji zna operirati, tj. rješavati probleme, a ne zna anatomiju, tj. podatke i činjenice o ljudskom tijelu?). Smješta našeg teoretičara u jedno odavno poznato opće mjesto pretencioznosti, o kojem piše npr. Tallemant des Réaux u XVII. stoljeću kad ismijava jednog svog poznanika koji je vjerovao da Ciceron ima petero braće stoga što pismo adresira *ad Quintum fratrem*: ukratko, lišiti se povijesti znači biti osuđen na vječno ponavljanje novine. Sve to naravno ne znači da neke postavke postkolonijalne kritike nisu korisne za osvjetljavanje stanovitih aspekata veze i imaginarija odnosa Rima i provincija; to je, međutim, sasvim druga priča u kojem anakronizam treba brižno kontrolirati: New Delhi i Hajderabad nisu Kartaga ili Hierapolis. Ostaje međutim da se, bez podataka i činjenica, kakav god im status pridamo, problemi svode na opća mjesta, oko kojih se, naknadno, organiziraju oblaci priča koje se prave da su činjenice i podaci.

13 *Ad se ipsum*, 1. 17.22 Hadot: μηδὲ ἀποκαθίσαι ἐπὶ τὸ τόπους συγγράφειν ἢ συλλογισμοὺς ἀναλύνειν ἢ περὶ τὰ μετεωρολογικὰ καταγίνεσθαι; 3. 4.3: ἐθιστέον φαντάζεσθαι. Najzadnje Pierre Vesperini, *Droiture et mélancholie. Sur les écrits de Marc Aurèle*, Lagrasse, Verdier, 2016: Marko Aurelije upozorava na opasnosti pretjeranog povezivanja pojedinom filozofskom sljedbom za građanina i upravljača. Vesperini uvjerljivo dovodi u pitanje Hadotovu i Foucaultovu o tzv. brizi za samog sebe kod Marka Aurelija, koja je postala *doxa*: Marko Aurelije se brine oko ispravnog djelovanja, oko ortopraksije, kako veli, čovjeka, građanina, Rimljanina i upravljača.

la našim optužbama za nedostatak domoljublja i antidržavno djelovanje, a većina je postignuta makinacijama njegovih neprijatelja, na koje je nagazio kao arhont - čini nas sumnjičavim prema blagodatima izravne demokracije i referendumu, neupitne ispravnosti većine stoga što je većina, koje nam nude kao panaceju za sve bolesti demokracije. Ili, u drugom registru, uloga špijuna za Filipa Makedonskog koju je Aristotel obavljao za vrijeme dugih i plodnih godina svoje filozofske karijere u Ateni, koja, kao i Platonova akademija, može biti uspoređena s *colleges* iz Cambridgea i ulogom koju su ne tako davno odigrali u špijuniranju na visokoj razini¹⁴. Ili zanimanje koje su filozofi s reputacijom najodvojenijih od svijeta pokazivali za druga mišljenja i svjetove, poput Plotina koji se priključio neuspješnoj Gordijanovoj vojni na Perzijance¹⁵. Ili Platonovo razočaranje političkim inicijativama u Italiji i na Siciliji, opisano u Sedmom pismu¹⁶, te upuštanje u političke i vojne odluke nekih filozofa za vladavine Julijana Apostate¹⁷... tek nekoliko primjera, općepoznatih, koji nas navode da izoštrimo sliku stanovitih današnjih filozofa, financiranih od strane vlasti da je kritiziraju i potpuno neopasnih, poput Slavoj Žižeka, čiji sjaj jako naliči na spektakularne pothvate jednog tipa kasnoantičkih filozofa, tzv. sofista teurga, poput Maksima iz Efeza, kojeg su neki smatrali sličnim ukazanom bogu i čija se mješavina "egzaltacije, neupitnog autoriteta i stvarnog znanja" vlastima, tj. Julijanu, sviđala¹⁸.

Ozbiljnije, odnos između povijesti i života svodi se ili otvara prema odnosu biblioteke i učinkovitog djelovanja. Na jednom kraju, knjige u vojnim formacijama, pravi metež gdje ljubav prema znanju i mudrosti igra stratešku ulogu. Taj metež može biti viđen i kao gusta, neprohodna šuma (nešto poput dunsinanske šume u *Macbethu*, uvijek ispred, uvijek u pokretu, proročanstvo poraza uvijek već ostvareno i najavljeno), bez prolaza, osim onih, privremenih i brzo zaraslih, koje je teško probila ljubav za znanjem. Nasuprot tome, na drugom kraju, mutež života: djelovanje, (grčki *ποῦμα*: djelo, čin djelovanja ili poduhvaćanja), koje je usredotočeno na model koji treba slijediti. Korijeni tog modela su u mitu o Heraklu, on ovisi o promišljenosti, ali i o prigodi i prikladnom trenutku, na grčkom *καιρός*. François Jullien, brižnim prolaskom kroz drugog, kroz kineske koncepcije djelovanja, sažimlje opasnosti i dvosmislenosti tog modela kojih su i u

antici bili svjesni: djelovanje "čini događaj, otvara, omogućuje smisao, pravi od njega priču. Usredotočujući pamćenje, kristalizirajući zanimanje: artikulacija odvijanja stvari koju djelovanje iskazuje služi kao nit pripovijedanja; teškoća kojoj se suprotstavlja stvara suspens koji zarobljava; njegova oštrina, jednom rječju, uspijeva zakvačiti iskaz. Ali taj spektakularni aspekt samo je protuteža njegovog slabog obuhvata stvarnosti: ono je istodobno *umjetno* i *površno*"¹⁹. Ono što čini djelovanje, mogućnost da postane priča, istodobno je i zalog njegove nedjelotvornosti: spektakularnosti djelovanja uvijek prijeti djelovanje spektakularnosti. Slabi obuhvat stvarnosti i spektakularnost bez djelovanja, toliko dragi političarima dobro prilagođenim *doxi* i filozofima dobro prilagođenim vlasti, povezani su, ili opterećeni, jedan drugim; veza i opterećenje pune Augijeve štalu koju, nasuprot Heraklu, ne može očistiti nikakav marketinški *quick fix*, nikakva politika ili teorija, stoga što i oni sami oduvijek sudjeluju u tom umjetnom i površnom. Moguća *controversia*: što bi Heraklo učinio u Augijevoj štali, kad bi ona bila puna, i svaki put sve punija, ljudima i njihovim djelima?

Savez biblioteke i djelovanja predstavljao je za antiku ozbiljan problem. Upravo ozbiljnost nudi danas poticaj, ili razlog, za čitanje i promišljanje Grka i Rimljana²⁰. "Njihovi problemi, problemi koje nisu mogli riješiti, su još uvijek naši problemi"; ono što nam ostaje od njihova svijeta, od tog laboratorija u fragmentima što ga neki, sve malobrojniji i malobrojniji, pokušavaju rekonstruirati, "pomaže nam da razumijemo da su, vrlo često, problemi nerješivi"²¹. U govoru *O vrlini*, čiji su fragmenti sačuvani samo na sirijskom, kasnoantički sofist i političar Temistije citira Prometejeve riječi Heraklu iz Antistenova *Herakla*: "Tvoja muke su prezira vrijedne, stoga što se baviš samo ovosvjetskim stvarima, stoga što si se prestao brinuti za ono što je veće od ovoga svijeta. Nećeš postati potpun čovjek ako ne naučiš ono što prevladava čovjeka. Naučiš li i to, postat ćeš doista čovjek"²². Usprkos svemu što se dogodilo u čovjekovoj povijesti, mi slabo vladamo onim što nas prevladava, svijetom koji smo proizveli i u kojem sebe proizvodimo. Povijest je učiteljica nerješivosti življenja stoga što je učenje o onom što čovjeka prevladava oduvijek učenje o čovjeku. Descartes se uvijek nalazi među biljkama mesožderkama.

¹⁴ Luciano Canfora, *Un mestiere pericoloso. La vita quotidiana dei filosofi greci*, Palermo, Sellerio, 2000, str. 33-34 i 110. ¹⁵ Porfirije, *Vita Plotini*, 3.15-20. ¹⁶ Canfora, *op.cit.*, str. 75-80. Kako je filozofija bila mnogo više od današnje institucionalizirane discipline, Platonovo iskustvo upućuje na bezdan ispod suvremene spasonosne formule "prepuštimo to stručnjacima". ¹⁷ Filozofi su se usprotivili pretkazanjima haruspika o strateškim odlukama u perzijskoj vojni i Julijan je stao na njihovu stranu. Amijan Marcelin, *Res gestae* 23. 5.11, zajedljivo komentira da su bili jako uvažavani ali u krivu, te da su ustrajavali u stvarima koje nisu dovoljno poznavali. ¹⁸ Eunapije, *Vitae sophistarum*, 476 Wright; Lucien Jerphagon, *Julien dit l'Apostat. Histoire naturelle d'une famille sous le Bas-Empire*, Paris, Talandier, 2010, str. 90. Iako u antici filozofija nije isključivala spektakl i scenu: u I. stoljeću pr.n.e., Vitruvije, *De architectura* 8.1, zove Euripida *philosophus scaenicus*. ¹⁹ François Jullien, *Traité de l'efficacité*, Paris, Grasset, 1996, str. 95. ²⁰ Čitanje naravno znači razumijevanje, ili bar pokušaj razumijevanja, ili shvaćanje da ne razumijemo. Ne pokušati razumjeti, ili držati sve razumljivim, svodi na potčinjenost i vodi u ropstvo. Što se humanistike tiče, budući da živimo u tamnici jezika kako kaže znanstvena *doxa*, lišiti se znanja jezika (u pluralu), znači lišiti se jedinog efikasnog oruđa ako ne za rušenje te tamnice a onda makar za njezinu izmjeru. ²¹ Luciano Canfora, *Li antichi ci riguardano*, Bologna, Il Mulino, 2014, str. 59 i 62. Nerješivost je druga strana usavršivosti čovjeka. ²² Antisten, *fr.* 96 Giannantoni = Temistije, *De virtute*, Mach str. 43. Antistenov *Heraklo* je izgubljen. Prilično je vjerojatno da se ono što je veće od ovoga svijeta odnosi na razum.

Una Bauer

Prazna mjesta subjektiviteta

U predstavi prikazano ustaštvo sažeto je otprilike na ovo: Mi bismo bili netko, ali nam ne ide. A ne ide nam zato što bismo bili bilo tko, samo da smo netko – nova predstava Branka Brezovca Bife Titanik prema tekstovima Ive Andrića, Sándora Máraija i Sørenea Kierkegaarda

Bife Titanik, posljednja Brezovčeva predstava premijerno izvedena krajem prosinca 2015, izvodi se u podrumu ureda Eurokaza koji je prije nekoliko godina od festivala postao produkcijski pogon. Riječ je o 20-ak tjeskobnih kvadrata zgusnutog prostora u koji neočekivano, kao u kakav mađioničarev šešir, stane 20 gledatelja i 5 izvođača, uz mehanizam za kružno, vodoravno okretanje podija na kojem sjedi publika, video projekcije, biblioteku, šank na rasklapanje, ljezove, tri promjene kostima i željezne konstrukcije po kojima izvođači puze iznad glava gledatelja. S ceste je teško naslutiti kakav se klaustrofobijom zasićeni kazališni prostor skriva u ilegali jednog podruma u paradnom Dežmanovu prolazu, između sendviča s pršutom od tune i *wasabija* obližnjeg bara *Dežman*, modnih dućana u kojima traperice ne koštaju manje od 2500 kuna i lokala stilista cvijeća i interijera Saše Šekoranje, ali asocijativni je niz podruma-zatvora-progona-nedostatka zraka u kontrastu s merkantilnom slobodom izbora svakako aktiviran. Premijera se predstave poklopila s izbornom agoniom u Hrvatskoj na prijelazu iz 2015-e u 2016-u, koju iznova proživljavamo s vjerojatno sličnim ishodom. Kako sam to napisala, poželjela sam dodati da je zapravo nismo ni prestali proživljavati u zadnjih godinu dana jer je riječ o kontinuiranoj liniji političke farse s krvavim noktima. Međutim, ni to ne bi bilo posve istinito – sugeriralo bi možda da je posrijedi radikalni rez u odnosu na vrijeme prije predzadnjih izbora, a zapravo bismo mogli pronaći čvrste narativne linije koje se protežu kroz cijeli period novije hrvatske povijesti. Vratit ću se pak predstavi kao ključnoj organizacijskoj liniji ovog osvrta.

Koncept i režija: Branko Brezovec, video projekcije: Ana Hušman i Ivan Marušić
Klif, scena: Stjepan Filipec, kostimi: Petra Mina i Ana Marija Franić, glazba: Antun Toni Blažinović, svjetlo: Petar Strmečki, maske: Tihomir Marinković

Igraju: Jelena Miholjević / Suzana Brezovec (Agata / Sara / Francesca), Zlatko Burić (Mento Papo / Abraham / Casanova), Domagoj Janković (Stjepan Ković / Izak / Casanova), Borna Baletić (Nail / Filozof / Jahve), Ana-Marija Filipec

Produkcija: Eurokaz, praizvedba: 20. prosinca 2015.

Jasenovac, Pavelić, suvremena Hrvatska

U Brezovčevom začudnom jukstapozicijskom stilu *Bife Titanik* temelji se na tri teško poveziva teksta: Andrićevoj pripovijetki *Bife Titanik*, monologu grofice Francesce iz romana *Ljubavnik u Bolzanu*/*Casanova u Bolzanu* Sándora Máraija i Kierkegaardovu *Strahu i drhtanju*. Nekoliko pak izravnih referenci (fotografija predsjednice Grabar-Kitarović u posjetu Jasenovcu, svečani mimohod "najboljeg što hrvatska vojka ima" u ljeto 2015. povodom 20-e obljetnice Oluje) u kombinaciji s Pavelićevim slikama i Andrićevom pripovijetkom posvećenom zahuktavanju fašizma i stradanjima Židova u Sarajevu (po kojoj je Kusturica snimio istoimeni film 1979), jasno upućuju na suvremenu Hrvatsku. Ipak, Brezovec u svojim predstavama uvijek oscilira između očitih referenci i potpune inicijalne proizvoljnosti koja zbog naravi ljudske prisile na smislene narative uvijek rezultira nekim tipom kazališne "argumentacije" različite od kazališnog spektakla. U *Bifeu Titanik*, Brezovec uspješno kombinira te dvije razine – zasljepljenost i suspenziju racionalnog u osjetilnoj obasutosti i neki tip ubrzane i prenapregnute spekulativnosti iz koje curi na sve strane. Tako kombinacija monologa Francesce iz *Casanove u Bolzanu* smještenog u Italiju 17. stoljeća (a objavljenog 1940. u Budimpešti) s Andrićevom eksplicitno političkom pripovijetkom rezultira kontrastnim pojačavanjem dvaju disparatnih narativa, i to na nekoliko razina. Jednom zaboravljeni autor *Ljubavnika*, antikomunist i anti-fašist Sándor Márai, posthumno doživljava međunarodnu slavu kada ga od 1990-ih nadalje prevode na cijeli niz jezika, uključu-

Prozor iz predstave *Bife Titanik*, Abrahamovo žrtvovanje Izaka – Abrahama igra Zlatko Burić, Izaka Domagoj Janković

Mento (Zlatko Burić) u svom bifeu

Stjepan Ković (Domagoj Janković) i Agata (Jelena Miholjević)

Abrahamovo žrtvovanje Izaka (Zlatko Burić i Domagoj Janković), u pozadini video-projeksije Ante Pavelića i ustaških motiva

jući urdu, islandski i korejski. O Márai u Miljenko Jergović piše s puno topline ("Njegovi građanski romani, pomalo bolešljivi, melankolični i dekadentni – u kojima bi svaki čorav kritičar vidio isto što i u herc romanima, pali su u vrlo dubok zaborav, premda su u posljednjim danima one stare, predratne Europe bili i prevođeni, i čitani, i vrlo cijenjeni kod ideološki neortodoksnih kritičara."⁰¹), iako sam skloniji složiti se s nešto kiselijom Lisom Nuch Venbrux ("S druge strane, kakva zamorna objašnjenja! Likovi, uključujući Grofa od Parme i samog Casanovu, drže monologe od po nekoliko stranica koji, nakon nekog vremena, graniče s tipom dickensovskog pretjerivanja od kojeg bi se Hemingway okretao u grobu."⁰²), ali ni ona Márai u ne niječe određene kvalitete. Mislim da je jasno da se radi o građanskom autoru koji sebe i Književnost shvaća izrazito ozbiljno, ali čija sklonost detaljiziranom patosu može povremeno postići suprotan efekt.

Ipak, u kontekstu Brezovčeve predstave, i u kontrapunktu s drugim događanjima na sceni (primjerice s video projekcijama Ane Hušman i Ivana Marušića Klifa), Márai jev tekst gubi od svoje pompoznosti i dobiva drugačiju težinu. Naime, Francescina snaga ljubavnog odabira i posvećenosti nalazi svoj izvrnuti pan-

dan u "smešnoj figuri" jedva postojećeg Stjepana Kovića (Domagoj Janković), Andrićevog slučajnog ustaše ("Ni kao dečak, ni docnije, on nije mogao proći praznih ruku kroz čaršiju jer je uvek imao bolan osećaj da se topi i da će pasti ako u ruci ne drži bar nešto, novine, štap, knjigu, nešto od odelja.") Autorefleksivni Stjepan (iako se njegova autorefleksivnost tiče samo pitanja njegove vlastite moći i nemoći da bude *netko*, ali ne i pitanja toga kakav je prema drugima), koji često sam sebe pokušava nagovoriti na mržnju prema Židovima, nije u stanju čak ni osmisliti prijetnju kojom će uvjetovati da mu Mento (Zlatko Burić Kićo) preda zlato i novac, zbunjeno zastajkujući usred rečenice. Međutim, ni Mento nije konvencionalno uspješan, odnosno ne uklapa se u antisemitski stereotip štedljivog, za posao i obmanu nadarenog Židova ("Ni po čemu ne liči na ono o čemu sada pišu i što se na karikaturama prikazuje: na bogatog, ugojenog parazita koji pije krv naivnih i radnih ljudi arijske rase"), jer sve što zaradi "propije, prokocka ili mu raznesu na veresiju". Mentina slika o ustašama čeličnih živaca i njihovoj snazi volje "neumitnoj kao sudbina", i Stjepanova slika o Židovima kao podmuklim prevarantima jedna se drugoj podsmjehuju. Ipak, pravi antipod Stjepanu zapravo je Francesca, jedan od rijetkih snažnih ženskih liko-

01 <http://www.jergovic.com/subotnja-matineja/sandor-marai-daj-im-snage/> 02 <http://www.popmatters.com/review/casanova-in-bolzano/>

va u Brezovčevim predstavama (izvode je podjednako odlične Suzana Brezovec i Jelena Miholjević). Njena bi se snaga teško mogla interpretirati feminističkom, ali u usporedbi sa Stjepanom, ona je samo oličjenje vjere, karaktera i one ustrajne arogancije kojom se češće karakterizira Casanova nego njegove žene. Umjesto da bezglavo slini u svojoj zaljubljenosti u odabranim tekstualnim fragmentima, Francesca jest uvjerena u snagu te predanosti koja nadilazi slučajnost Casanove kao svog objekta. U Brezovčevim jukstapozicijama Francesca nije samo Francesca, nego je ponekad Sara, Abrahamova žena, u epizodi žrtvovanja Izaka, a ponekad i Agata, Mentova partnerica, koju ovaj pokušava ponuditi Stjepanu umjesto novca, ne bi li ga udobrovoljio, a i u paralelizmu s grofom od Parme, koji Francescu nudi Casanovi kako bi joj slomio srce.

Pokušaj zamjene etike estetikom

Epizoda Abrahamova žrtvovanja Izaka, iz Kierkegaardova *Straha i drhtanja*, mogla bi biti povezana s druga dva ključna teksta motivom žrtve – Stjepan žrtvuje Mentu kako bi se dokazao kao ustaša, a Francesca je spremna žrtvovati svoj dom i sigurnost zbog ideje stvarnog postojanja (rječnikom herc romana: istinske ljubavi). Dok je kod priče o Izaku i Francescine ljubavne drame stvar u tome da je onaj tko prinosi žrtvu istovremeno i onaj tko je sam žrtva, te da je “nagrada” odnosno kompenzacija za tu žrtvu u potpunosti prožeta žrtvom samom, zbog Stjepanovog slabog postojanja, taj tip tragičkog konflikta u njegovom slučaju nije ostvariv. Međutim, to nas navodi na jedan drugi trag koji adekvatnije spaja ove tri priče: radi se o pitanju volje, te opsesije Schopenhauera i suvremenih poduzetnika, koji vlastitu sposobnost snalaženja u kapitalizmu distorziraju do etičkog ideala (istovremeno ocrnjavajući “uhljebe” kojima upravo volje nedostaje te parazitiraju na tuđoj). Stjepan je, dakle, antipod i Francesci i Abrahamu, nemoćnik koji svoju slabost zakriva maskama agresivnih oblika postojanja, sklonih destrukciji i razaranju. Ta je demistifikacija zla i zločina u nedostatku umjesto suvišku, kako volje tako i identitetskih odrednica već civilizacijska tekovina (preciznije: građanska civilizacijska tekovina), i Brezovec je aktualizira, sumirajući sve one *News Barove* i druge hrvatske verzije satiričnog *Oniona* u liku zbunjenog i nemuštog Stjepana koji, čini se, ima pogrešnu kapu, a i ta kapa nije zapravo ona prava pogrešna kapa koju ne bi smio imati (lula porijeklom iz Slovenije umjesto Velike Britanije).⁰³ Tako prikazano, ustaštvo je sumirano otprilike na ovo: Mi bismo bili *netko*, ali nam ne ide. A ne ide nam zato što bismo bili *bilo tko*, samo da smo *netko*. Ipak,

ovom “mi” zapravo nema mjesta u Brezovčevoj interpretaciji koja je orijentirana individualizaciji – radi se o tome da bih ja odnosno *on* bio netko, a *mi* smo tu samo kao paravan. Taj fokus na individualizaciji prilično je logičan Brezovčev potez, jer smo se upravo u zadnjih 9 mjeseci uvjerali koliko štete jedna osoba na moćnoj poziciji može nanijeti – do te mjere da dovede u pitanje rad cijelog niza udruga na nezavisnoj sceni koje su godinama gradile kako svoje organizacije tako i civilno društvo, otvarale radna mjesta i zapošljavale, branile medijski prostor za komercijalne aktivnosti i suvisle tekstove, organizirale dodatne edukacije, uspostavljale međunarodna partnerstva i donosile proporcionalno najviše EU novca u Hrvatsku. I u tom smislu čini mi se da ima smisla promatrati i ulomak o žrtvovanju Izaka, koji artikulira (osobito kad uzmemo u obzir da je u predstavi kontrastiran Goetheovom *Vilinskom kralju* koji Kierkegaardu oduzima od teologije kao pitanja apsoluta reducirajući onostranost na pučka praznovjerja) ono mjesto gdje etičko kao univerzalno prijeti partikularnom, i pokušaj uspostave mjesta individualnog, osobnog otpora, kao zamjene etike estetikom.

Razlika između tragičnog heroja i Abrahama je očita. Tragični heroj još uvijek djeluje u sferi etičkog. On dozvoljava da izraz etičkog ima svoj *telos* (cilj, svrhu) u višem iskazu etičkog; on reducira etički odnos između oca i sina ili kćeri i oca na osjećaj koji svoju dijalektiku ostvaruje u odnosu prema ideji moralnog ponašanja. Ovdje ne može biti teološke suspenzije etičkog.

Abrahamov čin je drugačiji. Svojem činom on je izvršio transgresiju nad etičkim kao takvim i imao je viši *telos* s onu stranu etičkog, u odnosu prema kojem ga je suspendirao... Abraham to ne čini kako bi spasio naciju, niti prigrlio ideju države; ne radi se o tome da se udobrovolje bijesni bogovi... Stoga, dok je tragični heroj velik zbog svoje moralne vrline, Abraham je velik zbog čiste osobne vrline.⁰⁴

U tom smislu se i Abrahamova nijemost (koju Brezovec predivno, ali zaista predivno ludički, istovremeno lucidno i blesavo, povezuje s nijemim filmom) može interpretirati kao odustajanje od onog općeg, od jezika i njegovih pravila koja su po definiciji pitanje društvenog pregovora.

Koliko god se Brezovčevo kombiniranje nespojivog čini nategnutim i proizvoljnim, čini mi se da je u *Bifeu Titanik* posrijedi prilično čvrsta provodna linija najmanjeg zajedničkog nazivnika metodološkog individualizma, slobodne volje (kakva bi dru-

⁰³ Zanimljivo je pritom da se i u slučaju Donalda Trumpa, tog arhi-zlikovca, javljaju slične teze. Primjerice, psiholog Dan P. McAdams u *The Atlanticu* govori o efektu Donalda Trumpa koji glumi Donalda Trumpa, odnosno o nepostojanju osobe iza njene javne ekstravagancije, što je mučilo i druge njegove sugovornike kao što su Tom Griffin i Mark Singer. Nakon ekstenzivnog istraživanja Trumpove psihologije, McAdams na pitanje tko je Donald Trump odgovara: “I can discern little more than narcissistic motivations and a complementary personal narrative about winning at any cost. It is as if Trump has invested so much of himself in developing and refining his socially dominant role that he has nothing left over to create a meaningful story for his life, or for the nation. It is always Donald Trump playing Donald Trump, fighting to win, but never knowing why.” (vidi: Dan P. McAdams, *The mind of Donald Trump*, *The Atlantic*, lipanj 2016, <http://www.theatlantic.com/magazine/archive/2016/06/the-mind-of-donald-trump/480771/>) ⁰⁴ Søren Kierkegaard, *Fear and Trembling*, ur. C. Stephen Evans i Sylvia Walsh (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), str. 56.

Grobovi/radna mjesta/žrtve – Zlatko Burić u ulozi Mente

ga bila nego slobodna, čak i kad je posve uvjetovana) i stanovitog tipa afirmacije hrabrih, onih koji imaju snagu volje, tragičnih junaka/junakinja itd. U skladu s tim definirano je i onda zlo kao prazno mjesto subjektiviteta, nedostatak intenziteta i odluke. U tom se smislu Brezovčeva podrumska ilegala zapravo više slaže s malim rajem Dežmanova poduzetničkog prolaza nego što se na prvi pogled činilo.

Fascinantni izvođači

Međutim, završiti na tome bilo bi nepravедno. Jer Brezovčeva estetika zaista ima autonomnu snagu koja djeluje s onu stranu njegovih ideoloških odabira, i koja se ne može poništiti njihovim “razotkrivanjima”. Svi su izvođači fascinantni. Jelena Miholjević i Suzana Brezovec, svaka na svoj način, daju Francesci tu crtu žestine i odlučnosti zakrivene mirom. Domagoj Janković je netko tko mi sigurno ne bi prvi pao na pamet za ulogu ustaše s problemom identiteta, jer je njegova pojava snažno karizmatična, međutim Janković u ovoj predstavi proizvodi efekt intrinzične satiričnosti, unutrašnjeg ironičnog odmaka prema samom sebi, i žestine u slabosti (podsjeća me na Tima Rotha). Zlatko Burić Kićo izvrstan je svaki put, također zbog mogućnosti realizacije paradoksa u svojoj glumačkoj izvedbi – ne znate

biste li ga zagrlili kao medvjedića, ili ga ostavili da spava na trijemu dok se ne otrijezni, popili s njim još pola litre rakije ili mu održali prodiku o važnosti fizičke aktivnosti. Borna Baletić, nedavno dekan ADU, također je apsolutno sjajan u svojoj ironičnoj pompoznosti (šteta što i dekanski lanac nije bio dio kostimografije). Snaga svih ovih glumaca, evidentno je, upravo je u mogućnosti otvorenog zavođenja publike i paralelnog razvoja svijesti o tome zavođenju. U njihovoj glumi nema nikakvog pokušaja manipulacije i prisile publike na određeni afektivni registar, a pritom su izvođači vrlo intenzivni i omogućuju upravo užitak u raznolikim, kontradiktornim, emocionalnim stanjima. Blizina publike sigurno pomaže intenzitetu, stvarajući intimnu distancu. Rijetko se kada u kazalištu događa da gledate svaku poru na glumčevu licu.

Riječ je, jednostavno, o sjajnom kazalištu, koje je sjajno upravo zbog načina na koji su različiti elementi (od kojih bi neki sami po sebi bili nezanimljivi) posloženi da su-djeluju i bujaju. Ona jest donekle fizički zahtjevna i za publiku (stolci bez naslona, česta okretanja oko osi, vožnje, naprijed, natrag – zaista ne možete ugodno zadrijemati na ovoj predstavi), ali to ne bi trebala biti neka točka prijevora (drijemajte kod kuće ili u gostima). Da gošta s drugog planeta vodim u kazalište, odvela bih ga upravo na ovu predstavu.

Claudio Magris: speleolog na obali mora

Nova Magrisova knjiga suvremenom hrvatskom čitatelju nudi piskaranje, nabožni kvijetizam i političku korektnost, nakupinu neprovjerenih uvjerenja skrutnutih u mjerodavne istine koje zaprečuju svaku promjenu, slobodu i misao

Nenad Ivić

Claudio Magris:
Al' povijesti nije kraj; Etika, politika, svjetovnost, prevela Ljiljana Avirović, Fraktura, Zagreb, 2016, 286 str.

Izvornik: *La storia non è finita. Etica, politica, laicità*, Garzanti, Milano, 2006.

Kao u svim romanskim jezicima, talijanska riječ *storia* ima dva temeljna značenja: pripovijest i povijest. Naslov zbirke napisao Claudija Magrisa *La storia non è finita*,⁰¹ može se shvatiti dvojako: prvo, povijest etike, politike i svjetovnosti nije završena, tj. otvorena je i tko god se njome pozabavi otkriva nove stvari; drugo, priča o etici, politici i svjetovnosti nije završena, tj. radi se o vrijednostima što ih uvijek iznova treba ispregovarati, izboriti i definirati. U idealnom svijetu, prego-

varanje, borba, redefinicija i otvorenost su komplementarni: pojmovi poput etike mogu imati prošlost samo stoga što imaju budućnost, jednako kao što mogu imati budućnost samo ako imaju otvorenu povijest. Bez te bi napetosti, koja čini sadašnji trenutak pregovora, jednostavno nestali, rastopili se na "dubrištu istorije".

Idealni svijet je svijet literature u širem smislu, *belles-lettres* i eseja. Ako nam literatura daje okus stvari, pokazuje i pokazuje granice našeg svijeta, uči nas njihovu prevladavanju i osnažuje u borbi protiv njih - zasad još nema boljeg načina i svako školstvo koje ukida ili ograničava pouku književnosti i čitanja, ukida i ograničava slobodu pojedinca i ostavlja ga na milost i nemilost onoga što se zove javno mnijenje, mišljenje ili *doxa* - čitatelja koji će posegnuti za Magrisovom knjigom, potaknut, među ostalim stvarima, ugledom autora (radi se o nagrađivanom piscu, kandidatu za Nobelovu nagradu) orkestriranim agresivnom reklamom nedavno održanog Festivala svjetske književnosti, očekuje iznenađenje: idealni svijet njegovih eseja (ima ih pedeset) nije svijet literature, čak ni one, koja, kako sam kaže, "ne zahtijeva da je se uzme doslovno i materijalno", kao stvarnost, kao "neučinkovitu i lažnu" konkurenciju povijesti (str. 210. hrv. knjige). Ne stoga što se većinom radi o novinskim napisima "nastalim u raznim prigodama, potaknutim stanovitim događajem, vidljivim ili sićušnim, koji je tražio zauzimanje stava, protest, svjedočenje, analizu i satiru"⁰²; novine nisu prepreka literaturi, kao što je pokazao, da spomenem samo jedan talijanski primjer ostavljajući po strani očiglednog Umberta Eca, Curzio Malaparte sredinom prošlog stoljeća. Tu ne igraju odlučujući ulogu politička uvjerenja i stilovi života: unatoč egomaniji, Malaparte je bio, rečeno Barthesovim rječnikom, pi-

sac (*écrivain*) koji je i piskarao i kod kojeg je piskaranje uvijek bilo podređeno pisanju; Magris je spisatelj, piskaralo (*écrivain*) koje se gradi piscem, solidni profesor novijeg kova - fenomen je karakterističan za sredinu XX. stoljeća - koji, stoga što poučava literaturu, i zna kako je napravljena Gogoljeva *Kabanica* misli da zna i može pisati nove *Kabanice*. Katkad mu to bolje pođe za rukom, kao u slučaju *Dunava* (*Danubio*, 1986), ali i tu tema preteže nad njezinom obradom: *Dunav* mnogo više zapasuje temu nego što je piše. Usput, i zapasivanje teme ili područja je profesorski refleks. Stvar je jednostavna: napisi koji čine ovu zbirku, prethodno objavljeni u novinama ili u zbirkama, koji govore gotovo *de omni re scibili et quibusdam aliis*, od tolerancije do odnosa prema smrti, od Alberta Sordija do Boga, od pape do pedofilije, od Berlusconija do Thomasa Morea, od turskih štrajkača gladi do mučenika, pokazuju, zajedno sa znanjem i otvorenosti prema izazovima suvremenosti (glupe li formule!) očekivanih od pravog sveučilišnog profesora, suvremenog učenjaka koji je *engagé* u "pravoj borbi"⁰³ - uvijek je tu neki ovlaš spomenuti Kant ili Antigona ili Brecht ne bi li učenost potkrijepila angažman - da je Claudio Magris piskaralo koje prodaje svoje misli.

Recitiranje pseudopoetskih uzleta

Biti piskaralo koje prodaje svoje misli (tj. jedna vrsta intelektualca) zanimanje je vrijedno svakog poštovanja. Ako ideje imaju tržište (još jedna tupava formula iz rječnika globalne političke korektnosti) netko ih mora nuditi kupcima po dobroj cijeni. Poštovanje međutim iščezava kad piskaralo, koristeći opće stanje duha, ili javno mnijenje, ili reklamu, ili književni marketing, hoće biti ono što nije i ne mo-

⁰¹ U prevodu Ljiljane Avirović ta konstatacija postaje, zbog ružnog *al'*, koje se često ponavlja u knjizi, nešto poput odgovora ili dometanja. Na što? Na nešto što nastaje, kao što je Magris objasnio u jednom interviewu, u sukreciji njegove prevoditeljice i njega samog, a čega, začudo, u tekstu nema. Taj prijevod naslova lijepo ilustrira Benjaminovu definiciju prevoda kao netočnog prenosa nebitnog sadržaja, iako je u Magrisovom tekstu prilično teško, unatoč njegovim upozorenjima, razlučiti bitno od nebitnog. ⁰² Str. 238. talijanskog izdanja. Ta kratka završna autorova bilješka nije reproducirana u hrvatskom izdanju. ⁰³ Str. 238. talijanskog izdanja. Prava, ispravna borba, *buon combattimento*, je, kako Magris kaže na istoj stranici, politizacija nepolitičnog (po uzoru na Thomasa Manna) novozavjetne inspiracije (po uzoru na Bonhoeffera), uzrokovano bolestima "individualnog i socijalnog tijela" zbog kojih "onaj koji voli lutati mora ući u borbu, iako bi volio da to drugi učine, te osjeća - u svojoj malenkosti i sićušnim mogućnostima koje su mu dane, da treba činiti ono malo, neznatno što može, svjestan skromnosti sredstava na raspolaganju i svojih sposobnosti da ih upotrijebi". Ostavljam načas po strani više nego upitni topos bolesti i zdravlja nekog društva i kulture. Topos pak *excusatio propter infirmitatem* koji, kao što zna svatko tko je pomirisao retoriku, govori suprotno od onog što kaže.

Claudio Magris, 1939, Trst

že biti: pisac. Magris se doslovce, prodavajući svoje misli, prodaje za pisca. Na tržištu ideja, on prodaje idejnu robu s pogrešnom deklaracijom. "Tolerancija je i ta sloboda izražavanja čak i naoko nevažnih i najmanjih stvari, smisao života shvaćen kao kazalište lutaka u kojem svatko lamata rukama kako zna i umije, i smiješno i nespreno, kao što i jest svatko od nas u svom nevještom smrtnom bitku albatrosa zatočenika. Život je i cirkus u kojem smo svi klaunovi, a tolerancija još podrazumijeva i glumu prema unaprijed napisanu predlošku, poštovanje improvizacije, svoje i tuđe, život znači dopustiti onome tko s tobom glumi da iznenada promijeni tekst i odgovori primjerice na tvoj izljev ljubavi nekim kulinarskim recep-

tom. I to bijaše smisao svjetskog teatra koji je toga dana bio na sceni u Haagu - sasvim ugodan osjećaj pomalo ciganske slobode dok sam se po onim paviljonima muvao bez plana i bez nekoga posebnog interesa" (str. 9), piše Magris na samom početku knjige⁰⁴. Preko apodiktičkih tvrdnji o toleranciji (u ovom odlomku stoje dvije ili tri, ima ih mnogo više u napisu: tolerancija je sloboda izražavanja, gluma i poštovanje, ostavljam po strani golemi problem koji ocrtava neproblematično povezivanje tolerancije i ἀποδειξίς), koje čine, ili se nude, kao misao, prelijepljena je deklaracija literature kojom se objašnjava život i njegov smisao: život se piše kao kazalište, općenito ili marioneta (usporedba je poznata i pohabana, od Marka Aurelija, pre-

ko baroka, do Valéryjeva M. Testea), egzistencija ili bitak (kako se radi o sukreaciji, ne presuđujem) kao nespreno lepeta nje krilima albatrosa (koje dolazi od *Baudelaire*): lepet krila je lepet potrošenih, pohabanih, izbljedjelih metafora. Umjesto da kao pravi pisac oboji bljedilo, obnovi sjaj i udahne usahljelim metaforama nov život, piskaralo koje se gradi piscem otkriva svoju gradnju koja se sastoji od recitiranja unaprijed napisana kulturnog predloška⁰⁵, improviziranjem onoga što je naučio kao profesor i što stvara utisak poetskog uzleta: zar se o životu ne može drugačije govoriti nego pseudopoetskim uzletima? Magrisu nedostaje "jasna i neumoljiva preciznost, točna riječ koja i jest znak prave poezije"⁰⁶; on sebe prodaje improvizirajući se učenim piscem lutilicom koji se, kako sam kaže, muva svijetom bez nekog posebnog interesa. Nezainteresirano muvanje treba shvatiti doslovno: u ovim napisima angažirani Magris doista nema neki posebni interes za svijet, inače ne bi, kao u napisu o štrajku gladu u Turskoj, problem sveo na banalnu lekciju o nužnosti odupiranja pritiscima kod donošenja pravednih odluka (str. 68-71. talijanske knjige)⁰⁷: jedini interes koji proizlazi iz njegova ciganskog⁰⁸ muvanja suvremenošću, prošlošću i kulturom, najjači poticaj koji ga skreće sa šetnji morskim obalama na "veliko poprište kafkijanske borbe sa stvarnošću" novina koje su "laboratorij jezika da se ona ispriča" (str. 239. tal. izdanja) je promoviranje samog sebe.

⁰⁴ Ljiljana Avirović prevodi *questo senso del mondo come teatro di marionette* kao "smisao života shvaćen kao kazalište lutaka". Kako smisao može biti shvaćen, pojmljen kao kazalište? Prije će biti da se radi o smislu svijeta shvaćenog kao kazalište, što je opće mjesto i što potkrepljuje nastavak odlomka. Nadalje, u istom odlomku, Avirović, umjesto sa postojanje i egzistencija, prevodi *esistenza* kao bitak, što bi na talijanskom prije bilo *essere*: netočan prenos filozofskog pojma, koji bi zacijelo bio neugodan piscu ponosnom na svoju (filozofsku) erudiciju: što je smrtni bitak albatrosa? Na kraju, *teatrino* prevodi kao kazalište, a radi se o deminutivu, ili o dječjem kazalištu ili o kazalištu lutaka, valjda da u hrvatskom izbjegne doslovno ponavljanje koje Magris u talijanskom naoko izbjegava. Zanimljiva sukreacija dviju strana gdje jedna ne zna jezik na koji se prevodi a druga značenje rečenica i riječi koje prevodi. Općenito, prevod nije blagonaklon prema Magrisovu tekstu: ono što kod Magrisa glatko teče, grbavo je u hrvatskom; jezične razine se mijesaju što daje drugačiji utisak čitanja; unatoč dosta velike prevodilačke produkcije (biografija na str. 279-280. hrv. knjige) ta se predavačica "teorije i prakse prijevoda na fakultetu za prevođenje i tumače Sveučilišta u Trstu" doima, zapravo, neiskusnom i nevještom. ⁰⁵ Jedan primjer: ako navedenu Magrisovu *excusatio propter infirmitatem* usporedimo sa, recimo, istim toposom u *Il Sistema periodico* Prima Levija, koji na kraju knjige kaže "ma voix et foible et même un peu profane", citirajući Voltaireovu pjesmu o Jeanne d'Arc, cijela Levijeva knjiga potvrđuje retorički obrat, dajući toj *foiblesse* i toj *profanité*, toj slabosti i profanosti, beskrajno značenje zlokočnih prizvuka, što Magrisovo isticanje vlastitih slabosti ne čini: samo potvrđuje cijelom knjigom pokazanu *infirmitas*. ⁰⁶ Str. 68. hrv. knjige; Magris govori o stilu svoje žene. ⁰⁷ Taj se tekst ne nalazi u hrvatskom prevodu. Radi se naime o dvije podosta različite knjige sa istim naslovom, od kojih, čini se, hrvatska predstavlja sukreaciju prilagođenu hrvatskom tržištu. Iz nje su uklonjeni napisi vezani uz talijanske teme i zamijenjeni općenitijim temama, vjerojatno zbog pretpostavljenog manjka interesa ovdašnjih čitatelja za talijanske stvari. Zašto ovdašnji čitatelj ne bi bio zainteresiran za talijanske stvari, pogotovo ako o njima govori netko tko ih živi i tko je ipak obrazovaniji od Inoslava Beškera, ostaje nerazjašnjeno, jednako kao i postojanje posebnih etika, politika i svjetovnosti za Talijane i Hrvate. Inače, knjiga pati od uobičajene bolesti piskarala: tekstovi u novinama, kad se pojavljuju odvojeno, mogu imati stanovitu draž ili interes, kad se sakupe zajedno, izazivaju dosadu ponavljanjem istog. ⁰⁸ Ciganska sloboda je važna stvar u Magrisa: cf. str. 149. hrv. knjige, u tekstu o ljetu, gdje ljetovanje uspoređuje s "auten-

Misao koja je stavljena na prodaju s deklaracijom je on sam. Što je Magris izjednačen s mišlju, što je ta misao? I ovdje čitatelja, koji ne nalazi književnost i pisanje, te se nada da će manjak biti nadoznačen sadržajem (ali stvari se ne odvijaju tako, znamo već cijelo jedno stoljeće da sadržaj nije odvojiv od forme, ili misao od načina na koji se pojavljuje), očekuje iznenađenje. U toj knjizi, zapravo, nema mišljenja. Mišljenje nije "uspostava novog određenja - pojam 'znanosti' ili pojam 'fikcije' - kao raspoložive kategorije, nalik figuri na šahovskoj ploči, već, upravo suprotno, pokušaj iskušavanja riječi koja odmah počinje drhtati u svom pretpostavljenom značenju"⁹: kad, tipično, govoreći o reakcijama na znanost i posljedicama tehnološkog razvoja kaže da "unatoč svemu, zabrinutost zbog onog što se događa i što bi se u svijetu moglo dogoditi objektivna je, iako je često bila izrečena u pogrešnom i prenatrpanom obliku" (str. 94. hrv. knjige), Magrisu nedostaje preciznost i točnost drhtaja značenja riječi znanost, jednako kao i drugdje etike, politike i svjetovnosti, ponosno istaknutih u podnaslovu: ispražnjena od svog historijskog sadržaja i pretvorena, bez ikakve hijerarhije, u kritički stav, toleranciju, moralnost itd., tj. u stanoviti opći stav, svjetovnost postaje "mutna petljarija" koju naoko kritizira (str. 26ss hrv. knjige; *torbido pasticcio*, str. 25. tal.) nalik "želatinstvom društvenom totalitetu" kao što zove populizam (str. 273. hrv. knjige)¹⁰. Olakotna okolnost je, dakako, to što se radi o novinama: u novinama, i to je globalni fenomen, čak i u onima koje drže do visoke razine, kao u Italiji *Corriere della Sera* ili u Francuskoj *Le Monde*, sve je manje ozbiljnog promišljanja i analize, a sve više populističkog svi su pojmovi jasni i poznati.

"Proizvodnja vlastitih rajeva" – Magrisova žudnja za morem

Žudnja za morem

Što znači to da je misao odsutnost mišljenja? Odsutnost mišljenja povezana je, najprije, sa stanovitim nabožnim kvijetizmom. Pridjev nabožan se ovdje ne odnosi na bilo koji religijski diskurs, stalni zaziv duha svetoga ili Evanđelja (iako je to kod Magrisa često, npr. str. 26, hrv. knjige: "Bogu Božje a caru carevo" ili str. 149, "Bogojavljenje" kao slika ljeta; str. 240: "ljubav" kao "prevelika milost"), već na ton okrenut postizanju sreće koja se poistovjećuje s nepromjenjivošću, koji je uvijek isti, bez obzira radi li se o desnici ili ljevici vjerniku ili bezvjeru: "onome koji piše je mnogo više stalo do dana provedenog na moru nego do skupštine..." "on voli more više od izbora": to je sreća za kojom Magris, čini se, žudi i u koju bi, svojim spisateljskim djelovanjem, htio uključiti druge. On piše "ne bi li svi, ili bar mnogi, ili bar malo više njih nego prije, mogli ići na more" (str. 137-138. tal. knjige). Idealni svijet kao

odlazak na more: zamišljam skupnu nedjeljnu šetnju po rivi u provincijskom gradiću ili kontroliranu pustolovinu jedrenja: izmjenjuju se pozdravi, recitiraju se *Devinske elegije* u vjetar koji šiba lice dok stojimo na pramcu, to je sreća svijeta bez nesreća i neugoda, stvarnih i metaforičnih, jedna od beskrajnih inačica kršćanskog raja, naročita vrsta kiča koju Vladimir Nabokov zove *pošlost*¹¹. Grananja su ispod *pošlosti* beskrajna, izabirem samo jedno: more za kojim Magris žudi, je, uz štošta drugo, i mjesto, u kojem je Stvaranje smjestilo, kako kaže francuski renesansni pjesnik Guillaume de Salluste du Bartas, otpatke stvaranja: sreća je postignuta ignoriranjem toga da more (barem u svojoj mediteranskoj pojavnosti) često smrdi jer smo ga uništili, a po njemu danas plivaju i izbjeglice. Nabožni kvijetizam je poseban oblik selektivne upotrebe osjetila u proizvodnji vlastitih rajeva.

tičnom urotom, urotom koju pokreće nesvjesna mržnja prema pojedincu i prema njegovoj ciganskoj slobodi". Radi se o pozici: sveučilišni profesor i ugledni intelektualac može izabrati da se vidi ciganinom, nomadom u sjedilačkoj kulturi, isključenim među uključenima, to mu daje ono nešto; Ciganin pak ne izabire, on jest najprije isključen i to određuje njegove kasnije izbore. ⁹ Jean-Luc Nancy, Daniel Tyradellis, *Qu'appellons-nous penser?*, Paris, Diaphanes, 2013, str. 13. ¹⁰ Magris najtočnije govori o sebi kad pogrdno govori o drugima. ¹¹ U intervjuu za *The Paris Review*, br. 40, zima-ljeto 1967, Nabokov ovako određuje *pošlost*: "Otrcano smeće, vulgarni klišeji, filistejstvo u svim svojim fazama, imitacije imitacija, lažne dubine, gruba, debilna i nepoštena pseudo-književnost - to su očigledni primjeri. A sad, ako tražimo *pošlost* u suvremenom pisanju, moramo je tražiti u freudovskoj simbolici, u mitologiji izjedenoj moljcima, u komentarima o društvu, humanističkim porukama, političkim alegorijama, pretjeranoj brizi za klasu ili rasu, te u novinarskim općenitostima koje su svima poznate. *Pošlost* govori kroz koncepte poput 'Amerika nije bolja od Rusije', ili 'Svi dijelimo njemačku krivnju'. Cvjetovi *pošlosti* cvatu u rečenicama i riječima poput 'trenutka istine', 'karizme' 'egzistencijalan' (za ozbiljno), 'dijaloga' (primijenjenog na političke razgovore među nacijama) i 'vokabular' (primijenjenog na ulizivačko mazalo). Nanizati u jednom dahu Auschwitz, Hirošimu, i Vijetnam je buntovna *pošlost*. Biti član jako ekskluzivnog kluba (koji se hvali samo *jednim* židovskim imenom, onim svojeg blagajnika) je gospodarska *pošlost*. Mesarske recenzije su često *pošlost*, koja, međutim vreba i u stanovitim intelektualnim esejima".

Drugo, odsutnost mišljenja povezana je s alibijem i amblemom globalnog, liberalnog poretka što se zove politička korektnost i koji predstavlja djelatnu modernu inačicu Nabokovljene poštosti. Kad, govoreći o toleranciji, Magris kaže da "tolerancija još podrazumijeva i glumu prema unaprijed napisanu predlošku, poštovanje improvizacije, svoje i tuđe, život znači dopustiti onome tko s tobom glumi da iznenada promijeni tekst i odgovori primjerice na tvoj izljev ljubavi nekim kulinarским receptom" (str. 9), unaprijed napisani predložak označava politiku pretvorenu u konverzaciju¹², a improvizacija Magrisov odnos prema njoj: Magrisova se knjiga uspostavlja i kao niz improvizacija na zadanu temu gdje su apodiktčki sudovi tipa *nešto jest nešto* varirani u preskriptivnom modusu *treba, valja*. Npr: "i najsvetije stvari i vrijednosti, kao što je oprost, mogu se pretvoriti u glupu parodiju kad se prenatlažavaju s površnom i uvredljivom praznošću" ili "učenike treba braniti od eventualnih sadistički represivnih napada [...] ali pobrkati pojam nasilničkog ugnjetavanja sa svakim i najmanjim oblikom kažnjavanja [...] je besmisleno" u posebnom slučaju školskog nasilja¹³. Uz evandeosku banalnost, problem je, naravno, u zadanosti: sve te partikularne priče, svojim odvijanjem, u stvari, poništavaju vlastitu partikularnost u univerzalnosti bolesti svijeta ("ali tijelo - individualno ili društveno - često, ili skoro uvijek, oboli", str. 238, tal. knjige) čiji je uzrok, kao i uzrok bolesti, istodobno bjelodan i neobjašnjiv, tj. onkraj racionalnih principa spoznaje. Neobjašnjiva univerzalna objašnjivost povezuje te improvizacije ili varijacije sa onim što se još od Grka zove *doxa* ili javno mnijenje, tj. kolektivni društveni sud o nečemu što ne implicira kod onih koji ga dijele svijest o njegovoj neizvjesnosti ili mogućoj pogrešnosti: naoko izazivajući *doxu*, varijacije je učvršćuju jer ne dosežu raci-

onalno do principa njezina nastanka, do njezine neizvjesnosti i pogrešnosti: kako u svijetu koji se vraća religiji dovesti Evanđelje u pitanje? Tako se ta sloboda odlaska na more, koju Magris želi priuštiti svima, pretvara njegovim pisanjem u svoju suprotnost jer "u formalnim demokracijama, nema opasnije moći po slobodu od javnog mnijenja [fr. *opinion*, tj. *doxa*] bilo da se radi o golom ili o medijatiziranom mnijenju. Tamo gdje ono vlada, nema slobode izraza ili mišljenja, jer se više ništa ne može izreći ili misliti što nije prihvatljivo od strane stvarne zajednice ili tehnika komunikacije; nema više efektivnog prava glasa; glasanje postaje samo poseban slučaj sondaže; nema pravne države: trenutačno javno mnijenje uvijek je već pobijedilo i jedini važeći zakon postaje, u svojoj otvorenoj ili podmukloj nasilnosti, zakon Lyncha"¹⁴. Posljedice Magrisova politiziranja napolitičnog su zastrašujuće, unatoč najboljim namjerama: u njegovoj povijesti bolesti, sve je jednako važno, zapravo apsolutno nevažno, sve je jednako moćno i zapravo potpuno nemoćno.

Ljubav prema moru skriva kod Magrisa ljubav prema stanovitoj speleologiji¹⁵, što je prirodna posljedica ustrajnog življenja u Platonovoj špilji. U toj je špilji glavno etičko pravilo ophođenja špiljskih ljudi (tj. partikularnosti svijeta), pristojnost. "Pravedno je, dapače potrebno, zahtijevati minimum pristojna ponašanja od onih koji bi trebali obavljati i braniti prava građana" (str. 230, hrv. knjige), tvrdi Magris u tekstu o stavovima prema crkvi i pedofiliji, nazvanom *Gadati crkvu*, koji nije u talijanskoj knjizi¹⁶. Ti stavovi mogu biti smatrani, kako kaže, neukusnima (govori među ostalim o prijedlogu za kondom Benedikt XVI.)¹⁷, samo ako se pretpostavi da ne postoji veza između crkvene hijerarhije i pedofilije, tj. da papa (govori o Benediktu XVI.) nije, kao poglavar Crkve, od-

govoran za ono što se događalo ili se događa u Crkvi, tj. da pedofilija u Crkvi pripada neobjašnjivoj bolesti kojom se Crkva (kao *ecclesia*, tj. skup svih vjernika) slučajno djelomice zarazila. Čak i ako prihvatimo, *concesso, non dato*, da je svijet bolestan, teško ćemo ga izliječiti ukusom i pristojnošću, tim vrhunarskim moralnim odgovorom na svako pitanje na koje stanovita malograđanska kultura kavana i novina nema odgovora; posegnut ćemo za posebnim, racionalnim, specijalističkim znanjima i vještinama objašnjavanja. Povijest tu može biti od veće pomoći nego npr. Dostojevski, pozvan u pomoć svojom dijagnozom da se "nalazimo u vremenu u kojem je [...] "sve dopušteno" koja uvodi Magrisovo politički besprijekorno korektno "a solidarnost i rasizam sve više postaju dvije jednakovrijedne opcije poput mišljenja sučeljenih i stavljenih zajedno u novinama" (str.187. tal. knjige). U svojoj špilji, speleolog "ne vidi ništa drugo doli sjene sebe sama i onih pored njega" (Platon, *Rep.* 515a): upravo stoga što naoko piše svoje znanje i svoju istinu, Magris piše novine koje su sjena novina.

Piskaranje, nabožni kvijetizam i politička korektnost su doista ono što treba hrvatskom čitateljstvu. Izdavač Magrisove knjige je uspio. Ponudio je ovdašnjoj javnosti i javnom mnijenju zrcalnu sliku onoga što ono jest: nakupina neprovjerenih uvjerenja skrutnutih u mjerodavne istine što, zamjenjujući otvorene svjetove književnosti i mišljenja piskaranjem i recitacijom, zaprečuje svaku promjenu, slobodu i misao. Kad to potvrdi kandidat za Nobelovu nagradu, intelektualac i profesor, *Roma locuta, causa finita*. Priča, ili povijest, etike, politike i svjetovnosti završila je prije nego što je započela. Možemo svi na obalu; nema bez razloga Hrvatska najljepše more na svijetu.

¹² Pretvaranje politike u konverzaciju proizlazi iz odsutnosti mišljenja koje počiva na, za intelektualca paradoksalnom, aksiomu neučinkovite misli. To je, najvjerojatnije, povezano s tržištem: misao je to neučinkovitija što se bolje prodaje. ¹³ Kazna: str. 180. hrv. knjige; oprost: str. 264. hrv. knjige. Tekstovi nisu u talijanskoj verziji. ¹⁴ Jean-Claude Milner, *De l'école*, Paris, Verdier 2009, str. 204. ¹⁵ Metafora je samo donekle ispravna: speleolog ulazi i izlazi iz špilje, Magris u njoj obitava. ¹⁶ Posebno je pitanje zašto je baš taj tekst uvršten u hrvatsku inačicu knjige. U zemlji u kojoj klerofašizam napreduje orijaškim koracima, sigurno je najvažnije tražiti da se prema klerofašistima, koje uvelike predstavlja crkvena hijerarhija, bude pristojan. ¹⁷ Gotovo motiv, cf. str. 183. hrv. knjige: "kad Benedikt XVI izrazi svoje mišljenje kojim se protivi braku među homoseksualcima, protiv njega se odmah bune, čak bezobrazno i neodgojeno, ljudi koji se ne usude kamenjem gadati veleposlanstva islamskih zemalja" gdje je homoseksualnost kažnjiv zločin dok "riječ pape Ratzingera, koji nije nikom odrubio glavu, izazivaju osporavanja više od sjekire..." Papino izražavanje mišljenja je, kao što Magris dobro zna, uvijek više od izražavanja mišljenja.

Odredišta i protusredišta

Trinaest portreta srpske elite u nenadmašnoj knjizi Latinke Perović

Ladislav Tadić

Latinka Perović:
Dominantna i neželjena elita; Beleške o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji (XX - XXI vek), Dan Graf (Biblioteka Danas, knjiga 5) & Javna medijska ustanova Radio-televizija Vojvodine, Beograd - Novi Sad, 2016, 688 str. (II izdanje)

Knjiga naslovljena *Dominantna i neželjena elita* i objavljena u nekoj od balkanskih zemalja izazivlje prije sumnju nego znatiželju, ponajviše zato što nas iskustvo uči da južnoslavenskim povjesničarima nije odveć stalo do sređivanja i klasificiranja spoznaja stečenih u istraživanju kojega nacionalnopovijesnog fenomena. Sumnja bi se, dakako, javila i zbog pretpo-

stavljenoga nerazmjera između ambiciozna naslova i krajnjega rezultata.

Slučaj je htio da iznimka nanovo potvrdi pravilo. Kad se lani pod spomenutim naslovom pojavila knjiga s autorskim potpisom Latinke Perović, povjesničarke koja svojim ukupnim djelom zavređuje golemo povjerenje u strukovnoj sferi, mješta za sumnju, naravno, nije bilo, a s obzirom na temu najavljenju naslovom očekivanja su bila premašena: nakon što sam pročitao prvu trećinu teksta, uvjerio sam se da je knjiga višestruko postigla svoj ambiciozni telos, koji je pretpostavljao koordinaciju autoričina minuloga rada (rezultate istraživanja moderne srpske povijesti, osobito devetnaestostoljetne), obuhvatu analizu političke povijesti 20. stoljeća i cjelovit uvid u biografije i bibliografije osoba koje u knjizi čine dva seperea srpske političke i intelektualne elite u drugoj polovici 20. i na prijelazu u 21. stoljeće.

Premda se ni iz naslova ni iz podnaslova – *Beleške o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji (XX - XXI vek)* – struktura knjige ne da naslutiti (što se neobaviještena čitatelja, kad istom otvori svezak, doimlje kao

činitelj ugodna iznenađenja), knjigu tvoje portreti pojedinačnih ličnosti intelektualne i političke elite. Posrijedi su monografske studije o njima, a njih je trinaestero: Dobrica Ćosić, Marko Nikezić, Koča Popović, Milovan Đilas, Ivan Đurić, Novak Pribićević, Slobodan Inić, Ivan Stambolić, Olga Popović-Obradović, Sima Ćirković, Zoran Đinđić, Bogdan Bogdanović i Radoimir Konstantinović. Portreti su podijeljeni u dva dijela, od kojih prvi predstavlja dominantnu elitu (s Dobricom Ćosićem kao jedinim zastupnikom), a drugi neželjenu (s dvanaestero preostalih).

Kriteriji, međutim, na kojima počiva struktura knjige, ali i struktura svakoga od trinaest portreta, idu u prilog privlačnosti novoga djela Latinke Perović. Najprije, sve je naslovljenike autorica poznavala osobno, s njima je surađivala politički ili profesionalno, a njihovim se djelovanjem bavila dugo i sistematično; dosta je vremena, profesionalnoga umijeća i radne energije posvetila njihovim pisanim djelima na različite načine: mnoge je od njih priredila, pa se u tu svrhu laćala pera te pisala opsežne uvode ili cjelovite popratne studije. Tekstovi pak kojima je opremala pri-

Latinka Perović

Izvor: John F. Kennedy Presidential Library and Museum, Boston

Američki predsjednik John F. Kennedy prima jugoslavenskog ambasadora Marka Nikezića u Bijeloj kući, 6. kolovoza 1962.

Snimio: Stevan Kragujević

Marko Nikezić kao predsjednik i Latinka Perović kao sekretar CK SK Srbije – to je vrijeme “srpskih liberala”, od 1968. do 1972. U svojoj knjizi Latinka Perović govori o njihovom odnosu prema politici “nacionalnog buđenja” koja se u drugoj polovici šezdesetih počela provoditi u Hrvatskoj, posebno prema Hrvatskom proljeću 1970-1971:

“Hrvatska je otvorila pitanja vezana za funkcionisanje savezne države. Bila je, međutim, od početka, izolovana. Jedinstvo Jugoslavije, sa Titom i Partijom kao glavnim kohezionim elementima, bilo je tabu. Aktivirana su potiskivana sećanja na NDH i genocid nad Srbima. Držanje partijskog rukovodstva sa Markom Nikezićem bilo je atipično. Ono nije odgovorilo pozivanjem Srba na okup da bi se pokazalo ne samo ko je jači, nego i ko ima posebnu ulogu u Jugoslaviji. Dva su razloga uticala na takvo držanje. Prvo, uverenje da su mnoga pitanja koja Hrvatska postavlja – realna pitanja, i da o njima treba otvoriti raspravu u institucijama Federacije. Drugo, nad Hrvatskom se ne može

prelomiti štap upravo zbog budućnosti Jugoslavije, položaja Srba u Hrvatskoj i prioriteta u Srbiji – odnosno zbog same Srbije. Otuda insistiranje na ‘čistim računima’ između republika i utvrđivanju minimuma zajedničkih funkcija Federacije, na okretanju Srbije sebi. Sve to nazvano je ‘defanzivnom taktikom’, a bilo je izraz jednog razumevanja Jugoslavije. Onog, po kome Jugoslavija nije bila jedinstvena geografska celina administrativno podeljena na republike, ni ratni plen Srbije, sa kojim se ona identifikovala. Takvo razumevanje Jugoslavije nije doprinelo učvršćenju identiteta Srbije, a kod drugih naroda je stvorilo trajno nepoverenje i oprez.”

Latinka Perović: *Post scriptum* Srpskoj krhkoj vertikali Marka Nikezića, u knjizi – Latinka Perović: *Dominantna i neželjena elita*, str. 229-236, navod na str. 235.

ređena djela naslovljenika sada čine *materialia* njezinih *Elita*. Prethodno objavljeni tekstovi, da bi nanovo oživjeli u cjelini za koju izvorno nisu bili napisani, okruženi su biografskim bilješkama o svakom naslovljeniku od kojih je većina veoma živahno i privlačno napisana, bogata pouzdanim informacijama i gdje kojim osobnim zapažanjem. Osim toga, autorica je svojim “izabranicima” omogućila da sami o sebi progovore uvrstivši po jedan njihov tekst i smjestivši ga iza biografske bilješke.

Portretima, međutim, prethodi uvod (*Intelektualna i politička elita u Srbiji u prethodnim istraživanjima autora knjige*), bez kojega se pridjevska sintagma u naslovu knjige ne bi mogla prometnuti u glavnu tezu *Elita*. Zbog toga se na nj valja posebno osvrnuti. To ću učiniti nešto kasnije. Zasad bih rekao barem toliko da je knjiga sva u znaku uvoda jer se u njemu utemeljuje i na nj se trajno oslanja.

Uzdržavanje od arbitrarnih političkih sudova

Prije pogleda u tematski svijet *Elita* istaknuo bih distinktivno obilježje koje Latinku Perović odvađa od većine njezinih fahkolega na slavenskom Jugu. To bih obilježje za ovu prigodu nazvao uzdržavanjem od arbitrarnih političkih sudova o povijesnim ciklusima i epohama kakvima su, na žalost, skloni mnogi povjesničari. Otklon od njih u Latinke Perović sasvim je eksplicitan (str. 150): “Politička osuda simplifikuje prošlost. Ona je lišava unutrašnje dinamike i napetosti. [...] politička osuda bilo kojeg historijskog fenomena, pa i fenomena komunizma, ne može da zameni potrebu njegovog objašnjenja.” Ovaj svojevrsni aksiom proizlazi iz činjenice, dosad višekratno potvrđene u njezinim prethodnim radovima, da na povijesne pojave i procese Latinka Perović gleda kao zainteresiran promatrač i profesionalni povjesničar, ali istodobno i kao osoba iznimne spoznajne znatiželje, kojoj povijesne činjenice ne znače mnogo ukoliko nisu okružene odgovarajućim kontekstom i objašnjene podrobno i cjelovito.

Političke osude koje izriču povjesničari doimlju se jednako neozbiljno kao, na primjer, rasprave o imenu jezika što ih rado zapodijevaju ili se u njih uključuju naši jezikoslovci neskloni modernoj lingvistici: povijesna znanost ne raspolaže kriterijem po kojem bi mogla politički suditi, kao što ni lingvistika ne raspolaže kriterijem za imenovanje jezika. S druge strane, događa se još nešto, ne manje zanimljivo. Premda je jasno da politička osuda leži u jurisdikciji praktične političke sfere, suvremeni *Zeitgeist* svjedoči da upravo ljudi od vlasti, kad se nađu pred kakvim osjetljivim povijesnim problemom, u pomoć dozivlju baš povjesničare (što je prepoznatljivo po frazama od kojih su najfrekventnije dvije: “to je pitanje za povjesničare” i “pravorijek će dati struka”).

Dominantnu elitu, kako sam rekao, u knjizi zastupa Dobrica Ćosić, političar i ideolog, pisac i državnik. Izbor Ćosića za zastupnika cjelokupne dominantne elite nije, dakako, slučajna: u njemu se prepleću, susreću i sublimiraju sve facete srpske “organske misli”. Karakterizaciju Ćosićeve uloge u novijoj srpskoj i jugoslaven-skoj povijesti Latinka Perović daje u prvim rečenicama njegova opsežna portreta (str. 33-126, navod na str. 33):

Po energiji i koncentrisanosti na cilj Dobrica Ćosić je, u novovekovnoj istoriji Srbije, uporediv samo sa Nikolom Pašićem. Po sigurnosti sa kojom je u svom dugom veku sve radio – ni sa kim. U osnovama te sigurnosti i leži objašnjenje za njegovu pojavu i uticaj u Srbiji druge polovine XX veka. Tamo gde je bio Dobrica Ćosić, bila je specifična moć. [...] I Nikola Pašić i Dobrica Ćosić stajali su iznad institucija. Odnosno svaki je za sebe bio institucija sa ogromnom samosvešću o tome. Prvi je nazivan “nekrunisanim kraljem Srbije”, drugi je smatran “ocem nacije”, a u intelektualnim krugovima *Piscem*, to jest ideologom, što je zapravo značilo isto.

U prilog razumijevanju koncepcijskih i ideoloških razlika u drugoj Jugoslaviji

idu radovi Latinke Perović u kojima je objasnila razloge nejedinstvena doživljaja države saveznoga tipa u njezinim pojedinim republikama, a to je učinila na primjerima Ćosićevih polemika s Dušanom Pirjevcem ranih šezdesetih, njegova stava prema Sloveniji i Slovencima te njegova odnosa prema Josipu Brozu Titu. Ali, i prije udaljavanja od Tita (prije Brionskoga plenuma na kojem je završena politička karijera Aleksandra Rankovića), Dobrica Ćosić postaje središnja figura neformalne političke grupe koncentrirane na srpsko nacionalno pitanje unutar Jugoslavije. Njega, s nešto pojednostavljivanja, ali ipak precizno, artikulira teza po kojoj srpski narod unutar Jugoslavije nije ravnopravan ukoliko nije dominantan. Iz triju studija Latinke Perović pouzdano se doznaje kojim su vrstama koordinacije težile Ćosićeve uloge u srpskom partijskom rukovodstvu i u neformalnoj grupi intelektualaca koja je bdjela nad sudbinom nacionalnoga pitanja. Pojedinačnih epizoda, zaokruženih tematskih svjetova i pripovjedački izvrsnih cjelina u trima studijama o Ćosiću ima previše da bi se nabrojili.

Nasuprot Dobrici Ćosiću (i cjelokupnoj dominantnoj političkoj i intelektualnoj eliti koju on zastupa formalno i neformalno, ali uvijek djelatno i postojano) stoji *neželjena elita*. Ona zauzima preostalih pet šestina knjige.

Marko Nikezić, Zoran Đinđić i Ivan Đurić

Među nabrojenim pojedincima koji u knjizi zastupaju neželjenu elitu izdvojio bih dva portreta, koje ujedno doživljujem kao najbolje monografske studije uvrštene u novu knjigu Latinke Perović. Posrijedi su studije o Marku Nikeziću i o Zoranu Đinđiću. Oni su, poput ostalih markantnih figura neželjene elite, suprotnost dominantnoj, koja je nacionalno pitanje izjednačavala s državnim, pa je pripadnicima neželjene elite palo u dio da budu trajan kontrapunkt nacionalističkoj politici i velikosrpskoj ideologiji. Prvi je to bio za komunističke vlasti, drugi na prekretnici

Zoran Đinđić, 1952 - 2003, snimljeno u studentskim danima, sudeći po pozadini vjerojatno u Njemačkoj potkraj sedamdesetih godina

dvaju milenija, u doba koje koincidira sa smjenom Slobodana Miloševića.

Marko Nikezić (13. 6. 1921, Beograd – 6. 1. 1991, Beograd). Besprijeckorna diplomatska karijera: ambasador u Egiptu, Čehoslovačkoj i Sjedinjenim Američkim Državama; zamjenik državnoga sekretara za inozemne poslove (Koče Popovića, kojega 1965. na toj poziciji nasljeđuje); od 1968. predsjednik CK SK Srbije do listopada 1972. (do ostavke koju je podnio nakon što je srpsko partijsko rukovodstvo – koje su činili Nikezić i Latinka Perović – “pretrpelo kritiku zbog liberalizma, tehnokratizma, sovjetofobstva i odnosa prema Titu”); iz Saveza komunista isključen 1974. Povlači se iz političkoga života, posvećuje se kiparstvu. Antinacionalist, opredijeljen za politiku sporazuma među jugoslavenskim narodima i republikama. Način svladavanja nacionalizma, koji se u podlozi rasprava unutar partijskoga rukovodstva Srbije ispostavlja kao realna pojava, Marko Nikezić vidi u “okretanju Srbije sebi”, tj. u razrješavanju unutrašnjih problema, najprije ekonomskih (str. 180):

Prvo, tako će [Srbija – op. LT] koncentrisati svoje snage na realna pitanja, koja mogu nju kao društvo ekonomski da unaprede. Drugo, tako će i njeno ponašanje u Jugoslaviji biti ponašanje ravnopravnog među ravnopravnima. Ni više ni manje. A neće biti ponašanje nekoga ko ima pretenzije na više, a u praksi ispadne inferioran. Svako ko ima unitarističku svest, bio bi pogodan za žandarma centralizma.

Slijedeći Nikezićeve procjene po kojima se Srbija može othrvati nacionalizmu i hegemonističkim težnjama, Latinka Perović uspostavlja kontinuitet između zastaloga srpskog društva u objema Jugoslavijama (str. 231): “Uoči Drugog svetskog rata, Srbija je agrarna zemlja, sa viškom stanovništva na selu, koje ne može da apsorbuje slaba industrija u malim i nerazvijenim gradovima. Ti viškovi su, kako je u svojoj studiji *Osnove građanske diktature u Evropi između dva svetska rata* pokazao Milorad Ekmečić, svuda ona velika rezerva nacionalističkih pokreta i baza ličnih diktatura.” U vezi s ovim portretom rekao bih još da on sadržava izvršnu komparativnu skicu: sve razlike očitovane unutar partij-

skoga rukovodstva Srbije šezdesetih i sedamdesetih godina vidljive su u paralelnu prikazu djelovanja Marka Nikezića i Dragoslava Draže Markovića.

Drukčije nego u slučaju Marka Nikezića od kojega nas dijele tri epohe (vrijeme do kraja vladavine Josipa Broza, vrijeme nakon njega i vrijeme koje nazivljemo “tranzicijom”), podsjećanje na biografske i političke podatke o Zoranu Đinđiću nije potrebno. Od njegove nasilne smrti dijeli nas desetljeće u kojem važnih promjena nije bilo. Njemu je u knjizi posvećeno mnogo prostora (str. 485-577), koji zaprema pet tekstova nejednaka opsega (dva manja i tri velika). U doba oko prevrata 5. oktobra 2000. i poslije njega Đinđić postaje središnja figura državne politike, a njegov poraz – i poraz novoga državnopolitičkog smjera – Latinka Perović objašnjava nedostatkom snage u novoj vlasti s Đinđićem kao predsjednikom vlade, koja se miloševićevskom režimu (preživjelom poslije kraha Slobodana Miloševića i njegova odlaska u Haag) nije mogla efektivno oduprijeti (str. 538, 541): “Opozicija se, najzad, ujedinila s ciljem da ga [Slobodana Miloševića – op. LT] legalnim putem

ukloni. Ali, niti je imala čvrstu organizaciju niti je posjedovala sredstva za radikaln obračun: lideri Demokratske opozicije Srbije raspolagali su količinom oružja koja je bila dovoljna za samoubistvo. [...] Kao i tokom cele istorije postkomunističkog pluralizma u Srbiji, pokazaće se da su i 5. oktobra na istoj strani bile i snage kontinuiteta i snage diskontinuiteta, ne toliko sa režimom Slobodana Miloševića koliko sa socijalnom i nacionalnom ideologijom na kojoj se on održavao.”

Među portretima okupljenima u *Elitama* jedan je u kojećemu izniman. Studiju o Ivanu Đuriću, povjesničaru po struci i bizantologu po specijalizaciji, izdvaja njezin biografizam. Drukčije nego ostale monografske rasprave koje sadržavaju glavne punktove naslovljenikova života i djelovanja, u Đurićevu slučaju *Lebensgang* je znatno proširen njegovim porijeklom. Ivan Đurić kao koljenović: pradjed po ocu Milan Đurić, radikalni zastupnik u parlamentu; djed po majci Milan Bogdanović, književni kritičar i prevoditelj; roditelji Ivana Bogdanović i Dušan Đurić sveučilišni profesori; majčin brat Bogdan Bogdanović; kasnograđanska epoha kao mikroambijent odrastanja i formiranja Ivana Đurića; supruga (s kojom se za života bio rastao) kći dirigenta i skladatelja Oskara Danona. U vezi s Đurićevim biografskim činjenicama Latinka Perović tvrdi (str. 333): “Nema elite i elitizma bez bogatstva i tradicije.” Dakako, tko se god zadubljavao u povijest ideja, a pritom nema apornu averziju prema koljenovićima kojima sâm ne pripada, zna da u takvu stavu ima istine. Portret Ivana Đurića, međutim, izdvojio sam od ostalih i zbog njegova statusa unutar neželjene elite: Đurić je, poput njezinih ostalih pripadnika, bio životno zainteresiran i mnogostruko verziran *zoon politikon*, ali je njegova multiperspektivnost (o čemu svjedoče njegovi radovi) nadilazila čak i horizonte elite kojoj je pripadao. Po svim vrlinama kojima je obilovao njegov kritički duh i analitički um čini mi se da je život završio krajnje osamljen i neshvaćen, kao jedna od najtragičnijih figura postsocijalističke Srbije.

Ivan Đurić, 30. 10. 1947, Beograd – 23. 11. 1997, Pariz. Povjesničar (bizantolog), kandidat na predsjedničkim izborima u Srbiji 1990.

“Prema njemu je neobično izdašna bila priroda. Podarila mu je talenat i lepotu. [...] Obeležen kao izdajnik, on će, međutim, ostati u onoj krhkoj vertikali oko koje je jedino moguća obnova srpskog naroda, ako nje, te obnove, uopšte bude.”

Riječi Latinke Perović na komemoraciji Ivanu Đuriću: *Intelektualna i moralna pobuna*, u knjizi – Latinka Perović: *Dominantna i neželjena elita*, str. 333.

Monografske rasprave o svim ličnostima antinacionalističke elite, a – čini mi se – ponajbolje one o Marku Nikeziću i Zoranu Đinđiću, upućuju na nedvosmislen zaključak (str. 13): “Svi predstavnici *neželjene elite* su poraženi ali ne u dijalogu koji je apriorno odbačen u ime organskog jedinstva nacije.”

Nevolje s institucionalnom demokracijom

Stupanj istraženosti srpskoga 19. stoljeća postao je visok zahvaljujući predanu istraživačkom radu Latinke Perović. Dva desetaka svezaka povijesnih izvora i monografskih rasprava s njezinim priređivačkim ili autorskim potpisom zacijelo je *opus magnum* koji joj osigurava počasno mjesto u srpskoj historiografiji, a u hrvatskoj nezaobilazan punkt za proučavatelje hrvatsko-srpskih odnosa 19. i 20. stoljeća. Istraživanja Latinke Perović spominjem kao faktografsku činjenicu, ali i kao sadržaj uvoda u *Elite*.

Uvod sadržava osvrt na istraživački put Latinke Perović i na njegove rezultate,

koji su postali osnova za postavljanje teze o dominantnoj i neželjenoj eliti u Srbiji: dvije se elite pokazuju kao dva realno različita svjetonazorska izbora, kao dvije nepomirljive vizije unutrašnjega ustrojstva i razvoja srpske države, ali i kao dvije sasvim suprotstavljene vanjskopolitičke orijentacije. Naime, od početka njezine moderne povijesti (od 1804. ili pak od tridesetih godina 19. stoljeća) Srbijom dominira politička i intelektualna elita koja opstanku nacije pretpostavlja “oslobođenje i ujedinjenje”, dva cilja neostvariva bez ratova. Zbog ratova ili zbog priprema za njih cjelokupno je društvo stagniralo ili regrediralo (str. 13): “Unutrašnji razvoj” – sažimlje Latinka Perović terminologijom dominantne srpske političke i intelektualne elite – “značio je razbijanje organskog jedinstva naroda kao uslova za njegovu kolektivnu slobodu.” Toj je eliti, u svim razdobljima moderne povijesti, suprotstavljena “tanka liberalna tradicija”. Nakon uspostave parlamentarnoga sistema formiraju se dvije suprotstavljene političke snage, radikali i naprednjaci, a početak formiranja dvaju tabora pada u posljednju trećinu 19. stoljeća, u doba kad se na političkoj pozornici pojavljuje Narodna radikalna stranka.

Tu se ujedno nalazi polazna točka za tezu o dominantnoj i neželjenoj eliti.

Od početaka organiziranoga političkog života u novovjekovnoj Srbiji do danas postoje nevolje s institucionalnom demokracijom: od civilizacijske moderne dominantna je elita prihvaćala demokratske procedure samo kao izvanjski okvir, koji je ispunjavala domaćim sadržajem: narodnjačka samouprava trajno je onemogućavala uspostavu institucionalne demokracije, dok su stvarnim političkim procesima upravljale neformalne grupe, u Srbiji tradicionalno utjecajne. Iz glavne se teze izvode dvije podteze, koje stoje u odnosu međuovisnosti. Jedna od njih govori o socijalnom egalitarizmu što ga je prouzročio odbojan stav srpskih stranaka prema ekonomskom razvoju zemlje. Zbog toga je socijalna ravnoteža stvarana ravnomjernom distribucijom siromaštva. S ovom je pojavom u uzročno-posljedičnoj vezi druga podteza, kojom se objašnjava ustrajno odbacivanje kapitalizma i glavnih procesa civilizacijske moderne. Početak odbacivanja modernizacijskih procesa seže u vrijeme Svetozara Markovića, koji je "u Srbiji utemeljio ideju o zaostalosti kao prednosti, to jest o neponavljanju puta koji su u svom razvitku prošli zapadnoevropski narodi. U principima koje su proklamovala revolucionarna učenja u tadašnjoj Zapadnoj Evropi, zajedničkoj svojini i samoupravi naroda, Marković je prepoznao one iste, samo usavršenije principe na kojima su se temeljile patrijarhalne zajednice srpskog naroda (zadruga i opština) u kojima se održao pod dugom tuđinskom vladavinom" (str. 508).

Neprekinut kontinuitet devetnaestostoljetnih procesa Latinka Perović proteže i na 20. stoljeće, na obje Jugoslavije, ali i na doba poslije njih, koje seže do našega vremena: stara patrijarhalna supstancija pakira se u europsku formu. Tako je nastala i do danas se održala ključna dvojba srpske politike: Zapad ili Istok. Dvojba se očituje i danas, koliko u unutrašnjem razvoju Srbije toliko i u njezinoj vanjskopoličkoj orijentaciji. Dok neželjena elita upozo-

rava na nužna zapadna odredišta, dominantna im postavlja protusredišta.

* * *

Ako sam čitajući *Elite* zbog čega zažalio, to je bio nevelik opseg nekih studija (o Koči Popoviću, Novaku Pribičeviću i Ivanu Stamboliću). Siguran sam da bi i one, osim što bi potvrdile glavne autoričine teze, poput ostalih izvršno funkcionirale u ovoj nenadmašnoj knjizi. Istina, "materijala" za njih vjerojatno nema koliko ga je bilo u slučaju najznačajnijih naslovljenika, ali mislim da je njihov opseg, pa i sadržaj mogao biti veći od postojećega. Volio bih također da su uzroci slabosti ili praktične nemoći neželjene elite popisani na jednom mjestu, možda čak i kronološkim slijedom, na primjer, od 1888. do 2003. Usudio bih se predložiti da takav "katalog" uđe u jedno od sljedećih izdanja.

Na početku uvoda Latinka Perović tvrdi da njezina knjiga nije "istorija intelektualne i političke elite u Srbiji". S tom se tvrdnjom mogu složiti samo uvjetno: u knjigu su uvrštene studije o osobama izabranima po autorskim kriterijima. Ali, kad je posrijedi podloga na kojoj treba počivati povijest intelektualne i političke elite, knjiga Latinke Perović već sada jest dio takve povijesti, pa je podnaslovu knjige mirne duše mogao biti dodan još jedan, *Prilozi za povijest intelektualne i političke elite*. Kako bilo, s dodatnim podnaslovom ili bez njega, knjizi predviđam – i želim – svijetlu budućnost.

Iz osmanskoga kuta gledanja

Mađarski roman *Tursko zrcalo govori o počecima osmanske vlasti u Pečuhu i o multikulturalnoj svakodnevici na habsburško-osmanskoj granici*

Andželko Vlašić

Viktor Horváth: *Tursko zrcalo*, prijevod Xénia Detoni, Naklada Ljevak, Zagreb, 2015, 573 str.

Naklada Ljevak je u studenome 2015. godine objavila roman Viktora Horvátha (Pečuh, 1962), mađarskoga književnika i sveučilišnog profesora teorije poetike i srednjovjekovne povijesti na Sveučilištu u Pečuhu. Roman je izvorno objavljen 2009. godine (*Török tükör*), a poticaj za objavljivanje romana u Hrvatskoj bila je činjenica da je autor za tu knjigu osvojio nagradu Europske unije za književnost 2012. godine. Radnja romana odvija se u južnomadžarskom gradu Pečuhu sredinom 16. stoljeća, u prvim desetljećima osmanske vlasti u Ugarskoj, odnosno u vrijeme Sulejmana Veličanstvenog i klasičnog doba Osmanskog Carstva. Preciznije govoreći, radnja se odvija od 1526. do 1570-ih, a ponajviše u 1549. i 1550. godini. Djelo se može opisati kao mješavina nekoliko žanrova, ponajviše povijesnog i pustolovnog romana, kao i žanra didaktičkih biografija, takozvanih zrcala (otuda i naslov romana) u kojima se pripovjedač obraća svojem potomku i daje mu savjete poučavajući ga životnim mudrostima.

Miješajući stvarne povijesne događaje i fikciju, autor među ostalim opširno opisuje ratni pohod sultana Sulejmana 1526. godine i njegovu kulminaciju u moháčkoj bitci, u kojoj su Osmanlije porazili združene mađarske, hrvatske, češke, njemačke, poljske i papinske snage. Za hrvatske će čitatelje biti zanimljivo da se roman

djelomično zbiva i u Slavoniji: pri prolasku kroz tu pokrajinu osmanski su odredi osvojili gradove Ilok i Osijek, a između ostalog je opisana i izgradnja slavnog osječkog mosta. Autor u romanu pokazuje da je vrlo dobro upućen u detalje islamske vjere, osmanske pokrajinske administracije i svakodnevnog života u Panonskoj nizini u srednjem i ranom novom vijeku, odnosno da je posebice dobro upoznat s radovima mađarskih povjesničara medijevista i osmanista. Posljedica toga, kao i autorove umješnosti, je to da su u djelu precizno i pristupačno pojašnjeni i u radnju uklopljeni historiografski pojmovi karakteristični za osmansku upravu 16. stoljeća i rani novi vijek općenito. U romanu se nalaze mnogobrojni živopisni prikazi multikulturalne svakodnevice na osmansko-habsburškoj (a time i hrvatskoj, slavonskoj, srpskoj i mađarskoj) granici sredinom 16. stoljeća. U djelu se može pronaći detaljne opise osmanskog Pečuha kao središta osmanske uprave na prostoru između Save i Dunava, te njegove okolice. U opisima Pečuha ističu se prizori izgradnje prve osmanske džamije i prvoga kupališta (hamama) u gradu. Autor usputno spominje situaciju i u drugim mađarskim gradovima onoga vremena, npr. u Szolnoku, Szegedu, Székesfehérváru i drugdje.

Sukobi i prožimanja

Roman je prožet čestim citatima iz Kurana koji ukazuju na utjecaj koji je religija imala na život muslimanskih (a posredno i svih drugih) žitelja osmanske države. Upečatljivo se dočarava pojava i širenje protestantizma kroz prikaz svađe, pa čak i fizičkih sukoba između protestanata, katolika i pravoslavaca, dočaravajući na humorističan način ozbiljnu problematiku religijskih sukoba koji su obilježili povijest Ugarske u dotičnom razdoblju. Horváth u priču uvodi i bektašije, islamski derviški red, njihovu djelatnost u Pečuhu i njihovu osebujnu filozofiju. Kvalitetno se predočava i djelatnost kadija, osmanskih vjerskopравnih službenika, zatim široko rasprostranjenu korupciju u osmanskoj upravi, postupak skupljanja osman-

skih i habsburških poreza i razne druge specifičnosti društvenopolitičke situacije u južnoj Mađarskoj onoga vremena.

U romanu se nižu likovi poznatih povijesnih ličnosti, čija sudbina u romanu malo slijedi povijesnu liniju, a malo zalazi u fikciju. Tako se u romanu kao likovi pojavljuju (ili barem uzgred spominju) Sulejman Veličanstveni, ugarski kraljevi Ludovik II Jagelović i Ivan Zapolja, osmanski veliki vezir Pargalı Ibrahim-paša, osmanski visoki dužnosnik mletačkog podrijetla Lodovico Gritti, osmanski dužnosnici Bali-beg Jahjapašić i sin mu Derviš-beg Jahjapašić, pečuški (1548-1550) i zagrebački (1550-1557) biskup Pavao Gregorijanec i mnogi drugi. Autor im u knjizi daje nove živote ispreplićući stvarnost i fikciju. Iako je prikaz spomenutoga povijesnog razdoblja vrlo uvjerljiv, autoru su se potkrale i neke faktografske pogreške, pa tako Đurđevac naziva mjestom pod vlašću osmanskog age, međutim Osmanlije nikada nisu osvojili Đurđevac. Bez obzira na to, autor suptilno i prijemčivo pojašnjava ogroman broj stručnih izraza iz osmanskog doba ne ostavljajući traga na pitkost priče. Da se budućim čitateljima ne bi činilo da je radnja romana suhoparna zbog snažnog oslonca na povijesne teme, treba istaknuti da autor u radnju uklapa i mnoge neobične i nadnaravne događaje koji "začinjuju povijesnu zbilju".

Jedna od najvećih kvaliteta knjige leži u autorovoj odluci da radnju iznese iz osmanskoga kuta gledanja, kroz oči mladoga Turčina, dakle civilizacijskog Drugoga, "neprijatelja", "dušmanina", i time vješto prikaže kakav je mogao biti stav one "druge strane" prema prodoru osmanske sile u srce Europe. Junak romana proživljava mladost u Istanbulu, a zatim spletom nesretnih okolnosti odlazi u južnu Mađarsku, koju je osmanska vojska netom osvojila, i svjedoči uspostavi osmanske uprave na tome području. Mladić se upoznaje sa životom i suživotom osmanskih podanika različitih etničkih pripadnosti i doživljava prve ljubavne izlete i razne druge pustolovine. Pogled iz osmanske perspektive pomaže lakšem razumijevanju složenosti

Viktor Horváth, 1962, autor *Turskog zrcala*

multikulturalnog života, isprepletenosti naroda, jezika, vjera i poreznih sustava, kao i krhke političke situacije na granici dvaju carstava. Autor nam se trudi pokazati i da se kršćanski i islamski svijet nisu samo sukobljavali, nego i prožimali i time stvarali nov život. Kao što je ranije spomenuto, od mađarskog do hrvatskog izdanja romana prošlo je šest godina, zbog čega nam se može učiniti da je autor prigodno napisao roman kao kritiku razvoja događaja vezanih s ratom u Siriji, izbijanjem izbjegličke krize u Europi 2015. godine i vala islamofobije među brojnim europskim nacijama. Horváthov roman, međutim, vjerojatno je nastajao pod utjecajem političkih događaja u Mađarskoj od 2006. i u kasnijim godinama, kada je mađarska politička ljevica izgubila povjerenje naroda u korist nacionalističkih i konzervativnih tendencija koje su dovele desnicu na vlast 2010. godine. Roman se može čitati kao valjan prilog raspravi o izbjegličkoj krizi i pokušaj osujećivanja težnje da se svjetski problemi promatraju kao sukob civilizacija. Slično kao i u Horváthovu svijetu 16-stoljetne Mađarske – sukob nije samo sukob, nego i prožimanje.

Dobar prijevod, mnogo tipfelera

Knjigu je s mađarskoga prevela Xénia Detoni, za čiji prijevod se može reći da je izrazito dobar. Prevoditeljica je primijeni-

la svoje dugogodišnje prevoditeljsko iskustvo i ispunila prijevod arhaizmima, dija- lektizmima i hrvatskim stručnim histori- ografskim nazivljem, čime je uspješno prenijela duh tadašnjeg vremena u hrvat- ski jezik. Ono što treba navesti kao lošu stranu prijevoda jesu nepodnošljivo česte slovne pogreške (tzv. tipfeleri) koji ometa- ju pri čitanju, a ukazuju i na uređivačke propuste. Tako se, na primjer, prezime Schreiber na prostoru od tek nekoliko stra- nica može naći napisano na tri različita (i pogrešna) načina. Nadalje, gledano s hi- storiografske strane, bilo bi bolje da se u prijevodu dosljedno koristilo pridjev “osmanski” umjesto “otomanski” jer je u skladu s imenicama “Osman i “Osmanli- je” i nije doslovni prijevod engleskoga pridjeva.

Sve u svemu, može se zaključiti da je Horváth u ovom romanu uspješno re- konstruirao svakodnevicu na razmeđu dvaju carstava u kojoj se isprepliću sud- bine pripadnika različitih naroda i kultu- ra. Kroz knjigu se može mnogo naučiti o osmanskome razdoblju naše zajedničke po- vijesti: hrvatske, mađarske i turske, a uje- dno i uživati u uzbudljivoj priči iz prote- klih vremena. Zbog toga roman preporu- čujem i onima koji bi željeli saznati više o osmanskome razdoblju naše povijesti i oni- ma koji bi htjeli pročitati kvalitetan povi- jesni roman.

Andelko Vlašić (Slavonski Brod, 1982) dokto- rirao je povijesne znanosti te magistrirao tur- kologiju i francuski jezik i književnost. Radi kao postdoktorski istraživač na projektu Hr- vatske zaklade za znanost *Od prašuma do oranica: povijest antropizacije šuma u Slavo- niji od srednjeg vijeka do početka 20. stolje- ća* i istražuje osmansko razdoblje hrvatske povijesti. Dosad je preveo nekoliko knjiga s turskog jezika. Suautor je knjige *Tragovi osmanske kulture u Hrvatskoj – Traces of Ot- toman Culture in Croatia* (Denizler Kitabevi, Zagreb – Istanbul, 2015).

Kada zvone posmrtna zvana nepokoravanju

Pierre Bourdieu između znanosti, eseja i posve osobnog svjedočenja – zbornik posvećen francuskom sociologu

Maja Vukušić Zorica

Édouard Louis (ur.),
Pierre Bourdieu,
*L'insoumission
en héritage*
(Pierre Bourdieu,
nepokoravanje u
nasljeđe), Pariz, PUF,
Quadrige, 2016, 160
str., cijena 11 eura

Izdanja Presses Universitaires de France re- dovito naviještaju klasično znanstveno štivo koje je prošlo sito i rešeto svih uvri- ježenih disciplinarnih i institucionalnih ususa (od prvog, pomalo izmijenjenog iz- danja iz 2013), no ova crvena knjižica od stotinu i pedesetak stranica izmješta se iz- van okvira već i samim naslovom.

“Pokoravanje” se, kao strelovito lan- siran it-koncept kod Houellebecqa, jedna- ko brzo troši, barem u literarnom smislu, kao uostalom i svako štivo koje koketira s (anti)-utopijskim i kontra-utopijskim. Njemu podliježe i urednik ove knjige, Lo- uis, sa svojim novim romanom, *Histoire de la violence* (*Povijest nasilja*, 2016), anti-kami- jevskom pričom o traumi, agresiji, emi- graciji, rasizmu i bijedi. Sljedbenici, što- vatelji i čitatelji Bourdieuovog opusa, pak, odabiru (relativno očekivanu) alternativu: “nepokoravanje” koje nam je ostavljeno “u naslijeđe”. No da li se nepokoravanje mo- že nasljedovati? Kako? I kako ga prikazati?

Rijetko znanstveno štivo tako vapi za prepoznavanjem. Međutim, ova crvena knjižica nije tek aktivistički (atavistički?) primjerak vrste; okupljeni autori, Louis i Annie Ernaux, Pierre Bergounioux, Didi- er Eribon, Geoffroy de Lagasnerie, Frédéric Lebaron, Frédéric Lordon i Arlette Farge jamče eklektičnost metodologija koje osci- liraju na finoj borduri između znanosti,

eseja i posve osobnog svjedočenja.

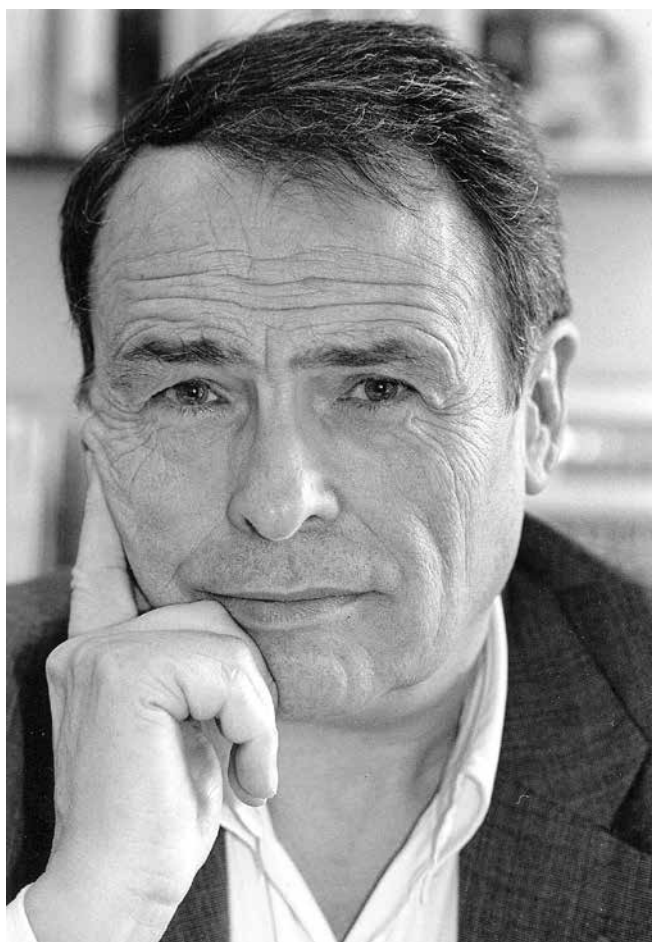
Louisov tekst, *Što život čini politici*, na- lik je svjedočenju o kapitalnom utjecaju Bourdieua, koje ukazuje na diferencijalni učinak politike na život svih nas; politika postaje ono što čini život siromašnih. Po- zivajući se i na crtice iz vlastite autobio- grafije i na Bourdieuovu *Esquisse pour une auto-analyse* (*Skica za auto-analizu*, 2004), Louis vlastito djetinjstvo naziva dobom bijesa (podsjećajući i na Pasolinijevu *La ra- bbia*). Iako ističe da politika za njega nika- da nije bila pitanje riječi, mišljenja, deba- te, komunikacije (Habermas), nego pita- nje hrane, preživljavanja, njegov tekst ipak ostaje prigodni tekst, *hommage*, koji koke- tira s patetikom svjedočenja, autobiogra- fijom i određenim (skučenim) konceptom literature. Naime, završavajući tekst pri- čom o sramotnoj pariškoj književnoj ve- čeri koju je organizirao bogati poduzetnik, na koju je ipak otišao i odakle je pobjegao pretvarajući se da ima napadaj astme, Lo- uis se prisjeća Durasčinog citata iz *La do- uleur* (*Bol*): suočen s hrpom fenomena, ne- redom misli i osjećaja, on se posramio književnosti. No, naročito iz perspektive nekoga tko na književnost gleda “iznutra”, bijes bi trebao nadići patetiku ugledanja. Tada bi možda mogao i reći što život čini politici.

Usporedba s Rolandom Barthesom

Annie Ernaux govori o *La distinction* (*Distinkcija*) kao “totalnom i revolucionar- nom” djelu koje briše granice između filo- zofije, povijesti, humanističkih znanosti i književnosti, uvlačeći (očekivano) u dis- kurs osobna sjećanja, koja svjedoče o “pre- poznavanju” vlastitog života i čitavog društva u Bourdieuovu djelu. Oba priloga možda najviše pokazuju loše i dobre stra- ne diskursa književnika o znanstveniku: uvučeni u zamku angažmana i aktivizma (koji sami po sebi imaju, naravno, svoje opravdano mjesto u Bourdieua), ušhitom svjedočenja osiromašuju i lako zatiru mo- gućnost promišljanja koncepata. *La dis- tinction*, koja po obimu (640 stranica) mo- že podsjećati samo na Sartreovo *L'Être et le*

Néant (Biće i ništavilo), kilogram tešku knjigu koja je za vrijeme rata služila i za mješenje namirnica, izazvala je lavinu reakcija, i doživljena je kao neka vrst nasilja (sic). Revolt je izazvala ključna veza između estetskog i socijalnog, specifično poimanje umjetničkog djela (napose glazbe i slikarstva), i analiza ukusa koji odbija ono jeftino i promiče ideal čistoće (*sobriété*) i rijetkosti, koji je, po Bourdieuu, društveno utemeljen. Bourdieuovo izjednačavanje umjetnosti i kulture sa sportom, odjećom ili kuhinjom doživljeno je kao huljenje. Pojedinaac se ne suprotstavlja društvu; njegov slavni pojam “habitusa”, kao *utjelovljenog* klasnog odnosa (naglasak je na upisanosti u tijelo), vremena, povijesti, koji čini “tijelo klase”, pokazuje da kultura postaje priroda u doslovnom smislu riječi. Tako je Bourdieuovo razotkrivanje “smisla za distinkciju” onih koji dominiraju i njihove estetizacije realnog, uvelike nalik Barthesovim *Mitologijama*: obje vizije pokazuju očitu želju da uključe i teoriju i praksu, i apstraktno i konkretno, i opće i partikularno, napose kroz uporabu fotografije, koja nije ilustracija teorije, nego vrsta dokaza putem tijela. Ipak, specifičan Bourdieuov jezik nije nalik Barthesovom, jer empatija, revolt i bijes ovdje nikada nisu osobni, odbacujući “trikove” esejizma kao jeftini intelektualni blef.

Prilog Arlette Farge o *La domination masculine* (Muška dominacija, 1998) ponajprije se bavi uzrocima žestokih feminističkih reakcija na ovu knjižicu od 134 stranice, koje podsjećaju na recepciju Foucaultove *Surveiller et punir* (Nadzirati i kažnjavati, 1975). Bourdieu, iako se poziva na zaključke feminizma (i uzima primjere iz opusa V. Woolf), u cijeloj knjizi citira tek osam autora. No Farge smatra da su Bourdieuove teze, napose one koje se tiču promišljanja povijesti i načela (de)historizacije, uvjerljive. Njegov radikalni determinizam (koji polazi od njegovih etnografskih radova o kabilskom društvu) dovodi ga do univerzalističkih, i dakle anti-historijskih, zaključaka, no njegovo viđenje muške dominacije nije nepromjenjivo; *eternizacija* u povijesti je, po njemu, za razliku od Foucaultove ili Benjaminove po-

Pierre Bourdieu,
1930-2002.

vijesti ruptura, nepoznanica, rezultat djelovanja povijesti. Bourdieuov odgovor na pitanje kako umaknuti eternizaciji jest da povijest mora prestati gledati isključivo promjene, nego proučavati i kako te promjene ne mijenjaju ono samorazumljivo. Bourdieu poziva i žene i muškarce na političku borbu, no, prije zaključka uvodi jednu zapanjujuću cezuru, od 116. do 119. stranice, “post-scriptum o dominaciji i ljubavi”. U “čarobnom svijetu ljubavnih odnosa”, ljubav postaje oružje protiv simboličnog nasilja, mogućnost reciprociteta, slobode, susreta muškog i ženskog, koje prihvaća i Farge. No kako ovu invokaciju “čiste ljubavi”, tajne i umijeća ljubavi, koja navodno preplavljuje literaturu, ne shvatiti kao još jedan razočaravajući *easy fix*? Literatura je ključna upravo stoga jer se, u jednom dobrom dijelu društva, ne postavlja pitanje sadržaja (“što?”), uz hipotezu da su neke teze (zacijselo negdje drugdje krive) ipak prihvaćene. Literatura neumorno postavlja pitanje forme – ka-

ko takvo što, kao primjerice ljubav, svakodnevno živjeti?

Tekst Arlette Farge predstavlja rijetki prilog raspravi uzroka francuske recepcije Bourdieuove knjižice, koju ona sažima u riječi “neposluh”. Njegovo zadržavanje na konceptu muževnosti, koji porobljuje ranjive i prestrašene muškarce, 1998. godine je provokacija, a “strah od ženskog” sprdačina, što podupire i Bourdieuov specifičan vokabular (“magija” simboličnog nasilja, “hipnotičnost” i “prokletstvo” “potmule strasti” i “neprovidnosti tijela”). Ipak, ne bismo išli tako daleko i slijedili Farge u njenoj tezi o recipročnom strahu koji bi bio karakterističan za današnje doba.

Otpor prema sociologiji

Geoffroy de Lagasnerie, govoreći o životu u društvu, postulira postojanje otpo-

ra, neprijateljstva prema sociologiji, nalik onome prema psihoanalizi. Sociologija se, prema Bourdieuu (*Leçon sur la leçon, Lekcija o lekciji*, 1982), suočava s nizom laži koje se kolektivno potiču i održavaju, i ne podvodi se pod pozitivističku iluziju konstatacija. Sociološka istina nije ni odraz ni interpretacija stvarnosti, nego je, prema Bourdieuu, konsupstancijalno povezana s teorijom, ali i utopijom. Istina tako postaje kreacija, a sociologija elaboracija programa percepcije. No ako ova patetika uzvisivanja iole slijedi Bourdieuovu logiku, sociologija se tada uspostavlja kao takva u odnosu prema drugim znanostima, njima *nasuprot, usprkos*? Ipak, nije sociologija jedina pretplaćena na nasilje u diskursu, raskrinkavanje mitova, vječnu opoziciju, nemogućnost pacifističke ili unifikacijske vizije društva ili mirne savjesti (Lagasnerie čak spominje i nužnu krivicu zbog življenja?!). Ovako nanizani, ovi se pojmovi čine samo kao jeftina reklama.

Aktivistički pristup štovatelja Bourdieuovog opusa očit je i u Lagasneriejevom identificiranju "tragične teme" (?) koju bi sociologija trebala prihvatiti: da je čovjek apsurdno, kontingentno, arbitrarno biće. Tako sociologija, po njemu, stvara sliku društva koja je tek očajnička borba za priznavanjem, a tuđi sud i isključivanje su jedini poznati pakao. Bourdieu se suprotstavlja Habermasu ili Honnethu, modelu komunikacije kao djelovanja, navodnog prepoznavanja i jednakosti, koji naoko denuncira neoliberalizam, jer odbija politiku svesti na etiku. No Bourdieu pokazuje nužnost odbacivanja modela prepoznavanja, fetišizma titula i službenih rituala, načina subjektivacije prema drugome i uvodi koncept "autonomije" u kulturi (umjetnosti, književnosti, znanosti), politici i ljubavi koji uspostavljaju zatvoreni svijet niza *čuda* ne-nasilja, bez prisile, dominacije i borbe za simboličku moć. Pojmovi "autonomije", a da ne spominjemo "čuda", misterij ili autentičnost, više su nego dvojbeni koncepti. Bourdieu, pak, podsjećajući na Georgesa Dubyja (*Les trois ordres*), naglašava problematičnost statusa univerzalnog, koje je uvijek u dosluhu s imperijalizmom i kolonijalizmom ne-

utralizirajući dominaciju (Judith Butler). Prema Lagasnerievoj tezi, koja je i sama jako problematična, u univerzalnom je problematično je upravo ono partikularno što ostaje u njemu upisano, onemogućujući konstituiranje univerzalnog koje ne bi počivalo na ekskluziji, univerzalizaciji ili neutralizaciji. K tome, po njemu, hijerarhizacija je konsupstancijalna konceptu društva, ideja ekskluzije upisana je u sam koncept univerzalnog. Lagasnerie svoju nemoć da zaključi pokazuje u aktivističkom kraju, pozivom na dekonstrukciju koncepta društva i radikalnu kritiku pojma univerzalnog, ponavljajući Bourdieuov poziv na stvaranje nove slobodarske (anarhističke?) tradicije ljevice, usprkos službenoj, državnoj ljevici i njenim liberalističkim ekonomskim politikama, koje danas zvuče više nego poznato.

Kako misliti aktivizam izvan aktivističkog diskursa?

Lebaron, govoreći o klasnoj borbi, opisuje kontekst u kojem se rađa Bourdieuov angažman još u 1970-ima. Ako, prema Lebaronu, postoji specifično Bourdieuovo čitanje "klasne borbe" (*Contre-feux* ili *Protuvatre*), ono je povezano s E. P. Thompsonom i njegovom koncepcijom političkog i simboličke moći; ono analizira konstrukciju klasa koja počiva na procesu delegiranja predstavnika grupa. Prema Lebaronu, Bourdieuovo čitanje je odveć opterećeno simboličkim djelovanjem, a premalo konkretnim uvjetima postojanja klasa; danas je, u doba etničko-nacionalnih i vjerskih identifikacija i njima specifičnih stigmatizacija, ovo pitanje ključno. Bourdieuove sociolingvističke analize pokazuju da politički i ekonomski diskurs, napose u svojoj dominantnoj medijskoj inačici, trebaju ublažiti, neutralizirati, "poznanstveniti" nasilje u okviru dominacije i nejednakosti. Bourdieuov angažman nakon 1995. u više društvenih pokreta, od sindikata (primjerice SUD, IG-Medien, GSEE), koje istodobno kritizira zbog institucionalizacije i reprodukcije prekida odnosa s bazom, pokreta onih lišenih osnovnih prava (na francuskom "mouvements

de sans": nezaposlenih, beskućnika, ljudi bez pravovaljanih dokumenata), ali i malih radikalnih pokreta (štrajkovi, zaposjedanje rue du Dragon), postaje sve sveobuhvatniji i globalniji (inicijativa EGMSE 2000). Promišljanje Bourdieuovog angažmana istodobno upozorava na jednu od čestih zamki za stručnjake: kako, naime, misliti aktivizam izvan aktivističkog diskursa? Lebaronov prilog jasno pokazuje specifičnost francuskog konteksta i čitanja Bourdieua, i njegovu ograničenost aktualnošću, kao "primijenjeni" pristup primijenjenog znanja na primjereni način.

Lordon, u svom, vjerojatno najvrednijem, prilogu promišljanju Bourdieuovih koncepata, tvrdi da ne postoji *svojevoljna pokornost*; on Bourdieua čita kroz Spinozu i uvjerljivo pokazuje da su pojmovi "želja" i "afekt" plodonosniji no što bi se sam Bourdieu to usudio tvrditi, ma koliko ga izlagali subjektivističkoj distorziji. Bourdieu, pak, upotrebljava tek pojam "pulzija" u marginalnom tekstu, predgovoru *Autobiografiji jednog paranoika* Jacquesa Maïtreja (1994). No Spinoza sa svojom idejom da je fundamentalna sila koja pokreće individualno ponašanje energija želje (*conatus*), prema Lordonu se ne svodi ni na psihologizam ni na individualističku i/ili subjektivističku regresiju, nego podupire Bourdieuovo nadilaženje antinomije subjektivizma i objektivizma ("*structuralisme des passions*"). Lordon primjećuje da je Bourdieu, teoretičar dominacije, ipak relativno malo pisao o kapitalističkoj dominaciji u svijetu rada i plaća. Identificirajući novu, fraktalnu i multiskalarnu geometriju suvremene, nužno pluralne dominacije, Lordon suvremeni problem promišljanja države, prema njemu istovjetan promišljanju tvrtke, sažima u jednostavnu tvrdnju, blisku Foucaultu: norma suverena, države ili kapitala, stvar je produkcije afekata i želja (etimološki *epithumia*). U tom *ars affectandi*, upravljati znači *afektirati*. Snaga kapitalizma je u tome da je nadmašio svoje elementarne forme (obilježene afektima tuge, kao odrazom jada i straha od bijede) još u doba Forda, uvodeći masovnu potrošnju i šireći ekstrinzične afekte radosti, potičući radost u per-

spektivi stjecanja dobara. Povijesna inovacija neoliberalizma je, prema Lordonu, mobilizacija zaposlenih u režimu *intrinzičnih afekata radosti*, koji će stvoriti radost kao isključivi plod rada u okviru krilatice “samoaktualizacije”. Neoliberalizam uvodi subjektivnu istinu rada, jer, uvijek je teže vladati putem straha (Spinoza, *Traité politique*, III, 8 i X, 8). Svojevoljna pokornost, po Lordonu, pokazuje slabost subjektivističkih filozofija svijesti (a time i društvenih znanosti koje su ih preuzele), posve razoružanih pred argumentom slobode odabira. Jedini način da se riješi ovo, po njemu, posve formalno (neučinkovito) proturječe jest da se uvidi da ono potječe iz metafizike subjektivnosti koja se ne može nositi sa slobodom odabira koji smatra dvojbenim. Sa Spinozom se odbacuje sloboda, barem ona shvaćena kao antonim nužnosti, i prihvaća determinizam koji utvrđuje varljivost svijesti o vlastitom djelovanju uvjetovanom nepoznavanjem uvjeta koji je određuju (*Éthique*, II, 35). Tako razlika između “prinude” i “pristanka” nije ona između heteronomije i slobode, nego ona između tuge i radosti, jer radost, a ne sloboda, čovjeka privoli da kaže “da” nečemu što je u svakom slučaju već određeno. Ne postoji, dakle, prinuda (pokornost) i sloboda (pristanak), uz otklone u obliku svojevoljne pokornosti, nego univerzalno potčinjavanje strastima, uzrocima i posljedicama koje određuju naše ponašanje. Žalimo samo što Lordon nije pokušao detaljnije razraditi svoje hipoteze.

Suvišna infantilizacija čitatelja

Eribon, u *La voix absente; Philosophie des états généraux* (Odsutni glas; filozofija općih staleža), kreće od obilježja kritičke misli i promišlja Bourdieuov stav o obrazovanju i događajima iz svibnja 1968. Bourdieu naglašava političke posljedice i pokazuje lažne koncepte kao što je “autonomija subjekta”, “kritička kompetencija”, ili “jednakost svih sa svima”. Nakon neokonzervativizma, reakcionarstva 1980-ih, kritička sociologija postala je gnijezdo teorija zavjere i paranoja. Eribon povezuje Bourdieuov i Foucaultov opus kao “fra-

gmente autobiografije”, kao protest, svojevolumno nepokoravanje, promišljeni neposluš, odnosno odiseje reappropriacije. Autoanaliza, rasvjetljujući mehanizme dominacije, može biti samo socio-analiza ili politička analiza, nužni antinom psihanalizi, i hrani se sramom: *Distinkcija* i *Povijest ludila* bile bi, po Eribonu, sramoživotopisi (*“hontobiographique”*). Eribon smatra egzemplarnim Bourdieuov dijalog s *gay* i feminističkim pokretima, njegovo promišljanje neumornog obnavljanja struktura dominacije. *Mušku dominaciju* proglašava jednom od Bourdieuovih najjačih, najvažnijih knjiga, no zamjera mu naivni irenizam. Feministkinje su mu, po Eribonu, najviše zamjerile tezu o sudjelovanju žena u vlastitoj dominaciji, iako je to jedna od njegovih osnovnih teza, kojom su se bavili i drugi (Marx, Sartre, Beauvoir, Althusser i Foucault): oni kojima se dominira uvijek participiraju u vlastitoj dominaciji.

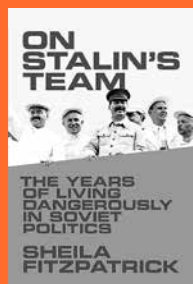
Bergounioux, u *Esquisse d'un idéal-type transversal; le bon garçon* (Skica za jedan transverzalni idealtip; Dobri dečko), nastavlja Eribonovim prigodničarskim tonom i ispisuje posljednje taktove ovoga *hommagea*, pomalo inzistirajući na patetici *under-doga*, kao da samo podrijetlo (rođenje u Denguinu, u pokrajini Béarn) ili nedovoljni prestiž koji je uživala sociologija u doba Bourdieuovog školovanja, poput geografije ili filologije dijalekata, “opravdava” njegov životni put – kao da se on uopće mora opravdavati? Čemu? Psihologizam i povratak na nužno imenovanje Bourdieua kao “transfuge de classe”, klasnog prebjega (kojeg upotrebljava i Louis), pomalo neukusno briše krucijalne razlike, ako već moramo u istim okvirima, između primjerice, potomka siromašnog seljaka iz francuske provincije i djece u slumovima i favelama. Nisu sva “djecastarci” (Duras) ista. Čemu uopće takav portret? Najbolji način da se poštuje Bourdieuovo naslijeđe jest da se njegovi čitatelji odupru iskušenju njegovog pretvaranja u *maître à penser*. Ovakva vrst intoniranja znanstvenog zbornika, čak i samo dekorativno optočenog svjedočenjem, jasno pokazuje ne samo nepostojanje volje da se

Bourdieu kritički analizira kroz njegove koncepte (što bi trebao biti prvi zalag vjernosti i čuvanja “naslijeđa”), nego i kukavan pokušaj (uz časne, nažalost rijetke, iznimke) da se vlastito ime u zborniku opravda osobnim “češanjem” o veličinu. Ako kritička misao općenito muku muči s mišljenjem aktivizma izvan okvira aktivističkog i dnevnopolitičkog, ne treba joj infantilizacija čitatelja ni na razini medijalizacije govora, ni na razini “francuskog duha”, kako u kontekstu, tako i u čitanju. Netko tko je široj publici poznat po pojmovima “polja”, “habitusa”, “kulturnog, socijalnog, simboličkog kapitala”, “simboličnog nasilja”, uistinu ne treba završiti kao Priskin i njegova stjenica, u zoološkom vrstu života u društvu.

Ljudi oko Staljina

Nova knjiga australske povjesničarke
Sheile Fitzpatrick, stručnjakinje za
Sovjetski Savez

Stefan Treskanica

Sheila Fitzpatrick:
*On Stalin's Team;
The Years of Living
Dangerously in Soviet
Politics* [U Staljinovoj
momčadi; Godine
opasnog življenja u
sovjetskoj politici],
Princeton University
Press, 2015, 364 pp,
\$35.00 [& e-izdanje]

Knjiga Sheile Fitzpatrick tematizira krug pouzdanika J. V. Staljina, od formativnog iskustva u borbi protiv lijeve (i neformalne, desne) opozicije dvadesetih, pa sve do istupanja N. S. Hruščova 1957. godine, kada se momčad, odnosno tim, kao struktura upravljanja i okvir socijalnosti, raspao. Sastav tima, uz povremene preinake, nasljedovanja i odmazde, bio je sljedeći: Molotov – Kaganovič – Mikojan – Maljenkov – Vorošilov – Ordžonikidze – Kalinjin – Kirov – Kujbišev – Andrejev – Voznesenski – Hruščov – Berija. U atlasima preživjela su dvojica – Kirov i Kalinjin, prvi zadržavši grad (i oblast) na Uralu, drugi Kantov Königsberg. Prvi u prednosti simboličkih prebrojavanja, jer mu je ostao i lenjingradski balet.

Knjiga je najnoviji prilog veteranke (i jedne od pionirki) socijalnohistorijskog pristupa u arealima sovjetskih studija, kojima je dugo vladao plošni, "totalitarni", hladnoratovski "objasnidbeni" model, na liniji savjetničkog suvereniteta Richarda Pipesa i Zbigniewa Brzezinskoga. Nedugo prije ove knjige, Fitzpatrick objavljuje memoare-triler o radu u Sovjetskom Savezu (*A Spy in the Archives*, Melbourne UP, 2013), posvećene prvenstveno Igoru Sacu, "priateljstvu i mentoru", uredniku (znamenitog, poludisidentskog) časopisa *Novyj Mir*, inspiratoru studije o staljinističkoj garnituri: "osjećala sam kako treba napisati knjigu o sovjetskoj visokoj politici koja se neće

bazirati na modelima preuzetima iz politologije, već na ličnostima i njihovim interakcijama. Ponukao me na to pristup živih portreta [...] Igora Saca, koji je kao sekretar u narodnom komesarijatu [prosvjete; privrženik Lunačarskoga] dvadesetih godina poznao većinu partijskih moćnika i oslikavao ih u našim razgovorima kasnih šezdesetih" (5). Kako se ne bi činilo da je analitički impuls Sheile Fitzpatrick zamro u biografsko-prozopografskim vodama, i kako ne bi ispalo da je dugi put istraživačice-pionirke sovjetskog režima i društva hladno poslužen na uvijek vrućem tanjuru dvorskih intriga (poput, primjerice, i u nas prevedenog bestslera Simona Sebaga Montefiore, *Staljin: na dvoru crvenog cara*, Profil, 2009), spomenimo druga ishodišna mjesta i motive. Jedno, i ključno, jest fokus na istraživanje institucionalnih/sektorskih lojalnosti i angažmanâ unutar sovjetskog sistema, dinamika kojih se stepenasto prelijevala na odnose unutar rukovodstva. Taj "faktor Ordžonikidze", drži autorica, nezaobilazan je u adekvatnom razjašnjavanju temeljnih obrtaja sovjetskog eksperimenta, npr. komprimirane modernizacije tridesetih.

Zlatni rudnik u arhivima državne uprave

Ekspozice o Ordžonikidzeu simptomatičan je za putanju rada Sheile Fitzpatrick barem koliko i za (adekvatan) opis funkcioniranja sovjetskog sistema. Tezu Fitzpatrick prvi put sustavno iznosi 1985. godine (*Soviet Studies*, 37/2), uz suhi podnaslov – "studija slučaja iz sovjetske upravne politike". Metodološki, autorica se oslanjala na svoje ranije (i prvo) iskustvo rada u sovjetskim arhivima, u Narkomprosu, 1967. godine: "Arhiv Narkomprosa bio je zlatni rudnik, a ja sam, retrospektivno, samo mogla zahvaljivati što mi nisu dali do partijskog arhiva. [...] Neki opći stav je bio da o svemu odlučuje Politbiro (izvršni organ Centralnog komiteta), a da se okolo ne događa ništa. Naravno da je riječ Politbiroa bila zakon, kada bi se neki slučaj našao na njegovom dnevnom redu, i u mjeri u kojoj je izvršna vlast sljedila naređenja odo-

zgo. Ali čitav niz stvari zbivao se drugdje, pogotovo dvadesetih, prije nego je odnos države i partije nepovratno skliznuo na partijsku stranu. Mana s arhivom Politbiroa jest da je gomila stvari ostala neregistrirana, van njegovog vidokruga. A ti su se detalji mogli naći u arhivima državne uprave. Bilo koji dio uprave bi poslužio, ali, za mene, to je bio Narkompros." (*A Spy in the Archives*, 182-183)

Nakon Narkomprosa na red su 1985. došli Rabkrin/CKK (kontrolna, inspekcij-ska tijela) i VSNH (Vrhovni sovjet narodnog gospodarstva). Sergo Ordžonikidze, "karizmatik, eksplozivac, omiljeni", izvrstan je primjer rukovodioca lojalnog funkciji/sektoru kojim upravlja, kao i zgodna sonda pregiba u jednom od ključnih momenata sovjetskog eksperimenta. Prvo je na čelu inspekcij-skih tijela (militariziranih, pravovjernih) gonio ekonomski aparat da radi brže, produktivnije, te uskladi vlastite ciljeve s imperativima ekspresne industrijalizacije. Događalo se to paralelno s intenziviranjem "kulturne revolucije" (usp. autoričinu pionirsku tezu u knjizi *Cultural Revolution in Russia, 1928-1931*, Indiana UP, 1978) te staljinskom "revolucijom odozgo" (1928/29, "prva petoljetka"), kao i prvim jačim monstr-procesima ("buržoaski eksperti", Šahti, 1928; "industrijska partija", 1930). Ordžonikidze nakon sekvenci gonjenja (u kojima su kontrolna tijela iz sivog aparata pretvorena u pogone za promišljanje i nametanje industrijske politike) prelazi u VSNH, vrši preustroj, vraća "označene" (primjerice, Adama Svicina, bivšeg glavnooptuženog u aferi Južnih čeličana, inženjera V. V. Leljkova, rudarskog inženjera A. P. Pavlova, metalurškog stručnjaka A. S. Točinskoga, itd.), usporava tempo i postavlja se kao zaštitnik tehničke inteligencije. Od 1930. pa do suicida 1937. držat će se sektora teške industrije, kako se nazivalo i ministarstvo u koje je aparat VSNH utopljen 1932. godine. Ordžonikidze je bio vrlo blizak Staljinu te jedan od onih koji se nisu ustručavali otvoreno govoriti (pa se u tome traže i uzroci njegova pada). Žukov će, međutim, nešto kasnije posvjedočiti da ni neinventivni Molotov nije popuštao ako bi do ne-

Sheila Fitzpatrick s Igorom Sacom, prijateljem i mentorom, u njegovu kabinetu 1969. godine. Sac je živio u "za ondašnje moskovske prilike prostranom stanu" na Smolenskom trgu, u komunalnoj zgradi s početka tridesetih.

Sheila Fitzpatrick kao mlada istraživačica godine 1969 – snimljeno uz rijeku Moskvu, u pozadini je Smolenski trg. Mlada istraživačica smrznuta je u svom "jesenskome kaputu". Scena s prvog susreta sa Sacom, "s vrata" stana na Arbatu: Engleska cura u uniformi Carskog ministarstva željeznica! Prekrasno! Hajde, naći ćemo Vam nešto bolje.

Nikad nisu našli, jer "Igor je bio stari socijalist koji nije hajao za materijalne udobnosti. To je uvijek dijelilo njega i Irinu⁰¹".

01 Irina Anatoljevna Lunačarskaja, pokćerka Lunačarskoga iz drugog braka, s Natalijom Rozenel-Sac, inače sestrom Igora Saca. Saca je Lunačarski dvadesetih primio u svoj stambeni kompleks na Arbatu, uzevši ga ujedno za tajnika/asistenta. Taj prostor Irina Anatoljevna šezdesetih pretvara u Muzej Lunačarskoga. Memoari Fitzpatrick posvećeni su i Irini i Igoru.

Slavljenička momčad: Staljinov pedeseti rođendan, 21. prosinca 1929 – s lijeva na desno: Mihail Kalinjin, Lazar Kaganovič, Sergo Ordžonikidze, Kliment Vorošilov, Valerij Kujbišev (pokriven), Sergej Kirov

Vjačeslav Molotov, Kliment Vorošilov, Lavrentij Berija i Georgij Maljenkov uz Staljinov odar, 8. ožujka 1953. godine

čega držao, a on je ipak opstao mnogo duže. Logika tima bila je i logika (lojalnog, ali ne kontinuiranog i nesavladivog) prigovora.

Od Kirova do Berije

Uz Ordžonikidzea i Kujbiševa (predšasnici u kontrolnim komisijama, predšasnici u VSNH, nepostojan igrač, umro od alkoholizma), tim tridesetih gubi i Kirova, prvu žrtvu, kanoniziranog mučenika. Zadnja žrtva jest Berija, s pravom upamćen po zločinima, iako, podvlači Fitzpatrick, i zaslužan za iniciranje niza progresivnih politika nakon Staljinove smrti: ublažavanje represije, politiku derusifikacije, obustavljanje antisemitske kampanje, pokušaj približavanja Zapadu, redukciju restrikcija u potrošnji, itd. Također, Berijine zasluge za uspješno funkcioniranje sovjetskog sistema tijekom Drugog svjetskog rata – uza sve ekscese i inherentne devijacije – prema Fitzpatrick su visoke. Što se staza u timu tiče, uz Ždanova, Hruščova i Maljenkova, Berija je novak tridesetih; nakon rata umro je pučki tribun, starina Kalinjin (1946), te spržen Nikolaj Voznesenski, zvijezda Lenjingradske afere, procesa kojim je krajem četrdesetih i početkom pedesetih eliminirana upravljačka i intelektualna elita toga grada. Najuzja jezgra staljinskog tima izdržala je trideset dugih godina: Molotov, Kaganovič, Mikojan, Vorošilov i Andrejev. Molotov, “kame-na guzica”, dosadan ali uporan, neinventivan ali uspješan, dugo je slovio kao čovjek broj dva sovjetske nomenklature. Ne isključiva (lična) diktatura, već tim; ne vožd, već voždi: bila bi to poanta i temeljna teza knjige “iz opasnog kruga” života u SS-SR-u. Potvrđuju je i službena priopćenja tridesetih, te folklorni ulomci koje autorica citira. Tim se raspao istupanjem “jednoga i nestrpljivoga”, Nikite Sergejeviča, nakon uspješno izvedene poststaljinske tranzicije i “ranog ojuženja” (1953-57), što potvrđuje tezu o efikasnoj i stabilnoj upravljačkoj strukturi, momčadi koja je nadživjela (i nadigrala) Staljina. Hruščov je, pak, bio “izrazito ponosan” na činjenicu da “prvi put u ruskoj povijesti” puč (1957)

nije pratila i represija spram poraženih. Oblik vladavine koji je tada zaveden bio je bliži klasičnoj (ličnoj) diktaturi, budući da Nikita Sergejevič baš i nije trpio savjetnike (ili izgrađene figure) u svom radijusu. Prije „pokušaja savladavanja“ Hruščova, tim se solidarizirao protiv Berije, „najpametnijeg, najinformiranijeg i najdovrtljivijega“ među njima, i zbog aspiracija (i arogancije) te moći kojom je kao šef obavještajnog aparata raspolagao. Interesantno je da jedino Berijin arhiv niti danas nije dostupan istraživačima.

Stranim predstavnicima ritual savjetovanja Staljina s Politbiroom ili svojim neformalnim užim krugom često je bio farsičan, ali i prema Fitzpatrick, i strancima-sudionicima, od kojih su izdvojeni Žukov i Đilas, riječ pouzdanika slušala se. Letjele su i neke glave, doduše – npr. kompletna ukrajinska garnitura, rubni dio tima – Stanislaw Kosior, Vlas Čubar, Pavel Postišev. Dinamika rukovođenja dosta se promijenila u odnosu na (otvoreno) frakcionaške dvadesete. Trvenja na sektorskom ili regionalnom planu Staljin je podržavao, dapače poticao, to mu je davalo snagu kao arbitru, ali i održavalo efikasnost sistema i u cjelini i u dijelovima. Notorni su tu odlasci iz Moskve u kriznim trenucima, princip doziranja, kao i, navodi autorica, ostali alati vješte uredničke politike (budući da je Džugašvili, taj “majstor-manipulator”, bio “vrstan profesionalni urednik, preciznih [...] primjedbi na račun tuđih radova” [11]). Izbivanja su bila kontinuitet Staljinove politike: od prvog postlenjinskog kongresa (svibanj 1924), kad se našao na udaru (pokojnog) Lenjina i Krupskaje, nudio ostavku, tražio premještanje u Turuhanski rajon, preko lipanskog bijega iz Moskve 1941, nakon katastrofalnog prvog tjedna Operacije Barbarossa, do redovnih i dužih izbivanja u poraću. Za vrijeme izbivanja tim je preuzimao odgovornost, uz ponekad minimalnu ili nultu komunikaciju s generalnim sekretarom, a zaobilazilo ga se pogotovo u fazi pozne paranoje (primjerice, spašavanje Molotova i Mikojana uz logistiku ostatka momčadi, što je prvi naznačio Hruščov u svojim memoarima). Poseban

sloj “timske priče” jest specifična vrsta socijalnosti ili kulture – mačo-druženja, dobrim dijelom u dačama, uglavnom noću, uz obilje alkohola (osim za Ždanova, koji je pio i preko dana, pa je na sastancima morao apstinirati). Bila je to rusko-kavkaska škola, podvlači Fitzpatrick, obilježena iskustvom Građanskog rata i ilegalnog rada, proleterskija i daleko manje intelektualistična od starih boljševika-emigranata lenjinsko-trockističkog tipa. Antisemitski ulomci, i kampanja (poznog staljinizma) plivali su tu uz pučke sentimente, a u toj je kampanji i na tim sentimentima stradala i najjača žena tima koji nije volio istaknute žene. Riječ je o Polini Žemušćinoj, supruzi Molotova. Ona je, ujedno, uz Svetlanu Alilujevu (Staljinovu kćer) i Nadeždu Krupskaju (Lenjinovu partnericu) jedna od tri žene među 71-im muškarcem u leksikonu na kraju knjige. Polina Žemuščina bila je snažna žena, politička komesarka u Građanskom ratu, osnivačica sovjetske kozmetičke industrije, direktorica raznih upravnih tijela i prva ministrica u sovjetskim vladama nakon Aleksandre Kolontaj. Zbog veza sa Solomonom Mihoelsom i Židovskim antifašističkim komitetom uhapšena je 1949. i izgnana do 1953, kada je Berija ekspresno rehabilitira, kao “dar Molotovu”. Od žena iz kruga karijerno su emancipirane bile i Valerija Golubcova (Maljenkova), direktorica moskovskog Energetskog instituta, te Nina Berija, kemičarka na Agrarnom univerzitetu K. A. Timirjazeva. Nadja Alilujeva (supruga Staljina) ubila se 1932, i otad je, po Fitzpatrick, život generalnog sekretara isključivo vezan na njegovu neformalnu družinu. Stupanj preživjelosti unutar rukovodstva daleko je nadmašio, recimo, stupanj preživjelosti unutar Staljinove obitelji ili intimnog kruga (gdje je posebno mjesto pripadalo Sergu Ordžonikidzeu) te nižih ešalona vlasti.

Knjiga koja se lijepo čita

Svetlana Alilujeva, dvostruka disidentkinja i, nakon Zine Ordžonikidze, prva pripovjedačica iz kruga tima (*Dvadeset pisama drugu*, 1967. [rukopis 1963]), otvara

Anastas Mikojan, Sergej Kirov i Staljin 1932. godine

Sergej Kirov i Sergo Ordžonikidze, 1920. godine

Lazar Kaganovič, Staljin, Pavel Postišev i Kliment Vorošilov

Naslovna stranica knjige *A Spy in the Archives; A Memoir of Cold War Russia* [Špijunka u arhivima; Memoari iz hladnoratovske Rusije], Melbourne University Press, 2013, 346 str. Knjiga tematizira autoričino iskustvo s akademске razmjene u Brežnjevljevoj Rusiji,

koju su od 1967. godine obilježile “dvije izuzetne stvari” – “Igor i arhivi”. Do smrti 1979. već spomenuti Igor Sac bit će “ključna osoba” u životu Fitzpatrick, a iz arhiva donosimo sljedeće dvije sekvence.

(1) Početkom sedamdesetih Fitzpatrick radi na nizu dokumenata vezanih uz pitanje industrijalizacije Sovjetskog Saveza. U njima nailazi i na neočekivanu činjenicu – Staljinov čovjek br. 3, Lazar Kaganovič, naređuje sindikatima da se prestanu ponašati kao zastupnici radničkih interesa (ne zato što bi bilo neobično da se interesi “sovjetske proleterske” vlasti i, u ovom slučaju, uprave,

stavljaju ispred interesa radne snage, nego zato što je očito još 1929. bilo potrebno žestoko upozoravati na to i što su se sindikati “još držali”). Uzbudena zbog otkrića, Fitzpatrick trči u prostor za pušenje (“prekrasnu kružnu dvoranu bez vanjskih prozora”), opisuje otkriće svome američkom kolegi, ne obazirući se na nadzirateljicu koja je istovremeno izašla “da zapali”. Jer – “pretpostavljala sam da ne zna engleski”; bio je to “elementarni nedostatak predostrožnosti”. Dotok materijala o sindikatima “odmah je presušio” (str. 207-208).

(2) Arhivisti su očito imali dozu nezavisnosti

(od KGB-a) i vlastiti obrazac postupanja prema istraživaču koji bi im se dopao, odnosno onome tko se pokazao kao predan (i postojan) radnik. Fitzpatrick je tako jednoga dana, bez narudžbe, dobila “izuzetan dosje o prisilnom radu, apsolutnom tabuu”, na što je u međuvremenu (kao na eksces) i zaboravila, budući da kasnije narudžbe iz istog fonda nisu davale rezultat. Da bi joj se kasnije, u vrijeme perestrojke, javio jedan stariji arhivist Državnog arhiva, srdačno, “kao staro prijateljici”, s pitanjem – je li Vas razveselilo? Bili ste tako predano radili. (str. 208-209)

Autorica predstavlja knjigu na CEU (Central European University, Srednjoeuropsko sveučilište) u Budimpešti, listopada 2015. (tekst legendi: S. T.)

još jedan motiv: onaj američki. A upravo kroz dimenziju konvergencije (modernih društava) izrasla je socijalnohistorijska struja u arealima sovjetskih studija. Ne radi se pritom o srdačnom Mikojanu koji s puta po Americi 1936. donosi hrenovke i sladoled, radi se o fordizmu kao hitu sezone, o dva “nova svijeta” zagledana jedan u drugi, o stizanju i prestizanju, obostranom tehnokratskom inspiriranju (jer i sovjetski plan je bio hit sezone, pogotovo u vrijeme krize tridesetih) itd. Ujedno, nova garnitura, “šajka” (banda), rukovodstvo, nije ovisila o europskim iskustvima i sjećanjima, marksističkim raspravama i intelektualnim diferencijacijama, bili su to uglavnom praktičniji ljudi. Što, opet, ne znači da nisu bili komunisti (u smislu

uvjerenja i ravnanja prema tim uvjerenjima), kako podvlači i Fitzpatrick, i da ih se može mjeriti tek aršinom realpolitike i borbe za голу vlast. Još jedna teza iz autoričinih ranijih dana: radilo se o “revoluciji odozgo”, sabijanju modernizacije u što kraći vremenski rok, sve ono što će dobiti na aktualnosti procesom dekolonizacije i recepcijom sovjetskog iskustva u Trećem svijetu, a što će u savjetodavnim arealima s druge strane Atlantika “pripitomiti” i rekonceptualizirati rostowijanska škola (usp. *The Russian Revolution*, Oxford UP, 1982/3).

Posebno mjesto u zahvalama Sheile Fitzpatrick zauzima Oleg Hlevnjuk, specijalist za pitanja Politbiroa, arhivski radnik,

moskovski istraživač vrlo otvoren zapadnoj publici. Hlevnjuk je isprva držao tezu kako je uži krug (*okruženie*) važan do Velikih čistki, ali ne i kasnije. Potaknut kritikama J. A. Gettyja i novim valom istraživanja dvijetisućitih, Hlevnjuk mijenja poziciju, prihvaćajući tezu o produženom kontinuitetu “oligarhijske strukture” i “kvazi-kolektivnog oblika odlučivanja”. Stephen Wheatcroft, pak, u kvantitativnoj analizi Staljinovih sastanaka potvrđuje kontinuitet tima od formativnog iskustva u frakcijskim borbama dvadesetih pa do ranih pedesetih. Staljinov oblik rada opisuje kao “urednički”, a ne samačko-diktatorski, kako bi možda nalagala popularna predodžba ili weberovska matrica karizmatičkog oblika vlasti. Novitet ove knjige bio bi u prepoznavanju “lipanjskog momenta” (1941) za cementiranje važnosti kolektivnog rukovodstva, kad se jezgra tima sastala bez Staljina i dogovorila stvaranje Državnog obrambenog komiteta, s jasnom raspodjelom odgovornosti i zaduženja. Bio je to, nakon “Sturm und Dranga industrijalizacije”, drugi prijelomni trenutak u trajanju tima: “U ovoj knjizi, kao i u članku objavljenom osamdesetih [o Ordžonikidzeu i VSNH], prikazala sam djelovanje institucionalnog interesa na dinamiku Politbiroa ranih tridesetih. Sličan argument može se primijeniti na ratno funkcioniranje Državnog obrambenog komiteta.” (274)

Sheila Fitzpatrick napisala je nepretencioznu knjigu koja se lijepo čita, a još ljepše ju je čitati uz nedavno objavljene memoare i rane, probitačnije, radove. Tek onda stvari sjednu, lakune se popune, a inspiracija zaigra, uz fusnote i reference. I Igora Saca, prijatelja kojeg više nema. Staljin je tu manje bitan.

Stefan Treskanica (Karlovac, 1989), diplomant, povjesničar, surađuje u *Zarezu*, surađivao u novinama za radna prava *RAD*. Bivši urednik studentskih časopisa *Čemu* i *Pro tempore*. Angažiran na projektu o pokretu otpora u Zagrebu 1941-45. Interesi: teorija historije i sovjetska sekvenca u povijesti 20. stoljeća. Voli Hobsbawma, polazi *Motor mijene*, književni klub Ivane Perice, jedno drago iskustvo.

Vrijedna istraživanja, povremena zastranjenja

Nakon više od pola stoljeća napokon smo dobili biografiju Josephine Tey, autorice Kćeri vremena, po mnogim mišljenjima jednoga od najboljih kriminalističkih romana koji je ikada napisan

Vesna Cvitaš

Jennifer Morag Henderson: *Josephine Tey; A Life* (Josephine Tey; Život), Sandstone Press, Scotland, 2015, 426 str, cijena £ 19.99

After all, the truth of anything at all doesn't lie in someone's account of it. It lies in all the small facts of the time. An advertisement in a paper. The sale of a house. The price of a ring.
Josephine Tey, *The Daughter of Time*, 1951.

“**L**iječnici su proglasili gospođu Wallis poprilično zdravom i sposobnom da se brani, i njezino će suđenje biti ovaj mjesec u Old Baileyju. Grant je uvjeren da će se izvući, a ja sam za sada sklon(a) vjerovati Grantovu osjećaju”, zaključuje samozatajni pripovjedač na kraju romana *The Man in the Queue*, prvi put objavljenog 1929. godine pod pseudonimom Gordon Daviot. Potom nastavlja: “Pa, rekoh mu, ‘bio je to čudan slučaj, ali najčudnije na cijeloj stvari je to što nema zločinca.’ ‘Misiš da ga nema!’ reče Grant, s onim svojim podsmijehom. Pa ne znam, ima li ga?” Daviotov pripovjedač ne pojavljuje se često u tekstu, no kada iskorači pred čitatelja, njegov nastup je tim promišljeniji i markantniji. Nipošto mi se ne čini da je slučajno tu; premda je možda povučenije naravi, kada stupi na pozornicu, doima se poprilično samouvjereno, kao da provjerava da čitatelj nije kojim slučajem odlutao, kao da ga poziva na igru. A možda je baš on, pripov-

jedač, ujedno i taj koji je cijeli roman šalji-vo posvetio Briseni, “koja ga je zapravo napisala”, piscu mašini kojom se služila autorica skrivena iza imena Gordon Daviot.

Elizabeth MacKintosh rođena je 1896. u Škotskom visočju, blizu jezera Ness gdje je nesretne 1933. prvi put viđeno čudovište nalik plesiosauru. Pohađala je Kraljevsku akademiju u Invernessu gdje je završila gimnastiku, a za vrijeme Prvog svjetskog rata studirala je na Anstey Physical Training Collegeu u Birminghamu. Po završetku fakulteta podučavala je tjelesni odgoj na nekoliko škola diljem Engleske i Škotske. No 1923. umrla joj je majka pa se morala vratiti u Inverness kako bi mogla pomagati starom ocu. Imala je dvije sestre koje su se udale i odselile u Englesku. Kod kuće je u slobodno vrijeme proučavala psihologiju: posebno ju je intrigiralo kako se iz crta lica može iščitati ljudska osobnost. Počela je pisati. Prve kratke prozne tekstove objavila je u časopisima *English Review*, *Westminster Gazette* i *The Glasgow Herald* u kasnim dvadesetima. MacKintosh je bila povučena i nije se rado eksponirala u javnosti, osobito na početku svoje karijere. Možda je upravo zato odlučila pisati pod pseudonimima, za početak kao Gordon Daviot. Pod tim je imenom objavila svoj prvi kriminalistički roman, *The Man in the Queue*, gdje se prvi put pojavljuje slavni inspektor Alan Grant. Uslijedile su i kazališne predstave, prije svega *Richard of Bordeaux* 1932, s kojom je došla i slava. Tada, kao Gordon Daviot, sprijateljila se s Johnom Gielgudom, Gwen Ffrangcon - Davies, Dodie Smith i drugim predstavnicima kazališnog svijeta. Napisala je jednu biografiju, nekoliko romana, kratke priče, čitav niz kazališnih komada i osam kriminalističkih romana. Gotovo sve potonje, *A Shilling for Candles*, *Miss Pym Disposes*, *The Franchise Affair*, *Brat Farrar*, *To Love and Be Wise*, *The Daughter of Time* i *The Singing Sands* potpisala je ipak kao žena. Posluživši se majčinim imenom i bakinim prezimenom MacKintosh je danas bez sumnje najpoznatija kao Josephine Tey. Umrla je 1952. godine.

Fascinirana raznim krinkama koje ljudi znaju koristiti kako bi sakrili svoj iden-

titet, osobnost i motive, opasnostima suđenja po izgledu ili predrasudama koje dovode ljude do pogrešnih zaključaka, MacKintosh se nije uspjela za vrijeme života čvrsto etablirati na škotskoj literarnoj sceni. Škotska književnost je tada buđno pratila nacionalistički pokret, veličala galski jezik i autohtonu kulturu visočja: proživljavala je renesansu. Kriminalistički romani (*mystery novels*) Elizabeth MacKintosh i njezin kazališni *output* najveći su procvat doživjeli u Engleskoj. Tek 63 godine nakon autoričine smrti, u studenom 2015, pojavila se prva biografija iz pera Jennifer Morag Henderson u izdanju škotske izdavačke kuće Sandstone Press pod naslovom *Josephine Tey; A Life*. Knjiga je već na prvi pogled rezultat višegodišnjeg istraživačkog pothvata. Kao biografija autorice koja je voljela privatnost i uspjela u velikoj mjeri zaobići javnost i literarni kanon, iznenađuje svojim obujmom. Premda su postojeći biografski podaci dosta oskudni, knjiga ima nešto više od 400 stranica i podijeljena je na tri dijela: *Elizabeth MacKintosh (1896 - 1923)*, *Gordon Daviot (1924 - 1945)* i *Josephine Tey (1946 - 1952)*. Opremljena je predgovorom škotske suvremene autorice kriminalističkih romana Val McDermid, mnogim fotografijama, indeksom, bibliografijom i opširnim referencama. Henderson je diplomirala engleski jezik i sociologiju na sveučilištu u Glasgowu, objavila je brojne članke, kratke priče i pjesme u raznim časopisima i antologijama. Poput MacKintosh, pisala je i kazališne komade; poput MacKintosh, podrijetlom je iz Invernessa gdje i danas živi. Stoga možda ne čudi što je ponosna na svoj pokušaj da napokon izvuče iz mra-ka svoju zanemarivanu sumještanku kojoj škotski književni kanon nije baš bio naklonjen. Već u uvodu biografije hrabro obećava “biografiju spisateljice zagone-tnih priča koja je nekoć i sama bila tako zagonetna: riješenu zagonetku.”

Inspektor Alan Grant nije tipičan protagonist romana nastalih u razdoblju između dva svjetska rata, koje će kasnije dobiti naziv Zlatno doba detektivske fikcije. On nema sposobnosti Lorda Petera Wim-seya ili Hercule Poirota, nije “jedno od tih

čudesnih stvorenja opremljenih superinstinktom i nepogrešivom procjenom koja krasi stranice detektivskih priča [...].” (*A Shilling for Candles*, Pan Books Ltd, London, 1958, str. 172) Grant je srednjeg rasta, sitne građe, uvijek dotjeran – izgledom nimalo ne podsjeća na policajca. Marljiv je i uporan, dobroćudan običan čovjek koji voli piti kavu. Često se muči i dugo razbija glavu oko slučajeva na kojima radi i čitatelj ga kao takvog vrlo brzo počne simpatizirati. Glavni junak Josephine Tey romana ne uspijeva uvijek sam riješiti zločine koje istražuje. Ponekad ga potpomogne puka slučajnost ili se pak pojavi zločinac glavom i bradom u Scotland Yardu sa svečanim priznanjem i još mora uvjeravati Granta koji u nevjerici zaključuje da izmišlja.

Jennifer Henderson mu nije posvetila puno pažnje. Primijetila je da je ranjiviji od većine detektiva Zlatnog doba (str. 344), ali primijetila je to tek u posljednjem Tey-romanu, *The Singing Sands*, gdje Grant pati od napadaja panike izazvanih klaustrofobijom. Grantove ranije nevolje i neuspjesi nekako su joj promakli. Kao da nije opazila da poput Lucy Pym u *Miss Pym Disposes* katkad završi u slijepoj ulici i uopće ne uspije odgonetnuti što se dogodilo. “Znamo da će Grant riješiti zagonetku, pa ga kao čitatelji pratimo, gdje god nas on i njegova autorica povedu,” zaneseno kaže u poglavlju o *The Singing Sands*, baš kao da ga je pobrkala s Poirotom. (str. 342) “Mi”, drugi čitatelji, pratimo Granta i njegovu autoricu zato što nam je sličan, ne zato što znamo da će riješiti zagonetku nego da vidimo hoće li je riješiti. A upravo u *The Singing Sands* ne saznajemo na kraju što se dogodilo od Granta već od ubojice samog. Henderson ponekad uoči zanimljive detalje u tekstovima Elizabeth MacKintosh, ali potom u njih redovito učiita tumačenja koja ne zagrebu ispod površine i kao takva ostanu tužno visjeti u zraku, bez objašnjenja i neuvjerljivo. Taman kada probudi čitateljev interes, često ga ostavi na cjedilu. Zaigranu periodičnu pojavu pripovjedača u *The Man in the Queue*, prvom kriminalističkom romanu MacKintosh, tako odbacuje kao puki stilistički trik, “koji se često pripisuje manje iskusnim ili nesigurnim piscima, koji osjećaju da ne mogu pustiti svoju priču da stoji samostalno, a da ne daju čitatelju dodatne informacije.” (str. 122) Taj isti pripovjedač ne daje čitatelju nikakve dodatne informacije. Autoričina priča sasvim čvrsto stoji na svojim nogama i bez njega. On je tu prije svega kao tihi eksperiment, da malo poljulja Grantova razmišljanja, a čitatelju priušti zabavu. No što se događa u tekstu i kako on funkcionira nažalost nije jača strana moderne biografkinje MacKintosh. Ona tekstove promatra kroz pomalo pozitivističku rešetku samo onoga što je izvan njih. Za razliku od čitatelja Elizabeth MacKintosh, njezin se mora prvo probiti kroz gustu šumu faktografskih podataka.

Sapunica otkrivena između redaka

Hugh Patrick Fraser McIntosh jedno je od glavnih otkrića Jennifer Morag Henderson. Podrijetlom iz Škotske i nekoliko godina stariji od MacKintosh, Hugh je odrastao u Londonu, a u Inverness se vratio godinu dana poslije MacKintosh. Služio je u Prvom svjetskom ratu, a iskustvo rovova i posljedice plinskih bombi nisu ga spriječile da se nakon rata vrati u vojsku. Umirovljen, po povratku u Inverness počeo je pisati poeziju na temelju svojih ratnih iskustava. Hugh i MacKintosh su svoje spisateljske karijere započeli u otprilike isto vrijeme. Prve tekstove slali su u časopis *Weekly Westminster Gazette*, a Hugh je ubrzo objavio i zbirku pjesama pod naslovom *A Soldier Looks at Beauty* prije preuranjene smrti od tuberkuloze 1927. godine. U *Josephine Tey; A Life* Hugh je gotovo sveprisutan. “Hugh Patrick Fraser McIntosh imat će trajni utjecaj na Bethin spisateljski rad,” naglašeno je na više mjesta u knjizi. Neke informacije o njihovom odnosu navodno je podijelila Etta, najmlađa sestra MacKintosh, “dok sam ostatak otkrila istraživanjem,” važno kaže Henderson. (str. 96) Gdje se krije taj istraživački rad? Potkrijepljen je u malom odlomku nekoliko stranica dalje. Henderson je našla Hughovu pjesmu, *A Flooded Field*, u Josephine Tey romanu *To Love and Be Wise*. No osim toga, otkrila je i da se u njezinim tekstovima vi-

še puta pojavljuje ime “Patrick” ili “Pat”. Prvo u jednoj kratkoj priči iz rane stvaralačke faze, gdje Pat sjedi na ogradi i izrađuje flautu – slika koja se pojavljuje u Hughovoj kratkoj priči – zatim se spominje kratko u prolazu u *The Daughter of Time*, da bi u *The Singing Sands* ime Patrick dobio sin Grantove rođakinje Laure. Čak tri ili četiri spomena u cijelom djelu Gordona Daviota i Josephine Tey! Henderson ih tretira kao čvrst dokaz da se odnos mladih pisaca kretao u romantičnom smjeru. Hugh uzdiže u ratnog heroja, kojega je zadesila romantična rana smrt, pa iznenada, kao da je u sapunici a ne u biografiji, počne sanjati što bi bilo da su imali više vremena za ostvarenje svojih zajedničkih snova. On je opisan kao “muškarac koji je bio prava ljubav njezinog života; muškarac čija je priča do sada bila izgubljena” (str. 95), “muškarac koji je doista osvojio njezino srce, prava nesuđena veza” (str. 97). “Da Hugh nije bio smrtno bolestan od njihovog prvog susreta, on i Beth mogli su razviti svoje prijateljstvo u romantičnom smjeru – ali kakve je koristi Beth imala od tih ‘što bi bilo da je bilo?’” žali Henderson, “Da Hugh nije bio bolestan, nikada ne bi došao u Inverness, i nikada se ne bi susreli.” (str. 106) I na kraju: “Zamišljam da je Hugh doista bio ‘karizmatičnog karaktera’ – da su on i Beth započeli romansu, vjerojatno bi bila burna, s takvom mješavinom talenta i ambicije.” (str. 108) Komentari o vojnicima i uniformama – “Lako je zamisliti glum mladih muškaraca u uniformi.” (str. 63) “Hugh Patrick Fraser za Beth je također imao draži vojnika.” (str. 98) – čini mi se više govore o osjećajima i ukusu autorice biografije nego o ženi kojom se bavi. MacKintosh je proživjela dva svjetska rata, koji su odnijeli milijune života, potom ekonomsku bijedu, opći štrajk i Veliku gospodarsku krizu. U svojim tekstovima nije veličala vojsku i uniforme. Znala je što rat čini ljudima, razumjela je da ne donosi lovor i slavu nego PTSP.

Informacije na jednom mjestu

Josephine Tey; A Life vrvi marljivo prikupljenim podacima i materijalnim činje-

Jedna od rijetkih fotografija Elizabeth MacKintosh, 1896-1952. Danas je najpoznatija kao Josephine Tey, autorica kriminalističkih romana na izmaku Zlatnog doba detektivske fikcije. Za vrijeme života bila je poprilično povučena osoba. Nije rado davala intervjue, vješto je izbjegavala javnost i nije se voljela fotografirati. Pred kraj života, kada je saznala da boluje od raka, nije obavijestila prijatelje. Posljednje dane provela je pod brižnim nadzorom najmlađe sestre, koja je dobila upute da se pobrine da svi preostali tekstovi ostavljeni u kući u Invernessu budu objavljeni. Među njima je bio i roman Josephine Tey, posljednja avantura slavnog inspektora Alana Granta iz Scotland Yarda, *The Singing Sands*.

Biserne naušnice na fotografiji bile su poklon oca Colina i s vremenom postale poput zaštitnog znaka.

Nicola Upson, autorica koja se dosjetila neuhvatljivu Elizabeth MacKintosh smjestiti u fiktivni svijet. Rezultat te ideje je elegantan preplet povijesti i fikcije, serija kriminalističkih romana s glavnim likom Josephine Tey, poznatom spisateljicom i amaterskom detektivkom.

“Ponekad”, kaže Upson u razgovoru 2015, “pobrkam što je činjenica a što fikcija. Prije nekoliko godina, na putu na jednu manifestaciju u Josephininom rodnom gradu Invernessu, zatekla sam samu sebe kako gledam kroz prozor, razmišljajući kako dramatičnim mora da joj se činio kontrast u krajolicima na njezinim redovitim putovanjima iz Škotske u Suffolk kada je upoznavala kućicu koju je naslijedila – potom sam se sjetila da sam taj dio izmislila!”

Prvo izdanje *Kćeri vremena* (*The Daughter of Time*), 1951, knjige koju je britanski Crime Writers' Association 1990. proglasio najboljim kriminalističkim romanom svih vremena. Kao djelo koje kombinira suvremeni detektivski posao s povijesnom

zagonetkom Richarda III, ova je knjiga uspjela vratiti ugled ozloglašanom kralju koji je još gotovo petsto godina nakon svoje smrti bio smatran jednim od najvećih zlikovaca u povijesti. Uzbudljiva priča koja razotkriva način na koji “nastaju” događaji, izvitoperenost i političku obojenost pisane povijesti, te time propituje prenesene informacije i naučene stavove, trebala bi biti neophodno štivo u školama diljem svijeta. Elizabeth MacKintosh kao Josephine Tey odabrala je naslov posluživši se izrekom Sir Francis Bacon: “Istina je kći vremena, a ne autoriteta.”

Elizabeth MacKintosh, 1934, dvije godine nakon velikog uspjeha kazališnog komada *Richard of Bordeaux* koji je lansirao Johna Gielguda i Gwen Ffrangcon - Davies među zvijezde. Kao Gordon Daviot ovdje je MacKintosh već integrirana u šaroliki

kazališni svijet u kojem ima nekoliko prijatelja, prije svega Gielguda, Ffrangcon - Davies, njezinu dugogodišnju partnericu Mardu Vanne, Lenu Ramsden i Dodie Smith, koja će najveću slavu tek steći s romanom za djecu *Sto i jedan dalmatinac*.

nicama. Istraživački rad je doista bio temeljit i mora da je zahtijevao puno strpljenja. Odmah u prvome poglavlju čitatelj upliva u genealogiju cijelog obiteljskog stabla MacKintosh, u more biografskih bilješki o svim članovima obitelji. Poslije saznaje podjednako detaljno o svim izvedbama kazališnih komada MacKintosheve, njihove datume i lokacije, na kraju o financijama i pojedinim stavkama oporuka, prvo očeve pa poslije Elizabethine. Premda takav tekst možda mjestimice djeluje dosadno, zgodno je i značajno da se napokon sve te informacije o životu i djelu Gordona Daviota i Josephine Tey nalaze na jednom mjestu, sabrane u prvoj biografiji autorice koja je zapravo takvu pozornost zaslužila mnogo ranije. S obzirom da se o životu MacKintosheve doista ne zna puno, svaki njezin biograf našao bi se u opasnosti da se upusti u nagađanja kako bi popunio praznine. Ni Jennifer Henderson nažalost nije uspjela izbjeći tu zamku. Veoma često se udaljava od onoga što doista zna i zastrani u ono što zamišlja, u nagađanja kako se MacKintosh osjećala, što je mislila i zašto se ponijela na određen način. Pri jedinom spomenu Detection Cluba, kada objašnjava kako su romani Josephine Tey imali zajedničkih crta s romanima Dorothy L. Sayers, Henderson tvrdi: "Postoje glasine da su se stvarno susrele [Sayers i Tey] i da Sayers nije bila impresionirana." (str. 257) Uz tu izjavu nalazi se uputa na fusnotu koja kaže: "To sam jednom pročitala u prolazu, ali nažalost nisam mogla ponovno pronaći referencu. Čini se vrijedno spomena s obzirom da je toliko vjerojatno." (str. 390) Strastveno zaokupljena Elizabethinim životom, Henderson se ne može othrvati izazovu da uplete svoju maštu ponekad upravo tamo gdje čitatelj očekuje propitivanja i promišljanja. Da se iz mnoštva činjenica pažljivo izdvoje one jasne i relevantne, poput trećeg Elizabethinog pseudonima, od mutnih konstrukcija – *Tonypandy*, rekao bi Grant – poput nesuđene ljubavne priče o Hughu, da se izbace redovita ponavljanja istih podataka, katkad čak i jednakih rečenica, *Josephine Tey: A Life* svidjela bi se vjerojatno i inspektoru Grantu. U svakom slučaju bila bi znatno tanja i elegantnija.

Kći vremena

Priča o pobuni rudara 1910. godine u velškom gradiću Tonypandy nalazi se u uvjerljivo najpoznatijem romanu Josephine Tey, *The Daughter of Time* [Kći vremena]. Ležeći u bolnici sa slomljenom nogom, Grantu među slikama koje mu je donijela prijateljica Marta Hallard zapne za oko portret Richarda III. Dugogodišnje iskustvo u Scotland Yardu, sve što je naučio o ljudskim licima i kriminalcima, nikako mu ne dopušta da smjesti Richarda među ubojice. Grant se ubrzo baca u istragu, ovaj put iz bolničkog kreveta, uz pomoć mladog američkog povjesničara Brenta Carradinea koji prikuplja sve potrebne podatke iz British Museuma. "Ako ideš u južni Wales, čut ćeš da je 1910. vlada poslala postrojbe da pucaju na velške rudare koji su štrajkali za svoja prava," kaže Grant Carradineu, "Južni Wales, reći će ti, nikada neće zaboraviti Tonypandy!" (*The Daughter of Time*, Dell, New York, 1964, str. 91, 92) Međutim, daleko je to od istine, objašnjava dalje inspektor, takvo se krvoproliće nikada nije dogodilo. Cijela je afera zapravo napuhana do nevjerovatnih razmjera kako bi poslužila političkoj svrsi. *Tonypandy* za Granta postaje paradigma koju primjenjuje i na primjer Richarda. "Riječ je o potpuno neistinitoj priči koja je prerasla u legendu dok su ljudi koji su znali da nije istinita samo gledali i šutjeli." (*The Daughter of Time*, str. 92) MacKintosh je voljela propitivati povijest i selektivno pamćenje koje ljudi nazivaju kolektivnim. Kako nastaju razne verzije događaja? Zašto neke poprimaju status legende, a druge padnu u zaborav? Što predrasude čine ljudima? Godine 1940. u dugom pismu južnoafričkoj glumici Mardi Vanne, prijateljici iz kazališnih krugova, dotiče se tako i rata: "[...] I nitko nije spomenuo rat. Nikoga, čini se, te četiri godine nisu obilježile ni na koji način, nitko ih se nije prisjećao, osim da spomene oskudne zalihe maslaca. Meni se, koja ga nikada nisam uspjela u potpunosti zaboraviti, to činilo neobičnim; no kako su godine prolazile počela sam vjerovati, a da nikada nisam svjesno o tome razmišljala, da sam ja ta koja je čudna, i da se za veliku većinu britanskog naroda rat možda i ni-

Naslovna stranica posljednje knjige iz serije kriminalističkih romana Nicole Upson. Radnja se odvija godine 1937. u Londonu, u vrijeme abdikacije kralja Edwarda VIII, kada glavni inspektor Archie Penrose uz pomoć svoje prijateljice Josephine Tey traga za ubojicom koji je uspio smaknuti najpopularnijeg izvištelja BBC-ja, poznate britanske korporacije za

emitiranje radijskog programa.

BBC se vrlo brzo nakon osnutka prometnuo u mjesto koje je privlačilo tračeve, skandale i tajne. U *Death at Broadcasting House*, romanu dvojice zaposlenika kompanije, Johnova brata Vala Gielguda i Holta Marvella, pisac kazališnih komada Rodney Fleming kaže: "[...] there is no advertisement in the world like having your work broadcast." U skladu s time upravo je BBC emitirao u ranim tridesetima prve zajedničke projekte članova Detection Cluba, *The Scoop* i *Behind the Screen*, detektivske serijale koji su se emitirali u tjednim nastavcima. (tekst legendi: V. C.)

je dogodio." (str. 219) Osobu koja tako promišlja prošlost, koja je u velikoj mjeri zaslužna za rasterećenje ozloglašenog engleskog kralja – danas povjesničari Richarda III više ne promatraju kao ubojicu – moglo bi zanimati mutne senzacionalističke ideje o njezinu odnosu s Hughom, čisto iz psihološke perspektive, kao *Tonypandy* na djelu. Ali Jennifer Henderson bila bi tada u škakljivoj situaciji. U nedostatku informacija, uspjela je život Elizabeth MacKintosh začiniti konstruktima protiv kakvih se autorica *The Daughter of Time* u svojem najuspješnijem djelu borila.

Henderson se, naravno, bavi i djelima Gordona Daviota i Josephine Tey, ali njezine interpretacije ne zalaze u dubinu teksta. Većinom se svode na prepoznavanje Elizabethinih biografskih podataka, poput podrijetla raznih imena, mjesta gdje je provela određeno vrijeme, vlakova kojima je putovala, itd. Gotovo svaki njezin kriminalistički roman opisan je kao veoma inovativan, kao poigravanje konvencijama žanra, ali čitatelj zapravo ne saznaje koje su to konvencije ni što je to toliko novo. Henderson spominje njezinu razvijenu karakterizaciju likova i neuobičajenu strukturu, ali ne pozicionira njezino djelo u svijetu kriminalističkih romana. Pomalo je čudno da govori o "mostu" između

klasičnih kriminalističkih romana koji se fokusiraju na zaplet i modernih s naglaskom na karakterizaciji i realizmu ne spominjući pritom Anthonyja Berkeleyja, koji je počeo koketirati s takvim idejama prije je Elizabeth. (str. 256, 257) Analogno tome nedostaje i dublje problematiziranje razdoblja u kojem je Elizabeth živjela. Dva svjetska rata su možda trebala dobiti više prostora. Prikazani su uglavnom kroz ono što je Elizabeth radila dok su se oni odvijali i kako su se odrazili na njezine poslove. Velike gospodarske krize uopće nema u knjizi. Ono čega ima su ponavljanja. Na sadržajnoj i verbalnoj razini. Dosta su česte rečenice kao: "Znala je da bi da imaju priliku, neki mještani voljeli priliku da pronjuškaju naokolo." (str. 323) Kako bi opisala Elizabethinu adaptaciju na suživot s ocem nakon što se vratila u Inverness, autorica koristi riječ "učiti" tri puta u tri kratke rečenice. U brojnim sadržajnim ponavljanjima Henderson si pak ponekad skače u usta. Tako na jednom mjestu stoji: "Na neki su način Bethini kazališni komadi dotjeraniji od njezinih kriminalističkih romana," (str. 308) da bi samo trideset stranica dalje rekla: "[...] *Patria* [kazališni komad] je manje uspješna kao rad, dok je *The Singing Sands* [roman] dovršeni proizvod – dotjeraniji i mnogo dublji." (str. 338) Šteta što je izdanje ispalo tako neuredno. Knjiga očito nije prošla kroz čvrstu uredničku ruku.

Povratak Elizabeth MacKintosh

U novije vrijeme Elizabeth MacKintosh doživjela je veliki povratak na društvenu pozornicu. Zapravo ne ona, nego njezino djelo. Godine 2012. u engleskom gradiću Leicesteru ispod parkirališta na lokaciji bivše crkve Greyfriars Friary otkriveni su posmrtni ostaci Richarda III. Posljednji engleski kralj koji je umro na bojištu ekshumiran je i iznova zakopan u leicesterskoj katedrali. U svjetlu tih događaja ponovno se probudio interes za *The Daughter of Time*, romana koji je uspješno isprao ljađu čedomorstva s Richardova imena. Četiri godine prije toga Nicola Upson objavila je prvi roman svojeg Josephine Tey se-

rijala pod naslovom *An Expert in Murder*. Kako nije imala dovoljno materijala za biografiju, mudro je zaključila da bi tajanstvena MacKintosh možda ipak bila prikladnija za fikciju. Zadržala je osnovni okvir njezinog života, vrijeme i mjesta radnji. Možda je čak uspjela uhvatiti i djele osobnosti koji izviru iz sačuvanih pisama i drugih tekstova. U taj okvir smjestila je Josephine Tey, amatersku detektivku koja rješava zločine uz pomoć svojeg prijatelja, inspektora Archieja Penrosea iz Scotland Yarda. Ideja je odlična i lijepo izvedena: osim uzbudljivih kriminalističkih priča i razrađenih likova čitatelji mogu proučavati i zapleteni amalgam fikcije i stvarnosti. Ubrzo su uslijedili i ostali romani, *An Angel with Two Faces*, *Two for Sorrow*, *Fear in the Sunlight*, *The Death of Lucy Kyte* i najnoviji, *London Rain*. Zanimljivo je i da fiktivna Josephine Tey, kreacija Nicole Upson, vodi turbulentan ljubavni život, no ne s glamuroznim vojnikom Hughom nego s problematičnom Martom, koja ima mračnu prošlost i lagano podsjeća na Maridu Vanne.

Traganje za životom Elizabeth MacKintosh nije nimalo laka misija. Njezini tekstovi mogu se čitati na više razina i iz više perspektiva, a život i osoba, pomalo zbunjujuće, ostali su zapamćeni pod tri različita imena. U skladu s time njezina je prva biografija podijeljena na tri dijela: Jennifer Morag Henderson pokušala je uhvatiti tri osobnosti i dva života. Elizabeth MacKintosh, Gordon Daviot i Josephine Tey imale su jedan život u Invernessu, a drugi u Londonu. Nažalost takva podjela više doprinosi mistifikaciji nego što otklanja nejasnoće. Henderson je samo učvrstila obrambeni mehanizam koji je Elizabeth stvorila da sačuva svoju privatnost i da se lakše nosi sa svojim životom. U *Josephine Tey: A Life* Henderson je posložila taj život u ladice koje su je spremno čekale poput mamca. Za naslov je ipak odabrala najpoznatije ime, Josephine Tey, vjerojatno iz marketinških razloga. A Elizabeth je zapravo uspjela zaštititi sve što je htjela. Naravno da je bila samo jedna osoba, ali nema sumnje da je uspjela izvesti vrhunski trik.

PRENESENA RECENZIJA

Razneseni

Engleski prijevod mađarske Opsade Sigeta Nikole Zrinskoga pruža štivo koje je dojmljivije od izvornika

Martyn Rady

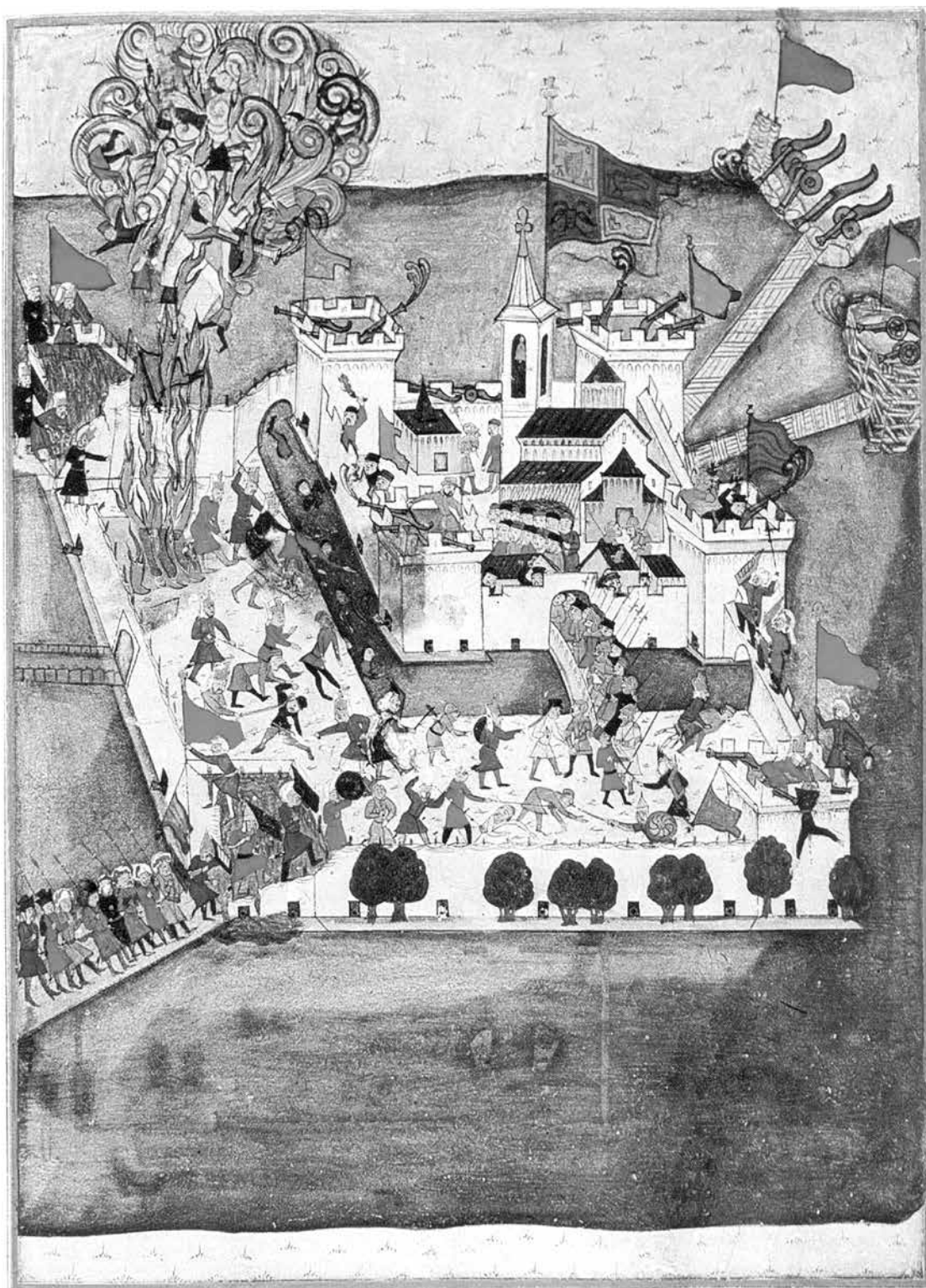

Miklós Zrínyi: *The Siege of Sziget* [Opsada Sigeta], prev. László Kőrössi, The Catholic University of America Press, Washington DC, 2011, 267 str, cijena 24.95 \$

Mađarski jezik tek je u 15. stoljeću postao književnim jezikom.⁰¹ Privatna korespondencija kasnog srednjeg vijeka bila je pisana gotovo isključivo na latinskome, na nezadovoljstvo kako samih pisaca tako i onih koji su trebali čitati njihova slabo pismena priopćavanja. No iz tih nepovoljnih početaka ubrzano se tijekom 16. i 17. stoljeća proširio pisani narodni jezik. Prvotno je bio potaknut vjerskim sukobom, a osobito potrebom da Biblija i teologija Reformacije postanu razumljivi laičkom čitateljstvu. Mađarski je književni jezik, međutim, ubrzo postao sredstvom za narativne povijesti, za preradbe klasičnih tekstova, humoristične stihove, kao i, u lirici Bálinta Balassija (1554-1594), za ljubavnu poeziju izrazita intenziteta i znatna tehničkog umijeća.

Mađarska je epika ipak vezana za 17. stoljeće, za djelo *Muranjska Venera* Istvána Gyöngyössija te, prije svega, za *Opsadu Sigeta* Nikole Zrinskoga. Potonje djelo pisa-

⁰¹ Recenzija koju ovdje prenosimo objavljena je prije pet godina. Uredništvo *Gordogana* je tokom 2016. pripremalo za ovaj svezak opširniji temat posvećen pojedinim aspektima zrinsko-frankopanske problematike. U tematu je trebalo sudjelovati više domaćih autora, a ovdje prenesena recenzija poslužiti kao dopuna glavnim člancima. Na kraju se pokazalo da su svi domaći autori zakazali i nisu predali obećane priloge, te da je cijeli temat spao na Radyjev tekst. Odlučili smo ga objaviti kao prenesenu recenziju (kako se u davna vremena zvala povremena rubrika prve serije *Gordogana*). (op. B. M.)

Prikaz završne faze opsade Sigeta na osmanskoj minijaturi u ilustriranom kodeksu knjige Ahmed-bega Feriduna *Tajne vijesti o pohodu na Sigetvar* (Nüzhëtül-esrârî-l-ahbâr der Sefer-i Sigetvâr). U gornjem lijevom kutu prikazan je najdramatičniji trenutak opsade, koji se zbio 5. rujna 1566, dva dana prije konačnog pada sigetske utvrde: eksplozija podmetnutih minâ i uskladištenog baruta u jednom dijelu utvrde, od koje cijela kula zajedno s ljudstvom i topovima "leti sve do neba". Ikoničnom trenutku samoubilačkog proboja iz unutrašnje utvrde, koji je Nikola Zrinski s ostacima posade izveo 7. rujna i koji u mnogo inačica prikazuje kasnije mađarsko i hrvatsko historijsko slikarstvo, osmanski kroničari i ilustratori ne pridaju toliku važnost.

Original: Muzej Topkapi Saraj, Istanbul, sign. Hazine 1339. Prema reprodukciji u knjizi: Géza Fehér, *Török miniatúrak a magyarországi hódoltság koráról*, 2. izd. (Budimpešta: Corvina, 1978), tabla XLII.

Stanko Andrić

no je sredinom 1640-ih godina, a objavljuje no je kao dio zbornika u Beču 1651. Sada se prvi put objavljuje u engleskom prijevodu Lászlóa Kőrössyja pod naslovom *The Siege of Sziget*, s uvodnom studijom Georgea Gömörija. Gömöri, koji je cijeli život posvetio istraživanju književnih i povijesnih veza Velike Britanije i Mađarske, obrazlaže autorovu glasovitost u Engleskoj koja se najvećim dijelom temeljila na njegovim vojnim podvizima protiv Turaka. Književna postignuća Nikole Zrinskog, budući ostvarena na mađarskom jeziku, nisu bila tako široko cijenjena.

Opsada Sigeta obuhvaća gotovo 1600 rimovanih katrena, složenih u dvanaester-cu, s nepravilnom cezurom. Autor se u svom predgovoru žali da je zbog siromaštva mađarskog jezika bio prisiljen ubacivati u tekst hrvatske, turske i latinske riječi. Kako god bilo, ono što često smeta uhu jest njegova uporaba rime. Umjesto uporabe čiste rime poput Balassijeve, Zrinski se pretežno oslanja na mađarske sufikse (koji se već zbog naravi mađarskog jezika sami po sebi rimuju). Kao rezultat toga, njegov je stil često monoton i predvidiv. Prevoditelj, izbjegavajući rimu i skandiranje, pruža štivo koje je dojmljivije od samog originala.

Tema je *Opsade Sigeta* obrana utvrde koju je 1566. godine predvodio autorov pradjed, koji se također zvao Nikola Zrinski, protiv osmanske vojske Sulejmana Veličanstvenog. Opsada je okončana uništenjem kako same utvrde tako i njezina zapovjednika, ali tek nakon što je i sultan preminuo prirodnom smrću. Autor zamišlja opsadu u maniri koja se izričito temelji na *Ilijadi* i *Eneidi*, ali koja zacijelo ne duguje ništa manje ni *Oslobođenom Jeruzalemu* Torquata Tassa kao ni drugim, kraćim talijanskim, a po svojoj prilici i hrvatskim epskim pjesmama. Ipak, pjesnik nam nudi opetovane „ružičaste zore“, kao i prolog u kojem „pjeva o oružju i vitezu“ (što je u ovom izdanju krivo prevedeno kao „oružje i junaci“). Ali sve se to ubrzo gubi u učestalom odrubljivanju glava u bitkama i u stalnom gaganju po krvi. Pojavljuju se nekoliko smjerova radnje koji na raz-

ličite načine podsjećaju na nadmetanje između Hektora i Ahileja te na Enejino odbijanje Didone. No ti se tijekom dalje ne razvijaju. Premda spaja u jedno providnost kršćanskog Boga sa Zeusovom hirovitošću, pjesnik više ustrajava na interakciji između božanskog uplitanja i ljudskih poslova. Stoga priča započinje Božjom odlukom da kazni Ugre zbog njihove arogancije, grešnosti i nastojanja oko lažnih idola, pa tako Bog nalaže Gabrijelu neka pušti Furijske. One razjaruju Sulejmana i primoravaju ga na rat. Nikola Zrinski i njegovi ljudi poduzimaju toliko srčanu obranu Sigeta da osmanska vojska biva gotovo posve uništena, što prisiljava čarobnjaka da prizove vojsku demonâ kako bi povećao snagu napada. Diveći se ugarskim neustrasivim pothvatima, Bog potom saziva anđele te oni, nakon poticajna govora Svevišnjega, polaze osloboditi branitelje kako bi ih prenijeli u nebesa. Malo prije dolaska rajskih četa, Nikola Zrinski probija se kroz turski tabor i ubija Sulejmana.

Kao što iskrivljuje istinu o Sulejmanovoj smrti, kako bi je pripisao ruci autorova pradjeda, taj prikaz izostavlja i najdojmljiviju značajku stvarne opsade. Naime, upravo dok je osmanska vojska prodirala u utvrdi, stariji Zrinski naložio je da se njezina barutana digne u zrak. Eksplozija je okončala zapovjednikov vlastiti život, ali je u isti mah u smrt povukla i velik broj neprijatelja. Ta je eksplozija, zapravo, prikazana na turskoj minijaturi koja stoji na koricama ovog izdanja, ali bez obrazloženja njezina povijesnog značenja.

Mađarski i hrvatski znanstvenici spore se već dugo oko nacionalne pripadnosti obitelji Zrinski, čiji su pripadnici svi tečno govorili nekoliko jezika i naizmjenice nazivali sebe Zrínyi i Zrinski. Dvoznačna je i politika autora epa, Nikole Zrinskoga. Nedugo prije svoje smrti 1664. godine, kao posljedice nezgode u lovu, Zrinski je doprinio pokretanju urote protiv habsburške vladavine u Ugarskoj. Jedan od ciljeva urote, kako su je razradili njegov mlađi brat Petar i nekolicina drugih vodećih mađarskih i hrvatskih velikaša, bio je svr-

gnuće cara Leopolda I uz podršku onih istih Turaka čije uništenje pjesnik slavi u ovom epu. Urote, koju je sultan razotkrio Leopoldu, dovela je do Petrova smaknuća i doživotnog utamničenja nećaka Nikole Zrinskoga. Možemo se samo pitati je li autor *Opsade Sigeta* pisao o istinskom neprijatelju Ugarske i svoje obitelji.

Izvornik – Martyn Rady: *Blasted*, *The Times Literary Supplement*, 9. 3. 2012.

S ENGLESKOGA PREVELA: Mica Orban Kljajić

Martyn Rady (r. 1955) profesor je srednjoeuropske povijesti na londonskoj Školi za slavenske i istočnoeuropske studije. Ponajviše se bavi poviješću Ugarske u kasnom srednjem vijeku; na tom području objavio je monografije o običajnom pravu, zakoniku Tripartitu, društvenom statusu plemstva i srednjovjekovnom Budimu. Uskoro mu, u poznatom nizu Oxford University Pressa, izlazi knjiga *The Habsburg Empire: a very short introduction*. Trenutno piše biografiju Istvána Werbőczyja, istaknutog ugarskog pravника i državnika iz 16. stoljeća. Zanima ga i povijest legendi o vampirima. Javlja se također i priložima o novijim povijesnim temama, kao i povremenim komentarima aktualnih političkih pitanja.

Michel Deguy

Međa

ODABRAO I S FRANCUSKOGA PREVEO: Nenad Ivić

Dio je cjelina: svaki od dijelova koji je cjelina *prelazi* drugom: *antidosis* jednog jezika i jednog svijeta; «razmjena recipročnosti dokaza» čiji je mit u onom što potapa, kad se stvari svijeta uspinju na palubu Noine knjige, zavjetnog kovčega, mimohodom imenovanja natjeranog krajem svijeta što započe. Na pragu, na kucanju jezika gdje se križaju jedan svijet za biće što o njemu govori s pjesmom jednog jezika za jedan svijet što tu oblikovan biva, na toj razdjelnici stoji *subjekt* kao u utopiji koja svoju metaforu nalazi na svakoj međi: scena nabora razlike svijeta u svojim figurantima, kao tamo gdje šuma *prekida* s poljem, more sa zemljom; međašni put gdje obitava graničar *granice*; put gdje se stvari zajedno lome, nestalni pijesak, snijeg livada, alegorizira razdiobu riječ stvari za riječ gdje se oblikuje ritam njihova srastanja. (Dokei de mega ti einai kai kalepon lêphtênai o topos.)

Izvornik – Michel Deguy: *Donnant Donnant; Poèmes 1960-1980*, Gallimard, Pariz, 2006.

Iz uredništva

Una Bauer objavila je slijedeće radove:

Impersonal sociability and the function of dramaturgy u *The Practice of Dramaturgy: Working on Actions in Performance*, ur. Konstantina Georgelou, Efrosini Protopapa, Danae Theodoridou (Amsterdam: Valiz Publications, 2016)

Vježbe iz gledanja, O plesu i iz(a) plesa, ur. Andrej Mirčev (Zagreb: SODABERG KOREOGRAFSKI LABORATORIJ, 2016.), ISBN 978-953-58939-0-5

O tome kako riječi proizvode intenzitet svijeta, izvedba čini stvari stvarima, a pokret daje snagu / On How Words Create the Intensity of the World, Performing Makes Things Real, and Movement Gives Agency u *Preuzmimo Benčić / Take Back Benčić*, ur. Alissa Firth-Eagland, Althea Thauberg (Guelph: Musagetes, 2015), ISBN 978-0-9920366-5-2

Cultural shifts in Croatia u Another Europe: 15 Years of Capacity Building with Cultural Initiatives in the EU Neighbourhood (Amsterdam: European Cultural Foundation, 2015)

Space: Three (Countless) Manifestations, Intangible: Prague Quadriennial of Performance Design and Space 2015, Republic of Croatia : exhibition catalogue (Zagreb: Croatian Design Association, 2015) /

Prostor: tri (bezbroj) manifestacija, Neopipljivo: Praški kvadrjenale scenografije i kazališnog oblikovanja prostora 2015, Republika Hrvatska (Zagreb: Hrvatsko dizajnersko društvo, 2015.) ISBN 978-953-6778-11-9

i realizirala ovaj projekt:

2016 listopad *Hide and/or Reveal / Skriveno i/ili razotkriveno* (izvedbeni projekt čiji je izložbeni prostor unutrašnjost autobusa, sa švedskom vizualnom umjetnicom Helenom Wikström), autobusna linija koja prolazi kroz područje Amara, San Sebastian, Corners project / Donostia / San Sebastian 2016 European Capital of Culture's Hazitegiak programme

2016 svibanj *Hide and/or Reveal (Skriveno i/ili razotkriveno)* (izložba sa švedskom vizualnom umjetnicom Helenom Wikström), u sklopu projekta Corners of Europe, Galerija Nova, Zagreb

U listopadu 2011. godine Helena Wikström i Una Bauer susrele su se na istraživačkoj

CORNERS ekspediciji koja je posjetila Azerbajdžan i Gruziju, a u travnju 2012. godine ponovo su zajedno putovale Balkanom, gdje su obišle zemlje bivše Jugoslavije i Albaniju. Osim upoznavanja novih krajeva, samo iskustvo dvotjednog putovanja bila im je inspiracija za rad *Skriveno i/ili Razotkriveno*. Dokumentirale su suputnike, krajolike i subjektivni osjećaj putovanja te postavile pitanje što nam kao putniku i strancu u nekom kraju ostaje skriveno, a što nam se neminovno podastire i prikazuje.

Stjepan Ćosić objavio je članke:

Dubrovačka Republika kao žrtva Bečkoga kongresa, prilog u zborniku — Marko Trogrlić, Edi Miloš, prir.: *Bečki kongres 1814./1815.; Historiografske refleksije o 200. obljetnici*, Leykam - Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, Zagreb-Split, 2016, 227 str, članak na str. 57-91.

Miroslav Krleža i Lujo Vojnović; Zaboravljeni slučajevi, prilog u zborniku — Tomislav Brlek, prir.: *Povratak Miroslava Krleže; Zbornik radova*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2016, 294 str, članak na str. 223-242.

Nenad Ivić:

Tekst *Lignja glasa za svoju tintu; Kontingentni aperçu (studentska blokada)*, Gordogan 15-18, str. 19-21, objavljen je, s preinakama, na francuskome pod naslovom *Le Calmar optique pour son encre. Aperçu contingent. Case Study sur l'Université de Zagreb*, u časopisu *Meta; Research in Hermeneutics, Phenomenology, and Practical Philosophy*, Vol. VII, No. 2 / Dec. 2015: 307-317, ISSN 2067-3655, www.metajournal.org

Božo Kovačević objavio je članke:

Teškoće suvremenog liberalizma, Međunarodne studije, 3/2015, str. 45-81 (tiskano u rujnu 2016)

Amerika kao imperij, Politička misao, 1/2016, str. 35-50.

Društvena teorija i postnormalna znanost, Revija za sociologiju, 46/2016, str. 71-82.

Što je to novo u konstruktivizmu, u: Jović, Dejan (ur) (2016), *Konstruktivističke teorije međunarodnih odnosa*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti, str. 37-87.

Tatjana Paić-Vukić je objavila radove:

Meraki: sumrak divanske književnosti u Bosni, Prilozi za orijentalnu filologiju 64/2014, Sarajevo, 2015, str. 399-420. (suautorica Alena Čatović)

Pedagoški i moralno-didaktički zbornik Muslihuddina Nninjanina iz 1609. godine: rukopisi arapskog izvornika i osmanskog prijevoda, Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Odsjeka za povijesne i društvene znanosti HAZU, sv. 33, Zagreb, 2015, str. 133-162. (suautorica Linda Al-Dujaily)

Prijevođe:

Adonis, Forum, Zagreb, 2014, br. 1-3, str. 94-103. (izbor i prijevod pjesama s arapskoga i bilješka o pjesniku)

Adonis; Istok i Zapad sad grob su jedan, Behar, Zagreb, br. 123-124, 2015, str. 125-128. (izbor i prijevod pjesama s arapskoga i bilješka o pjesniku)

Nenad Polimac objavio je knjigu *Leksikon YU filma*, Ljevak, Zagreb, 2016, 358 str.

Kao suurednik potpisao je izdanje – Diana Nenadić i Nenad Polimac, prir.: *Berković*, Hrvatski filmski savez, Zagreb, 2016, 343 str. (monografski zbornik radova posvećen životu i radu filmskog režisera i publicista Zvonimira Berkovića)

Zlatko Uzelac

Izradio je program rehabilitacije srednjovjekovnih zidina grada Kastva. Prema njegovoj koncepciji izvedeno je uređenje baroknog trga sv. Terezije u Požegi, a na istom trgu, u kući podignutoj prema njegovom idejnom rješenju, otvoren je novi Dijecezanski muzej. Na *Danima Cvita Fiskovića* u Zadru ukazao je na djelomično obnovljenu središnju os Tvrđave Brod u kojoj se na njegovu inicijativu obnavlja i drveni Most hornwerka, a na skupu u Petrovaradinu na izvedene i pripremljene projekte rehabilitacije javnih prostora obnovom baštine. Potaknuo je međunarodno objedinjavanje istraživanja gradova-tvrđava na jugoistoku Srednje Europe, te je na petrovaradinskom portalu *Korzo-portal* objavio rad *Barokni grad-tvrđava Pančevo* (27. 10. 2016, URL: <http://korzoportal.com/zlatko-uzelac-barokni-grad-tvrđava-pancevo/>).

Gordani Vnuk je pred izlaskom članak *Kazalište i javni prostori grada* u zborniku – V. Gulin Zrnić, N. Škrbić Alempijević i J. Zanki, prir.: *Mjesto izvedbe i stvaranje grada*, Institut za etnologiju i folkloristiku & Hrvatsko društvo likovnih umjetnika, Zagreb, 2016.

Biblioteka Gordogan

U siječnju 2016. u Maloj ediciji izašla je knjiga:

Una Bauer: *Pridite bliže; O kazalištu i drugim radostima*

Pred izlaskom:

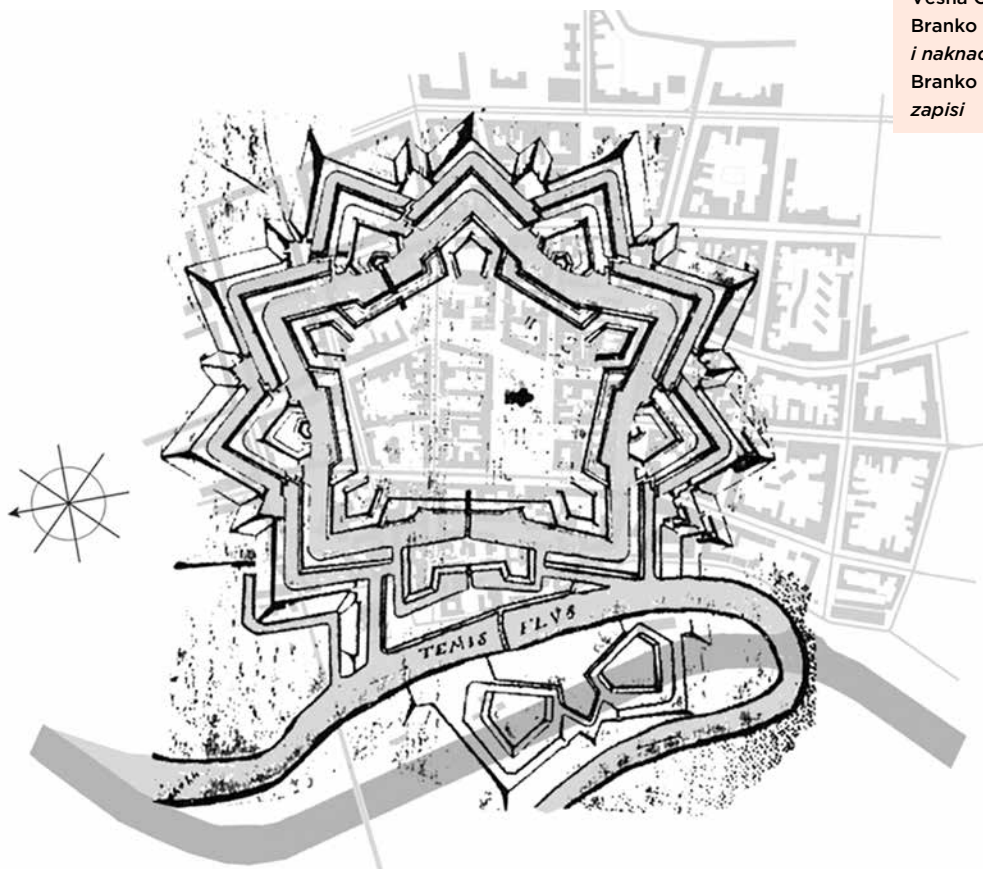
Branko Matan: *Portreti*

U pripremi:

Vesna Cvitaš: *Zakulisni pijuni*

Branko Matan: *Proza; 1968 & 1971: iznutra i naknadno*

Branko Matan: *Krleža; Scenski esej i drugi zapisi*

Plan Pančeva Nikole Doksata de Demoreta iz godine 1723. i današnja urbana matrica